

M. Rousseau

Максим Рильський. 1947.

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

*

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ
ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ

*

*ЗІБРАННЯ
ТВОРІВ
У ДВАДЦЯТИ
ТОМАХ*

Художні твори

Томи 1—11

НАУКОВА ДУМКА

МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ

*

*Том дев'ятий
Поетичні переклади*

—

КІЇВ · 1985

Редакційна колегія

Л. М. НОВИЧЕНКО
(голова)

В. А. БУРБЕЛА
(секретар)

Г. Д. ВЕРВЕС

М. М. ГОРДІЙЧУК
(заступник голови)

О. І. ДЕЙ

І. О. ДЗЕВЕРІН

С. Д. ЗУБКОВ

С. А. КРИЖАНІВСЬКИЙ
(заступник голови)

Н. Г. КРУТИКОВА

Б. М. РИЛЬСЬКИЙ

В. М. РУСАНІВСЬКИЙ

А. А. ТРОСТЯНЕЦЬКИЙ

Упорядкування та примітки

Ю. Л. БУЛАХОВСЬКОІ,

Л. М. КОВАЛЕНКА

Редактор тому

Д. В. ЗАТОНСЬКИЙ

Редакція художньої літератури

Р 4702590200-181 передплатне
M221(04)-85

© Видавництво «Наукова думка», 1985,
упорядкування, примітки

**ПЕРЕКЛАДИ
З ФРАНЦУЗЬКОЇ
ПОЕЗІЇ
І ДРАМАТУРГІї
XVII-XVIII ст.**

Корнель

СІД

Трагедія

ДІЙОВІ ОСОБИ

Дон Фернандо — перший король у Кастілії.
Донна Уррака — інфантка кастільська.
Дон Дієго — батько дон Родріго.
Дон Гомес — граф де Гормас, Хіменин батько.
Хімена — дочка дон Гомесова.
Дон Родріго — коханий Хіменин.
Дон Санчо — закоханий у Хімену.
Дон Аріас
Дон Алонсо — дворянин кастільські.
Леонора — вихователька інфанті.
Ельвіра — вихователька Хімени.
Паж інфантин.

Діється в Севільні.

АКТ ПЕРШИЙ

СЦЕНА I

Хімена, Ельвіра.

Хімена

Направду батько мій так говорив, Ельвіро?
Чи все сказала ти мені поважно й щиро?

Ельвіра

Сама у захваті від графових я слів:
Таку Родрігові шанобу він явив,
Що може в парі стать до вашої любові.
На шлюб дозволити, повірте, він готовий!

Хімена

О, ще раз це скажи! Я хочу знати все!
Бажаю звірити, чи справді принесе
Майбутній день мені те щастя пожадане!
Не знає впину той, хто до розмови стане
Про мрії любосні і здійснення тих мрій!
Не скажеш більше ти, піж пал говорити мій.
Що він повів тобі? Які ознаки кажуть,
Що не на Санчо він, а на Родріго важить?
Чи не відкрила ти йому без сорома,
Кого я вибрала між ними між двома?

Ельвіра

Ні: я запевнила, що з ними обома ви
Зовсім однакові, і кожен має право
Ждати і щасливого й сумного рішення,—
А ви звіряєтесь на розказ від отця.
Він вельми втішився від послуху такого —
Це на обличчі враз я прочитала в нього.
Коли ж бажаєте, я знов переповім
Слова, що кинув він за хвилю перед цим:
«Так — з нею під вінець обидва гідні стати,
Шляхетні лицарі, хоробрі та завзяті,
Ще молоді вони,— а світиться в очах
Чеснота пращурів, уславлена в віках.
А надто я злюбив Родріго. В кожній рисі
Ознаки мужності у нього розлилися,
І стільки рід його героїв славних мав,
Що серед лаврів він родився і зростав.
Старий отець його життя прожив велике,
Не зневіси подвигам ні міри, ані ліку;
Ті зморшки, що тепер у нього на чолі,
Нам свідчать, чим він був для рідної землі.
У сина ж батькову я вдачу відчуваю —
І зияє кращого для себе не бажаю».
На раду кваплячись, він більше не хотів
Ні часу гаяти, ні марнувати слів,—
Та досить і того: без довгого вагання
Далося графові гіднішого обрання.
Сьогодні маємо почути новину —
Кому віддасть король пошану голосну,
За вихователя наставивши до сина.
Та певні всі, що граф — щаслива та людина:

Він над усіх уявів і маєсяти
Без перебійників високої мети.
Родріго від отця дістав нехібне слово,
Що нині стане той із графом до розмови
І справу поведе одверто й навпростеъ.
Ну, от і маєте! Хіба ж сумний кінець?

Хімена

А серце все-таки стискається від болю,
Якусь віщуючи біду мені й педолю.
Одна хвилинка нам зламати може путь
І щастя радісне в нещастия обернути!

Ельвіра

Пошо тривожитись примарами пустими!

Хімена

Що має статися — хай станеться! Ходімо.

СЦЕНА II

Інфант, Леонора, паж.

Інфанта
(до пажа)

Хімену йди поклич. Спізнилася вона,
Залінувалася — і з того я сумна.

Паж виходить.

Леонора

Одно цікавить вас і порива питання —
Як розвивається і їде у них кохання.

Інфанта

Нема що дивуват: адже любові лук,
Що серце зранив їй, з моїх узято рук;
Родріго милий став і любий для Хімени,
Сам покохав її — усе це через мене.
Так спрямувавши їх на щастя вірну путь,
Я хочу бачити,— коли ж вони прийдуть?

Леонора

Тим часом із журби, з глибокої печалі
Ви, пані, в'яннете і сохнете дедалі;

Невже ж ті почуття, що їм готують рай,
Для серця вашого тяжкий несуть одчай?
Чому, цікавлячись так пильно їх коханням,
Самі таємним ви палаєте стражданням?
Та надто сміливо взялася я питати...

Інфант

Найтяжчі почуття, що мусимо ховати!
То знай же, знай, яке мене спіткало горе,
І мужності моїй дивуйся, Леоноро!
Любов, страшний тиран, не відає жалю:
Родріго зрікнися, Родріго я люблю.

Леонора

Його ви любите...

Інфант

Послухай, як у мене,
Почувши це ім'я, забилося шалено
Те серце, що його він, гордий, переміг!

Леонора

Принцесо! Не візьміть за зло порад моїх
І на докори ці не інівайтесь правдиві.
Згадайте, хто есте! Як зважитись могли ви
Забути високий сан і рід високий свій!
Та що б сказав король! Кастилії усій
Якого б завдали тяжкого ви удару!

Інфант

Hi! краще я прийму щонайстрашнішу кару,
Аніж неславою ім'я свое пов'ю!
На мову я гірку відповіла б твою,
Що мужні вчинки лиш та подвиги високі
У серці гордому тривожать гордий спокій —
І оправдань нایшла б, якби шукала їх,
Багато в прикладах і споминах людських.
Але покликання своє я пам'ятаю
І — хоч нечуваним душа огнем палає —
Ще більшим полум'ям у ній сіє честь.
Єдино гідний шлях для королівни есть —
Лиш вінценосцеві свою подати руку.
Тому, щоб побороть пекучу й піжну муку,
Я те, чого сама узяти не могла,

Той скарб заказаний Хімені віддала,
Огонь збудила в них, щоб потушити власний.
Тож не дивуй тепер, не докоряй нещасній,
Що шлюбу їхнього нетерпливо жде!
В йому душа моя рятунок свій найде:
Кохання згасне там, де одцвіла надія,
Огонь без палива померкне і дотліє!
Хай буде боляче — зате кінець один:
Коли дружиною назве Хімену він —
Для сподівань моїх то буде час загину,
Зате врятується мій ум під ту хвилину.
Тим часом мучуся і сохну від жалю:
Родріго вільний ще — і я його люблю;
Бажаю втратити — і втратити боюся,—
І звідси та журба, що день і ніч журюся.
За тим зітхаю я, що кинула сама,
І сум пече мене, і розпач обійма.
Немов душа мені розбилася надвое:
В ній розум світиться високою метою,
А серце — пристрастю шалепою кипить.
Той пожаданий шлюб і тішить, і гнітить,
І радощі несе, що краще б їх не знати...
В любові й гордості є чарів так багато,
Що чи піде, чи пі Родріго під вінець,
А тільки смерть мені жаданий дасть кінець.

Леопора

Не маю вже чого, принцесо, я казати,
Лиш можу з вами вдвох печалитися й зітхати!
Вам докоряла я — тепер жалію вас!
Та як боролися з коханням ви весь час,
Чесноту гордую за певну взявши зброю,—
То в ній і забуття шукайте, і спокою,
І щирі до небес мольби свої пошліть:
Від муки вас господь окрис й захистить;
За мужність — ласкою правдивою пригріє.

Іффанта

Надії стратити — одна моя надія!

Паж

(уєходить)

З наказу вашого Хімена прибула.

Інфант
(до Леонори)

Піди зустрінь її!

Леонора

Вам, пані, перейшла
Охота бачитись?..

Інфант

Я вийду, Леоноро,

Лиш заспокоююсь.

Моє незглибне горе,
О небо правеє, розвій і погаси,
І в груди змучені спочинок припеси!
У щасті іншої свого я шукаю.
Ті двоє шлюбу ждуть — і я його жадаю.
Пошли ж, о господи, скоріш той день і мить,—
Чи сил мені додай страждати і терпіть!
Як до подружнього ввійдуть вони покою,—
Я розлучусь тоді із мукою страшною,
Що сердце путами залязними взяла...
Та годі... Треба йти... Хімепа прибула —
Ачей розвагу я найду в розмові з нею.

СЦЕНА III

Граф, дон Дієго.

Граф

Король вас милістю одзначувє своюю
І те дарув вам, що мав би я дістать:
Ви принца будете кастільського навчати,
За вихователя його особи ставши.

Дон Дієго

Не диво! Наш король сьогодні, як і завше,
Належне сплачує підданцям, що колись
Своїми вчинками для трону придалисся.

Граф

Висбок королі поставлені над нами,
Та помилатися судилося їм так само.
Заслуги вміючи колишні пам'ятать,
Вони сьогоднішніх ладні не помічать.

Дон Дієго

Облишмо речі ці, як вас воно дратує.
Чи гідному король належну честь дарує,
Чи з ласки надає мені високий сан —
Коритись мусимо: він володар і пан.
Свое призначення я гордо буду нести,
Але ѿ вас тепер прошу ясної честі:
Дочку ви маєте — її Родріго мій
Кохає, все життя ладен віддати їй;
Дозвольте ж під вінець їм пожаданий стати
І дві фамілії достойні поєднати.

Граф

Про інше мріяти тепер ваш має син
І пари кращої шукати буде він,
Коли отець його досяг такої слави.
Учіть же принца ви — на те дано вам право —
Як слід народами своїми керуватъ,
Пошану у людей і пострах викликать,
Карати злочини, нагороджати добрих.
Навчайте ви його і подвигів хоробрих,
І справи ратної взірці йому явіть.
Нехай по-мужньому уміє він терпіть,
Хай бачить з прикладу суворого вояки,
Як цілий день і ніч не сходити з кульбаки
І, по спочипкові у панцері тяжкім,
На ворога свого спадти, наче грім,
І перемоги ждать од власної правиці!

Дон Дієго

На зло завдросникам, усього він навчиться,
Коли життєпис мій уважно прочита.
Там славні подвиги записано й літа,
Там приклади дано, як підбиватъ народи,
Давати війську лад, чипитъ гучні походи
І слави славної на полі добуватъ!

Граф

Та навіч бачити — то краще, ніж читатъ,
І книги принцові ніякої не треба,
Як приклади живі він має перед себе.
Навіщо ті літа і довгий список їх,
Коли не варт вони одного з днів моїх?

Були хоробрі ви — а я хоробрий нині,
І ця правиця от слугус всій країні.
Була б Кастелія в чужинському ярмі,
Якби я остраху не сіяв між людьми!
І Арагонія здригається, й Гренада,
Коли дзвінка моя із піхов блисне шпага!
Немає того дня, щоб лаврів не вплітав
У гордий мій віпок!

І принц би перейняв,
Як слави здобувать оружною рукою,
Як бити ворога — лиш попліч ізо мною.
Тоді він бачив би...

Дон Діего

Я добре зпаю й сам,
Що ви вояк есте на заздрість воякам:
Служили гідно ви під владою у мене.
А старості мене мороз побив студений —
Ви гідно стали там, де перше я стояв.
Ви — те, що я колись. Чи досить я сказав,
Щоб надто довгої уникнути розмови?
Невже ж не бачите і досі ще того ви,
Чому король мене обрав з-поміж усіх?

Граф

Те, що дістали ви,— узяте з рук моїх!

Дон Діego

Мені дано лише, чого не варті другі.

Граф

Дається завжди тим, хто більші мав заслуги.

Дон Діego

Недобрий знак, як помічають їх!

Граф

Свого добилися ви в лестощах низьких!

Дон Діego

Єдина путь моя — то подвиги високі!

Граф

Король ізглянувся па древні ваші роки!

Д о н Д і є г о

Пі -- славу відзначив і мужність віл мою.

Г р а ф

Нікому першості я в славі не даю!

Д о н Д і є г о

Хто честі не досяг, той честі не достойний!

Г р а ф

Я недостойний?

Д о н Д і є г о

Ви!

Г р а ф

(дає йому поличника)

Ось нагорода тойна

Іахабі сивому! Носи її, старий!

Д о н Д і є г о

(вихопивши шпагу)

Кінчай же! Без вагань ти першого убий,

Хто в роді славному зажив ганьби страшної!

Г р а ф

Тобі, безсилому, змагатися зо мною?

Д о н Д і є г о

О боже! Міць верни, щоб відплатити йому!

Г р а ф

А! Шпага вибита! Її я не візьму

І не радітиму безславному трофею!

Прощай! Нехай же принц над книгою твоєю,

На зло заздросникам, життя вивча твое.

Навряд, чи кара ця правдива додає

До списку, де гучні вихвалюються вчинки,

Нову для подивів і для хвали сторінку!

СЦЕНА IV

Дон Дієго

О, люта старосте! О, муко нелюдська!
Та от нащо я жив, нащо моя рука!
В боях трудилася і лаврами квітчалась!
Ті лаври зірвано, і лиш ганьба зосталась!
Правиця, що її шанув вся земля,
Правиця, що не раз самого короля
І цілу державу кріпила й боронила,—
Сьогодні врадила, нікчемна і безсила!
Жорстокі спомини! У славі вік прожить
І сплямити її в одну-єдину мить!
Дістать від короля найвищий знак пошани,
Щоб обернувся він у горе нечуване!
Хай тріумфує граф! А що ж, старий, тобі?
Чи жить зневажечим, чи вмерти у ганьбі?
Так, графе заздрісний! Доскочив ти своєго!
Ти принціві тепер світитимеш дорогу,
Де до величності простують королі..
Я, честь утративши, все стратив на землі!
А ти, серед боїв утіхो і порадо,—
Не годен я уже тебе носити, шпаго!
Колись могла ти жах на ворога нести —
Тепер окраса лиш, не оборона ти!
Іди ж до кращих рук! Нехай холодна криця
За схолоднілого відплатить і помститься!

СЦЕНА V

Дон Дієго, дон Родріго.

Дон Дієго

Ти маєш сміливість, Родріго?

Дон Родріго

Довести

Я б міг це шпагою, якби питав не ти.

Дон Дієго

Як радісно мені під хвилю нещасливу
В твоєму погляді побачить іскри гніву!
Це, сину, батьківська в тобі озвалась кров,
Це в юності твоїй — я відродився знов!

Іди ж, дитя, і змий ганьбу мою велику!
Іди й помстись!

Дон Родріго

За що?

Дон Дієго

За кривду, що одвіку
Наш рід не знав! Мене ударено в лиці!
Нахаба смерть прийняв давно б уже за це,
Якби не зрадила мене стареча сила.
Цю шпагу, що не рік, не два мені служила,
Тобі даю до рук: іди і відплати.
З бундючним ворогом зійтися маєш ти
І сміливість явить у лютому двобої.
Убий — або умри. Та славою гучною
Твого суперника осяяне ім'я.
У полі чистому, Родріго, бачив я
Його в скривавлених, укритих пилом шатах,
Коли в покоси клав він ворогів завзятих.

Дон Родріго

Скажи ж, як зветься він...

Дон Дієго

Не тільки де ватаг,
Не тільки воинник, уславлений в боях,—
Отець Хімени це...

Дон Родріго

Що?

Дон Дієго

Так,— я розумію
І добре знаю все. Та хто тавра не зміє
З ясного імені — тому не варто й жити.
Ше гірше, сину мій, образа та болить,
Яка нам від руки прийшлася дорогої.
Ти чув мої слова — ми скривджені обов —
Іди ж і відплати за себе й за отця.
Мені лиш плакати, Родріго, без кінця,
Тобі — за месника судилося устати.
Іди, біжи, лети,— скарати чи сконати!

СЦЕНА VI

Дон Родріго

На смерть поранений стрілою, що як грім
У серце влучила і все життя розбила,
Бездольним месником за справедливе діло,
У жертву випадкам принесений грізним,
Не зрадного меча не в силі я підняти,—

Стую й не рушусь мов заклятий.

Щасливий видився кінець,

Сіяла радість перед мене —

І от образу мій отець

Дістав із рук отця Хімени.

Які чуття страшні в душі моїй киплять!

Кохання там і честь у битві затялися.

За батька відплатить — коханої зреクトися!

Любові звіритись — повицість ізламати!

Прийшло до вибору — або безчестя чорле,

Або страждання необорне.

Що маю, боже, я вчинить?

Яка дорога перед мене?

Образу лютую простить

Чи покарати — отця Хімени!

Веління гордості і пристрасті полон,

Кохана, батько, честь, єдині чисті мрії...

Життя однаково навіки спопеліє,

Чи серце я стопчу, чи батьківський закон.

Душі одважної порадище в двобої,

Ти невблаганна, вірна зброе!

Віщуючи покару й гнів,

Навіщо ти в руці у мене?

Щоб долю я свою розбив?

Щоб я убив отця Хімени?

Умерти, зникнути! Живого пе міне

Із рук обранниці трутизна безнадії:

Як не помщуся я — зневагою окриє,

Помщуся — чорною клятьбою проклене.

І хоч презирство я, хоч гнів її побачу —

Навіки наречену втрачу!

Шкода рятунку вже й шукать

І ліків не найти для мене...

Коли сконати — то сконати,

Але не скривдивши Хімони!

Та вмерти, батьківський зламавши заповіт!
Щоб у літописі іспанським записали
Мене між зрадників, що честь і рід топтали!
Ім'я знеславили на цілий славнє світ!
Коханню слугуватъ — безумце то бажання,
Коли прийшов кінець кохання!
Так геть спокусу навісну!
Злі думи, пріч ідіть від мене!
На бій піду і честь верну,
Як не вернути вже Хімени!

Мій розум був пригас, та він ясніє зпов.
Не мила, ні! Отець закон мені найвищий.
Упасті — то впаду на чеснім бойовищі.
І чисту кров проллю, а не зрадливу кров!
Як обов'язок міг забути я на хвилину?
Вперед — до помсти чи загину!
Чи міг бути інший рішенець?
Чи інша путь була у мене?
Образу мій старий отець
Прийняв із рук отця Хімени!

АКТ ДРУГИЙ

СЦЕНА I

Дон Аріас, Граф.

Граф

Так, правда,— тільки вам одному це кажу,—
Погарячився я, переступив межу.
Та вчинок зроблено — нема на його ліків.

Дон Аріас

Учинок той на вас велике горе скликав,
І лиш покірністю могли б ви королів
Страшний, печуваний затамувати гнів.
Вам оправдань пема, шкода їх і шукати,
Бо тільки здумайте, хто вимага відплати,
Кого ображено! Яка тяжка вина!
На ласку здатися — от рада вам одна!

Граф

У короля в руці мое життя і доля.

Дон Аріас

Дійшли ви в запалі надмірної сваволі,
Але король іще ладен це вам простить.
Він каже: я велю. Зробіть, як він велить.

Граф

Для слави й гідності, на полі бою зрослих,
Гріх не такий уже зламати часом послух.
Провина хай тяжка на мене налягла,
Та переважують гучні її діла.

Дон Аріас

Немає діл таких, щоб можна вимагати
Слузі найкращому у короля заплати.
Одкиньте гордощі! Правдивий той слуга,
Хто чинить, як король від нього вимага.
А з вашої пихи загип для вас постане.

Граф

Лиш пересвідчившись, я вам повірю, пане.

Дон Аріас

Ви забуваєте про королівську міць!

Граф

Хай інші стеляться і упадають ниць,—
Я не боюсь його у всім kraю єдиний:
Коли загину я, то й держава загине.

Дон Аріас

Король розгніваний — і не бере вас жах?

Граф

Без мене скіпетра не вдерхить він в руках,
Як голова моя впаде к піdnіжжю трона,
То в нього з голови покотиться корона.

Дон Аріас

На бога, киньте ви цю горду маячню,
Опам'ятайтеся!

Граф

Я знаю, що чиню.

Дон Аріас

Що ж я скажу йому? І з чим вернусь до нього?

Граф

Скажіть, що честі я не зраджу ні для кого.

Дон Аріас

Таж слово короля — підданців закон!

Граф

Дарма: перейдено, мій пане, Рубікон.

Дон Аріас

Прощайте! Звірились на себе ви у всьому,
Але ж і лаври вас не захистять від грому.

Граф

Грім цю злика мене.

Дон Аріас

Глядіть, щоб не побив!

(Виходить.)

Граф

Хай так! Хай тішиться Діего лютий гнів!
Хто смерті сміливо у вічі заглядає,
Для того на землі страшних погроз немає.
Без щастя можу я віка свого дожити,
Та не зостануся без честі ні на мить.

СЦЕНА II

Граф, дон Родріго.

Дон Родріго

Прошу уваги я.

Граф

Я слухаю.

Дон Родріго

Чи знаєш

Ти Дон Дієго?

Граф

Так.

Дон Родріго

Чи славу пам'ятавши,
Якою він навік ім'я своє повив?
Чи тямиш, що усіх цей муж перевершив?

Граф

Ну, може й так.

Дон Родріго

Огонь у погляді мойому —
То спадок батьківський.

Граф

Гаразд — і що ж потому?

Дон Родріго

Ходімо — знатимеш.

Граф

Зухвалець молодий!

Дон Родріго

Вгамуйся! Хто в душі заховує своїй
Чуття шляхетності і честі дух високий,
Той пе зважатиме, чи цовні має роки,—
І стане сміливо між сміливі бійці.

Граф

Ти ж зброї ж не тримав іще в своїй руці —
І хочеш мірятись, безумче, ізо мною?

Дон Родріго

Таких, як я, за мить в руках держати зброю
Навчають гордоші і справедливий гнів.

Граф

Ти знаєш, хто я?

Дон Родріго

Так. Хтось інший би тремтів,
Самого імені злякавшися твоого.

Укрита лаврами життя твого дорога
Мене, одважного, рокує на загин.
Та я устав тепер як месник і як син,
І хай всі дні твої тріумфами повиті —
Неподоланного не може бути в світі.

Гра ф

Хоробрість, що бризить у мужніх цих речах,
Іще раніше я в твоїх ловив очах.
Я бачив, як ростеш ты лицарем завзятым
І паректи тебе хотів коханим зятем.
Родріго! Тішусь я, що силу ти знайшов
Ім'ям повинності перемогти любов,
Що величчю душі ти подолав кохання,
Що справді гідний ти мого пошанування.
Дочку збиравши віддать до тебе в дім,
Не помилився я у виборі своїм.
Тепер, милуючись па сміливість безкраю,
До віку юного великий жаль я маю.
Спинися ж! Не ступай па цю фатальну путь:
Замало честі я у тому б міг здобути,
Якби зборов тебе в нерівному двобої.
Там тільки славою вінчаються герої,
Де небезпека їм перетинає шлях.
А зnavши наперед, що ти в моїх руках,
Я каяття собі на цілий вік приdbaю.

Дон Родріго

Ціною честі я життя окрити маю?
Хто сміє це казать?

Гра ф

Іди відсіль.

Дон Родріго

Ходім:

Доволі тих розмов.

Гра ф

Чи ти в житті своїм

Уже зневірився?

Дон Родріго

Чи ти боїшся смерті?

Г р а ф

Так! Правда! Синові годиться краще вмертві,
Ніж батькову ганьбу ганебно пережити.

СЦЕНА III

Інфант, Хімена, Леонора.

Інфант

Хімено! Знаю я, душа тобі болить,—
Та вір, що перейде година неспокою,
І хмара, що тепер зависла над тобою,
Як сон, розвістяся, розтане, як мана.

Хімена

Шкода! Душа моя сколихана до дна,
Надії вмерли там, і невідклична буря
Мій човник розіб'є об береги похмури.
Чи знала ж, відала про долю я страшну?
За хвилю перед цим щасливу новину
Я повідала вам, я, люблена, любила,
Ясна мета мені в очах полуменіла.
І раптом — пролунав лихої вісти грім,
Кінець віщуючи надіям золотим.
О проклята пихо, о гордоці неситі!
Людей найкращих ви вбиваєте на світі!
Пошто я мушу вам тяжку платити дань
Із невтоленних сліз та із гірких зітхань?

Інфант

Коли зчинилася та сварка в мить єдину,
То й промине вона так само за хвилину!
Де стільки гомону — не буде лиха там,
І помирити їх король бажає сам.
А я, щоб знов життя цвіло тобі щасливе,
Ладна зробити все, хоч би і неможливе.

Хімена

Даремні заходи! Хіба ж те слово есть,
Яке примирює посварених за честь?
Де дві душі злоба і помста охопила,
Не допоможе там ні розум, ані сила;
Хай навіть кожен з них чуття свої втайдить,—
Огонь захований іще палкіш горить.

І н ф а н т а

Погасне той огонь, те полум'я шалене,
Коли ясна любов Родріго і Хімені
В святому шлюбові святий прийме вінець:
То буде радісний незлагоді кінець.

Х і м е н а

І прагну цього я — і марити не смію;
Не зnavши їх обох, ще мала б я надію,—
А зnavши, в розpacні од вас не потаюсь:
Минулим мучусь я, прийдешнього боюсь.

І н ф а н т а

Та хто страшний тобі? Хто? Дід той нездужалий?

Х і м е н а

Родріго — сміливий!

І н ф а н т а

Там сміливості мало,
Де супротивником дозрілий муж стойть.
Він надто молодий.

Х і м е н а

Дозріє він умить,
Як помста виведе його на поле бою!

І н ф а н т а

Єдиним словом ти у нього вирвеш зброю:
Тебе кохаючи, скориться він тобі.

Х і м е н а

Та чи ж поможе це лихій моїй журбі?
Скориться — і впаде на нього вічний сором,
А не скориться — я впаду під вічним горем.
Чи ніжній пристрасті він перевагу дасть,
Чи обов'язок тут появить більшу владу,—
Мене хоч стид поб'є, хоч мука нескінченна!

І н ф а н т а

Високий має дух сумна моя Хімена,
І думки низої довіку не прийме.
Та що, коли в полон рука моя візьмє

Твого коханого, щоб — сміливістю повен —
Примирих він не міг зламати перемовин,—
Чи заспокоїться тоді душа твоя?

Хімена

Принцесо! На таке пристану радо я!

СЦЕНА IV

Інфант, Хімена, Леонора, паж.

Інфант
(до пажа)

Поклич Родріго нам.

Паж

Із графом віп...

Хімена

О мати

Господня!

Інфант

Що ж, кажи...

Паж

Покинули палати

І вдвох пішли...

Хімена

Самі?

Паж

Так. І здалось мені,

Що сперечалися.

Хімена

Нема рятунку, ні!

На поєдинкові одному з них умерти! —
Принцесо! Вибачте за порив цей одвертий...

СЦЕНА V

Інфант, Леонора.

Інфата

О, муко! Ні межі не маєш ти, ні дна.
Хімени жаль мепі — та постать чарівна
Її коханого встає перед очима.
І страшно здумати: та грань, яка між ними
Від цього колоту навіки залягла,
Моєму серцеві надію подала,
Що може...

Леонора

Як? Ізнов ганебне те кохання
Шляхетну душу вам тривожить, ясна пані?

Інфата

Ганебним не зови моєго почуття,
Бо дороге воно для мене над життя,
І маси ти його віднині шанувати.
Сама я з пим борюсь — не можу подолати
І лину в безумі до того, хто тепер
Хоча б живий зоставсь, а для Хімени — вмер!

Леонора

Як? Гідність ви свою зневажили, розбили,
І перед пристрастю вже й розум ваш безсилий?

Інфата

Ох, що по розумі, як серце розтипа,
Як серце впоюс солодка трутізна!
Коли недужому в недузі чар тайтесь,
Не хоче ліків він і лікаря боїться!

Леонора

Вам любо мучитись, вам солодко страждати,
Але ж не гідний він із вами в парі стать!

Інфата

Це знаю добре я, проте любов уміє
Спокусливі в душі розбуджувати мрії,
Подумай: як уб'є Родрігова рука
Наймогутнішого в Кастільї вояка,—
Чого не зможе він, хоробрий, учинити?

Чи ж буде соромно тоді його любити?
На славну ступить він, на переможну путь,
Народи перед ним і царства упадуть —
І серцю видиться у мареві принади:
Прийняв корону він од гордої Гренади,
І маврів стовпіська розвіяв, наче дим,
І Арагонія склонилась перед ним,
І Португалія йому під руку стала.
А переможцеві ще перемог замало,
І морем лине він до інших берегів,
І африканською крівлею окропив
Лавровий свій вінок... Тоді мое кохання
Вже не ганебне, ні!

Леонара

Усе це мрії, пані,
А поєдинок той — іще чи ж буде він?

Інфант

Хіба не досить тут ісклалося причин?
Він з графом десь пішов — палає гнів у серці...
Де ж тому буде край? Лише в жорстокім герці!

Леонара

Нехай по-вашому! Хай станеться двобій,—
Але чи здісниться і решта ваших мрій?

Інфант

Я збожеволіла, збезумилась до краю,—
Збегни ж, як я люблю і тяжко як страждаю!
Ходімо! Я боюсь лишатися сама,
Бо груди розірве мені печаль німа!

СЦЕНА VI

Дон Фернандо, дон Аріас, дон Санчо,
дон Алонсо.

Дон Фернандо

Як? Мав віру граф, що за злочинні чвари
Передо мною він не стане до покари?

Дон Аріас

Королю! Я його вмовляв як тільки міг,
Та він і слухати не хоче слів моїх.

Дон Фернандо

О праві небеса! Зухвальство нечуване —
На короля свого дивитися без шапки!
Дієго скривдивши, мене він зневажа
Славольством навісним! Та де ж цьому межа?
Хай славний він вояк, хай навіть бог війни він,
А вінценосцеві повік не буде рівен!
Ні, ні! Зламаю я безмежну цю пиху
І вдачу графові переборю лиху! -
Раніш, хоч винен він провиною тяжкою,
Я хтів ласкавою приборкати рукою
Непослухняного. Але тепер над ним
З руки володаря ударить карний грім!

Дон Алонсо виходить.

Дон Санчо

Минеться, може, час, пройде бурхлива хвиля,—
І в нерозважному покається він ділі.
Королю! Перший гнів нелегко вгамувати
Тому, хто звик за честь найбільше в світі дбать.
Повірте: помилки свідомий він свої,
Та тяжко гордому признатися до неї.

Дон Фернандо

Я волю висловив. Дон Санчо, замовчіть.
Злочинець, хто стає злочинця боронить.

Дон Санчо

Мовчу я, а проте, королю, дайте право
Ще слово вимовить.

Дон Фернандо

Ще слово? Це цікаво!

Дон Санчо

Хто в славних подвигах прожив свій славний вік,
Той у покірності стелитися не звик,
Коли вона його забруджує ганьбою.
Тому ж і схібив граф провіпою такою,
Що обов'язок свій поставив над усім.
Душі шляхетної не зборкати нічим!
Звеліть — хай стане він на чесний поєдинок
І тим спокутує свій нерозважний вчинок.

А поки він не чув — дозвольте стати мені
За мужнього борця до мужньої борні.
Хай вийде сміливий — його я сміло стріну!

Дон Фернандо

Забули шану ви! Дарую цю провину,
Бо все то молодість. Повинні королі,
Про долю дбаючи під владної землі,
Підданцям берегти і їхню кров, і сили.
Король — це голова, його народ — це тіло.
Те, що сказали ви, сказали як вояк,—
Я дію як король. Міркуйте сяк чи так,—
Не буде графові ганебного нічого,
Як він володаря послухає своєго.
Ганьба є в іншому: образу той прийняв,
Кого для сина я навчителем обрав.
Хто гудить вибір мій — не поважа закону
І проти держави встас як ворог тропу.
Доволі вже про це! Доведено мені,
Що маври, вороги нахабні та буйні,
У гирло запливли своїми кораблями.

Дон Аріас

Відомо добре їм, що у змаганні з вами
Навряд чи славою укриються вони,—
Тому й не зважаться підняти стяг війни.

Дон Фернандо

Вони без заздрощів не звикли ще дивиться,
Що Андалузію моя держить правиця,
Їх завидки беруть, охоплює одчай,
Що вирвав я у них цей живний, пишний край.
І власне через те поставив я в Севільї
Вже десять тому літ міцпій престол Кастільї:
Далеко відсіля я швидко б так не міг
Давати одсіч їм і відганяти їх.

Дон Аріас

Королю! Маючи гірку од вас науку,
Вони не всміляться на вас підняти руку,—
Чого ж боятися?

Дон Фернандо

Боятися не варт,
А ѿ небезпеки нам не можна братъ за жарт.

Той ворог, що його так легко подолати,—
Він може шкоди нам великої завдати,
Як необачності дамося сліпо ми.
Проте ви тих чуток не ширте між людьми
І непотрібного замішання не сійте.—
В порту і па валах лиш варту ви подвійте,—
До інших заходів не слід іще тепер
Нам удаватися.

СЦЕНА VII

Дон Фернандо, дон Санчо, дон Аріас,
дон Алонсо.

Дон Алонсо

Королю, граф помер.
Родріго за отця віддав йому заплату.

Дон Фернандо

Я це передбачав, хотів його стримати
І той смертельний раз від графа одвернуть...

Дон Алонсо

Хімена йде сюди, щоб з ваших уст почутъ
Яспий і правий суд, упавши на коліна.

Дон Фернандо

Їй співчуваю я, але тяжка провина
Була на графові, що тільки кров'ю змить.
Проте душа мені за вояком болить,
Який одважно так служив моєму трону,
Отчизні стаючи не раз на оборону.
Тому, хоч я й поклав на нього правий гнів,—
Печалюся за тим, хто в славі вік прожив.

СЦЕНА VIII

Дон Фернандо, дон Дієго, Хімена, дон Санчо,
дон Аріас, дон Алонсо.

Хімена

Суда правдивого благаю я.

Дон Дієго

Королю,
Благаю вислухать.

Хімена

Знеможена від болю,
В мольбі клонюся я...

Дон Дієго

Я падаю до ніг.

Хімена

Королю! Розсудіть!

Дон Дієго

До оправдань моїх
Слух безсторонній свій, королю, приклоніте!

Хімена

Славольця, що насмів отця моого убити!
Скарайте!

Дон Дієго

За свого отця він відплатив!

Хімена

Хто проливає кров — на кару заслужив!

Дон Дієго

Не прирікають мук за помstu нелукаву!

Дон Фернандо

Устаньте й говоріть! Обом даю вам право
Усе по колії розповісти мені.
Я в серця вашого читаю глибині,
Хіmeno, бо ж і сам ділю печаль із вами.

(До дон Дієго.)

Вам слово другому. Тяжкими почуттями
Вона стурбована — віддайте ж шану їй.

Хімена

Рукою вражено убитий батько мій.
Сама я бачила, як з серця витікала
Та кров, що стіни вам не раз обороняла,
Та кров, що перемог шукала вам гучних,
Та кров, що і тоді, як мій отець затих,
На кривду скаржилася, бо не за вас пролиться

Судді небесного судила їй десниця!
Од педосвідчених вона проллялась рук:
Убив могутнього Родріго первоук,
У війська вашого забрав міцну підпору
На радість ворогам, Кастилії на горе.
Біжу я, злякана, де гочиться двобій,—
Прибігла — батько мій, королю, неживий!
Даруйте, що з журби я навіть голос трачу:
Все зрозуміле вам з моїх зітхань і плачу.

Дон Фернандо

Розважна, дою, будь і знай: тобі тепер
Я батька заступлю.

Хімена

А він умер! Умер!
І кров із ран його, що по піску стікала,
Суворий заповіт для мене написала,—
То ж батькові тепер ви чуєте слова!
Є безсторонній суд і правда є жива,
Де вашій мудрості кориться все, королю!
Молю вас покарати за злочин, за сваволю
Зухвальця, що закон під ноги підтоптав,
Що на великого безумця меч підняв
І нині радісно святкує перемогу.
Відплати я шукати прийшла у вас за того,
Хто незрадливо вам усе життя служив.
Не тільки прагну свій я вдовольнити гнів,
Але й за вашу владу і вашу славу дбаю.
Слуги найкращого у вас тепер немає —
Ви кровію за кров, королю, відплатіть,
Отчизній тропові на жертву прінесіть
Шаленця, що завдав тяжкого їм удару!

Дон Фернандо

Тепер, Дієго, ви.

Дон Дієго

Прийняти легко кару,
Та гірко в старості без силій доживати.
Я, що не раз, не два, гонив ворожу рать,
Я, що улюбленицем був слави й перемоги,
До дня ганебного дотерпівся такого,
Коли ображено старечу сивизну —

І за образу ту не відплатив страшну!
Чого за давніх літ ані Гренада ціла,
Ні Арагонія, ні вся ворожа сила,
Ані заздросників юрба підступно зла
Зо мною учинить пе сміла й не могла,
Тепер те зроблене одною лиш рукою!
Граф, невтоленою охоплений пихою,
З моїх старечих літ сьогодні наスマяв!
Коли б же сина я одважного не мав,—
З волосся, що війні, в походах побіліло,
З руки, що військо в бій за вашу честь водило,
Тавра шекучого нікто б уже не змив!
А славний син мене сьогодні заступив —
Син, гідний і отця, і вас, ясний королю!
Мою лиш вислухав він послуханно волю,
Із графом стявшися в завзятому бою.
Тому себе лише на суд вам віддаю.
Як заслуговує правдива помста кари,
Як винен скривджений, що не простив удару
І смертю за ганьбу смертельну заплатив,—
Хай тільки на мені зупиниться ваш гнів!
За руку голова, королю, відбувас!
Родріго — то рука, котра вини не знає,
А я — то голова, і вирок лиш мені
Сказати ви маєте. Чи винен я, чи пі,
А смерті не боюсь! Хай голова безсила
Впаде,— аби рука отчизні послужила!
Коли Хімену смерть моя задовольнить,
Ви страту без вагань для мене приречіть:
Образу сплачено, тавро ганебне змито,
І вже однаково — чи жити, чи не жити.

Дон Фернандо

Цю справу легкою ніхто б пе міг назвать.
На раді маємо її ми розв'язать.
Дон Санчо, проведіть Хімену ви додому,
А ви зостаньтеся, Діего, у мойому
Палаці. Сторожем я ставлю вашу честь.
Родріго де? Найти! Ще суд і правда есть,
І маю це усім я нині показати!

Хімена

Убивці — тільки смерть, за кров — лиш кров
заплата!

Дон Фернандо
Спокійна будь, дитя, не муч себе.

Хімена

Тяжкий
Для мене розпач цей — ще тяжчий супокій.

АКТ ТРЕТИЙ

СЦЕНА I

Дон Родріго, Ельвіра.

Ельвіра

Родріго, схаменись! Куди ти, необачний?

Дон Родріго

Мій сум веде мепе і долі вирок плачний!

Ельвіра

Як! Ти насмілився у той ступити дім,
Що горем вицовняв і розпачем тяжким?
Чи й тіні графовій спокою не даси ти?
Таж ти убив його!

Дон Родріго

Я мусин те вчинити:
Його вбиваючи, безчестя я убив.

Ельвіра

Та в світі ні один убивця ще не смів
У домі вбитого собі шукати схову!

Дон Родріго

Судді правдивого я маю чути слово,
Тож не спиняй мене і не дивуйся ти:
Так — я посіяв смерть і хочу смерть найти.
Любов мені суддя; любов моя — Хімена,
Їй став я ворогом — і в тім загин для мене;
Ладен прийняти я як найдорожчий дар
І вирок з уст її, і з рук її удар.

Ельвіра

Втікай! Втікай мерщій в годину нещасливу
Від перших поривів її страшного гніву!
Вона охоплена нестремним почуттям —
Шукай же захисту! Не важ своїм життям!

Дон Родріго

Ні, ні! Я віддаю в її кохані руки
Життя, роковане на кару і на муки,—
І щастя матиму без краю і без дна,
Як прийде смерть мою прискорити вона.

Ельвіра

Слізьми вмивається Хімена у палаці —
І, щоб не дати їй ніде самій зостаться,
Із нею в дім її розважники прийдуть.
Що ж буде, як тебе, Родріго, тут найдуть?
Чи хочеш, щоб вона, лихим піднята горем,
Іще окрилася й педобрим поговором?..
Вона іде сюди... Щоб честь їй зберегти,
Молю, благаю я — хоч заховайся ти!

Віп ховається.

СЦЕНА II

Дон Санчо, Хімена, Ельвіра.

Дон Санчо

Так, панно,— правий гнів, якого не стримати,
Жадає правої, кривавої заплати,—
І не насмілюсь я утишувати цей гнів
Нудною зливою безсилих, марних слів.
Але як можу вам до послуг знадобиться —
Меча покарного візьме моя правиця,
І огняна мені наказує любов,
Щоб я помститися за люблену пішов.

Хімена

Нещасна я!

Дон Санчо

Молю — послухайте мене ви.

Хімена

Я кривду віддала судити королеві.

Дон Санчо

Відомо вам: наш суд повільно так іде,
Аж часом злочину й злочинця не пайде,—
І марних ллється сліз без міри та без краю.
То швидше ж я мечем нехібним покараю
Того, хто зняв меча на вашого отця!

Хімена

Hi! Королевого чекаймо рішенця —
І тільки як мине без карі лютий вчинок,
Дозволю вийти вам на правий поєдипок —
Коли не стратите до мене ви жалю.

Дон Санчо

Я щастя більшого у неба не молю.

(Виходить.)

СЦЕНА III

Хімена, Ельвіра.

Хімена

Нарешті вільна я — і другові Ельвірі
Печаль свою гірку, пекучу тугу звірю;
Ні сліз, апі зітхань од тебе це втаю
І душу виповім знеможену свою.
Родріго вперше взяв до рук юнацьких шпагу —
І вбив отця моого, мій світ, мою розраду.
О сліози, лийтеся, як вічпе джерело!
Дві радості мені на світі цім було —
І впала з них одна, від другої умерши,
І обов'язок мій, щоб я убила й першу!

Ельвіра

Та заспокойтесь ж...

Хімена

Hi, ні, в журбі такій
І слово павіть це ганебне — супокій!
І чим же можу я свою утишить муку,
Як ненавидіти не можу любу руку?
За злочин помстою повинна я віддати,—
Але немає сил злочинця не кохать!

Ельвіра

Ви ще кохаєте?

Хімена

Обожую, Ельвіро!

Без міри в серці гнів — але й любов без міри,
І борються вони без краю, без кінця.
Так! В серцеві моїм Родріго на отця
Ізнову підійма свою жорстоку зброю,
І знемоглася я од вічного двобою:
То той сильніший з них, то той перемага,
І в муках тратиться уся моя снага.
Проте дарма: любов лиш серце роздвоїла,
А душу розділить несила, ій несила,—
І хай пече мене та пристрасті огняна,
Але повинності не подола вона.
Вчиню я те, що честь велить мені вчинити,
І хоч не всилуюсь Родріго не любити,
Хоч серде жалощі гризути і рвуть мені,
Та пам'ятаю я: мій батько у труні.

Ельвіра

Ви мститись хочете?

Хімена

Ох! Мститися я мушул

Ця думка розпачем мені поймає душу!
Загину вбивцеві шукати повинна я —
І знаю: смерть його — то разом і моя.

Ельвіра

Молю вас — облишіть страшні свої заміри
І заспокойтесь!

Хімена

Як! Ти збегни ж, Ельвіро!

Мій батько при мені дочасну смерть найшов,
Про кару і про мсту його волала кров,
А я, ганебними окрита почуттями,
Лиші безсилими віддам за те слозами,
Щоб голос пристрасті лукавий заглушив
І честь мені в грудях, і справедливий гнів?

Ельвіра

Повірте, пані: вас не будуть винуватити,
Кохання бо палке оправдує і святить
Земні всі огріхи. До королевих піг
Ви припадали вже і в висловах палких
Суда правдивого і кари вимагали.
Тож досить цього з вас!

Хімена

Ні, цього надто мало!
Я славі й гідності віддати мушу дань —
І для безчинності немає оправдань.

Ельвіра

Але ж Родріго вам несила розкохати?

Хімена

Так.

Ельвіра

Що ж ви вчините?

Хімена

Кривавої відплати,
Покари грізної на винного доб'юсь,
Помщуся — і сама з землею розлучусь.

СЦЕНА IV

Дон Родріго, Хімена, Ельвіра.

Дон Родріго

Навіщо довго вам по ту ходити кару:
Скосіть життя моє з единого удару!

Хімена

Ельвіро! Що це, сон? Та як ступити зміг
Родріго, кривдник мій, до мене на поріг?

Дон Родріго

О, не вагайтесь — і випийте до дна ви
Відплати чесної солодкий плин кривавий!

Хімена

Ой леле!

Дон Родріго

Та дозволь...

Хімена

Це смерть моя...

Дон Родріго

Одно лиш,

Одно слівце скажу, як ти мені дозволиш,—
І відповідь мені хай шпага дастъ оця.

Хімена

Як! Шпага, вмочена у кров мого отця?

Дон Родріго

Хімено!

Хімена

Заховай цю зброю нещасливу
З-перед очей моїх.

Дон Родріго

Ні — набирайтесь гніву,
На неї дивлячись.

Хімена

Моя ж бо кров на ній!

Дон Родріго

Свою щоб змити кров, забагряши в моїй!

Хімена

Жорстокий! Батька ти убивши злим булатом,
Дочку прийшов убить видовищем проклятим!
Не муч очей моїх і зброю заховай,
Бо спалити, спопелити тяжкий мене одчай.

Дон Родріго

Роблю, як ти велиш,— та пе зречусь бажання
З твоїх дістати рук покару і сконання.
Не думай, щоб себе за чесний вчинок свій
Безумно я картав у пристрасті сліпій.
Рука твого отця, од люті знавісніла,
Старечу сивизну мойому оганьбила;

Образу ту могла єдина змити кров;
Я син, я молодий, я винного знайшов,
Я покарав його, за батька і за себе —
І знов би так зробив, коли б зробити треба.
То правда — образ твій в сердечній глибині
Ставав наперекір отцеві і мені.
Яка могутняти, що за таку образу
Я зброю месицьку не міг підняти зразу!
Любові й гордості ішла війна тяжка,
І в ділі правому пе зводилася рука.
Я сам себе впевняв, що надто я квапливий,
Що надто запальний у пестриманпім гпіві,—
І може б, я уліг красі твоїх приваб,
Та здумав: ти того любити не могла б,
Хто задля пристрасті лихій зневазі дався,
Чиєї честі борг несплачений зостався.
Збагнув я, що коли піддамся в тім бою,
То тільки вибір твій неславою пов'ю.
У цей ступивши двір твого просити суду,
Я це казатиму, допоки дихать буду;
Завдаючи тобі безмежного жалю,
Зостався гідний я тієї, що люблю.
Так, я з повинністю рахунки звів до краю,
Одно лише тепер тобі сплатити маю;
За сум твій, за слізозу єдину твою
Життя тобі і кров, Хімено, віддаю.
Я знаю, батько твій, з вини моєї мертвий,
Тобі ввіжаючись, цієї прагне жертви.
Пролий же кров мою за ту, що я пролив,
Для справи славної узявиши меч отців!

Х і м е н а

Родріго! Ворог твій, я не складу догани
За вчинок, що в людей заслужує пошани;
Не винувачу я, а тільки слізози ллю
Від нестерпучого, пекучого жалю.
Я зшаю: кривдою зневажений тяжкою,
Не може чесний муж не взяти чесну зброю,
І хвален ти, що став із кривдником па гердь.
Але ж ти дав мені науку і взірець,
І зпаю й я тепер свій обов'язок добре.
За батькове ім'я ти виступив хоробро,—
І голос совіті мені тепер велить
Так само сміливо за батька відплатить.

Ох, нашо ж, нашо ти у тім зіткнувся бої?
Чому не інший хто? Я плакала б з тобою,
Я думала б: ще є на світі цім рука,
Що з ніжністю мою вгріває і стиска,
І легше дихати, і леїше слози лити,
Коли коханий їх приходить осушити.
Але ти вбив його — і вмерти маєш сам;
Так честь розбурханим звеліла почуттям;
Я добиватимусь, доб'юсь твого загину,
Хоч знаю: і сама умру я в ту хвилину.
Не думай, щоб, на чин ізважившись такий,
Я піддалась жалю у пристрасті сліпій.
Збороти честь мою — була б то марна праця:
З тобою мушу я шляхетністю зрівняться.
Мене ти гідний — так; на цю ступивши путь,
Я гідною тебе, Родріго, хочу бути.

Дон Родріго

Не зволікай же там, де йдеться до відплати.
Я голову свою прийшов тобі віддати,—
І солодко мені з твоїх коханих рук
Прийняти ждану смерть по дніві смертних мук.
Лиш ти суддя мені. Так честь тобі звеліла —
І так душа моя жадас наболіла.
Умру щасливий я, коли скараєш — ти.

Хімена

Родріго! Мушу я змагатися до мсти —
Але чому мене узяв єси за ката?
Твоєї смерті я повинна вимагати,
А ти своє життя повинен захищать.
Я переслідую, та не мені — карат!

Дон Родріго

Твою збороти честь — була б то марна праця.
Зо мною мусиш ти в шляхетності зрівняться.
До інших дати рук меча і карний гнів,—
Це значило б своїх зректись, Хімено, слів.
За кривду власною я відплатив рукою,—
Тож поквитуйся ѿ ти сама тепер зо мною.

Хімена

Жорстокий! У бою не мав підмоги ти,—
Чому ж мені тепер бажаеш помогти?

За прикладом твоїм іти я не боюся
І в славі і на крок тобі пе поступлюся.
Мій батько, честь моя, заказують мені
Прийняти з рук твоїх дари такі сумні.

Дон Родріго

Неублаганна честь! Та чим же я, скажи ти,
На ласку міг би цю останню заслужити?
Чи нашу ти любов, чи батька пригадай
І з помсти чи з жалю скарай мене, скарай!
Бо ж краще, як мене розлучиш ти з землею,
Аніж лишиш на ній з ненавистю своєю!

Хімена

Ох!.. Ненавидіти...

Дон Родріго

Це обов'язок твій.

Хімена

Над силу він мені!

Дон Родріго

А поговір людський,
А злі пересуди! Що як загал дознає,
Що давнє почуття в душі твоїй палає!
Ні! Досить роздуму і годі тих розмов!
Окрий ім'я своє, мою проливши кров!

Хімена

Моєму імені ще вища слава буде,
Як і ненавидник почус через люди,
Що досі ти живий, що я тебе люблю —
І добиваюся покари без жалю.
Іди ж, іди відсіль, — я знемогла з одчаю,
Що наймилішому загину я шукаю...
Іди, ховаючись у темряві нічній,
Щоб зір тебе не міг постерегти нічний,
Бо тільки я й боюсь лихого поговору,
Як стріне хто тебе біля моого двору
І догадається, що входив ти у дім.

Дон Родріго

О, вмерти б!

Хімена

Ні, іди!

Дон Родріго

Скажи ж мені, яким
Надумала шляхом ти простувати далі?

Хімена

Хай серце крається з кохання і печалі,—
Я все робитиму для кари і для мсти...
Проте... хотіла б я... нічого не змогти.

Дон Родріго

О чарівна любов!

Хімена

О серце наболіле!

Дон Родріго

Жорстоку спадщину батьки нам залишили!

Хімена

Родріго, здумай лиш...

Дон Родріго

Хімено, пригадай...

Хімена

Жаданій радості такий пежданий край!..

Дон Родріго

Вже пристань виділась — і от раптова буря.
Розбила човен наш об береги похмури!

Хімена

Година смертних мук!

Дон Родріго

Година мук тяжких!

Хімена

Іди ж. Не слухаю я більше слів твоїх.

Дон Родріго

Прощай! Носитиму життя своє змертвілє,
Аж поки ти ѿому пе вириш могили!

Хімена

Та вір: коли прийде твої смерті мить,
То з подихом твоїм май подих одлетить!
Прощай же... Стережись, Родріго, злого ока.

Ельвіра

Ох, пані, що за день, що за біда жорстока!

Хімена

Дай плакати мені, іди від мене пріч...
Нехай мене пов'є пімотна, чорна ніч.

СЦЕНА V

Доп Дієго (сам)

Ніколи радості без горя не бувас
І щастя повного на цій землі немає;
Де задоволення безжурне розцвіло —
Турбота раз у раз підносить там чоло.
В пайвеселіший день печалитись я мушу,
Я тішусь без кінця — і страх поймає душу.
Зневажник, ворог май, подолапий упав,—
Де ж лицар, що його за мене подолав?
Даремне я оббіг сьогодні город цілий,
Даремне трачу я свої останні сили,
Його шукаючи, питуючи... шкода!
Ніде пі відгуку не зпати, пі сліда!
Куди лише піду, яку візьму дорогу;
Ловлю руками тінь, а не його самого.
Любов з тривогою мішається в грудях,
І догади лихі подвоюють май страх.
Куди подівся він? Яким шляхом пішов він?
Прихильців графових і друзів город повен!
Як серце думка ця жахає і стиска!..
Убитий чи в тюрмі... О, муко нелюдська!
Та що це... Господи!.. Невже ж ізнов омана —
Чи справді постать там з'явилася кохана?
Він, він!.. Родріго май!.. Збулися молитви!..
Геть, думи навісні, геть, смутку, з голови!..

СЦЕНА VI

Доп Дісго, доп Родріго.

Доп Дісго

Нарешті, сину мій, тебе я знову бачу.

Дон Родріго

Ох, батьку...

Доп Дісго

Ні зітхаль не треба, ані плачу,
Як радість у душі і слава та хвала...
Хоробрість батькова до тебе перейшла,
І горді пращури, вояовники й герої,
Встають у темряві, воскреснувши з тобою,
Од них у спадщину дістав ти мужню кров,
В однім ударі ти усе мое знайшов;
Ти, молодий, догнав мене, старого віком,
Одважно встоявши в цім іспиті великім.
Є в мене любий сип! Підпора в мене єсть!
Торкнися ж сивизни, якій вернув ти честь,
І поцілуй лице, слізами втіхи змите,
До решти-бо його очистив від гальби ти.

Дон Родріго

Од вас уроджений і зрощений від вас,
Що інше міг би я під цей зробити час?
Мій розум тішиться, душа моя радіє,
Що батька рідного я виправдав надії.
Не будьте ж заздрісні, що, все віддавши вам,
Я трохи й над своїм замислився життям.
Хай вільпо розпач мій на самоті голосить!
Мене ви хвалите,— та досить того, досить!
Не каюсь я. Вчинив, що мусив учинити,—
Та щастя втрачене, життя мені верніть!
За вас я став на прю,— але ж у тім змаганні,
Убивши ворога, убив я і кохання.
Усе скінчилось... Не треба більше слів...
Папотче!.. Всі борги я нині вам сплатив!

Доп Дісго

Будь гордий, сину мій, під хвилю цю жадану.
Я дав тобі життя, мені вернув ти шану.
А що для мене честь дорожча, як життя,

Ти більш, ніж винен був, оддав, мос дитя.
Тож годі потурати тій пристрасті неситій:
Честь є лише одна, жіпок — багато в світі,
І не любов, а честь горус над життям.

Дон Родріго

Ох, батьку!

Дон Дієго

Знати це повинен ти і сам.

Доп Родріго

Від честі власної я кари жду на себе,—
А батько мій мене схиляє до ганеби.
Адже однаково: не встояти в бою —
Чи зрадою любов забруднити свою.
Хто вірпо покохав, той вірним бути хоче,—
Тож не учіть мене лукавості, папотче.
Хімену втратив я, Хімепи не вернуть,—
До смерті всі шляхи мене тепер ведуть!

Доп Дієго

Смерть — не втече вопа. Але твоя правиця
Для краю рідного, мій сину, пригодиться.
По річці підплыва до нас ворожа рать,
Щоб місто піщити, країну плюндрувати;
Так — маври близько тут; вночі, підступно й тихо,
Вони нам припесуть грабіж, огонь і лихо;
Сьогодні, як моя до помсти звала кров,
П'ятсот прихильників одважних я пайшов,
Що, пе вагаючись, усі ладні відразу
У бої чесному ізмить мою образу.
Ти їх попередив; та згодяться вони
Віддати сили всі для славної війни.
Веди ж їх, сину мій; ти станеш їм на чолі —
І слави засягнеш на бойовому полі;
Як не судилося ж тобі перемогти,—
Проте великої ти досягнеш мети:
Умреш за короля, заслужиш вічну шану.
Та краще — принеси звитягу нам жадапу,
Не тільки ворога — побий і ворогів;
Тоді і в короля навікі згасле гпів,
І від Хімени та заслужиш опрошення,—
А може, і любов відродиш у Хімени.

Та годі! Не слова потрібні, а діла!
Родріго! Сипу мій! Лети, немов стріла!
Хай знає наш король, що графа замінила
Родріго юного ненереможна сила.

АКТ ЧЕТВЕРТИЙ

СЦЕНА I

Хімена, Ельвіра.

Хімена

Чи правда ж бо тому? Чи певна ти, Ельвіро?

Ельвіра

Коли б почули ви, як одностайно й щиро
Усі хвалу тому складають до небес,
Хто в віці юному таких осяг чудес!
Зустрілись маври з ним для власної потали,
Ще швидше-бо вони, аніж прийшли — втікали,
І війську нашому трофеї зоставсь гучний:
Два бранці — два царі за тригодинний бій!
Довідці сміливість тверда була, мов криця.

Хімена

І те зробила все Родрігова правиця?

Ельвіра

На полі славному зустрівши тих царів,
Він подолав їх сам і сам їх полонив.

Хімена

Від кого ж дивні ці почула ти новини?

Ельвіра

В народі з уст в уста ім'я Родріго лине,
І всі пим тішаться, і хвалять без кінця
Як визволителя, як з неба посланця.

Хімена

Що ж каже сам король про славну оборону?

Ельвіра

Родріго підійти не сміє ще до трону,
Але Дієго вже привів у ланцюгах
Тих маврів, що песли наругу нам і жах,
І молить: хай владар свій гнів утішить грізний,
Прийняти зволивши спасителя отчизни.

Хімена

Він не поранений?

Ельвіра

Не чула я об тім.
Та як же зблідли ви!

Хімена

Удар, неначе грім,
Прокинься, спалахни, душа моя заснула!
Хай я люблю його — я кривди не забула!
Він славен, хвален він — а честь моя мовчить?
Чи ж смію я її забути хоч на мить?
О сердце, занімай! Осяг він перемоги,
Він подолав царів — та вбив отця моєго.
Жалобу він мене примусив одягти —
От перший крок його до славної мети.
Нехай дають йому гучне ім'я героя,
Злочинцем і зову, і зватиму його я.
О, шати скорбпії, оздоби жалібні,
Що дня зловісного судилося мені,
Як він уперше зняв меча на подолання,—
Допоможіть мені перемогти кохання!
Коли я пристрасті пе зможу заглушить,—
Про обов'язок мій безмовно закричіть
І кару принесіть уславленій правиці!

Ельвіра

Інфантна йде сюди... На бога, схаменіться!

СЦЕНА II

Інфантна, Хімена, Леонора, Ельвіра.

Інфантна

Прийшла я не твою утишуватъ печаль,
Прийшла до сліз твоїх і свій додати жаль.

Хімена

Пошо смутились вам? Велике нині свято!
Вам треба тішитись і пеbo прославляти,
Принцесо, плакати ніхто не має прав:
Родріго лютого напасника прогнав
І землю визволив од горя, од загину...
Я, тільки я в тому для сліз найшла причину.
Він чесно послужив отчизні й королю —
І лиш мені завдав ще глибшого жалю.

Інфантa

Хімено, слави він тепер засяг гучної!

Хімена

Ах, чула — і з хвали набридлої людської
Лиш гадка виникла в душі моїй сумна:
На полі ратному відкрилась путь ясна
Для того, хто згубив любов свою навіки.

Іпфантa

Чому ж набридлими зовеш вихвальні крики?
Таж Марса юного обрала ти колись,
І лаври, що йому круг чола заплелись,—
Твоого вибору ухвала і признання.

Хімена

Що лаврів більшає, то глибшає страждання
І серце крається ще болючіш тому,
Хто, скарб утративши, ціни дознав йому.
Ох, муко нелюдська в душі, що полюбила!
Як слава зростає — росте й любові сила.
Та обов'язок свій поставлю над усім —
І на коханого смертельний скличу грім.

Інфантa

Ще вчора мала ти за це велику шану;
Всі, бачивши твою чесноту нездоланну,
Хвалили й славили, хоч тута брала всіх,
Що мусила єssi зазнати мук тяжких...
А нині... Дружню ти чи хочеш мати пораду?

Хімена

Вас не послухати вважала б я за зраду.

Інфанта

Усе змінилося по вчинку голоснім.
Родріго — наш герой, підпора нам усім,
Народу влюбленець, одна надія в скрутах,
Кастілії краса і пострах маврів лютих.
Він давні їх борги примусив заплатити,
І отчий дух в йому відроджений горить.
Сказавши коротко: шукать його загину,—
То краю рідному готовити руїну.
Про мсту волаючи, чи ж маєш право ти
За батька — кров і смерть усій землі нести?
Він винен,— чим же ми перед тобою винні?
За що ти нас усіх скарати хочеш нині?
Річ про одруження пройшла на вік-віків:
Він ворог став тобі, твоого він батька вбив,
Нема пробачення таким тяжким провинам...
Так одberи ж любов — життя його лиши нам.

Хімена

Ах, цеї добрості не осягти мені!
Мій справедливий гнів межі не знає, ні!
Хай буде цей герой пайвеличнішим рівен,
Хай любий королю, хай мілий і мені він,—
Я лаври, що йому судилося дістать,
Під кипарисами повинна поховать.

Інфанта

Той годен похвали, хто за отця відплати
Від найлюбішого наваживсь вимагати,
Та буде між людьми той славен пад усе,
Хто для отчизни рід у жертву принесе.
Повір мені, повір — для нього кари досить,
Що вічну рану він од тебе в серці носить.
Згадай лиш, чим йому завдячує земля!
Чого ж просить мені тепер у короля?

Хімена

Що вирече король — те у монаршій волі,
Я ж не мовчатиму.

Інфанта

Сказала я доволі,—
Подумай же, розваж, Хімено, все тепер.

Хімена

Я знаю тільки те, що батько мій умер.

СЦЕНА III

Дон Фернандо, дон Дієго, дон Аріас, дон Родріго, дон Санчо.

Дон Фернандо

Достойний паросте уславленого роду,
Що вірно слугував і тронові, й народу,
Потомку пращурів, що ти їм дорівняв,
Коли Кастілії на оборону став,—
Безсилий гідно я тебе нагородити:
Я менше дам тобі, ніж дав тепер мені ти.
Із краю отчого лиху прогнавши рать,
Не давши ворогу мій скіпетр захитати,
Орду напасників розбивши беззаконну
Раніш, ніж я війська послав на оборону,
Такими вчинками ти того заслужив,
Що перевищує і вдячність королів.
Та чув я: бранці ті, царі великородні,
Іменням Сід тебе звеличили сьогодні.
По-маврітанському Сід значить володар,
Прийми ж це пазвище як пайгайніший дар!
Віднині Сідом будь, в усіх краях відомим,
Гренаді пострахом і для Толедо громом,
Підданцям же моїм хай слово це всяка час
Про те нагадує, що ти вчинив для нас.

Дон Родріго

Велика надто честь, королю велеможний,
За послугу дрібну, яку зробив би кожний,
І червопію я, почувши з уст ясних
Високі похвали, що я не годеп їх.
І плоть моя, і кров — це я нехібно знаю —
Належать не мені, а батьківському краю,
І в жертву їх віддать за честь його, за трон,
Це для підданого повинність і закон.

Дон Фернандо

Повинність! Хто ж із тих, що маю під рукою,
В її виконанні зрівняється з тобою?

Лише хоробрості, яка границь не зна,
Відкрита подвигів таких височина.
Прийми ж хвали мої — і розкажи, герою,
Усі подробиці страшного того бою.

Дон Родріго

Владарю, чулисъте напевне, що тоді,
Як супротивитись належало біді,—
В отця моого зійшлись поплічники і друзі —
І мій збудили дух, що занепав у тузі.
Даруйте ж, що на чин я зважився такий,
Не мавши дозволу. Надходив час лихий,
Загін був зібраний, готовий був до бою,—
А я — я, мусивши накласти головою,
Коли б на очі вам під ту з'явився мить,
За вас її волів, королю, положить.

Дон Ферапондо

За дивну сміливість, за гідний слави вчинок
Тобі прощаю я безумний поєдинок —
І слів Хімененіх я слухатиму, лиш
Її жаліючи. Кажи ж тепер скоріш —
Що далі?

Дон Родріго

Військом тим згодився я доводить,—
І от з одвагою вперед вою виходить.
П'ять сотень вийшло нас, а в порті це число,
Усе збільшаючись, в три тисячі зросло:
Батагу бачивши озброєну й готову,
Ti, хто злякався був, набрались духу знову.
Для двох третин я дав сковатися паказ
По суднах, що були у пристані якраз,—
А решта, кількістю зростаючи щохвилі,
Жадна у славному себе явити ділі,
Під доводом моїм на землю залягла
І притаїлася. Так ніч нам перейшла.
Сторожі я звелів сковатися так само —
Все задля хитрощів. Признаюсь перед вами,
Що влади певної на те не мавши сам,
Накази вашим я покріплював ім'ям.
Бліді світилися в блідому небі зорі,—
І тридцять кораблів у млистому просторі
Ми враз побачили. Шумуючи, приплив

Несе до пристані і море, й ворогів,—
Та не став ніхто чужинцям на заваді.
Вони розглянулись, вони веселі й раді:
Ніде ні воїнів, ні вартових нема,
Безлюддя мертвє скрізь ітиша скрізь німа.
Причалили — зйшли — і рушили по здобич,
Не чуючи, що ми позалягали обіч,—
І враз ми вдарили, і крики голосні
Луною грізною одбились вдалини:
То наші з кораблів на них одповідали.
Надбігли і тамті — і маври задрижали,
Безладно збилися, не стаючи до лав:
Такий безумний жах знічев'я їх опав.
Пограбувати йшли — а довелося битись!
Ми ж не даемо їм дихнути й роздивитись,
Січемо, тщемо їх, річками ллемо кров.
Та от поволі страх минувся й перейшов:
Опам'яталися, стають вони до шику
І силу знов свою відроджують велику,
Щоб як не жданої доскоочити мети,
Та хоч у чесному змаганні полягти.
Міцною рушили на нас вони стіною —
І не один боєць наклав тут головою,
І зчервонілися і річка, й суходіл,
І смерть буяла скрізь. О, скільки славних діл,
Високих подвигів заховало у млі тій,
Де воїн з воїном стиналися, неситі,
Де кожен сам собі єдиний свідок був,
А долі вироку піхто ще не збагнув!
Я бігав, я літав між нашими бійцями,
До зваги кличучи, вертаючи до тями,
Та поки ніч свого не доплила кінця —
Я й сам таємного не відав рішення.
Лиш ранок нам приніс видиму перемогу,
Смертельну в ворогах посіявши тривогу,—
А тут до нас іще один загін прийшов,
І страх загибелі їх смілість поборов.
Вони до кораблів — рубають там кодоли —
Безладно кидають страшне криваве поле
І — з диким розпачем у криках голосних —
Втікають, про царів не дбаючи своїх:
Так честь забулася в побої тім жахливім...
Відплів односить їх, занесених припливом,—
А їхні два царі із горсткою смільків

Ще б'ються, тиснені від наших вояків,
І продають життя високою ціною.
Даремпе я вмовляв покласти марну зброю,—
Затяті в відповідь мечі стискали, знай.
Аж як побачили, що всім надіям край,
Що їхні всі лягли, що їх зсталось двоє,
Дались до рук мені — і по шумливім бої
Німотнатиша скрізь навколо залягла.
Я ж, довершаючи, що доля прирекла,
Вам одіслав царів, узятих у неволю...

СЦЕНА IV

Дон Фернандо, дон Дієго, дон Родріго, дон Аріас,
дон Санчо, дон Алонсо.

Дон Алонсо

Сюди Хімена йде суда просить, королю.

Дон Фернандо

Ох, обов'язок мій — яка ж це річ сумпа!..
Не хочу, щоб тебе побачила вона;
Іди ж мерщій відсіль, нещасний мій герою,—
Та дай хоч обійму, сумуючи з тобою.

Дон Родріго виходить.

Дон Дієго

Зло в ней на устах, але в душі любов.

Дон Фернандо

Це перевірити нам слушний час прийшов.
Удайте всі печаль...

СЦЕНА V

Дон Фернандо, дон Дієго, дон Аріас, дон Санчо,
дон Алонсо, Хімена.

Дон Фернандо

Збулися ваші мрії;
Хоч з перемоги вся Кастілія радіє,
Та переможця вже не бачити тепер:
Від ран знесилений, Родріго нині вмер.
Хваліть же небеса, котрі за вас помстились.

(До дона Дієго.)

Погляньте, як лице у неї відмінилось.

Дон Дієго

Зомліла! Зрадила себе в єдину мить!
Від ока вашого вона вже не втійть,
Яка нечувана пече її серце мука
І як болить її з укоханим розлука!

Хімена

Родріго вмер? Умер?

Дон Фернандо

Hi, доню, ні — живий
І пал заховує до тебе вірно свій!
Утиш печаль свою, що виплива з кохання.

Хімена

Буває й з радощів надмірних зомлівашня.
Як несподівано прийде жаданий час,
Останні падають, королю, сили в нас.

Дон Фернандо

Ти хочеш, щоб очам ми не доймали віри?
Всі ж бачили твій жаль і вболівання щире.

Хімена

Гаразд, признаюся: на цім, королю, край,
Якого досягти безумний міг одчай!
Так, справді з розпачу тяжкого я зомліла,
Що смерть перетяла мосму гніву крила.
Якби за долю й честь отчизни він поліг,
Я мусила б зректись усіх надій своїх,
І красний той загин мені б подвоїв муку...
Hi! Прагну я, щоб кат ізвів на нього руку.
Щоб не в лавровому впокоївся вінку,—
На пласі смерть прийняв ганебну і тяжку.
Я смерті за отця, не за отчизну волю.
Хай прах, нехай ім'я розвістеться по полю!
Хто ж кубок слави спив, наповнений ущерть —
Безсмертям повива того шляхетна смерть.
Що ж? Тішусь я з його ясної перемоги:
Препишну жертву він складе мені під ноги

Як рідної землі підпора і краса,
Чий голос пролунав під самі небеса,
А чоло світиться у гордому промінні —
І жертва буде ця святої гідна тіні.
Ох! Та куди ж мене надія занесла!
Тепер не можу я вже й того, що могла.
Навіщо сльози ці? Нашо я трачу мову?
Тепер для п'ого скрізь безпечне місце схову,
По краю вашого найдальші береги.
І я подолана, не тільки вороги!
Втопивши правий суд у їхній чорній крові,
Засяг у тому він собі трофеї нові,—
І ми між двох царів на тріумфальний шлях
За колісницею стаємо в ланцюгах.

Дон Фернандо

Знадто ти вдалась у гнів, моя дитятко!
Хто судить, хай збере всі докази спочатку.
Твій батько вбитий, так,— але й призвідця він,
Та й інших досить є для милості причин.
У серця власного поради запитайся:
Та ж володів там Родріго лиш, признайся,—
І десь, у схованій душевній глибині,
За милого свого ти дякуєш мені.

Хімена

Мій милий! Лиходій, що вбив отця моєго!
Той, хто довів мене до розпацу тяжкого!
До чого тут слова, до чого сльози й гнів,
Які не слухають гірких моїх жалів!
Королю! Де плачі нічого вже не важать,
Дідизни звичаї до борні взятись кажуть.
Мечем іскривдженна, я й звірюся мечу
І ворогові ним лихому відплачу.
Хто голову його подасть мені відтяту,
За нагороду я повинна томустати.
З-між ваших лицарів той буде муж мені,
Хто чесно подола Родріго у борні.
Прошу це ознаймить, королю милостивий.

Дон Фернандо

Хай ніби суд отак вершиться справедливий,
Та звичай цей пе раз і тих нам убива,
Ким наша держава і славна, і жива.

Буває, що в такім зітнувшися двобої,
Не винний наклада, а правий головою.
Занадто красні Родріго дорогий,
Щоб жеребок йому подати цей страшний,—
І хоч велике він тобі сподіяв горе,
Та з маврами поплив і злочин той у море.

Дон Дієго

Королю! Та невже зламати ви ладні
Той звичай, що родивсь у давній давнині?
Що скаже ваш народ? Що скажуть вороги нам.
Як над піддащем ви зласкавитесь єдиним,
Дозволивши йому на поле не ступить,
До смерті красної шукати честь велить!
Незаплямоване ім'я б його зчорніло!
Hi! Хай за вчинок свій відповідає сміло!
З одважним графом він одважно став на бій,—
Хай обов'язок же і далі чинить свій.

Дон Фернандо

Вам того хочеться? Ну, що ж — я дозволяю.
Та тільки лицарів найдеться тих без краю,
Що схочуть славного для слави подолать
І любий дар собі у нагороду взяти.
Тож, хоч згодився я уволити вашу волю,
Єдиний тільки бій, з одним бійцем дозволю.
Даю до вибору тобі, Хімено, всіх,—
На поле виступить один лише з-між них.

Дон Дієго

Усім одкрийте ви, владарю можний, поле,—
Ніхто не зважиться на нього стать піколи.
По тих ділах, які явив Родріго нам,
Хто схоче важити і славою, й життям?
Кого Родрігова правиця не злякає?
Хто сміливість таку або ж зухвалство має?

Дон Санчо

Ось я — зухвалець той чи сміливець. Веліть,
Королю, бойове нам почище відкрить.

(До Хімени.)

Дозвольте цим мені явить своє кохання.
Свою обітницю припам'ятайте, пані.

Дон Фернандо

Хімено! Згодна ти з ним стати під вінець?

Хімена

Додержу слова я.

Дон Фернандо

Узавтра рішенець.

Дон Дієго

Королю! В справі цій не треба зволікання.
Хто мужній — завжди той готовий до змагання.

Дон Фернандо

По битві — знову в бій?

Дон Дієго

Він одпочинок мав,
Коли про битву ту для вас оповідав.

Дон Фернандо

Нехай годину ще чи дві, проте, оддише.
А щоб ізнищити нам звичай цей скоріше,
Щоб бачили усі, що ми з гірким жалем
Його виконувать свій дозвіл подаєм,—
Ні я, ані мій двір не будем при двобої.

(До дона Ариаса.)

Під вашою нехай він станеться рукою.
У всьому ладу ви належного глядіть,
А переможника до мене приведіть.
Чи той із них, чи той прийде тоді до мене —
І руку й серце він прекрасної Хімени
Прийме під хвилю ту із королівських рук.

Хімена

Ви хочете нових мені завдати муки?

Дон Фернандо

Ти скаржишся, проте щось інше серце каже.
Нехай же доля їм змагання те розв'яже,
І хто щасливої з них осягне мети —
Тому однаково жоною будеш ти.

АКТ П'ЯТИЙ

СЦЕНА I

Дон Родріго, Хімена.

Хімена

Родріго, ти — і вдень? Що здумав ти, шалений?
Згадай про честь мою і йди мерщій від мене!

Дон Родріго

На смерть рокований, таємно я прийшов
Незрадну вам свою засвідчiti любов.
Не смію вмерти я, Хімено, без прощання —
І свiй уклін низький приношу вам востаннє.

Хімена

Умерти, кажеш ти?

Дон Родріго

Так, близько жданий час,
Де вже не чутиму докорів я од вас.

Хімена

Умерти? Чи ж такий уже дон Санчо грізний,
Щоб серце і твоє стривожити залізне?
Де сили ти втеряв? Де сил набрався він?
Іще не бившися, ти бачиш свiй загин!
Хто маврів, хто отця моjого не злякався,
З дон Санчо стрiвшися, у безнадiю вдався!
А де ж одвага та уславлена твоя?

Дон Родріго

Не на двобiй iду — iду на страту я.
Любов велить менi життя не захищати,
Коли ви смертної жадаєте заплати.
Зберiг я смiливiсть,— та силу трачу там,
Де треба берегти, що пеновисне вам.
Вже й цеї ночi б я з землею попрощався,
Коли б не за народ i короля змагався.
Я був би зрадником, якби в такiм бою
Правицю опустив позранену свою,
І хоч життя менi і гiрко, й тяжко нести,—
Продати я б не мiг його цiною честi.

Тепер, як річ іде лих об мені однім,
Я перед вироком склоняюся тяжким;
Ви руку іншого підпосите на мене,—
Шкода! Не гідний я покари з рук Хімени!
Та як же можу я ті рази відбиватъ,
Де чути голос ваш і волю вашу знатъ?
Таж б'ється він за вас — і радий та щасливий
Я буду, що в йому ваш дух зустріну мстивий
І, не змагаючись, одкрию груди ці
Рукою вашою керованій руці.

Хімена

Коли повинності неподоланна сила,
Що мститися мені жорстоко присудила,
Тобі наказує піддатися в борні
Тому, хто меч і кров присвячує мені,
Згадай, засліплений, що в хвилю ту криваву,
Життя утративши, утратиш ти і славу,
І хоч живий верстив ти тріумфальну путь,—
Тебе убитого подоланим назвуть.
Дорожча честь тобі від мене: задля неї
Ти руки забагрянів отця моого крівлею,
Відрікся сміло ти, щоб догодити їй,
Од мене — од своїх щопайсолодших мрій.
Яка ж де дивина зчишилася з тобою,
Що хочеш датися противцеві без бою?
Чом дух лицарський твій ганебно так упав?
До чого віл тобі рапіле слугував?
Чи тільки був тоді ти гордий та великий,
Коли мені життя розбити мав навіки?
Чи легко так моого ти переміг отця,
Щоб стерпіти побій од іншого бійця?
Я мушу мститися — ти мусиш боронити
Ім'я своє і честь, хоч би й не хтіши жити!

Дон Родріго

Подужкав графа я, я маврів переміг,—
До слави доказів чи треба ще яких?
Що можу виграти я в поєдинку цьому?
Кому ж із нашого лицарства невідомо,
Що сміливість моя не знає перепон,
А честь — єдиний скарб, єдиний мій закон?
Ні, ні, хай сам себе на жертву я призначу,
Та слави у бою безславному не втрачу,

Ніхто не зважиться подоланим назвать
Того, хто сам себе дозволив подолати.
Всі скажуть: «Він любив Хімену нещасливу
І жити не хотів, її зазнавши гніву;
Жорстокій долі він без роздуму уліг
І милій склав себе офірою до ніг:
Вона-бо голову його хотіла мати —
Він тільки виконав її бажання свято.
Для честі занедбав він щастя і любов,
А для коханої пролив останню кров.
Дорожча-бо, хоч мрій душа і не згубила,
За милу честь йому, за існування — мила».
І ви побачите, Хімено: смерть моя
Новою славою пов'є мені ім'я
І честь мені зросте, коли вже буду мертвий,
Що вищої ніхто б не міг зложити жертви.

Хімена

Коли й життя, і честь — принади замалі,
Коли ніщо тебе не вабить на землі,—
Родріго! Пригадай, що любий був мені ти,
Візьми меча свого,— Хімену захистити
Од Санчо-нелюба, од пут отих гірких,
Що привела б мене обітниця до них.
Доволі слів! Іди на бій, а не на згубу,
Щоб не побачив світ лихого того шлюбу,
І пам'ятай, що хто поборе в цім бою,—
Той руку матиме у дар собі мою...
Іди ж... Від сорому обличчя паленів.

Дон Родріго (сам)

О, з усіма тепер змагався б на землі я!
Наварці, маври, гей! Кастильці запальні!
Усе, що смілого є в нас і в чужині,—
З'єднайтесь, в одну на мене станьте лаву,—
Я провідну зорю найшов свою яскраву,
Надія у грудях прокинулась моїх,—
І для одважного замало вас усіх.

СЦЕНА II

Інфант
(сама)

Чи здатися мені на гордий голос крові,
Що зве гріхом чуття мое,
Чи сердя слухати схвильованої мови,
Що на неситого тирана повстає?
Нешчасна! Дві дороги є:
Дорога честі — і любові!
Родріго! Годен єсь зо мною в парі йти,
Та чом не короля родився сином ти?
О доле, доле зла! Змагається кохання
Із честю у борці страшній,
Ціною вічного, безмежного страждання
Плачу за вибір я, прекрасний вибір свій.
Які ж іще душі мої
Гіркі судилися зітхання,
Як пі коханого не дано їй любить,
Апі любов свою забути хоч на мить?

Та розум мій на те не годиться пристати:
Родріго — лицар пад усіх!
Коли мене король єдино гідний взяти,
То чом би королем він зватися не міг?
Як двох царів він переміг —
Чому й корони не дістати?
Ти Сідом названий, і ймення Сід тобі
Віщув славну путь у славній боротьбл!

Так, вартий віл мене,— та серцеві Хімени
Його дала моя рука,
І навіть смерть отця не гнів у ній шалений,
А обов'язку лиш свідомість виклика.
Даремна ж мука ця тяжка,
Надії красиві не для мене,—
Бо доля, щоб мені явить покарний гнів,
Любов'ю з'єднує смертельних ворогів.

СЦЕНА III

Інфант, Леонора.

Інфанта

Куди це ти?

Леонора

До вас, у радості високій,
Що знову в душу вам вернувся мир і спокій.

Інфанта

Де спокій бачиш ти, як туга серце рве?

Леонора

Коли кохання в нас лише з надій живе,
То марна б тут була надія та шалена:
Ви ж чули про двобій, що прирекла Хімена;
Умре він чи піде з дуеллю під вінець,
Коханню вашому однаково кінець.

Інфанта

Ох, де ж не все іще!

Леонора

Що ж більш, ясповельможна?

Інфанта

Хіба ж падії всі розбити в серці можна?
Умови знаю я на поєдинку тім,
Але змогла б іще чинити опір їм.
Любов, мучителька безжалісна та ніжна,
Щораз навчає нас і хитрувати різно.

Леонора

Та що ж ви вдісте, як павіть смерть отця
Не розірвала їм залоблені сердця?
Хімена ж бо усім на очі появляє,
Що вже непависті в душі її немає.
І справді: як дуель король оголосив —
Вона пе вибрала нікого з-між бійців,
Вінками вкітчаних, на полі слави зрослих,
А Санчо прийняла невмілого до послуг.
Їй мало бачити, що Санчо — первоук,

Що вперше він меча бере до юних рук,
І як не має він ні досвіду, ні слави,
То поєдинку жде Хімена без обави.
З усього бачити, що в справі цій вона
Свої повинності вичерпув до дна
І, по Родріговій нехібній перемозі,
Складе свій юний гнів у нього на порозі.

Інфант

Це все збагнула я; та ревнощі страшні
Спокою не дають і душу рвуть мені.
Де ж захисту мені від них шукать, нещасній?

Леонора

У власній гідності, в високій крові власній,
Король бо суджений, а не підданець вам!

Інфанта

Родріго появив себе людським очам
Не простим, як усі, звичайним дворянином —
Ні! Лицарем його у нас зовуть єдиним,
Що сміливих царів у бої полопив
І Сіда, владаря, наймення заслужив.
Проте зборю себе,— не для людської мови,
А щоб не сплямити прекрасної любові,
І хай би навіть трон приречено йому,—
Своєго дару я назад не відійму.
Він переможе, так,— а я, сховавши муки,
Його повинна злов Хімені дати в руки.
Все знаєш ти. Душа від ран тяжких горить,—
Ходімо ж. Докінчу, що маю докінчить.

СЦЕНА IV

Хімена, Ельвіра.

Хімена

Ельвіро, скільки муک! Я знемоглась в одчай!
Надії марні всі, і серце жах поймає.
До чого прагнути, чого в небес просить,
Як каяття мене спиняє кожну мить?
Двом перебійникам дала я зброю в руки,
І хто з їх подола — однаково на муки:
Так — не відомщена отцева буде кров,
А так — навік моя утрачена любов.

Ельвіра

Чи кривду сплатиться, чи милий переборе,—
Вам буде полегша від того, а не горе,
І доля, в тім бою свою явивши власть,
Хоч славу верне вам, хоч вам дружину дасть.

Хімена

Дружину! Хто ж бо з їх, Ельвіро, гіден того?
Убивця милого а чи отця моїого?
Чи той здола, чи той,— я взяти маю плю люб
З тим, хто кохану кров пролив як душогуб.
Горить душа моя,— і більше, ніж загину,
Я долі вироку боуся в цю хвилину.
Геть, помстю! Геть, любов! Із серця вас жену,
Як на страшну таку ви сходите ціну.
А ти, о господи, карателю папі гнівний,
Пошли суперникам на полі успіх рівний,
Щоб перемоги з них ні той, пі той не мав.

Ельвіра

Ви молите, щоб знов господь вас покараав!
З двобою того вам спокою не зазнати,
Як далі змусить він змагатись до відплати,
Високе у собі живити почуття
І знову важити на милого життя.
Hi! Краще хай ясний вінок його лавровий
Од помсти душу вам приверне до любові,
Хай із дуелем тим і гнів ваш одлетить,
І серця слухатись король вам ізвелить.

Хімена

Невже ти думаєш, що здатися ладна я?
Та ж обов'язок мій, печаль моя безкрайя,
Не здозвольниться тим, що станеться двобій
І що король мені прокаже вирок свій.
Хай легко осягне Родріго перемоги,—
Моєї слави він не стопче тим під ноги,
І, хоч король йому звитягу провістив,
На нього тисячу пайду я ворогів.

Ельвіра

Що як за гордоші вас покарає доля
І кривдник упаде на бойовому полі?
Вам дозволяє честь умовкнути тепер,

А ви вагаєтесь! Та ж ваш отець умер,
І хай услід йому і ваш сконає милий —
Його не верне він з холодної могили...
Чи ще не досить вам, і ви до мук тяжких
Доконче хочете додати ще нових?
Як не зрекліся ж ви своєї волі злой,—
Не варті ви й руки лицарської такої,
І станеться сумний, правдивий рішепець:
Дон Санчо поведе вас, пані, під вінець.

Хімена

Ельвіро, й так нема кінця моїм стражданням,—
Нащо ж лихим мене жахати віщуванням?
Хотіла б од обох я утекти — шкода!
То як така мені вже доля випада,
Родріго без вагаль волію я зустріти,
Щоб той не зав'язав мені павіки світу,
Кого ненавижу я сердем... Боже мій!
Яке видовище! Нема, нема надій!

СЦЕНА V

Дон Санчо, Хімена, Ельвіра.

Дон Санчо

До ваших, пані, ніг я цю приношу шпагу...

Хімена

Родріго кров на ній,— і ти ще мав одвагу,
Лукавий зраднику, на очі стати мені,
Мій найдорожчий скарб віддаючи трупі!
О, годі, не німуй, одкрийсь, моя любове!
Один лише удар піdstупний, випадковий
І волю дав устам, і честь мені вернув,
І душу розпачем несвітським огорнув!

Дон Санчо

Стрівайте, я...

Хімена

Мовчи, згубителю проклятий
Мого коханого! Я знаю: подолати
Не міг ти славного у чесному бою,—
Ні! Руку зрадою затаврував свою!

На нагороду ждеш? Шкода і говорити!
За мене мстившися, розбив життя мені ти!

Дон Сапчо

Ви й слухати мене не хочете... Ваш гнів...

Хімена

Я мала б слухати, як ти з брехливих слів
Хвалу б собі сплітав — і тішився без краю
З моєго злочину, з безмірного одчаю?

СЦЕНА VI

Дон Фернандо, дон Діего, дон Аріас, дон Санчо,
дон Алонсо, Хімена, Ельвіра.

Хімена

Королю, годі вже тайтися мені
З тим, що читали ви в сердечній глибині.
Його любила я, це правда,— та для честі
На жертву зважилася коханого принести.
Ви бачили, як я глушила почуття,
Щоб відомститися за батькове життя!
Родріго нині вмер — то без вагань я можу
На спізену любов змінити лють ворожу,
І помста, що мені повинністю була,
Коханням у душі розбитій проросла.
Дон Санчо смертного завдав мені удару,—
І серця жде мого як пагороди й дару.
Королю! Серце ж є і в королів людське!
Молю, приречення скасуйте ви тяжке!
Він хоче за двобій високої заплати —
Ладна я все йому, лиш не себе віддати,
В монастирі свого чекатиму кінця
І плакатиму там за милого й отця.

Дон Діего

Кохає, — і чуття нарешті появила,
В якім нема гріха.

Дон Фернандо

Хімено, ти змилила:

Живе Родріго твій; об чесній боротьбі
Олживе Сапчо дав справоздання тобі.

Дон Санчо

В раптовім гніві цім не винен я, королю:
Я йшов, суперника викопуючи волю,
Сказати, що коли мене він переміг,
Зненацька вибивши дю шпагу з рук моїх,
То мовив: «Краще вже хай буде невідомість,
Та на Хімену кров не упаде натомість.
На очі королю я зараз маю статъ,—
Ти ж поспіши, щоб ій всю правду розказатъ
І в імені моїм свою віддати зброю».
І от Хімену я призвів до песпокою
Цією шпагою: побачила мене —
І пойняло ії обурення страшне,
Що плине з джерела надмірної любові,
Аж я промовити не годен був пі слова,
Що ж! Хай подоланий, я щастя маю в тім,
Що, хоч кінець прийшов сподіванкам моїм,
Хоч мрію згублено без вороття останню,
Я шлях уторував прекрасному коханню.

Дон Фернандо

З ясного сорому пе червоній, дитя,
Не крий шляхетного своєго почуття:
Ти тіші батьковій свій борг сплатила гойпо,
І слава знов твоя вернулася достойно.
Родріго тим уже спокутував свій гріх,
Що стільки небезпек зазнав од рук твоїх,
Ти бачиш, що само так присудило небо;
Про батька думала — подумай же й про себе,
Веління виконай покірливо мое,
Що мужа любого і жданого дає.

СЦЕНА VII

Дон Фернандо, дон Дієго, дон Аріас, дон Родріго, дон Алонсо, дон Санчо, Інфантана, Хімена, Леонора, Ельвіра.

Інфанта

Облиш печаль свою і не тужи, Хімено,
І нареченого прийми, як дар, від мене.

Дон Родріго

Королю, гніву ви на мене не кладіть,
Що я з побожністю клопіюсь Хімені в ноги.

Я не скористую ні з права перемоги,
Ні з волі короля, о панно! Я свою
Приніс вам голову. Покірно віддаю
Її на правий суд. Коли вам того мало,
Що досі я вчинив,— молю, щоб ви сказали,
Чим можу я тяжкий спокутувати гріх!
Чи поєдинків ви жадаєте нових,
Чи прагнете, щоб я перевершив геройв,
Щоб серце ваше тим стражданне заспокоїв,
Чого іще ніхто не бачив на землі,—
Скажіть же — я помчусь па вітровім крилі
Шукати подвигів, світи перевертати,
Ще слави більшої до слави додавати.
Коли ж вас тільки смерть моя задовольнить,
Коли так ваша честь і гордість вам велить,—
Убийте винного ви власною рукою.
Той, хто подоланий не був у жаднім бої,
Єдиній вам життя ладен своє віддать.
Ніхто б мене не міг на світі покарати,
Крім неоруженої, коханої навіки!
Та тільки як умру і тим свій гріх великий
Візьму в могилу я,— мене ви не кленіть
І часом по мені, убитому, зітхніть:
«Він не загинув би, коли б не знав кохання».

Х і м е н а

Родріго, встань. Мої ви знаєте страждання,
Королю. Слів своїх не можу я зректись,
Але й ненависті не маю, як колись.
Коли король велить — ми слухати повинні.
Та як на вирок ваш схиляюся я нині,
То чи ж дозволите, королю, під вінець
Вести мене тому, від кого вмер отець?
Чи справедливості не буде на заваді
Цей плюб нечуваний? Як ви, королю, раді
Для трону вашого Родріго зберегти,
То чи ж дозволите у дім його ввійти
Хімені? Чи дасте мене йому в дарунок?
Я ж вічно питиму, як смертодайний трунок,
Свідомість, що отця моїого він убив
І кровію мені за це не заплатив!

Д о н Ф е р н а н д о

Час відміняє все. Що гніває нас нині,
Те завтра можемо простити ми людині.

Родріго мужністю навік тебе здобув,
Та ворогом тобі я б непрощеним був,
Якби прискорював, що з часом має статись,
І силував тебе з ним зараз обвінчатись.
Ні — рік тобі даю, щоб слози осушити.
Родріго! Знову прийшла для тебе славна мить!
Прийми ж із рук моїх моєї ласки вияв.
Як маврів у краю ти нашому розвіяв —
Війська мої веди на їхні береги
І плем'я їх рубай вороже до ноги.
Ти Сідом звешся в них,— тепер подбай же, сину,
Щоб стати королем па їхню всю країну.
Та серед подвигів про неї пам'ятай,
Любов Хіменицу і шану здобувай.

Дон Родріго

Щоб чесно заслужить Хіменине кохання
І ваше вволити, королю мій, бажання,
Яких би подвигів я довершить не міг!
Огрітий променем таких надій святих,
Я найстрашнішого не побоюсь походу!

Дон Феррандо

Іди ж! Хімену ти дістанеш в нагороду,
Як стріне славою тебе моя земля.
Вповай лише на час і вір у короля,
Що слова не зламав ніколи ще своєого.
Іди! Ясна тобі хай стелеться дорога.

Мольєр

МІЗАНТРОП

Комедія

ДІЙОВІ ОСОБИ

Альсест — закоханий у Селімену.

Філінт — друг Альсестів.

Оронт — закоханий у Селімену.

Селімена — міла Альсеста.

Еліант — Селіменіна кузина.

Арсіноя — подруга Селімени.

Акаст

Клітандр — маркізи.

Баск — слуга Селімени.

Вартовий із Маршальства Франції.

Дюбуа — слуга Альсеста.

Дія відбувається в Парижі в Селіменінім домі.

ДІЯ ПЕРША

ЯВА 1

Філінт, Альсест.

Філінт

Та що вам, друже мій?

Альсест

(сидячи)

Лишіть мене в спокої!

Філінт

Чому химерною неласкою такою...

Альсест

Ідіть собі, прошу, не тратьте зайвих слів.

Філінт

Раніш би вислухать, піж удаватсья в гнів.

Альсест

Ні, хочу гніватись, а слухать не бажаю.

Філінт

Як розуміти вас — я, далебі, не знаю,
І хоч ми друзями віддавна нареклися...

Альсест

Я — друг вам? Запишіть, що то було колись!
Так — досі в злагоді жили ми і в любові,—
А як побачив я, на що есце готові,
То приязнь унівець розбилася моя:
В серцях зіпсованих не хочу місця я.

Філінт

Та чим же міг я так, Альсесте, завинити?

Альсест

На місці вашому волів би я не жити!
Хто чинить так, як ви,— пошани хай не жде:
У чесних він людей презирство лиши найде.
Я ж бачив, як того ви стріли чоловіка.
Шаноба тут яка, любов яка велика
Була появлена! А скільки присягань,
Обітниць голосних і приязніх зізнань,
Що ви з обіймами палкими їх мішали!
А скоро вийшов він,— ви ледве пригадали,
Як на ім'я йому і що то за один,—
І вже нітрошечки вас не обходить він.
До лиха! Соромно, ганебно, підло навіть
Так душу лестками фальшивими неславить.
Коли б судилося таке мені вчинить,
То я повісився б із того горя вмить!

Філінт

Причин не бачу я до вироку такого
І пом'якшить його благаю вас, на бога;
Прошу: зласкавтесь, хоч огріхи й страшні,
І ще не вішатися дозвольте ви мені.

Альсест

Невчансно спала вам охота жартувати!

Філінт

Чого ж вам хочеться, цікавий би я знати?

Альсест

Я хочу щирості, щоб слово ні одно
Не вилітало з уст, як не з душі воно.

Філінт

Коли обійме нас, вітаючи, знайомий,—
Так само обійняті повинні ми його;
Зіспання сипле він, обіцянки склада —
Те саме й нам робить, звичайно, випада.

Альсест

Hi! Ворог тої я ганебної методи,
Що в пій кохаються нікчемні слуги моди;
У світі над усе найгірш я не злюбив
Манірні вигівки отих балакунів,
Лепетунів гидких, котрі в марній мові
Усе на світі нам пообіцяли готові
І компліментами ладні стрічати всіх,
А що ти, хто ти є,— однаково для них!
Ну, що по тому нам, коли нас хто вітає
І приязнь, і любов, і шану виявляє,
І слів не добере до пишпої хвали,—
А тільки ми на крок од його відійшли,
І він негідника улещує так само!
Це ж сором! Це ганьба! Як тішиться словами
Гучними й красними, коли, на глум і сміх,
Усьому світові почуті можна їх?
Шаноби на землі нема без переваги,
Хто поважає всіх, не знає той поваги.
Коли вдаєтесь ви у моду цю лиху,
До біса! Спільного не знати нам шляху!
У вас прислужливість — неначе крам роздрібний,
Мені ж загальний друг у друзі непотрібний.
Якщо вам ріvnі всі, то мовлю навпростеъ:
Дружінню нашому і злагоді кінець!

Філінт

У колі вишому ми місце посідаєм —
І, певне ж, мусимо коритися звичаям.

Альсест

Ні, ні! Карати ми повинні без вагань
Ганебний вимін цей олживих вихвалянь,
Людьми бути чесними, неправді не служити
І скрізь по щирості, по правді говорити,
Що з серця не іде — ніколи не казати
І почуттів своїх під маску не ховати.

Філінт

А єсть же випадки, як мова та сердечна
Виходить і смішна, і зовсім недоречна.
Буває, — я прошу не брати цього в гнів,—
Коли розумний той, хто думку потаїв.
Ну, чи ж годилось би, зміркуйте пак самі ви,
Щоб завжди ми були одверті та правдиві?
Невже, коли нам хто нелюбий між людьми,
То це й освідчити йому повинні ви?

Альсест

Так.

Філінт

Що! Емілії старій би ви сказали,
Що кокетерія уже їй не пристала
І що фарбується вона собі на стид?

Альсест

Авжеж.

Філінт

Що Дорілас давно усім набрид,
Що варить при дворі із кожного він воду,
З одваги чванячись та з діл свого роду?

Альсест

Сказав би.

Філіпп

Жарти це!

Альсест

До жартів не мастак,
Нікого жалувати не хочу аніяк.
Зболіли очі вже, і при дворі, і в місті,

Звичаї бачивши гидотні та нечисті!
Бере иудьга мене, пече мене одчай,
Що наоколо люд зіпсований украй,
Що всюди, де поткнусь,— брехня, лукавство,
зрада,

Та піdstупи бридкі, та лестощів принада.
Несила! Гнів кипить! Я весь немов горю
І цілий світ ладеп покликати на прю.

Філінт

Занадто ви вдались, філософе, в досаду,
На все озлившися і смішно, і без ладу.
Братів ми з вами тих нагадуєм тепер,
Що в «Школі для мужів» намалював Мольєр...
Там...

Альсест

А, лишіть свої безглузді порівняння!

Філінт

Та пі-бо,— ви свої покиньте нарікання.
Чи ж переробите натуру ви людську?
А як одвертість вам припала до смаку,—
Скажу, не криочись: з химери цеї всюди
Плечима зниzuвати і кпiti будуть люди,
А хіть до осудів нестремана така
Вам тільки дастъ ім'я смішного дивака.

Альсест

То й добре, лихома! Я радий цьому, радий!
Чого ж хотіти ще з мерзенної громади?
Та тільки гнів мене несвітський би схопив,
Коли б розумного я слави в них зажив.

Філінт

Виходитъ — ворог ви всьому земному роду?

Альсест

Так, я ненавиджу безмірно цю породу!

Філінт

Скажіть: невже-таки між смертними всіма
На жадні винятки і місця вже нема?
Запевне, є й тепер особи, гідні шапи...

Альсест

Ні! Осоружні всі, на кого око гляне:
Одні — що у гріах купаються бридких,
А ті — що ставляться поблажливо до них,
Того шляхетного обурення не мавши,
Що вчинки нам лихі будити мають завше.
Ну, от негідник той, що я суджуся з ним!
Также діла його відомі добре всім.
Хоч маска на виду, але й з-під маски знати,
Що може кожного він зрадити, продати.
Вимовні погляди і солодощі слів
Хіба наївних лиш одурять новаків.
Всім знаний вискочень, шахрай над шахраями.
У панство брудними пропахався він шляхами,—
І зnavши, за яку придбав собі ціну
Тешленьке місце він і розкіш голосну,
Честь ображається, сумління червоніс.
Складіть позаочі, які лиш на землі є,
І на цього прикладки, поганцем назовіть,
Назвіть дурисвітом,— ніхто не захистить,
Бо шану має він облудну і нікчемну.
А гляньте, як усі його вітають чесно,
Як усміхаються, розточують слова!
Як чесним людям він посади вирива!
А! Серце крається од муки і страждання
З того ганебного підлоті потурання,—
І часом я ладен в пустипу утекти
Від галасливої людської сусти.

Філінт

Ох боже! Не страшіть неласкою такою
І над натурою ви зглянтеся людською.
Хоч вади і гріхи у ній знайдемо ми,
Та як доводиться нам жити між людьми,
То треба у всьому додержувати міри
І до моральності не братись падто щиро.
Правдивий розум нам обачність каже мати —
Ба навіть мудрістю не слід надужживати.
Колишніх поколінь чеснота непохитна
За наших з вами днів, май друже, не розквітне!
Нам бездоганності уже не осягти;
Покірно мусимо за часом ми іти.
Це ж безум: повставати на тисячі — одному!

Переробити світ не до спаги ні кому.
Багато, як і ви, я налічти б міг
Речей, що кращими волів би бачить їх,
Але без осуду гучливого дивлюся
І гніву марному, як ви, не піддаюся.
Людей беру таких, які вдалисъ вони:
Що чиниш ти, мовляв, і далі те чини,—
І рівний мудрістю із вашою злобою
Мій шлях, позначений девізом супокою.

Альсест

Скажіть, добродію,— невже ж таки нічим
Не похитнути вас у супокої тім?
Якби вас той продав, кого ви другом звали,
Якби добро од вас шахрайством виривали,
Якби хто поговір на вас лихий пустив,—
Чи справді ви й тоді не удалисъ би в гнів?

Філіп

Hi! Всі оті гріхи, мені і вам відомі,
Людському родові властиві і питомі,
І ображатися чи сердитися мені,
Що вколо стільки зла, піdstупності, брехні,—
Це дивувати, чому жадна шуліка м'яса,
Чому жорстокий вовк, а мавпа хитра й ласа.

Альсест

Як! Дав би я себе ганьбити, окрадать
І не... А, сто чортів! Волію замовчать,
Щоб неподобні ці спинити міркування.

Філіп

І справді, тут було б на часі вже мовчання.
Вам краще об суді подумати своїм,
Аніж на ворога метать словесний грім.

Альсест

Не хочу я того, і край усій розмові.

Філіп

Хто ж помагатиме у справі вам судовій?

Альсест

Хто? Правда і закон — помічники мої.

Філінт

А завітаєте ж, проте, до судії?

Альсест

Нащо? Хіба ступив я на криву дорогу?

Філінт

Ні, але ворог ваш для діла для своєго
Пролізе...

Альсест

Байдуже! Я зважився чекати
На вирок совісний.

Філінт

Ой, можете програти!

Альсест

Я й кроюк не ступлю: хай станеться, що має.

Філінт

А той підлеститься...

Альсест

Мене це не доймає.

Філінт

Глядіть, проскочите.

Альсест

Та й не від того я.

Філінт

Але ж...

Альсест

Ото душа потішиться моя!

Філіп

Чому ж, нарешті, ви...

Альсест

Тоді до дна побачу
Я роду ницього мерзенку, підлу вдачу,

Тоді в лукавстві я упевнююся людськім,
Коли програю суд на чудо й диво всім.

Філінт

Що за людина з вас!

Альсест

Не шкода і заплати,
Щоб це побачити. Так — хочу я програти!

Філінт

Альсесте, що це ви! Та кожен з ваших слів
Сміявся б, далебі, якби на їх наснів!

Альсест

Ну, ѿ па здоров'ячко!

Філіпп

Тепер одпо скажіте:
Коли ви щирості надумали служити,
Коли правдивість вам — і щастя, і мета,—
Чи щира, друже мій, і чи правдива та,
Кого ви любите? Дивуюсь я, ѹї-богу,
Як, бувши ворогом земного роду всього,
Усе позбавивши і ласки, і хвали,
Ви любе серцеві найти, проте, могли!
А ще чудніш мені, де в світі цім широкім
Для піжних почуттів ви зупинились оком?
Якби ви радились, кому любов oddать,
То мусив би я вам по-дружньому сказати:
Погляньте, з піжністю безмежною якою
Стрічає тиха вас і скромна Арсіноя!
А Еліанта як, правдива над усіх,
Вас гріє полум'ям очей своїх палких!
А ви мов кажете: «Нехай собі! Про мене!» —
Бо зчарувала вас кокетка Селімена,
Котрої витівки та язичок лихий
Якраз би до лиця сучасності отій,
Що гостро ви її картаєте словами.
Невже не бачите ви вад своєї дами?
Чи, може, серце вам закохане велить
Усе ѹї вибачить, усі гріхи простить?

Альсест

Ні. Я ще не осліп. Я цю вдову кохаю,
Та хиби всі її за вас не згірше знаю.
Пойнятій полум'ям, проте, я б перший міг
Іх запримітити і осудити їх.
Але — що ж діяти! Змагатися несила...
Вона й така, як є, мені без краю мила.
Дарма, що сотню в ній я огріхів найшов —
Переборола все звитяжниця-любов.
І з певністю кажу: огонь чуття моєго
Очистить душу її од намулу брудного.

Філінт

Чималу ви собі роботу завдали!
А ви ж — до серця її?

Альсест

О боже! Та коли
Не вірив би я в це, то що й по тім коханні!

Філіпт

Чому ж тумапить вид глибоке вам страждання,
Як ви з суперником зійдеться хоч на мить?

Альсест

Кохання справжнього частками не ділить,—
І я сюди прийшов освідчитися сміло
І все її висловить, чим серде наболіло.

Філінт

А от якби мені до вибору прийшло,
То Еліанті б я, склоняючи чоло,
Віддав чуття свої. Правдива, скромна, стала,
І вам би до душі найбільш вона пристала.

Альсест

До того самого я розумом дійшов,—
Та ба! Не розумом керується любов.

Філінт

Боюся: пристрастю охоплені палкою,
Ви, може...

ЯВА 2

Оронт, Альсест, Філінт.

Оронт
(до Альсеста)

Сказано мепі в передпокої,
Що пе застану я прекрасних паших дам:
Щось купувать пішли. Але я радий вам
Пошашу висловить глибоку і правдиву,
Віддавна марю я про хвилю ту щасливу,
Щоб до сердечної розмови з вами стати
І приязні од вас високий дар прийняти.
Належне раз у раз я віддаю заслугам —
І прагну, щоб мене ви йменували другом.
А хто відомий так поміж людьми, як я,
Той, певне, на таке заслужує ім'я.

Альсест замислився і піби зовсім не зважає па Ороптову мову.

До вас повів я річ, вельмишановний пане.

Альсест

До мене, пане мій?

Оронт
Чи вам це пе бажане?

Альсест

Та ні, а тільки я... Почесні ті слова —
Річ несподівана для мене і нова.

Оронт

Шаноба хай моя вас, пане, не дивує:
З усіх вона людей найбільше вам пасує.

Альсест

Мій пане...

Оронт

Хай би хто всю Францію зійшов —
Вартнішої за вас людини б не знайшов.

Альсест

Мій пане...

О р о н т

Хай мене поб'є пебесний грім,—
Коли злукавив я у слові хоч однім.
Дозвольте ж вас обняті і приязнь освятити,
Щоб пишно розцвіли її незрадні квіти.
От вам рука моя — міцний і певний знак
Любові...

А лъ с е с т

Пане мій...

О р о н т

Що ви сказали? Як?

Зрікаєтесь ви?

А лъ с е с т

Та зважте — чи ж годиться
Так оголошувати на людях тасмпиці,
Словами гратися, на вітер кидать їх?
Щоб до визнань дійти і до похвал таких,
Раніш не вадило б спізнати один одного
І тим для приязні уторувати дорогу.
А так — не відавши, які ми удалися,—
Глядімо, щоб, бува, не каєтись колись!

О р о н т

До діла сказано. Та я за річ такую
І за такі думки ще глибше вас шаную!
А поки прийде той дружіння світливий час,
Слуга й тепер уже найпижчий перед вас.
Коли улаштувати щось треба при дворі вам,
То я й порадою допоможу, і впливом:
Чималу, далебі, відограю там роль,
І над усіх мене шанує сам король.
Я радий повсякчас вам стати у пригоді,—
А що цінителів таких шукати годі,
Що всім відомий смак і розум ваш тонкий,—
Насмілюся сонет вам прочитати свій
І тим до приязні підвалини зміцнити.

А лъ с е с т

Мій пане, в тих речах не годен я судити,
Даруйте...

Філінт
Та чому ж...

Альсест

Великий маю гріх:
Занадто щирий я у присудах своїх.

Оронт

Я й прагну щирості. Мене б ви засмутили,
Якби од мене щось лукаво потайлі.
Лиш на одвертого я важку судію.

Альсест

Як так, добродію, то що ж — я пристаю.

Оронт

Сонет... Бо це сопет... Надія... Це до пані,
Що в серці деякі збудила сподівання...
Надія... пишних слів, проречисто-гучних,
Нема в цих віршиках і ніжних, і сумних...

Альсест

Ми те побачимо.

Оронт

Надія... Чи ж несмілим
Потраплю слухачам я догодити стилем
І чи вдалось мені належних слів добрать?

Альсест

Побачимо.

Оронт

Іще насмілюся додатъ!
За чверть години це я встиг скомпонувати.

Альсест

Не в часі сила там, де йде про результати.

Оронт
(читає)

Надія сердце людське веселить
І душу розважає у печалі,—
Та сумно нам, Філідо, зрозуміть,
Що не прийде по ній нічого далі.

Філінт

Я зачарований уже від перших слів!

Альсест

(тихо)

Ви зачаровані! І грім вас не убив!

Оронт

Прихильність появили ви в речах,
Та нині з того я вже не радію:

Ах, краще б ви скупі були в дарах,
Ніж мали тільки дарувати надію.

Філінт

В яку гармонію укладено рядки ці!

Альсест

(тихо)

До лиха! Хвалите нечувані дурниці!

Оронт

Коли в чеканні невеселі дні
Судила доля зводити мені,
То краще з білим світом розлучитись,
Дарма ласкаві тратите слова,
Бо безнадія того повива,
Хто мусить лиш надію живитись.

Філінт

Яке закінчення виборне! Знаменито!

Альсест

(тихо)

А, враг би взяв тебе! Найкраще б закінчiti,
Зламавши дурневі його виборний піс!

Філінт

А скільки грації!

Альсест

(тихо)

Бодай на неї біс!

О р о н т

Поблажливості ви явили забагато.

Ф і л і н т

Ні, щиро я казав.

А л ѿ с е с т

(тихо)

Зарізав без ножа ти!

О р о н т

А з вами, пане мій, умова в нас була:
Одверта, сказано, огуда чи хвала.

А л ѿ с е с т

Тут справа нелегка і делікатна, пане.
Поетам раз у раз поблажливість бажана,
А правда інколи не до вподоби їм.
Розмову мав колись я з віршником одним
(Не назову його). Сказав я без вагання,
Що треба гамувати охоту до писання,
Що рими, зліплені при нагоді дрібній,
Не слід поквапливо нести на суд людський,
Що той, хто вірші всім і кожному читає,
В смішне становище частенько потрапляє.

О р о н т

Мій пане, хочете сказати ви мені,
Що помилився я, коли почав...

А л ѿ с е с т

Hi, hi!

Йому доводив я, що творами пустими
Лиш репутацію калічимо собі ми,
Бо люди, як на суд беруть вони кого,
Найперше огріхи підхоплюють його.

О р о н т

Виходить, вартий я за мій сонет догани?

А л ѿ с е с т

Я цього не кажу. Йому навів я, пане,
Багато прикладів, як хіть ота до рим
Людей знеславлює...

О р о н т

Ви натякнули цим,
Що недоладного я написав сонета?

А л ѿ с е с т

Я цього не кажу... — На біса ви в поети,
Панове, пнєтесь? — так я йому сказав: —
Навіщо пхати в друк усе, що написав?
Лиш тим прощаємо ми віршики без змісту,
Сяк-так ізліплепі, хто з того має їсти.
Сверблячку марну ви в собі переборіть
І з мазаниною на люди не спішіть.
Задовольпяйтесь, як при дворі ви в шапі,
В повазі... Сиравді-бо, чудне ото бажання —
Докопче з книгами виходить на базар,
Письменних там юрбу збільшаючи нездар,—
Так того віршника я умовляв, мосьпане.

О р о н т

Хто ж на такі думки розумний не пристане?
Та я про свій сонет хотів би гадку знати.

А л ѿ с е с т

Найкраще б вам його з шухляди пе виймати!
Признаюся — взірці ви мали щонайгірші
І неприродністю одгонять ваші вірші.
Що має запачити: при хильність у речах?
Як штучно сказане оте: скупі в дарах!
Що за фальшива гра: надія й без надія!
Коли хто простоту ціпue й розуміє,
То мусить визпати, що тут її нема
І що виразності шукати теж дарма.
Аж страшно здумати, як зіпсувався нині
Смак у письменників. Давніші покоління,
Хоч різних тонкощів у віршах не плели,
А серце зрушити і схвилювати могли,
Таку от пісеньку хоч би скомпонувавши,
Як ця, що я собі її курничу завше.

Коли б король мені давав
Париж, свою столицю,
Але з коханою за те
Я мусив розлучиться,—

Сказав би так я королю:
Спасибі вам велике,
Та, гей! Тієї, що люблю,
Не кину я довіку.

Хай рима бідна тут, хай красних мало слів,—
Я цеї співанки oddати б не хотів
За все, що публіка сучасна вихваляє:
Сама-бо тут любов до серця промовляє.

Коли б король мені давав
Париж, свою столицю,
Але з коханою за те
Я мусив розлучиться,—
Сказав би так я королю:
Спасибі вам велике,
Та, гей! Тієї, що люблю,
Не кину я довіку.

От де поезія і щирість почувань!

(До Філінта.)

Так, пане, смійтесь! Я можу без вагань
Для цього віршика забути пишні фрази,
Манірних витівок підроблені алмази.

Оронт

А я скажу, проте: сонет мій хоч куди.

Альсест

Вам до вподоби він, і тут нема біди:
Свої пишатися ви маєте підстави,
А я скажу, проте: сонет мій хоч куди.

Оронт

Чувати їй похвали доводилось мені.

Альсест

Так, від облесників — чому ж би так і ві!

Оронт

Ви певні, що умом усіх перевершили!

Альсест

Коли б хвалив я вас, то їй ви б мене хвалили.

О р о н т

Ат, обійдуся я без вашої хвали!

А л ѿ с е с т

І зовсім слушного ви висновку дійшли.

О р о н т

Цікаво бачити, в який-то лад і спосіб
У віршуванні вам, мій пане, повелося б!

А л ѿ с е с т

Що ж, віршики лихі я б, може, написав,
Але ні кому б їх, напевне, не читав.

О р о н т

Не таїтесь ж ви, добродію, з думками!

А л ѿ с е с т

У кого іншого шукайте фіміаму.

О р о н т

Чи тону іншого ви б часом не взяли?

А л ѿ с е с т

Мій тон теперішній не маю я за злий.

Ф і л і н т

Еге, панове, ні! Облиште ці змагання!

О р о н т

Погарячився я... Даруйте... На прощання
Скажу, що радий вам у всьому я служить.

А л ѿ с е с т

Від мене, пане мій, шанобу теж прийміть.

ЯВА 3

А л ѿ с е с т, Ф і л і н т.

Ф і л і н т

Ну, бачили, куди одвертість нас доводить?
Він буде вам тепер, де тільки зможе, шкодить.
А що було його хоч трошки похвалити?

Альсест

Не хочу й слухати.

Філінт

Але ж...

Альсест

Не варто й жить
Серед таких...

Філінт

Проте...

Альсест

Лишіть мене, на бога!

Філінт

Я не покину вас ніколи й не для кого.

ДІЯ ДРУГА

ЯВА 1

Альсест, Селімена.

Альсест

Ви правди щирої бажаєте? Скажу,
Що ваші звичаї ту перейшли межу,
Коли я міг терпіть, не захлинувшись жовчю.
Нечесний буду я, коли ганебно змовчу,
Що не верстati нам укупі дружній шлях,
Як ви не змінитесь в манірах і в словах.
Хотів би в іншому я присягтися, пані,—
Та марне б то було, фальшиве присягаппя!

Селімена

Альсесте! Згодились мене ви провести,
Щоб тільки сваркою невпинно пекти?

Альсест

О, не сварюся я! Я тільки вболіваю,
Що ви залъотників прицаджуєте зграї,
Надії даючи широкі їм усім.
Ось що гнітить мене, ось мучуся я чим!

С е л і м е н а

Та чим же я сама у цьому завинила?
Чи ж то, Альсесте, гріх, коли я людям мила?
Аби залюблені до мене на поріг —
Я києм відсіля повинна гнати їх?

А л ь с е с т

Ні, пані! Треба вам озбройтись не києм,
А серцем, що дає належну одсіч мріям.
Подобається ви,— в цьому гріха нема,
Та ви ласкавістю свою з усіма,
Отою ніжністю у речах і звичаях,
Їм збільшуєте цал і надите сердя їх.
З них кожен смілості тим більшої набрав,
Чим більш ви даете до смілості підстав,—
Коли б же зимно ви чуття стрівали ревне,
Тоді й поклонників би зменшилось напевне.
Одно лиш, пані, я насмію запитати:
Чим саме вас Клітаандр зумів причаруватъ?
Якими міг би він чеснотами довести,
Що цього щастя варт і годен цеї честі?
Чи, може, нігтем він вас довгим полонив,
Що на мізинцеві своєму запустив?
Чи вас принадили, як мудрий витвір штуки,
Химерні кучері русявої перуки?
Чи він мереживом любові в вас досяг?
Чи тими стъожками, що кожному в очах
Рябіють несмаком буйним і кольористим,
Чи до облесності, до лицемір'я хистом?
А чи деручий сміх, пронизливий фальцет,—
От успіху його причина і секрет?

С е л і м е н а

Яку підоозру ви взяли несправедливу!
Згадайте, марному не даючися гніву,
Що процесуюсь я, а в справах судових
В пригоді б він мені великій стати міг.

А л ь с е с т

Al! Краще б ви в суді програли справу,
Ніж тішить ласкою мерзенну ту прояву!

С е л і м е н а

До світу цілого ви ревнуватъ ладні!

Альсест

Бо цілий світ, на жаль, загрожує мені!

Селімена

Отож нема й причин мене картати гнівно:
Я чесна з усіма однаково і рівно.
Далеко більш було б до злості вам причин,
Коли б мені підпав під ласку хтось один!

Альсест

Нехай у ревнощах я сліпо помилуюсь,—
Та чим від інших я в тій ласці одзначаюсь?

Селімена

Тим, що ви знаєте: люблю я тільки вас.

Альсест

Як цьому вірити у муки лютий час?

Селімена

Здавалось би мені, що про мое кохання
Вам досить чесного із уст моїх визнання.

Альсест

Хто впевнив би мене і хто б мені довів,
Що й ішшим ви таких не кидаєте слів?

Селімена

Чудесно сказано! Ви дуже милі, пане,
І я великої в вас зажила пошани!
Гаразд! Позбавлю вас од муک таких тяжких!
Забудьте ті слова — я не казала їх.
Самі себе тепер обманюйте думками,
Якими хочете.

Альсест

А! Розлучиться з вами!
Чого б за щастя це велике я не дав,
Коли б шалено так, на жаль, вас не кохав!
Я цього не таю. Роблю я все що можу,
Щоб з серця вирвати любов цю зловорожу,—
Шкода! Не поборю нестримних почуттів!
Я за гріхи свої власно полюбив!

Селімена

І справді, у чудне вдалися ви кохання.

Альсест

Так. Я ладен весь світ покликати па змагання!
В огні безумпому горить душа моя,
І так ішо ніхто вас не кохав, як я.

Селімена

Це правда: ви новий собі обрали спосіб.
І на землі, мабуть, пікого не пайшлося б,
Хто б свій доводив пал у сварках та в гризні:
Це вперше бачити доводиться мені.

Альсест

До згоди є у нас можливість і дорога.
Доволі цих змагаць! Поговорім, на бога,
Як друзі, спільпої жадаючи мети...

ЯВА 2

Селімена, Альсест, Баск.

Селімена

Ну, що там?

Баск

Пап Акаст.

Селімена

Проси його зайти.

ЯВА 3

Селімена, Альсест.

Альсест

Не можна нам удвох промовити й дві слові!
Прийняти будь-кого ви щоразу готові
І не паважитесь сказати в жоден час,
Що під хвилину цю немає дома вас!

Селімена

Що? Клопоту собі повинна я нажити?

Альсест

Таких я звичаїв не можу похвалити.

Селімена

Він став би ворогом, злобителем моїм,
Дізnavшися, що я не хтіла стріться з ним.

Альсест

І звідси — зустрічі потреба доконечна...

Селімена

Ах, боже! Він із тих, з ким сварка небезпечна,
Хто в хитрощах меткий та у лукавій грі
Знаходить слухачів і в місті, й при дворі,
І скрізь, де тільки глянь, у річ уміє впасти.
Тож хай у приязні малого варт Акасти,
А вороги із них такі, що хоч куди.
Не треба ж нам самим шукать собі біди!

Альсест

О, завжди доказів ви маєте багато,
Що треба вам того, чи знов того прийняти
І передбачливо всміхатися юрбі...

ЯВА 4

Альсест, Селімена, Баск.

Баск

Там, пані, ще й Клітапдр.

Альсест

Чудово, далебі!

Селімена

Куди ви?

Альсест

Я піду.

Селімена

Зостаньтеся.

Альсест

Для чого?

Селімена

Зостаньтеся.

Альсест

Сил нема.

Селімена

Я, пане, хочу цього!

Альсест

Шкода! Од цих розмов мене поймає нуд,—
І завеликий ви мені даєте труд.

Селімена

Я того хочу! Я!

Альсест

А я — не маю змоги.

Селімена

Ну, що ж! Ідіть собі! Щасливої дороги!

ЯВА 5

Еліапта, Філіп, Акаст, Клітандр,
Альсест, Селімена, Баск.

Еліапта

(до Селімени)

Маркізи два прийшли одвідати ваш дім.
Вам ознаймили це?

Селімена

(до Баска)

Так. Дай стільці усім.

Баск подає стільці і виходить.

(До Альсеста.)

Ви не пішли, проте?

Альсест

Ні, пані. Почекаю,
Щоб зрозуміти вас до решти і до краю.

Селімена
Мовчіть.

Альсест
Вам вибрати когось уже пора.

Селімена
Ви збожеволіли!

Альсест
Нехай скінчиться гра!

Селімена
А!

Альсест
Я — або вони!

Селімена
Ви це на глум, Альсесте?

Альсест
Ні. Того далі я не стерплю, слово честі.

Клітапдр
Я з Лувру — і до вас на кілька хвиль забіг...
Клеонт на виході смішив безмірно всіх.
Хоч би вже приятель який узявся щирий
Йому поправити дивацькі ті маніри!

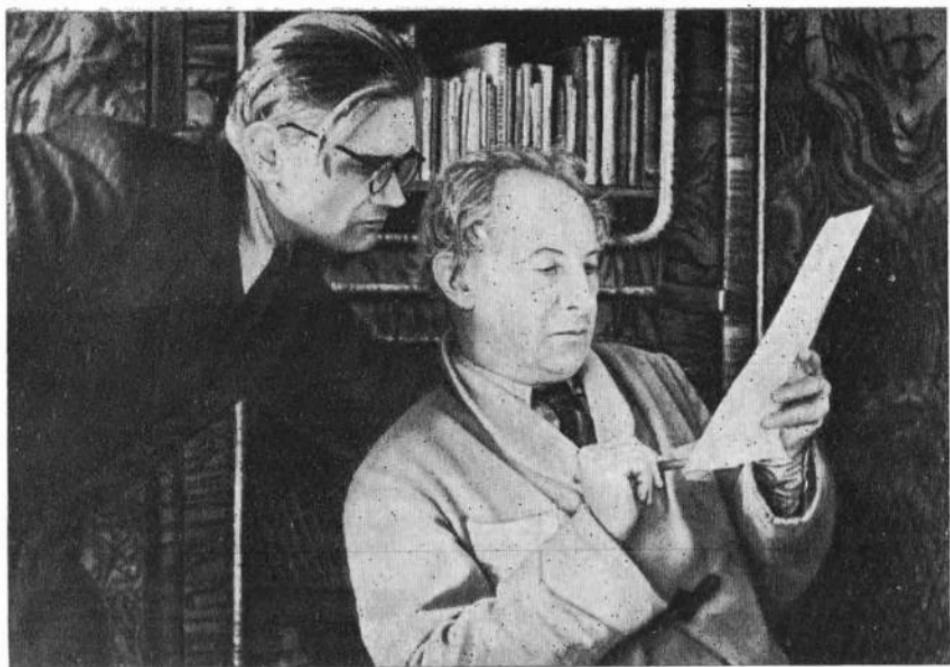
Селімена
Глузують з нього всі таки не без причин:
Де тільки з'явиться, впадає в око він,
А як зустрінетесь ви з ним після перерви,—
Ще більше вразитесь, ніж вразились тепер ви.

Акаст
Панове! Як зайшло у нас про диваків,—
Я найнуднішого оце допіру стрів:
Дамон держав мене на сонці із годину,
Переливаючи пусту балаканину.

Селімена
Великий він митець на голосні слова,
Що лиш болить од пих і в'яне голова;

Макенім Рильський під час перебування у Франції. 1957.

Максим Рильський з перекладачем Діодором Бобиром. 1949.

Відповідає він якусь велику думу,—
А ви не чуєте нічого там, крім шуму.

Еліанта
(до Філінга)

Чудесно, пане мій, розмова їхня йде,
І кожному тепер од них перепаде.

Клітандр
От на Тіманта ще всім варто подивиться.

Селімена

Це з ніг до голови — глибока таємниця!
Все заклопотаний, він гляне мимохіть —
І до поважніх діл стурбовано летить,
Не мавши жодного ніде й ніколи діла.
Терпіть ці витівки, ій-богу, вже несила!
Розмови мас він секреті з усіма,
Хоча найменшого секрету в них нема,
У всьому бачити щось надзвичайне хоче
І навіть «добрий день» на ухо вам шепоче.

Акаст

Як, пані, вам Жеральд?

Селімена

Ох, лишенко мое!
Вельможу всюди віш і завжди удає,
Про герцогів самих та принців лиш говорить
І славу сам собі фальшиву й марну творить.
Сліпий од титулів, не зна він інших слів,
Ніж коні, виїзди, краса ловецьких псів,
На «ти» він з усіма, хто ім'я славне має,
І вислову «мосьє» він зроду не вживав.

Клітандр

Беліза нібито другує вельми з ним.

Селімена

Жіночим розумом, безсилим і тупим,
Вона щораз мене замучувє, панове!
Підшукувати тем ій треба для розмови,
А навіть як сюжет цікавий я знайду —
Він розбивається об річ її бліду.

Щоб справити її хоч на яку дорогу,
Усі загальники я кличу на підмогу:
Ясну годину, дощ, і спеку, й холоди,—
Дарма! Немає тут рятунку від біди!
Здавалось би, дійшли одвідини до краю:
То на дзигарі я дивлюсь, то позіхаю,—
Година тягнеться, як довгий, довгий день,—
Сидить хоч би там що! Сидить неначе пень!

А к а с т

Ще про Адраста вас дозвольте запитати.

С е л і м е н а

А! Марний славолюб, і заздрий, і пихатий!
Двір нібито ціни як слід йому не склав —
І всіх би він за те ганьбою окривав.
Хто тільки дістасе уряд чи нагороду,
Усе те робиться йому на зло й на шкоду!

К л і т а н д р

А молодий Клеон, що гості день при дні
Його одвідують високі та значні?

С е л і м е н а

Без кухаря свого не мав би він і слави:
Шанують не його візитами, а страви.

Е л і а н т а

І справді, майстер він до делікатних страв.

С е л і м е н а

Коли б лише себе до столу не давав!
Убогий розумом, кишепею багатий,
Найкращий він обід зугарен зіпсувати.

Ф і л і н т

Як дядько вам його, Даміс?

С е л і м е н а

Мій добрий друг.

Ф і л і н т

От чесний чоловік! Який високий дух!

Селімена

Так, горе тільки в тім, що він кладе всі сили,
Щоб гострий ум його, дивуючись, хвалили,
Складає прикладки на людях і в сім'ї
І тільки думає про дотепи свої.
Відколи він себе отак несе високо,
Скрізь тільки огрихи його вбачас око.
Ніхто з письменників його не вдовольнить:
Знавцеві буцімто не до лиця хвалить,
Ознака розуму — причіпливість без міри,
І тільки дурники захоплюються щиро;
Отож хто лає все так ревно, як Даміс,—
Усіх сучасників, виходить, переріс.
Найзвичайнісінъкі смішні йому розмови;
Скрижує руки він, нахмурить грізно брови
І каже поглядом зневажливо німим:
Пігмеї! Як це все ще не набридло їм!

Акаст

Хай грім уб'є мене, коли портрет не схожий!

Клітандр
(до Селімені)

Ніхто в дотепності рівнятись вам не може.

Альсест

Так, друзі! Бийте всіх на вашому шляху!
Хай кожен підпаде під критику лиху!—
Проте коли із них зустріпете кого ви,—
В обіймах ви його стискаєте, панове,
Не навтішаєтесь, цілуєте мерцій
І в приязні йому клянетесь палкій.

Клітандр

Чому ж бо ви на нас розгнівалися нині?
Усі докори ці зверніть до господині.

Альсест

Ні, враг би взяв мене! Я кидаю їх вам!
Це ж ви їй кадите отруйний фіміам,
Ви живите злобу невтомну й невгамовну,
За силу маючи якусь її чудовну.
Вона б не брала всіх на посміх і на глум,

Якби не ці хвали, не цей облесний шум.
Так, так! Облесників я тільки винувачу
За вади і гріхи, що вколо себе бачу!

Філінт

Чому так палко ви взялися боронить
Людей, що гнів на них і в вас не раз кипить?

Селімена

Невже ж ви панові дивусте Альсесту?
Не знаєте, що він — це дух живий протесту,
Що він не згодиться ніколи і ні з ким
І вельми даром цим пишається своїм?
На думку загалу він не пристане зроду,
Ладний перечити всьому людському роду —
І за гавяњу собі щонайстрашнішу б мав,
Якби хоч раз кому так, а не ні сказав.
Він заперечення узяв собі за зброю
І часом у бою буває сам з собою;
Готовий власних він зректися почуттів,
Коли хто інший їх у слові появив.

Альсест

Глузівники за вас — і можете ви сміло
Свої отруєні у мене слати стріли.

Філінт

Але ж признайтесь,— як друг вам говорю:
Ви дійсно раді всіх покликати на ірю,
І хоч говорять те чи зовсім інше люди —
Ваш розум ні хвали не терпить, ні огуди.

Альсест

Усім перечу я, бо й справді, лихома,
Ніколи рації у їх думках нема,
І бачу натовп я щоразу перед себе,
Що хвалить, де не слід, і гудить, де не треба.

Селімена

Проте погодьтесь...

Альсест

Ні, пані!.. Крапче вмру,
Ніж маю стерпіти оцю ганебну гру.

Безмежним гнівом я киплю серед громади,
Що в вас підтримує усі найгірші вади.

Клітандр

Про господиню я одно б сказати міг:
Я вади жодної у ній не постеріг.

Акаст

Я тільки грацію та милу знаю вдачу,
А вади? Де ж вони? Даруйте, я не бачу.

Альсест

Я бачу добре їх — і того не таю:
Висловлював не раз догану я свою.
Ми тим суворіші, що більше почування,
І правда виника з правдивого кохання;
Я тих облесників гонив би за поріг,
Які всяка час мені стелилися б до ніг,
Усьому, що чиню, зумисне потурали
І хиби всі мої хвалою оточали.

Селімена

Виходить, що любов найбільша каже нам
Лиш боротися із ніжним почуттям,
І того, що йому ми серце присвятили,
Картати без кінця і ганити щосили!

Еліанта

Хто любить — інших той додержує шляхів:
Своє обрання він усе б лише хвалив,
Бо серцю, що горить неутоленним пalom,
Істота обрана здається ідеалом,
Чарує їй вадами найгіршими вона —
І приираються їм красні імена.
Бліда вона як смерть, подібна до лілеї;
Вся чорна — знаджує смуглявістю своєю;
Худа, немов кістяк — гнуцькіша від стебла;
Товста — величиністю над усіма взяла;
Навикла між людьми ходити неохайна —
В недбалій грації прекрасна, надзвичайна;
Висока, наче стовп, — богиня між богинь;
Маленька — лялечка, легесенька, як тінь;
Бундючино дивиться — мов королева пишина;
Пукава — в дотепах і вигадках утішна;

Дурненка — добрості ясні скарби таїть;
Мовчуща — з красної стидливості мовчить;
Нестримна на язик — божисто красномовна.
Ось, пане, де любов незмушена і повна.

Альсест

А я...

Селімена

Облиште ви сперечку цю палку!
Ходімо раз чи два пройдемося в садку.
Як, ви додому вже?

Клітандр і Акаст

Hi, пані.

Альсест

Дивне диво,
Як це турбує вас!

(*До Клітандра та Акаста.*)

Послухайте ж без гніву,—
Я чесну вам усім обітницю кладу,
Що тільки після всіх я відсіля піду.

Акаст

Коли б набриднути я пані не боявся,
То тут до вечора б з охотою застався.

Клітандр

У Луврі бути я в вечірній маю час,
А цілій день радий не покидати вас.

Селімена

(*до Альсеста*)

Це, пане, тільки жарт?

Альсест

Hi. Вивірю до краю,
Чи я над іншими тут перевагу маю.

ЯВА 6

Альсест, Селімена, Еліанта, Акаст,
Філінт, Клітандр, Баск.

Баск
(до Альсеста)

Там, пане, хтось до вас. Доконче, він сказав,
Вам треба бачитись для невідкладних справ.

Альсест

Не маю справ таких, йому перекажи ти.

Баск

В мундирі лепськім він; весь золотом обшитий
Мундир...

Селімена
(до Альсеста)

Що там таке? Дізнайтесь, підіть,
Чи хай ввійде сюди.

ЯВА 7

Альсест, Селімена, Еліанта, Акаст, Філінт, Клітандр, гвардієць із Маршальської ради.

Альсест
(підходить до гвардійця)

Чим можу вам служити?

Гвардієць

Я, пане, маю вам одно сказати слово.

Альсест

Кажіть, щоб чули всі, нашо так загадково.

Гвардієць

З Маршальства, пане, я. Щоб не було біди,
Вам велено мерщій з'явитися туди.

Альсест

Мені?

Гвардієць

Так, пане, вам.

Альсест

Чого ж би то, цікаво!

Філінт

(до Альсеста)

З Оронтом випливла кумедна ваша справа.

Селімена

(до Філінта)

Що, що?

Філінт

Оронта взяв великий, пані, гнів,
Що віршиків його Альсест не похвалив.
Ну, певне, хочутъ там їх якось помирити.

Альсест

Ні, ні! Нещирості від мене ви не ждіте!

Філінт

Скоритись треба вам,— збирайтесь ж, ідіть.

Альсест

Ну, що тут мас нам чийсь вирок ізробить?
Чи, може, повелять оті мені панове,
Щоб я сонет лихий та визнав за чудовий?
Ніколи слів своїх я не візьму назад.
Сонет той — бозна-що.

Філінт

Хай буде краще лад...

Альсест

Лихе лихим назву я завжди, слово честі.

Філінт

Ні, поступитися вам трохи слід, Альсесте,
Ідіть же.

Альсест

Я піду — та голос анічий
Мене не всилує...

Філінт
Збирайтесь мерщій.

Альсест

Допоки сам король наказом іменовим
Не повелить мені озватись іншим словом,—
Я все казатиму, свідомий власних прав,
Що шибениці варт, хто вірші ті писав.

(*До Клітандра та Акаста, що сміються.*)
А, грім та блискавка! Не думав я, признатись,
Що я такий смішний!

Селімена

Ну, годі зволікатись,
Ідіть.

Альсест

Я, пані, йду, але до вас вернусь
І правди щирої од вас таки доб'юсь.

ДІЯ ТРЕТЬЯ

ЯВА 1

Клітандр, Акаст.

Клітандр

Маркізе, інколи дивуюсь я, ій-богу:
Веселій ти щодня, вдоволений з усього.
Скажи по щирості: де теє джерело,
Що стільки радощів душі твоїй дало?

Акаст

Туди к нечистому! Я джерела не знаю,
Щоб набиратися печалі та одчаю!
Адже ж я не бідар, не хоровитий дід,
Шляхетним зветься мій не без підстави рід,
І є таких посад у королівстві мало,
Яких ім'я мое посісти б не давало.
Хтось, може, сміlostі мені закине брак?
Та кожне бачило і добре знає всяк,
Що я ставав не раз одважно на дуелі,

Немов на ігрища виходячи веселі.
Смаку і розуму мені не позичать:
Про все я впевнено зугарен міркуватъ,
Умію, сидячи на щонайпершій лаві,
Складати, як суддя, ціну новій виставі
І подавати знак до шуму та хвали,
Як гарну сцену нам актори удали!
Я маю грацію, я маю взір привабний,
І зуби наче сніг, і стан тонкий та зgrabний,
А зодягатися — скажу без зайвих слів —
У цілій Франції нема таких митців.
Жіноцтву красному я завжди до вподоби,
І сам король мені не відмовля в шанобі.
Усе це зваживши, ти визнаєш і сам,
Що можу я своїм пишатися життям.

К л і т а н д р

Ведеться скрізь тобі щасливо у коханні,—
Навіщо ж тратиш тут даремні ти зітхання?

А к а с т

Даремні? Вдався я, маркізе, не з таких,
Щоб залишатися по-марному, на сміх!
Хай ті лиш, хто не взяв ні вродою, ні сприром,
Під ноги стеляться красуням гордовитим,
Благаютъ, скаржаться, вдаються до зітхань,
До рабських лестощів і до гірких ридань
І mrіють довгою дорогою такою
Дійти солодкої заплати дорогої.
Але такі, як я, маркізе, звикли йти
Ходою певною до певної мети.
Коли красуню я обожую і славлю,—
За неї сам себе я нижче не поставлю
І, замилований на вроду чарівну,
Я знаю сам собі і місце, і ціну.
Од безнадійної не мучуся я спраги
І хочу щоразу в зальотах рівноваги.

К л і т а н д р

Гадаєш,— дуже ти до серця тут припав?

А к а с т

Маркізе, певний я у цім не без підстав.

Клітандр

Повір: ти тішишся облудною маною,
Ти сам себе сліпиш уявою палкою.

Акаст

Так, справді, я сліпий, і все те — лиш мана.

Клітандр

Ні, звідки впевненість у тебе вирина?

Акаст

Я сам себе дурю.

Клітандр

На що ти уповавш?

Акаст

Я тільки тішуся!

Клітандр

Чи докази ти маєш?

Акаст

Кажу ж тобі: мана!

Клітандр

Чи, може, ти з розмов
Із Селіменою дізнав її любов?

Акаст

Їй не цікавий я.

Клітандр

Та ну-бо, не ховайся!

Акаст

Любов моя смішна.

Клітандр

Кинь жарти пі, признайся,
Чому надієшся своєого ти дійти?

Акаст

Ох, я відкинутий, зате щасливий — ти!
Огиду я лише в красуні викликаю
І, певне, в близьких днях повішуся з одчайо.

Клітандр

Маркіз! Нашо нам змагатися щомить?
Та ж ліпше в злагоді, одверто й щиро жити!
Як підпаде один під ласку Селімени,—
Хай другий з нас піде без боротьби зо сцени
І перебійцеві откриє вільний шлях!
Гаразд? Ударимо, маркізе, по руках?

Акаст

А, лихо матері! План, далебі, чудовий!
Його приймаю я, не може бути й мови!
Та цить-но...

ЯВА 2

Селімена, Акаст, Клітандр.

Селімена

Ви ще тут?

Клітандр

Нас держить тут любов.

Селімена

Я чула — унизу там хтось під'їхав знов.
Не знаєте ви, хто?

Клітандр

Hi.

ЯВА 3

Селімена, Акаст, Клітандр, Баск.

Баск

Пані Арсіноя

До вас.

Селімена

Чого ж би то?

В а с і

Вона у тім покої
Із Еліантою. Дозволите просить?

С е л і м е н а

Нащо я їм здалась, не можу зрозуміть!

А к а с т

За святобожницю вона усюди знана,
І серця чистий пал...

С е л і м е н а

Удаваність! Омана!
З життя втішатися вона притьом жада,
Та не ведеться їй, і в цьому вся біда.
Вона од заздрості не тямиться важкої,
Що хтось оточений закоханців юрбою,—
І, іспомічна, у самоті гіркій,
За вади і гріхи картає рід людський.
Той біль, що серце їй роз'ятрює і крає,
Вона дівочості серпанком повиває
І, честь рятуючи малих своїх приваб,
Все неприступне їй пороком нарекла б.
Проте залъотника бракус бідоласі.
А надто їй Альсест зриває очі ласі.
Тим і пече її, дратує вигляд мій,
Немовби вкрала я те, що судилося їй,
І злісних ревнощів огонь несамовитий
Насилу-силу їй дається потайти.
Усе це — витівки фальшиві та дурні,
І преподобниця ненависна мені!
Я...

Я В А 4

Арсіноя, Селімена, Клітандр, Акаст,

С е л і м е н а

Ах, який сюрприз! Як рада я нагоді
Вас, пані, бачити в простій своїй господі!

А р с і н о я

В поважній справі я приїхала сюди.

Селімена

Ах, з вами бачитись присмно завсігди!

Клітандр і Акаст виходять сміючись.

ЯВА 5

Арсіноя, Селімена.

Арсіноя

Як добре, що від вас пішли оті панове!

Селімена

Сідайте ж.

Арсіноя

Дякую. Удатись до розмови
Про речі, що для вас важливі і значні,
На доказ приязні доводиться мені.
Самі ви знаєте: між божими дарами
Нам найдорожча честь без огіху, без плями,—
Тому своїх думок од вас я не втаю
І дружність виявлю найкраще тим свою.
Учора декількох зустріла я знайомих,
Людей, високою моральністю відомих.
Хтось ваше, пані, там припом'янув ім'я —
І прикрі осуди, на жаль, почула я.
Юрба зальотників, блискуча і зухвала,
Недобру славу вам у всьому місті склала,
І стільки казано про вас речей лихих,
Що стерпіти мені було несила їх.
Я різних доказів була повинна вжити,
Щоб вас од нападів жорстоких захистити:
Казала, що вини тут вашої нема,
Що ви люб'язні лиш, не більше, з усіма.
Але ж відомо вам: таке в житті буває,
Чому ніякого пробачення немає,
І мусила, на жаль, погодитись я з тим,
Що трохи є й підстав пересудам тяжким,
Що межі ви в своїй зламали поведінці,
Яких додержувати належить скромній жінці,
І що очистити себе в людських очах
Могли б ви ще й тепер, перемінившись шлях.
Не те щоб я сама повірила обмовам,—

Нехай боронить бог! Та навіть випадковим
Прикметам грішності охоче вірить люд,
І треба про його нам пильно дбати суд.
Я знаю,— розум ваш у тому запорука,—
Що гніву в вас моя пе викличе наука,
Бо слово, сказапе по правді в слушний час,
Лиш вицвіт приязні великої до вас.

С е л і м е н а

Я, пані, вдячна вам без краю та без міри;
Дозвольте ж і мені сказати слово щире
І за одвертість вам одвертістю сплатити,
Бо вже й цьому якраз набігла слушна мить.
Мені казали ви із приязні й любові
Про ті лихі чутки, пересуди, обмови,
Що я людей до них шановних привела.
Та зпайте: і про вас недавно мова йшла
У колі певному, відомому між нами
Чуттів шляхетністю і світлими думками.
Чеснотам віддана була увага там,
А з того приводу дали увагу й вам.
І що ж? Хоч боляче, а критися не буду:
Я чула не хвалу вам, пані, лиш огуду
За перебільшену суворість у словах,
За те, що маєте ви непомірний страх
До жесту вільного, до натяку легкого,
Хоч би там не було злочинного нічого,
За самовпевненість, за пропису мораль,
За те, що всі у вас погірдній будять жаль,
За те, що грішними веселих ви зовете
І скрізь порочності вбачасте прикмети,
Розмова довела до думки під кінець,
Що вам не слід себе вважати за взірець.
«Навіщо,— казано,— святу їй удавати,
Як святості й сліда в житті її не знати?
Хоч молиться вона у захваті палкім,
А слуги б'є свої, не платить грошей їм;
Хоч церква над усе їй дорога та мила,
А не цурається лице її білила;
Хоч голе закрива вона на полотні,
А не зовсім чужа реальній голизні!»
Я боронити вас тоді взялася щиро,
Казала, що не слід чуткам давати віру,
Але ж перечити було затяжко всім,

I мова висновком кінчилася таким,
Що краще б вам було про себе більше дбати,
Ніж інших осудам невпинним піддавати,
Що перше ніж людські вичислювати гріхи,
Самі позбавитись повинні ви пихи,
Що тільки хто живе і діє сам зразково,
На проповідницьке хай зважується слово,
А й то нехай би це чинили ліпше ті,
Хто зрікся діл земних навіки у житті.
Ваш розум теж мені нехібна запорука,
Що гніву в вас моя не викличе наукा,
Бо слово, сказане по правді в слушний час,
Лиш вицвіт приязні великої для вас.

А р с і н о я

Хоч, може, речі я і прикрі вам казала,
Та відсічі, проте, такої нє чекала.
Що ж, пані! Не беру своїх назад я слів,—
А жаль, що в вас вони такий збудили гнів.

С е л і м е н а

О пані, що це ви! Але ж було б чудово
За звичай мати нам таку одверту мову,
Самозасліпленню борню оголосить
І вади другові по-дружньому судить!
Якщо ви згодитесь, давайте і надалі
Виповідати все без лестощів і жалю,
Що де говорено про мене чи про вас,
Ні з чим не криючись, цураючись окрас.

А р с і н о я

Про вас лихого я і слухати не буду,—
Я заслуговую сама лиш на огуду.

С е л і м е н а

Хвалити й гудити ми можем так і сяк:
До того нас веде звичайно вік чи смак.
Є певні, згодьтеся, літа для залицяння
І для суворого чесноті слугування.
Як промінь юності притъмарився й погас,
То що вже іншого лишається для нас,
Як не прикритися покровом соромливим...
Так, може, й я колись ступатиму в сліди вам.

Максим Рильський під час відпочинку. 1938.

Обкладинка видання «Французькі класики».

Титульна сторінка видання «Орлеанска діва».

Літа міняють нас і наокружний світ,—
Та хоче радоців, хто має двадцять літ.

А р с і н о я

Надмірну бачите різницю ви між цами
І тільки й знаєте, що хвалитесь літами.
Тим часом віком я не так-то й одійшла,
Щоб тим пишатися причина в вас була.
Не знаю взагалі, навіщо цього разу
Так хочете мені ви кинути образу?

С е л і м е н а

А я, добродійко, не втамлю, що за знак,
Що ненавидите мене ви ревно так!
Чи, може, винна я, що вам не пощастило,
І повернути вам те щастя маю силу?
Коли у людях я розбуджу любов,
Коли закохапих я бачу знов і знов,
А вам, на жаль, про це доводиться лише мріять,—
Де тут моя вина і що я можу вдіять?
Я на заваді вам ні в чому не стою,
Тож силу спробуйте у чарах ви й свою.

А р с і н о я

Як? Думаете ви, що заздрощі я маю
На тих зальотників хвалену вашу зграю?
Чи ж дорогої ми не відаєм ціни,
Якою можуть нам дістатися вони?
І хто повірить вам, що їхні всі зітхання —
Лиш прояв чистого, шляхетного кохання,
Що ви цнотливістю приваблюєте їх
І що немає тут і натяку на гріх?
Ні! Люди не сліпі і не зовсім без тями.
Адже ж і інші є любові варті дами,
Що мають і красу, і гострий ум, і хист,—
А не волочиться за ними цілий хвіст
Мужчин закоханих. Щоб їх причарувати,
Не досить гарні їм лише слова казати,
І опинитися тут можна мимохіть
В становищі, коли доводиться платити
За їх поклонництво утратою чесноти.
Тож не втішайтесь ви з марної марноти,
Одкиньте гордоці фальшиві і пусті,
Не всіх-бо те, що вас, чарує у житті.

Коли б ми заздрили на ваші перемоги,
То, певнє, вашої гляділи б і дороги
І не зосталися б, повірте, без отих
Палких вальотників, коли б хотіли їх.

Селімена

Чудесно! Чом же ви іще не завели їх?
Чому живуть вони лише у ваших мріях?
Не гайтесь...

Арсіноя

Покладім кінець розмові цій:
І так ми вже зайдли далеко надто в ній.
Давно б уже її належало урвати,
Та на карету я ще мушу зачекати.

Селімена

О, прошу! Рада я, що гостю бог послав,
І поспішати вам зовсім нема підстав.
А як стомилися ви од моєї мови,
То випадок стає в пригоді нам чудовий:
Альсест он, бачите, ступив через поріг —
А він би вже то вас розважити не зміг!

ЯВА 6

Альсест, Селімена, Арсіноя

Селімена

Альсесте, маю я записку певну скласти,
Щоб неприємностям великим не підпасти,
Тож мушу вас удвох із гостею лишить...
Надіюсь цим її не вельми розгнівити.

ЯВА 7

Альсест, Арсіноя.

Арсіноя

Як добре, що удвох ми, пане, на розмові!
Хоч наші зустрічі, звичайно, випадкові,
Але признаюся: я завжди рада їм —
І з того приводу вам дещо оповім.
Єсть люди, що до їх любові та пошани

Усяке сповниться, хто тільки оком гляне.
І в вас, добродію, є риси чарівні,
Що будять співчуття і щирість у мені.
Шкода лише, що двір немов недобачає
Того, хто дивними чеснотами сіяє
І слави вищої давно вже заслужив.
На думку цю мене пече нестримний гнів.

А льс е ст

Я, пані? Та чи ж я тієї вартій слави?
Що я зробив таке для трону, для держави?
Де подвиги мої? І чи прийшла пора,
Щоб домагався я заплати від двора?

А р с і н о я

Не всі ж бо й подвиги нечувані чинили,
Хто при дворі засяг і нагород, і сили;
Аби лиш випадок щасливий допоміг
Добути...

А льс е ст

Залишіть чесноти ви, на бога!
Чи ж цікавішого не має двір нічого,
Що мусив би зректись усіх своїх турбот
Для марних розшуків захованіх чеснот?

А р с і н о я

Високий, пане, дух і сам себе проявить!
І не треба й доказів тому шукати навіть:
Розумних і значних стрічала я осіб,
Що похвали мої подвоїти могли б.

А льс е ст

Ех, пані, та кого ж тепер не хвалять люди?
Здається, й місця вже немає для огуди!
Великі нині всі, і кожен — ідеал!
І мав би я з таких пишатися похвал?

Всі очі, всі уста вихвалюванням дишуть,
Про локая мого і то в газетах пишуть!

А р с і н о я

Проте хотіла б я, щоб двір вас постеріг...
Я знаю декого, хто вам би допоміг
Добитись певного там місця і визнання,

Скажіть лише мені, що маєте бажання,
А я зумію вже де треба натякнути
І вторувати вам легку й присмпу путь.

Альсест

Навіщо це здалось? Я вдачі не такої!
Дороги не терпів ніколи я вузької!
Що мав би, пані, я робити при дворі,
Де все збудоване на хитрощах, на грі?
Та ж я серед велимож, що стали біля трону,
У вчинках і речах збивався б тільки з топу!
В суворій щирості — єдиний мій талан,
І не родився я для лесток та оман.
Коли не вміє хто думки свої тайти,
У колі вищому той не повинен жити,
А хай своїм шляхом одважно, скромно йде,
Хоч пишних титулів він там і не найде.
Зате, одрікшися всіх тих надій облудних,
Він не сміштиме збіговищ велелюдних,
Не буде змушений образи й глум терпіть,
Лихенькі віршки такого-то хвалить,
Такій-то фіміам палити слів чудових
І зносить витівки маркізів безголових!

Арсіноя

Гаразд. Облишмо це, звернім на інший шлях.
Припраюся: не раз і сум бере, і жах,
Коли я здумаю про ваші почування.
Кому, кому свое ви віддали кохання?
Як ви засліплені, то вже прозріти час:
Ви варті крашці, вона — не варта вас.

Альсест

Та ви же у приязні з особою тісю,
Що неприхильно так говорите про неї!

Арсіноя

Так. І проте душа мовчати не велить
Об тім, що низько вас обманюють щомить.
Не можу стерпіти, хоч стерпіти б і рада,
Що вся любов її — лише омана й зрада.

Альсест

Що ж! Піддаєтесь ви добрим почуттям,
І чути річ таку — присмно завжди нам!

А р с і н о я

Нехай я друг її, але сказати мушу,
Що узяла вона в полон шляхетну душу,
Лукаво вийшовши на ошуканський шлях!

А лъсест

Не знаю... Тяжко нам читать в людських серцях...
Та вашій добрості немовби й не пристало
Хотіти, щоб мене зневірення опало!

А р с і н о я

Коли волієте зостатись ви сліпим,—
То годі, пане мій! Цю тему залишім!

А лъсест

Ні, хочу правди я! Адже в сердечних справах
Немає гіршого від сумнівів лукавих,
І хоч болить мене і мучить думка ця,
Та прагну знати все до краю, до кінця!

А р с і н о я

Усе сказали ви. Як ваша воля, пане,
То правда в вічі вам несхована загляне.
Вам досить лише мене додому провести,—
І осягнете ви жданої мети.
Є вірні докази невірності у мене,
І зрозумієте ви серце Селімені,
А там... коли міне ошуки злої час...
Хтось, може, знайдеться, що заспокоїть вас.

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

ЯВА 1

Еліанта, Філінт.

Філінт

Ну, та й удався ж він натурою завзятий!
Нелегка річ була його переконати!
Уже повертапо ту справу й сяк, і так,
Але свого зреクトись він не хотів ніяк.
Ніколи ще, мабуть, не чули ті панове,
Мирити взявшися, чуднішої промови.

«На все погоджуся,— казав він,— все прийму,
А присуду свого назад я не візьму!
Де ображатися вбачає він причини?
Хіба писати зле — ганебно для людини,
Та ж, може,— думати я так принаймні звик,—
З лихого автора буть чесний чоловік.
Нема тут жодної для самолюбства рани:
У всьому гідний він поваги і пошани,
Порядний, сміливий, справдешній дворянин,—
Проте обстоюю: поет поганий віп.
Хвалю його за все від щирого я серця:
За вправність на коні, у танцях чи на герці,—
А за поезії... даруйте вже на тім!
Тоді б лише простиш охоту я до рим,
Якби загрозою кривавої відплати
Його примушено ті віршки писати!»
Вмовляли всі його, як тільки-но могли,
Нічого більшого, проте, не досягли,
Як того, що сказав Оронту він: «Шкодую,
Що так суворо я поезію ціную;
Радніший був би смак я зовсім інший мать
І щиро ваш сонет довершеним назвать».
Тут їх примусили обнятися прилюдно,
І справа та чудна так закінчилася чудно.

Е л і а н т а

Щоправда, він усіх дивує не на жарт,
Зате ж великої він і пошани варт.
Ця щирість, хоч її ми бачити й незвичні,
Душі показує прикмети героїчні,
Високі пориви прекрасного ума,—
І шкода тих мені, у кого їх нема.

Ф і л і н т

А я, що більше з ним стрічаюся, признаєшись,
То все дивую більш: як міг він закохатись?
З такою вдачею і з розумом таким
Чи можна ж почуттям даватися палким?
А надто розгадати хотілось би причину,
Чому закоханий у вашу він кузину?

Е л і а н т а

Отож, як бачите, для ніжних почувань
Різнота душ і вдач — піяк не певна грань,

І не в характерах однакових там сила,
Де серця людського любов заговорила.

Філінт

Він любить, певна річ. А любить же вона?

Еліанта

Ну, справа зовсім тут, мій пане, не ясна!
Як я могла б сказати про неї, чи кохає,
Коли сама вона того, мабуть, не знає,
І в шумі лестощів та в галасі розмов
Любов'ю гру зове і грою зве любов!

Філінт

Боюсь, мій приятель од вашої кузини
Повік щасливої не матиме години!
Коли б же віп, як я, на цей поглянув світ,
То ішту подругу для дпів своїх і літ,
Для налу чистого і вірного кохання
Обрав би. Говорю про вас, ласкова пані.

Еліанта

Не буду критися; адже в таких речах
Найкраще простий нам собі обрати шлях.
До ніжних любощів Альсеста й Селімени
Немає жодної ворожості у мене,
І навіть помогла б йому я залюбки
Її жаданої добитися руки.
Але якби йому судилося зазнати
Усіх солодких mrій болючої утрати
І серце іншому б кузина віддала,
То, може б, я його утішити могла,
Його освідчення без роздуму прийнявши
І в спільну, дружню путь з ним рушивши

назавше.

Філінт

До почуття, яке вам серце облягло,
Так само не берс й мене найменше зло,
І ви б могли самі Альсеста розпитати,
У чому я хотів його переконати.
Проте як Гіменей з'єднає руки їм,
Як інша, а не ви, до шлюбу стане з ним,
Дозвольте важити на той вінець щасливий,

Котрим його чоло прикрасити ладні ви:
Не маю кращої серед найкращих мрій,
Ніж гадка смілива про любий дар такий.

Еліанта

Та ви жартуєте!

Філінт

Ні, пані, щире слово
У мене вирвалось зовсім не випадково,
Бо марив я давно освідчитися вам,
Яким до вас горю глибоким почуттям.

ЯВА 2

Альсест, Еліанта, Філінт.

Альсест

Вас, пані, вас молю: мені ви поможіте
Тяжку й гірку мою навік образу змити!

Еліанта

Чим ви стурбовані і що вас так болить?

Альсест

О, легше міг би я всі кари переністи,
Радніше б витерпів шалений гнів стихії,
Ніж цей страшний кіпець найкрашої надії!
Любов моя... Ні! Ні!.. Немає в мене слів!

Еліанта

Та заспокойтесь ж і поясніть ваш гнів!

Альсест

О! Чи небесний дар сполучуватись може
З лукавством і гріхом в одній істоті, боже?

Еліанта

Скажіть же...

Альсест

Сповнилась душа моя ущерть!
Усім надіям край! Отрута! Зрада! Смерть!
Вона, кому любов присвячена безмірна,—
Вона обманює, вона мені невірна!

Еліанта

А чи ж доведена провина ця тяжка?

Філінт

Могли узяти ви — бо вдача в вас така —
За щиру правду те, що виросло з уяви!

Альсест

А! Не втручайтесь не до своєї справи!

(До Еліанти.)

Певніших доказів, я думаю, нема
За лист, де зрадниця підписує сама
Рукою власною собі нежибний вирок.
Так! До Оронта лист! Чи треба ж перевірок,
Вагань і сумнівів? Оронт! Я з-між усіх
Найменше думати на нього, пані, міг!

Філіп т

Писанню ви цілком повірили, Альсесте,
А це до помилки якраз могло призвести.

Альсест

До біса! Я вже раз, добродію, казав,
Щоб тільки-но своїх ви пильнували справ!

Еліанта

Нашо доходити до гніву вам такого?
Адже...

Альсест

У вас одній знайшов би я підмогу.
Скажу не криючись: до вас я і прийшов,
Щоб ви помстилися за зганьблену любов,
Щоб зрадницю тяжким ударом покарали
І ніжною мені утішницею стали.
Помстіться! За страшне лукавство відплатіть!

Еліанта

Я, пане? Як же це?

Альсест

Любов мою прийміть,
На все життя мені подайте вірну руку!
Таж западе вона в страшну, смертельну муку,

Як буде бачити, що іншу я люблю,
Що погляд іншої з шанобою ловлю,
Що в іншій я найшов утіху і розраду,
Що серце вам своє кладу під ноги радо!

Еліанта

Я співчуваю вам у хвилі цій тяжкій,
А серце ваше — дар почесний і ясний.
Та що, як ранено не дуже вас глибоко?
Як перебільшило усе те ваше око?
З руки коханої ви прийняли удар,—
Але для вас її ще не минувся чар,
І хоч сьогодні ви бажаєте помститися,
Узвітра, може, це бажання розлетиться.
Прощає легко той, хто щиро полюбив,
І гнів закоханих — це нетривалий гнів.

Альсест

Ні, пані. Я дійшов твердої постанови,
І за примирення не може бути й мови.
Таку образу їй несила змить нічим;
Себе шануючи, стою я на своїм.
Іде... Ще більший гнів я чую в цю хвилину...
У вічі просто їй палкий докір я кину,
Я серце визволю із пут її тяжких
І вам складу його без роздуму до ніг!

ЯВА З

Селімена, Альсест.

Альсест
(набік)

О небо! Як злобу стримати несамовиту!

Селімена
(до Альсеста)

Що з вами сталося? Чому ви так сердито
На мене дивитесь, нахмуривши чоло?
Що вас до настрою такого привело?

Альсест

А те, що на землі шукати марна праця
Того, хто міг би вам лукавством дорівнятися!

Ні розум сатани, ні неба лютий гнів
Нічого злішого від вас не породив!

С е л і м е н а

Я вельми втішена з такого привітання!
Спасибі красне вам!

А л ѿ с е с т

Тут не до сміху, пані!
Палити має вас гіркий нестерпний стид!
Я зради вашої знайшов, нарешті, слід.
Так ось чому щораз душа моя кипіла!
Ось відки ревнощів ішла незборна сила,
Що завжди вам така ненависна була!
Од вас найбільшого я сподівався зла,
І хоч таїлись ви та артистично грали,—
Передчуття мені недолю віщували.
Не думайте ж тепер, що з горя та з плачу
Я за образу вам лиху не відплачу.
Я знаю, розум тут не грає зовсім ролі,
І виника любов у серці мимоволі,
Душі не всилуеш ніколи і пічим,
І вільний кожен з нас у виборі своїм.
Тому без нарікань я б розлучився з вами,
Якби сказали все ви щирими устами —
І враз, утративши зорю моїх надій,
Я долі мусив би скоритися гіркій.
Та виграшку сліцу собі зробити з мене,—
О! Зрада це гідка, це злочин непрощений,
І кожна кара тут здається замала!
Так, так! Страшна для вас хвилина надійшла:
Я божеволію, палаю, трачу тяму,
Одного прагну я: ганебну змити пляму!
Прикріших у житті не зазнавав я ран,
Тому над власними я вчинками не пан
І, помсті душу всю віддавши справедливій,
Не зпаю сам, на що в своєму зважусь гніві.

С е л і м е н а

Погрози! Вигуки! Незрозумілий крик!
Чи й справді розум ваш розвіявся і зник?

А л ѿ с е с т

Так! Стратити його для мене жереб випав.
Коли я з ваших рук гірку трутізну випив,

Коли погодивсь я повірити па мить,
Що чесно можете і щиро ви любить.

Селімена

Де зраду ви найшли, мені цікаво знати?

Альсест

О! Ви ж умієте невищу удавати!
Та злочин виявить дорога с легка:
Погляньте: певше ж, це знайома вам рука?
Оцей маленький лист — великий свідок зради,
І марно в хитрощах шукасте ви ради.

Селімена

Так от від чого гнів страшний у вас кипить!

Альсест

Не червоністе?

Селімена

Чого ж би й червоніть?
До того жодної не бачу я підстави.

Альсест

Як! Відрікаєтесь од цього от листа ви
Тому, що ваше тут не вписане ім'я?

Селімена

Немає підпису, але писала — я.

Альсест

І дивитеся ви без жодної тривоги?
На довід злочину огидного своєго!

Селімена

Скажу по правді я: великий ви дивак!

Альсест

Що! Ви приймаєте це супокійно так?
Адже ж Оронтові цей ніжний лист ви склали
І тим любов мою в болото затоптали!

Селімена

Оронтові? А хто вам, пане, це сказав?

Альсест

Той, хто листа до рук мені сьогодні дав.
А втім, хай іншому написано слова ці,
То з цього мав бп я радіти? Утішаться?
Чи не однакова лишається вина?

Селімена

Та, може ж, адресат не він тут, а вона?
Де дінеться тоді моя тяжка провіна?

Альсест

Ну, ѿ хитра вигадка! Дотепна ж ви людина!
Такого, далебі, я вольту не чекав —
І всю мою злобу як дим він розігнав.
Кого одурите ви штуками своїми?
Чи не здається вам, що і глухі ѿ сліпі ми?
Цікаво бачити, як вивертом таким
Ви оборонитесь фальшивим та смішним,
Як доведете ви, що жінці написали
Слови, де пристрасті палкої не сховали!
Дозвольте прочитать вам кілька тих
Рядків...

Селімена

Не хочу я! Берес, ѵї-богу, сміх,
Що дозволяєте ви так собі багато
І смієте мене щохвилі ображати!

Альсест

Я незаслужених не кидаю образ.
Дозвольте дскілька лиш прочитати фраз.

Селімена

Не хочу я того! Не хочу! Не дозволю!
А в висновках даю вам цілковиту волю!

Альсест

На бога, доведіть, що от цього листа
Писали жінці ви. Тоді моя мета...

Селімена

Ні, до Оронта він, і край усій розмові!
Безмірно рада я палкій його любові,
Я ним пишаюся, його шаную я,

Я ошукала вас, і в цім вина моя.
Карайте ж! Появіть, мосьпане, гнів шалений,—
Та досить буде вже мороки цеї з мене!

А лъ с е с т
(набік)

О, де жорстокості страшної береги?
Усе це стерпіти не маю я снаги!
Вона, що принесла мені незглибне горе,
Вона повертає на мене всі докори!
Глузус, зрадниця, бере мене на сміх —
І мушу догадів зреクトися я своїх!
Проте... в грудях іще горить вогонь проклятий,
І пут гаєбних я не можу розірвати,
Не можу зневітувати ясних її приваб
І зпов до ніг її стелюся, наче раб.

(До Селімени.)

О, добре вмісте ви користатись з сили,
Якою почуття мої заполонили,
І очі, очі ці, зрадливі й чарівні,
Всю душу сповнюють покорою мені!
Мерцій же доведіть розмову цю до краю
І виправдайтесь — молю я вас, благаю!
Підозру у душі розбийте ви страшну,
І радо знову вам я руку простягну.
Верніть, верніть мені мою розбиту віру,
Я верну любов глибоку вам і щиру.

С е л і м е н а

Ви збожеволіли від ревнощів бридких,
І ніжніх почувань не варті ви моїх.
Навіщо б мала я, вас, пане, не кохавши,
Дурити вічно вас і вам брехати завше?
Коли б же іншому я серце віддала,—
Чому признатися одверто б не могла?
У мене доказів і доводів він просить!
Але ж я вас люблю — і цього вам не досить?
Яких вам хочеться ще інших запорук?
Чи заслужила я ганьби такої й мук?!

Я жінка. Вимовить нелегко нам буває,
До кого серде в нас нестримано палає,
І пристрасті свої доводиться ховати,
Бо недаремне ж ми — сором'язлива стать.

А як почули ви з жіночих уст признання —
Чи більше доказів вам треба на кохання?
Хто ж віри і тоді, проте, пам не дійма,
Для того жодного вибачення нема.
Доволі! В ревнощі вдалися ви огидні,
І бачу я тепер, що ви мене пе гідні.
О, соромно мені й подумати в цей час,
Що досі зберегла прихильність я до вас;
Повинна б іншого прийняти я ласково,
Щоб мали скаржитись законну ви підставу!

Альсест

Ох, мила зрадницє! Не встою я в борпі!
Ви очі сліпите оманою мені,—
Дарма! Судила так моя жорстока доля!
Солодкий цей полон і люба ця неволя!
Я ваш. Дізнатися жадаю до кінця,
Чим ошукати ви надумали сліпця.

Селімена

Ні, ви не любите мене, як слід любити.

Альсест

Мойого почуття не можна охопити,
І сила пристрасті до того довела,
Аж хочу іноді нещастя вам і зла:
Щоб люди вашої краси не помічали,
Щоб вліднів ви тяжких в житті своїм зазпали,
Щоб невідомістю вас небо повило
І статки, й титул ваш, і все в вас одпяло...
Тоді б високу вам і пишну жертву склав я,
Я б вирвав, пані, вас із лиха та безслав'я,
І в гордій радості тоді б помислив я,
Що все вам на землі дала любов моя!

Селімена

Бажання, що й сказать, чудове! Пречудесне!
Хай захистить мене од нього цар небесний...
О... Дюбуа прийшов. Який же він смішний!

ЯВА 4

Селімена, Альсест, Дюбуа.

Альсест

В якім ти одязі? Що значить вигляд твій?
Що сталося?

Дюбуа

Паночку...

Альсест

Ну?

Дюбуа

О! Це таємниця!

Альсест

Кажи ж!

Дюбуа

Од лиха нам не знаю де ѹ подіться!

Альсест

Що?

Дюбуа

Розказати все?

Альсест

А певне, розказати!

Дюбуа

Сказати голосно?

Альсест

Та швидше, слів пе трать!

Кажи!

Дюбуа

Доводиться нам утікати, пане.

Альсест

Як?!

Д ю б у а

Треба утікати, бо час тяжкий настане.

А лъ с е с т

Чому ж бо?

Д ю б у а

Геть біжім, уріавши поли...

А лъ с е с т

Та що ж бо сталося? Які діла зайдли?

Д ю б у а

Такі, що п'ятами нам треба накивати.

А лъ с е с т

А! Голову тобі ладен я одірвати,
Як не розкажеш ти усього до ладу!

Д ю б у а

Гаразд. Послухайте про нашу ви біду.
Сиджу в пекарпі я — аж чоловік заходить
Уесь у чорному, очима страшно водить —
І залишає нам такецького листа,
Що сам диявол там ні букви не вчита.
Із суду, бачите, листа того прислали,
Бодай лихі його у пеклі розбирали!

А лъ с е с т

Та що ж ти спільного там, йолопе, знайшов
З речами, про які допіру тут молов?

Д ю б у а

А далі, бачите, до вас прийшов знайомий.
Він дуже шкодував, що вас немає вдома;
Він повелів мені по вас мерцій іти
І, де б ви не були, доконче вас найти
І невідкладну вість вам якнайшвидше дати...
От тільки я забув, як того пана звати...

А лъ с е с т

До лиха, менше з тим. Що він тобі сказав?

Д ю б у а

Він друг вам, знаю я... І він мене послав
До вас, щоб відсіля зібралися ви тихо...
Арештом пахне тут... Таке-то, пане, лиxo!

А лъ с е с т

А більш нічого він тобі не розповів?

Д ю б у а

Ні, пане. Він перо й чорнило попросив
І вам цидулу склав. Я так собі міркую,
Що там усе стоїть про дивну справу цюю.

А лъ с е с т

Давай її сюди.

С е л і м е н а

Нічого не збагну!

А лъ с е с т

Ось прочитаємо ми зараз таїну.
Ще довго будеш ти копатись, балабане?

Д ю б у а
(довоє шукає записку)

Я... на столі її забув, ласкавий пане.

А лъ с е с т

Не знаю, що тобі...

С е л і м е н а

Мершій додому йдіть
І дивну загадку негайно розв'яжіть.

А лъ с е с т

Здається, нам само перешкоджає небо
Кінчить розмову ту, яку кінчити треба!
Піду ж, історію розплутаю чудну,
Проте увечері я знов до вас верну.

ДІЯ Ш'ЯТА

ЯВА 1

Альсест, Філінт.

Альсест

Вчиню я, що сказав, не може бути й мови.

Філінт

Але чи досить же для цеї постанови...

Альсест

Хоч переконувати відомий ви мастак,
Та наміру моого не збити вам ніяк;
Панують скрізь тепер гріхи, пороки, звади —
І хочу я втекти від людської громади.
Як? Бачать добре всі, і ціле місто зна,
Що супротивцева, а пе моя вина.
Всі скажуть, що чинив безчесно він зі мною,
Всі додають мені і певності, й спокою,—
І раптом новина,— исначе грім з небес:
В усьому правий я — і я програв процес!
Поганець, маючи найгіршу в світі славу,
Брехнею чорною свого досяг лукаво.
Мене зарізвавши, віп став перед судом —
І з нетаврованим пішов відтіль чолом.
Фальшивих витівок омащлива плаксивість
Зламала і закон, і честь, і справедливість.
Все обернулося, як він того хотів.
Та й це ще не кінець! Між люди він пустив
Злочинну книжечку, яку не то читати,
А навіть сорожно у чесні руки взяти —
І, не злякавшися нахабної брехні,
Ту книжку, сміття те, приписує мені.
Хто ж потай чутку цю мерзенну підцирає?
Оронт, що двір його за чесного вважає,
У кого тільки тим знепависть я добув,
Що не брехав йому, що з ним одвертій був,
Коли він сам просив сказати без вагання,
Як оціновую його я віршування.
Не хтів я зрадити ні правді, ні його
І одступитися від присуду свого,—
Ну, й маю ворога, що пліткою брудною

Помститися тепер наміривсь надо мною.
Від чого ж цей пішов непримирений гнів?
Сонета, бачте, я йому не похвалив.
Прокляття! Створено так людський рід лукавий,
Що гору над усім бере жадоба слави.
Тут і сумління їх, і правда, і віра, і честь,
І все, що доброго в уяві нашій єсть.
Ні, годі, годі тут мені поневірятись!
З кублом розбійницьким пора вже попрощатись!
Як люди із людьми по-вовчому живуть —
Не хочу далі я верстати з ними путь!

Філіп

В своєму памірі ви квапитесь, Альсесте,
Ви перебільшили усе це, слово честі.
Тяжку злобитель вам провину накида,
Та чи ж повірять їй? І думати шкода!
Вона розвіється — і я гадаю цавіть,
Що підла вигадка вигадника знеславить.

Альсест

Куди ж пак! Чим його ви можете злякатъ,
Як має дозвіл він безкарно шахруватъ?
Кажіть що хочете, та добре зрозумів я:
Лиш на користь йому піде це лихослів'я.

Філіп

А я до висновку нехібного прийшов,
Що він не виграє пітрохи з тих обмов,
І тут боятися не треба вам нічого.
А суд... Ви ж маєте і певне право й змогу
Занести скаргу...

Альсест

Hi! І пальцем не кивну.
Хай вирок той біду несе мені страшну,
Проте не маю я найменшого бажання
Оскаржуватъ його, просити скасування:
Занадто-бо ясний тут подано зразок,
Як з правди й чесності знущається порок,
І за науку це нашадкам нашим буде —
Якого спідлення дійшли тепера люди.
Так. Двадцять тисяч ладен я за те сплатить,
Щоб гніву на людей свого не тайтъ,

Несправедливість їх, не криючись, картати
І ненавидіти поріддя це прокляте.

Ф ілін т

Але ж...

Альсест

Але ж чого тут, пане, треба вам?
Яким повірити я мусив би словам?
Невже насмілитесь доводити мені ви,
Що це обурення мое — несправедливе?

Ф ілін т

Ні, з вами згоден я: панує всюди зло,
Лукавство гору скрізь над правдою взяло,
Всім зиски на умі, усе гріхами диші,
І міг би рід людський бути кращий і чесніший.
Проте хоч бачимо ми добре стан речей,
Чи слід тікати нам в пустелю від людей?
Та ж їхні огріхи, заховані і звіспі,
Для філософії нам, далебі, корисні,
Бо хто спізнає їх, той і життя спізпа.
Та й де б моральності поділася ціпа,
Які б високі нас манили ідеали,
Коли б усі шляхом моральним простували?
Ні... Має величі справедельної печать,
Хто вміє зло людське байдуже зустрічати,
Хто серця пориви, огню святого повпі...

Альсест

Ет, пане, знаю вже, які ви красномовні
І скільки доказів найшлося б тих у вас,—
Та даром і слова ви тратите, і час.
У щирості своїй не відаю я вину
І наміру свого одкрию вам причину,
Бо хоч до прикорстей мене призвів язик,
Але тайтися я з правою не звик.
Нащо змагатись нам? Діждуся Селімени,
І це побачення розв'яже все для мене.
Коли я любий їй не тільки на словах,
То, може, на ясний іще потраплю шлях.

Ф ілін т

Могли б важдати ми у Еліанти з вами.

Альсест

Ні, надто мучуся я прикрими думками...
Ідіть же,— я лишусь, утомлений життям,
У темнім закутку з журбою сам на сам.

Філінт

Бігме, товаришка подобалась чудна вам!
Я з Еліантою прийду сюди небавом.

ЯВА 2

Оропт, Селімена, Альсест.

Оронт

Так, хочу знати я, чи пристрасті моїй
Прийняті судилося од вас вінець надій,
Чи почуваете до мене ви кохання,
Бо для закоханих найгірше — це вагання.
Як полум'я мое прийняти ви ладні,—
У цім, не криючись, признаїтесь мені,
А доказу прошу наразі я одного:
Альсеста, що давно втоптає сюди дорогу
І також почуттям горить до вас палким,
Хай більше не прийма ваш гостелюбний дім.

Селімена

Ну, звідки гнів такий, що вже й приймати
не вільно?
Раніш ви ставились до нього так прихильно!

Оронт

Дошукуватись ми не будемо причин;
А лиш питати вас одверто: я чи він?
Одного з-поміж нас рішуче оберіте,
А я вже знатиму, що й як мені чинити.

Альсест

(виходить з свого темного закутка)

Пан має рацію. Прошу я разом з ним,
Щоб не таїлися ви з вибором своїм.
Сюди однакове нас привело бажання:
Добитись повного і чесного признання
І серця вашого усю глибину спізнати,
Бо більше, далі, не може так тривати.

О р о н т

Коли надіялись мені на щастя годі,—
Не стану, пане, вам нічим на перешкоді.

А л ѿ с е с т

Ревнивий я чи ні — не знаю, менше з тим.
Але ділитися не згоден я ні з ким.

О р о н т

Коли до серця їй ви більш припали, пане...

А л ѿ с е с т

Коли збудили в ній ви почуття жадання...

О р о н т

Клянуся кинути я заміри свої.

А л ѿ с е с т

Клянуся від цього дня не бачити її.

О р о н т

Ви, пані, маєте сказати останнє слово.

А л ѿ с е с т

Ви, пані, закінчить повинні цю розмову.

О р о н т

Вам треба з почуттям одкритися своїм.

А л ѿ с е с т

Вам треба в виборі спинитися на однім.

О р о н т

Як! Ви вагаєтесь! Чи це ж можливо, пані?

А л ѿ с е с т

Як! Ще не зважили свого ви почування?

С е л і м е н а

Ах, напосталістю ви сердите менс.
Що за бажання вас взяло обох чудне!
Відома серцеві сердечна таємниця:
Сама від себе я не буду, певне, криться

І в цьому виборі давно спинилася я
На тім, кому душа присвячена моя.
Але ж ніякovo слова ці таємничі
Сказати голосно і не одному в вічі.
Є речі, про які освідчуватись нам
Годиться тихо лиш і тільки сам на сам.
Та й, виявляючи чуття своє сердечне,
Не треба ж ображати людину доконечне,
Одверто й різко їй проголосивши: ні.
Жорстоким шляхом такий ввижається мені.

О р о н т

Ні, правду всю кажіть одверто і до краю;
На це я зважився.

А л ѿ с е с т

Цього я вимагаю.

Не зволікаючись, без жодного жалю
Одному з-поміж нас ви киньте: пе люблю.
Хотіли з усіма у злагоді ви жити,—
Та годі. Скрайній час хитання ці скінчiti.
Як затялися ви уперто на своїм,
То прочитаю я собі відмову в тім —
І все, що думав я про вас лихого, пані,
Знайде нехібний ґрунт у вашому мовчанні.

О р о н т

Я не дивуюся нітрохи цим словам
І підписатися під ними міг би й сам.

С е л і м е н а

Ах, домагання це чудне й несправедливе
І тільки муку ним завдасте мені ви.
Порозумітися нам, далебі, вже час...
Та ось кузина йде, вона розсудить пас.

ЯВА 3

Еліанта, Філінт, Селімена, Оронт, Альсест.

С е л і м е н а

Кузино, захистті! Тут, наче після змови,
На мене з двох боків напали ці панове.
Обом їм хочеться, щоб виповіла я,

Кому із них любов присвячена моя,
І щоб призналася одверто й без вагання,
Хто має кинути даремні сподівання.
Ну, де ж це чувано? Хіба не дивина?

Еліанта

Нехай вимога ця здається вам чудна,
Але даремне ви звертаєтесь до мене:
Я ширість над усе цінною, Селімено.

Оронт

Підтримки, бачите, і тут вам не найти.

Альсест

Всі ваші хитрощі не досягнуть мети.

Оронт

Свій присуд виречіть і терези схитніте.

Альсест

Все розумію я, пе треба й говорити.

Оронт

Одно лише слівце — і край розмові цій.

Альсест

В мовчанні вашому читаю жереб свій.

ЯВА 4

Арсіноя, Селімена, Еліанта, Альсест, Філінт,
Акаст, Клітандр, Оронт.

Акаст

(до Селімени)

Не гпівайтесь на пас, добродійко ласкава;
Нас привела сюди одпа маленька справа.

Клітандр

(до Оронта й Альсеста)

До речі, тут і ви. Ця справа водночас,
На жаль, стосується, панове, і до вас.

А р с і п о я
(до Селімени)

Ви, певне, вражені, що я сюди з'явилася,
Та ці добродії до того спричинились;
Обидва скаржаться на вчинок, що йому
Нема пробачення. Я ж віри не пойму,
Шанобу маючи давно до вас незмінну,
Щоб зважилися ви на річ таку злочинну.
Ні їхні докази, ні змажка та мала,
Що в нас лучилася — ніщо не подола
Поваги й приязні глибокої між нами.
Я вірю — змиєте ви всі ганебні плями.

А к а с т

Так, пані. Попросить уклінно ми прийшли,
Щоб ви пояснення вичерпне нам дали.
Ось лист: Клітандрові його ви написали.

К л і т а н д р

Записку ніжну цю ви до Акаста склали.

А к а с т

(до Оропта й Альсеста)

Панове, по знаку вам, певне, букви ці,
Належать-бо вони увічивій руці,
Що зпати всім себе дає люб'язне право.
Однаке дещо тут послухати цікаво:

«Ви дивна людина: судите мене за веселість і дорікаєте, ніби я піколи не буваю веселіша, як тоді, коли вас нема. Це вельми несправедливо; і коли ви не прибудете якнайскоріше перепросити мене за таку образу, я вам довіку цього не подарую. Наш довготелесий віконт...»

От його ще тут бракус!

«Наш довготелесий віконт, що з нього ви починаєте свої скарги, не належить до тих людей, які могли б мені подобатись, і відколи я бачила, як він цілих три чверті години безперстанку плював у криницю, щоб там кружки розходилися,— я не можу добру про нього мати гадку. Щодо маленького маркіза...»

Це я сам, папове, без хвастощів.

«Щодо маленького маркіза, который так довго вchorа мені товаришив, то, на мою думку, нічого нема нікчемні-

шого за його особу, і тільки його їй слави, що плащ та шпага. А про добродія з зеленими стъожками...»

(До Альсеста.)

Масте їй собі, пане ласкавий...

«А про добродія з зеленими стъожками скажу, що він часом розважає мене своїми гострими вихватками та злою похмурістю, але багато частіше буває для мене постерпний. Щодо пана з сонетом...»

(До Оронта.)

Це на вашу пайку, добродію.

«Щодо пана з сонетом, який спить і бачить себе, наперкір цілому світові, письменником, то для мене мука тяжка слухати його балаканину і нудна його проза стомлює мене не менше від нудних його віршів. Зважте ж усе це, і ви зрозумієте, що життя мое зовсім не таке веселе, як вам видається; що вас мені бракує більше, ніж я можу це висловити, у всіх тих розвагах, де я мушу брати участь, і що найкраща приправа до наших утіх — це присутність любих серцю людей».

Клітандр

Так, а тепер я.

«Ваш Клітандр, про якого ви пишете і який так усе маніжиться,— останній з-поміж людей, що до них могла б я відчувати приязнь. Він збожеволів, думаючи, ніби його кохають, а ви — гадаючи, що вас не кохають. Верпіться ж до розсудливості, поміняйтесь з ним почуттями і заходьте до мене якнайчастіше, щоб помагати мені терпіти набридливі його лицяння».

Душа одбилася прекрасна в цім писанні!

Самі ви знаєте, як це назвати, пані.

Так! Серця вашого збагнули ми секрет

І світу цілому покажем ваш портрет.

Акаст

Чимало дечого сказав би я до цього,

Та ні. Обурення не гідні ви моїого.

Але побачите: маленький ваш маркіз

Зугарен виграти собі їй дорожчий приз.

ЯВА 5

Селімена, Еліанта, Арсіоя, Альсест, Оронт, Філіп.

Оронт

Так от яке мені судилося знущання!
А речі ж піжні ті, а піжнє листування!
Любов удаючи, хотіли б ви усіх
Щохвилі бачити у себе біля піг
І обіцянки всім солодкі розсипати...
О!.. Як же я себе дозволив ошукати!
Спасибі ж красне вам, що серце ви мені
Мос вертаєте.

(*До Альсеста.*)

А вам не заздрю, ні,
І оступаюся з дороги залюбки вам,
З кінцем заздалегідь вішуючи щасливим.

ЯВА 6

Селімена, Еліанта, Арсіоя, Альсест, Філіп.

Арсіоя

Як змовчати мені? Палас в серці гнів!
На світі ще ніхто так, пані, не чипив
І не домислився до зрадництва такого.
Але признаюся: не жалую нікого,—

(*показує на Альсеста*)

Лиш він, хто присвятив найкращі вам чуття,
Хто з вашим поєднати хотів своє життя,
Шляхетний над усіх, розумний та правдивий...

Альсест

Даремне похвали складасте мені ви.
Скажу по ширості: за них я вдячний вам,
Та справу дивну цю розплутаю я сам.
Хоч серце в вас жалем глибоким оповите,
Нічим не можу я за жаль цей відплатити,
І як солодкої настане помсти час.
То в виборі своїм спинюсь я не на вас.

Арсіоя

От як, добродію! Це, далебі, чудово!
Ви певні, що я жду лише на ваше слово,

Щоб з вами під вінець без роздуму піти.
Що кращої нема для мене і мети.
Але довідатись уже вам треба, мабуть,
Що крам збракований ніяк мене не вабить,
І гордощі свої покинути смішні.
У парі з вами жити, мосьпане, не мені.
Оддайте ліпше їй і серце ви, і руку...
Удвох прегарну ви утворите сполуку.

ЯВА 7

Селімена, Еліанта, Альсест, Філінт.

Альсест
(до Селімени)

Що ж, пані... Слова я ще й досі не казав
І на чергу свою терпливо дожидав,
Уста німотою скувавши кам'яною.
Чи ж можу нині я...

Селімена

Так, мовою гіркою
Ви право маєте тепер мене ганьбити.
Карайте ж! Як огнем, докорами печіть!
Мені пробачення найменшого немас,
Я винна — і душа від сорому палає.
До інших байдуже, і їхній крик — смішний,
Та злочин проти вас нестримний і тяжкий.
На мене дивитесь ви з невимовним гнівом,
І мушу я його призвати справедливим,
Лукавства марного цураючись окрас.
Ненависть я прийму засłużену од вас —
І мовчки...

Альсест

Зраднице! Ненависть утікає
Із серця, де любов палала і палає,
І хоч забути вас навіки б я хотів,—
Перемогти своїх не зможу почуттів.

(До Еліанти та Філінта.)

Ви, друзі, бачите: боротися несила,
Якимись чарами вона мене сп'янила,
Зустрівся з пею я па лихо ї на біду,—

І все-таки кінця тут хоч-не-хоч дійду.
Щó розум, щó розважкі міркування,
Як серцю людському приречене кохання!

(До Селімени.)

Так, так... Забуду все, усе проплачу вам,
Скажу, що досі ви жили таким життям,
В такім оточенні, де нам під юні роки
Неважко прищепить пайгірші всі пороки,—
Аби ви згодились зо мною утекти
Від цеї марної людської суети
В пустелю, в закуток, геть од забав фальшивих,
Для щастя світлого і радощів правдивих.
Лишє наважтеся — і змісте ви враз
В моїй душі сліди усіх тяжких образ,
Вгамуєте людську неумолінну мстивість
І вернете мені любити вас можливість.

Селімена

В пустелю, в закуток сковатися мені?
Зректися втіх життя на життєвій весні?

Альсест

Коли сердця горять огнем у нас єдиним,—
Навіщо втіхи нам, навіщо люди всі нам?
Ми рай спізнаємо на лоні самоти.

Селімена

Але ж у двадцять літ од світу утекти,
В далекій глухині верстати вдвох дорогу...
Ні, в мене мужності не вистачить до того!
Коли любов іще в трудях у вас горить,—
Я шлюбом згоджуєсь усе це довершить,
І може...

Альсест

Годі! Край! Не варті ви любові:
Це добре зрозумів я з вашої відмови.
Для мене ви й життя, і світ, і все були;
Як же в мені того, на жаль, ви не знайшли,—
Прощайте. Хай умре на спільній шлях надія,
Ганебні з радістю скидаю кайдани я.

ЯВА 8

Еліанта, Альсест, Філінт.

Альсест
(до Еліанти)

Ви, пані, маєте краси ясної чар
І дорогих чеснот високий, чистий дар;
Шукати крашої — була б то марна праця...
Дозвольте ж зберегти й надалі почуття ці
І вище ставити вас од усіх людей,—
Але з'єднати нас не може Гіменей.
Не вартий я того, і на шляху земному
Дійти кінця мені судилося самому.
Та ѹ що б я скласти вам у жертву нині зміг?
Те серце, що його тут піднято на сміх,
Непотріб, кинуту зрадливою рукою...

Еліанта

У цій турботі вас я, пане, заспокою:
Я другу вашому скажу слівце одне,
Якого потай він чекає вже давно,—
І ми з'єднаємо із ним серця і руки.

Філінт

За щастя це ладен піти б і я на муки.

Альсест

Нехай же стелиться вам радіспе життя .
У любій злагоді, без сліз і каяття.
А я — окривдженій, осміяній жорстоко —
Піду, втікаючи від злоби, від порока,
У тихий закуток, як він на світі есть,
Де правда ще живе і пе зів'яла честь.

Філінт

Ми ж, пані, маємо його перекопати,
Щоб нас не засудив він до такої втрати.

Pacіn

ФЕДРА

Трагедія на 5 актів

ДІЙОВІ ОСОБИ

Тесей — син Егейв, цар Атенський.
 Федра — жінка Тесеєва, Міноса і Пасіфаї дочка.
 Іполіт — син Тесея та Антіопи, царпці амазонок.
 Арісія — принцеса царської атенської крові.
 Евона — мамка і віриця Федри.
 Терамен — вихователь Іполітів.
 Ісмена — віриця Арісії.
 Панопа — жішка із почту Федрілого.
 Сторожа.

Діється в Трезені, пелопонеському місті.

АКТ ПЕРШИЙ

СЦЕНА I

Іполіт, Терамен.

Іполіт

Вагань немає більш: я іду, Терамене,
 Із супокійної, із тихої Трезени.
 У здогадах страшних я мучуся щомить,
 І соромно мені безчинно тут сидіть.
 Шість місяців уже отця мого немає,
 І де він, що йому — ніхто, ніхто не знає,
 Ніхто не відає, чи мертвий, чи живий.

Терамен

Де ж ти шукатимеш? У стороні якій?
 Уже, володарю, твоїй покірний волі,
 Я скрізь шукав його — на морі й суходолі,
 Людей розпитував з далеких берегів.

Де плине Ахерон у селища мертвів,
В Еліді побував, не помилув Тенару,
Одвідав море те, де смерть прийшла Ікару...
Ніде нема його! В яких же ще краях
Верстати хочеш ти шукапь даремпий шлях?
А може, сам Тессей, отець твій велеможній,
Зумисне од людей свій слід ховає кожний,
Бо десь у сковищі далекому найшов
Обійми пристрасні — і ніжну п'є любов,
Палкою вдачею уславлений своєю...

Ипполит

Ні, Терамене, пі. Не двадцять літ Тесею,
Забув він юності гріховці почуття
І пристрасті б не міг віддатись без пуття.
Те все минулося — і Федра не боїться,
Що іптия полонить Тесея чарівниця.
Нарешті — чи дійду, чи не дійду мети,
Ta з міста цього я жадаю утекти.

Т е р а м е н

О! Чи давшо ж єси зневідів те місто,
Де любо проплило твоє дитинство чисте?
Та ж ти любив його самотній супокій
Над красний бліск Атен, над пишний двір
Яка жеңс тсбе журба чи небезпека?

Иполит

Дитиних днів пора — яка вона далека!
Дочка Міносова в цю землю прибула —
І враз весна моя зів'яла, одцвіла.

Т е р а м е н

Я розумію це, мій володарю щедрий.
Нещастя все твое і лихо все — від Федри.
Іще за перших днів, як прибула вона,
Добилася від царя ця мацуха страшна,
Щоб вигнано тебе. Але тепер, здається,
Ця лють уже пройшла і, певне, не вернеться.
Та й небезпек яких боятися тобі
Од умирущої, що смерті жде в журбі?
Цариця від усіх таїть свою недугу,

Але в тяжку вдалась, у незміренну тугу,—
Чп ж їй недобре щось на тебе замишлять?

І політ

Ні гніву не боюсь, ані її проклять,
Для втечі іпша є, захована причина:
Дитя ворожого Тесеєві коліна,
Арісія мене примушує втекти.

Терамен

Як! Гнів, царевичу, на неї маєш ти
За те, що діяли брати її жорстокі?
Невинне це дитя тобі збиває спокій?
Її ненавидиш?

І політ

Ненавижу? О ні!
Від того б не втікає.

Терамен

Тоді дозволь мені
Тебе спитатися, суворий Іполите,
Кохання вороже завзято-гордовитий:
Невже ти силі тій без боротьби уліг,
З якою батько твій боротися не міг?
Невже душі твоїй ненависна богиня
Тесея виправдять заповзялася нині,
Твоїх незайманих торкнувшися грудей?
Невже подібний став до інших ти людей?
Скажи: кохаєш ти?

І політ

О, що ти, Терамене!
З дитячих днів моїх ти завжди біля мене,
Ти знаєш: чистий я тепер, як і колись,—
Чи ж міг би я себе ганебно так зректись?
Я, амазонки син, від неї в спадок маю
Суворий дух, яким не раз тебе вражаю,—
І пе на те ж дійшов тепер я зрілих літ,
Щоб казано: такий, як інші, Іполит.
Навчитель давній мій, оповідав мені ти
Про подвиги отця, усьому знані світу,—
І пильно слухав я про славні ті діла,
І радість у душі буяла і цвіла,

Як ти змальовував Геракла гідні вчинки,
Страшні з потворами страшними поєдинки,
Розвбійників, яких він побивав, мов грім,
І відбивалися у погляді моїм
Прокrust, і Керкіон, і велет з Епідавра,
І Кріт, де поборов мій батько Мінотавра...
Коли ж доходив ти у повісті своїй
Любові зрадної, всякчас мені чужій,
Коли розказував ти, добрий Терамене,
Про Перібеїн плач і вкрадення Гелени,
Про всіх покинутих, окривджених павік,
Що їхнім іменам утратився вже й лік,
Про Ариадніні зітхання у пустелі,
Що наслухали їх лише холодні скелі,
Про Федру, що її він хитро полонив,—
Вдавався в смуток я і все тебе просив
Урвати повісті задовгої тканину.
О! Славних тих пригод безславну половину
У пам'яті своїй я б так охоче стер!
Невже ж ти думаш, що міг би я тепер,—
Я, що з потворами не мірявся страшними
І не прославився ділами голосними,
В яких виправдання Тесей собі зпайшов,—
На грішну зважитись до дівчини любов?
Хай навіть прирекли боги таке безслав'я,—
Невже б Арісію без сорому обрав я?
Невже забув би я серед палких бажань,
Що розділяє нас неперехідна грань?
Мій батько наказав закопом непохитним,
Щоб віку дожила життям вона бездітним,
Щоб з нею водночас умер і їхній рід.
Бо корінь де лихий, лихий там буде й плід.
Опіку матиме він до кінця над нею,
І не світити їй лампади Гіменею.
Чи ж можу батькові наперекір піти
І шалу грішному ганебно улягти?
Нехай би пристрастю душа моя палала...

Т е р а м е н

Шкода, царевичу. Коли пора настала,
Людського розуму не слухають боги.
Твій батько мимохідь додав тобі жаги,
Бо забороненої ненавистю своюю
Він тільки збільшив чар і потяг твій до неї.

Та ѿ чисті любоші — нащо боятись їх?
Чом не вазнати тобі дозволених утіх?
Хто опече тебе гірким за це докором?
В сліди Гераклові хіба ступати сором?
Кого не зборкала Венера із людей?
Та ѿ нашо приклади, як зчарував Тесей
Своєю вродою і Антіону чисту,
Що, як і ти, кляла весь вік любов огністу!
Не тратьмо більше слів. Усе скажи мені.
Уже по-іншому твої минають дні.
Вже рідше в далечінн, непаче хижка птиця,
Летить твоя легка крилата колісниця,
Вже рідше дикого стрункого скакуна
Уміло зборкує рука твоя міцна
І наші вигуки по лісі не лунають.
Огні заховані в очах твоїх палають,
І як ховатимеш іще ти довше їх,
То мук судилося зазнати тобі тяжких.
Скажи: Апісії відоме це кохання?

І політ

Я їду відсіля, от річ моя остання.

Терамен

Чи волиш з Федрою побачитися ти?

І політ

Так — і про це її негайно сповісти.
Це обов'язок мій, міцніший від закону...
Та що стривожило оту її Еону?

СЦЕНА II

І політ, Еона, Терамен.

Еона

Біда, царевичу! Страшна, страшна пора!
Боюся вимовить: цариця умира.
Даремно я її мов ока доглядаю —
Життя її смутне зближається до краю.
На ложі тихому спокою їй нема,
Бо серде туга рве незглибна, хоч німа...
Вона покинула ясні свої палати

І йде сюди... Усіх я мушу попрохати
Нещасну страдницю па самоті лишить.

І політ

Іду: нехай мій вид їй ока не смутить.

СЦЕНА III

Федра, Енона.

Федра

Спинися, постривай, моя Еноно мила!
Я патомилася, в грудях погасла сила;
Мене засліплює близкуче сяйво дня,
Тремтіння у погах мою ходу спиня.
О горе!

(*Cідає.*)

Енона

Пожальтеся, боги, на ці гіркі страждання!

Федра

Як душить, тисне як мене оде убрання!
Цю пишну зачіску, що для чола тяжка,
Чия сплела мені набридлива рука?
Усе гнітить мене, призводить до скорботи!

Енона

Царице! Пригадай, чи одягать давпо ти
В одіння святкове себе веліла — нам
І, хоч огорнена зловісним почуттям,
Бадьорість і снагу колишню пригадала
І світло сонячне побачити бажала.
Тепер своїх бажань ладна зректися ти,
Од сонця красного жадаеш утекти.

Федра

О горде світище, що батьком називати
З пихою правою моя навикла мати,—
Якої ж ти сім'ї нещасної отець!
Тепер, коли прийшов життя мого кінець,—
Чи не з моїх тривог ти так запаленіло?
Востаннє бачу я тебе, ясне світило!

Е н о на

Невже ж ти чорних дум своїх ще не зrekлась
І лаштуватися ізнов заповзялась
У мене па очах до смертної дороги?

Ф е д р а

Чом я не в затінку намету лісового?
Чому крізь куряву не стежити мені
За колісницею, що лине вдалини?

Е н о на

Про що, царице, ти...

Ф е д р а

Ох, що я, що сказала!

Куди я мислями, безумна, заблукала!
Безсмертні узяли навіки в мене ум,
І червонію я од божевільних дум.
Ганьба розкрилася моя перед тобою —
І зір мій мимохіть туманиться сльозою.

Е н о на

Нехай судилося, царице, червоніть,—
Ще гірше мучиться, хто мучиться й мовчить.
Глуха до наших слів, лиха за піклування,
Невже життя скінчить ти хочеш без вагання?
Якої пристрасті отруєне жало
Зсушило днів твоїх прекрасне джерело?
Вже тричі темрява оповивала небо
І тричі випливав близкучий повіз Феба,
А ти ні спочиву не мала, ані сна,
Зрікалася їжі ти, понура і сумна!
Яка мета тебе принаджує лукаво?
Хто дати міг тобі на самогубство право?
Своїми вчинками образиш ти богів
І мужа, що життя з тобою розділив.
А діти! Здумай лиш, чи може добра мати
Ярму ганебному дітей своїх віддати!
Згадай: як днім твоїм кінець прийде страшний,—
Для твого ворога займеться день новий,
Що амазончине його зростило лоно,—
Для Іполита!

Ф е д р а

О!

Е н о на

Збагнула ти?

Ф е д р а

Енено!

Чис ім'я твої промовили уста?

Е н о на

Люблю я гордий гшів, що в тебе вироста,
Коли почусь ти це слово зловороже.
Живи ж — нехай любов і честь тобі поможе.
Живи, щоб скіф'янки суворий син не міг
Під ноги підтоптатъ дрібних дітей твоїх,
Що в жилах їм тече пайкраща кров Еллади
І кров ясних богів! Але мосі ради,
Царице, слухайся: па праву ставши путь,
Подбай, щоб сили знов пригаслі повернуть,
Щоб світоч днів твоїх, що тьмою оповився,
Знов ясно запалав і пишно засвітився!

Ф е д р а

І так задовго вже, злочинний, він світив!

Е н о на

Що за одчай тебе, царице, охопив?
У чім ти касешся? Від чого терпиш муки:
Від крові й злочинів у тебе ж чисті руки!

Ф е д р а

Хвалити небеса, рукам не знаний гріх,—
Коли б же й серцеві подібним буть до них!

Е н о п а

Які ж лихі думки у тебе зароїлись
І жахом у грудях нечуваним одбились?

Ф е д р а

Доволі! Краще смерть зустріну я страшну,
Аніж свою тобі відкрию тайну!

Е н о на

Що ж, хай і так. Умри в нелюдському мовчанні,—
Та іншої руки шукай на час останній,
Щоб очі стомлені навік тобі закрити.
Моя душа раніш до мертвих полетить!
Туди веде доріг незлічено багато,—
Здолає розпач мій найближчу з них обрати.
Як? Хочеш правду ти сковать від мене, зла?
У кого ж на руках зросла ти й розцвіла?
Хіба ж не я свій рід для тебе занедбала?
І цеї вірності тобі, жорстока, мало?

Ф е д р а

Признання хочеш ти моєго осягти?
Вжахнешся, як дійдеш жаданої мети!

Е н о на

Царице! Чим же більш мене вжахнеш тепер ти,
Як над твоїм чолом я чую повів смерті?

Ф е д р а

Коли свій гріх тяжкий я виллю у слова,
Умру грішнішою, аніж була жива!

Е н о на

Я до колін твоїх тремтячих припадаю...
Во ім'я сліз, що я за тебе проливаю,
Розвій ті сумніви, що ум мені гнітять.

Ф е д р а

Ти просиш!

Е н о на

Говори.

Ф е д р а

О небо, як почать
І висловів яких добрati для признання?

Е н о на

Мені образливі усі твої вагання.

Ф е д р а

О, як карає нас Венерина рука!
О, доле матері ганебна і гірка!

Е н о на

Так. Йі любов дала напитися отрути,
Але давно пора усім про те забути.

Ф е д р а

Чи ж Аріаднине урвалося життя
Не там, де кипуто мене без вороття?
Хіба сестру мою убило не кохання?

Е н о на

Нашо ці спомини? Навіщо ці страждання?

Ф е д р а

Венері хочеться, щоб я в роду моїм
Ще гірше мутилась, піж довелося їм.

Е н о па

Ти покохала?

Ф е д р а

Так — і в цім мос прокляття.

Е п о на

Кого ж?

Ф е д р а

Я вся дрижу — не можу проказатъ я...
Люблю я... Ні... Мій гріх — за всі страшніший він.
Люблю...

Е н о на

Скажи ж кого...

Ф е д р а

Ох... амазонки син,
Що ворогом лихим я досі називала...

Е п о на

Як? Іполит?

Ф е д р а

Ти, ти ім'я його сказала!

Е н о н а

О праві небеса! Холоне в жилах кров!
На нещасливий рід нещаств впало знов!
О розпач! О ганьба! О береги прокляти,
Де з гніву божого судилося нам пристати!

Ф е д р а

Уже не день, не два, як ця біда зайшла.
Коли з Тесеєм шлюб я чесний узяла,—
І щастя, бачилось, і спокій був у мене.
Та зруйнували все, розбили все Атени,
Явивши ворога прекрасного мені.
На нього дивлячись, палала я в огні —
І враз од холоду чудного ціпеніла,
Міпилась па лиці, біліла й червоніла.
Збагнула я тоді, як закипає кров,
Коли богиня в ній посіяла любов
Своїми мстивими безжалійними руками.
Я храм поставила, палила фіміями,
Хотіла жертвами власкавити її
І думи втишити збентежені свої.
Та ліків на землі немає на кохання!
Венері слала я палкі свої благання —
А Іполіт, як бог, стояв мені в очах.
Із ним стрічаючись при самих вівтарях,
Такому божеству офіри я складала,
Що на ім'я назвать нізащо б не здолала.
Втекла б, схovalася,— але на горе й стид
Подобу синову являє батьків вид!
Недобру мачуху взяла я удавати,
Щоб ворога свого коханого прогнати,
З душою власною на горду стала прою!
Спокою день і ніч не даючи царю,
Я Іполитові вигнання готовала,
Я сина з отчих рук жорстоко виривала!
Ту волю вволено. І легше знов мені
Здалося дихати, і дні, як перш, ясні
При світлім огнищі родиннім покотились,
Хоч муки у грудях заховані таїлись.
Дарма! Воскреснути їм слушний час настав!
Коли в Трезену муж мене з собою взяв,
Вигнанця там лице зустріла я кохане,
І незагоені мої відкрились рані.

Це вже не вогник був таємний у грудях,—
Я впала здобиччю в Венериних руках.
Одчаєм схоплена і жахом оповита,
Хотіла злочин свій навік я потайти
І чеснеє ім'я до смерті зберегти.
Мольбою і слізьми страшне признання ти
У мене вирвала. Сказала все тобі я
І в тім не каюся. Життя вже ледве тліє,
І не хотіла б я твоїх докорів чутъ,
В останню і страшну готовуючися путь.

СЦЕНА IV

Федра, Енона, Панопа.

Панопа

Царице, мушу я — хоч цього б не хотіла —
Сказати новину, що всіх нас засмутила,
Всім слізози витисла розплачливі з очей:
Твій нездоланий муж — умер, умер Тесей!

Енона

Панопо, що це ти!

Панопа

Хай відає цариця!
З коханим серцеві їй більше вже не стріться.
Героя славного немає на землі.
Цю вість мандрівні нам привезли кораблі.

Федра

О небо!

Панопа

Мова йде в Атенах про нового
Царя. Ті ним зовуть перворідня твоїого,
А ті, ламаючи і правду, і закон,
Чужинки синові хотять віддати трон.
Є їй інші — ворогів збіговище прокляте,
Яке Арісію надумало обрати,
Дочку Паллантову. Про це подумай ти,
Бо має Іполіт небавом одплівти
І може, неладом скориставши в Атенах,
До себе привернуть юрбу людей шалених.

Е н о на

Панопо, тоді вже. Усе цариця зна
І певних висновків дійде саме вона.

СЦЕНА V

Ф е д р а, Е н о на.

Е н о на

Царице, в смертний шлях зібралась ти рішуче,
І я вже думала, що прийде неминуче
Це горе нам тяжке. Але в новій журбі
Нові повинності нагадую тобі.
Ти про цареву смерть жалобні чула вісті.
Хто ж має трон його уславлений посісти?
Коли ти житимеш — царем твій буде син;
Умреш — і па раба зійде ганебно він.
Де він, скажи, пайде підпору й допомогу?
Хто слізози висушить, хто склониться до нього?
Розбудить зойками він пращурів своїх —
І будеш проклята навіки ти від них.
Живи ж! Докорами не муч себе даремне,
Бо почуття твоє гріховне і таємне
Тепер зробилося таким, як і в людей:
Умер — і з пут усіх звільнив тебе Тесей.
Уже без сорому, царице гордовита,
Стрічати можеш ти віднині Іполита.
Коли наміриться в пенависті сліпій
Він волі царственій перечити твоїй,
Його зупиниш ти: Трезеною владати
Судилося йому. Фортеці ж і палати,
Які Мішервина колись рука звела,—
Їх доля синові твоєму прирекла.
Одного ворога вам треба побороти
Обом — Арісію.

Ф е д р а

Безсила від скорботи,
Пораді я, проте, скоряюся твоїй:
Для сина житиму. Суворий жереб мій,
Та, може, хоч любов до власної дитини
Снаги додасть мені у ці сумні хвилини.

АКТ ДРУГИЙ

СЦЕНА I

Арісія, Ісмена.

Арісія

Як! Іполіт мене побачити схотів
І попрощатися? Чи хто не одурив,
Ісмено, вісткою тебе чудною цею?

Ісмена

Ти відаєш: пастав земний кінець Тесею —
І всі серця тепер до тебе прилетять,
Що гніву царського вазнала та проклять.
Прийшов великий час тріумфу й перемоги,
Елладу нині всю ти підіб'еш під ноги!

Арісія

Чи тому ж вірити? Я не раба тепер,
Я стала вільною — і ворог мій умер?

Ісмена

Так! Цар Тесей зійшов у попідземні житла,
Щоб знов душа твоя надіями розквітла.

Арісія

А де ж кіпець собі злобитель мій найшов?

Ісмена

Не переслухати про це людських розмов!
Ті кажуть, ніби він з коханкою новою
Загищув, хвилсю поглинутий морською,
А ті запевнюють, що він та Піртой,
По всьому світові прославлений герой,
Зійти паважились в похмуре царство тіней,
Де в берегах німих Коціт німотно плине,—
І вже не може він вернутись до життя,
Бо з царства мертвого немає вороття.

Арісія

Хто б земнородний міг лише по власній волі
Сам опипитися у тім страшнім падолі?
І що могло туди Тесея притягти?

Ісмена

Проте ж у смерть його не віриш тільки ти!
Знай: без володаря зосталися Атени
І Іполита зве царем своїм Трезена.
А Федра... За дитя своє вона тремтить
І друзів радиться, що нині їй чинить.

Арісія

Зла досі не чинив Тесеїв син для мене,—
Але чи зглянеться сьогодні він, Ісмено,
На ту, кого весь вік ненавидів Тесей?

Ісмена

Я певна.

Арісія

Пригадай, що він з усіх людей
Найбільший ворог нам, жіночій половині,—
Чому ж до мене жаль його порушить пині?
Холодний розумом і серцем, як граніт,
Минає завжди нас і всюди Іполіт.

Ісмена

Багато чула я про ту сувору вдачу,
Та доказів тому і досі ще не бачу;
Не раз я стежила, як амазончин син
З тобою розмовляв. Чи ж гордим словом віп,
Чи гордим поглядом ту славу нам доводив?
Ні! Засоромлених він і очей пе зводив,
Та з-під опущених йому світився вій
Німої пристрасті такий огонь палкий,
Що з погляду могла ти легко зрозуміти
Любов, яку в речах хотів він потайти.

Арісія

Ісмено дорога, чи правда це, чи ні,
Та мило слухати твої слова мені!
Невже ж ти думаєш, товаришко єдина,
Що долі забавка, Паллантова дитина,
Для сліз уроджена, для мук і для проклять,
Кохання красного могла б іще зазнати?
Одна в усім роду, до чвар щоденних звикла,
Я смерті в них, проте, кривавої уникла;
За віку юного я втратила братів:

Усіх по одному жорстокий меч скосив,
Всі впали од руки потужного Тесея,
Лишлася тільки я з потомків Ерехтея.
Усім заказано тоді мене жаліть,
Щоб словом не могла я гнівним оживить
Братів, похованих для помсти і відплати,
Щоб я на царський рід не зважилася повстати.
Презирством повнилась тоді душа моя,
Але — хоча царя ненавиділа я,
Хоч кайдани свої щоденно проклинала —
Подяка іноді у мене заступала
Злобу, яку Тесей в душі моїй будив.
Царевич же мене одразу полонив
Не тільки вродою, що рівної не має,
Не тільки поглядом, що наче сонце сяє,—
Дарами, до яких байдужий Іполіт,—
А їй тим, що вразити їй увесь би мало світ:
Узвішши по отцю одваги її сили спадок,
Гріхів од грішного не перейняв нащадок,
В шляхетній гордості відрікнися утіх,
Що інші віддають усе життя для них.
Хай Федра хвалиться Тесеевим коханням,
Але ж яка ціна хоч би й палким зітханням
Того, хто тисячам жінок їх дарував
І всім однаково обійми розкривав?
Hi! Серце зборкати, що пестоців не знато
І волі нічий іще не улягало,
Збудити в мужчиному, у гордому любов,
Хто досі стежкою відлюдною ішов,—
Ось мрія, що мене приваблює і надить!
Як думку Іполіт свою сувору зрадить,
Як серде ніжності відкриє він палкій,—
Тоді, тоді тріумф настане мій ясний...
Та що я! Порив це безумний і шалений!
Мене не любить він, байдужий він до мене,
І, може, гордощі, що я хвалила їх,
Спричиняється до сліз і до зітхань моїх.
Коли б він покохав... О! Казку цю чудову
Я тільки...

І с м е н а

З ним самим докінчуйте розмову.

СЦЕНА II

І політ, Арісія, Ісмепа.

І політ

Царівпо, перед тим, як звідси від'їздить,
Тобі поважну вість я маю ознаймить.
Тесей, мій батько, вмер. Мої передчувацня
Казали, що його це подорож остання.
Хто б інший не пускав хороброго до нас,
Крім смерті, що прийшла у визначений час?
Хто подвиги чинив з Алкідом богорівним,
Лиш пам'ять у серцях і шапу залишив нам,
Злій Парці відданий з призволення богів,
Царівно! Маючи на цього здавпа гнів,
Його ти величі не можеш не призпати.
Одпим я тішуся: у день тяжкої втрати
Тебе звільняю з пут, що ти у пих зросла.
З Трезепи, що мене сьогодні нарекла
Царем, бо я на те дідичне право маю,
В далеку подорож негайпо вирушаю,
Тебе свободною лишаючи, як я...
О пі! Вільнішо!

Арісія

Мене така твоя

Зичливість радує, але вона падмірпа:
Знов мушу бути я тим кайданам покірна,
Що пині ти прийшов мене звільнити з них.

І політ

Ти зпаси, хто па троп в Атенах сісти б міг,
Хто має важити па цей даруок щедрий?
Лиш я, Тесеїв син, лиш син його від Федри —
І ти...

Арісія

Царевичу! Чи вірити ушам!

І політ

Спадковості закон я добре знаю й сам
І відаю: як син чужинки, не грекипі,
Народу грецькому пенависний я нині,—
Тож берла отчого повинен би зректись.
Проте якби мені доводити взялись,

Що тільки братові в Атенах царювати,—
Я право і своє зумів би показати.
Як ти ж перетяла, царівно, путь мою,—
Без боротьби тобі я берло віддаю.
Від пращурів твоїх діставшися Егею,
Воно дало йому всю владу над землею,
Де стільки доброго мій прадід учинив.
Забули всі тоді Паллантових синів!
Тепер на тебе ждуть атенські пишні мури.
Нехай забудеться навіки час похмурий
І там, де ллялася сім'ї твоєї кров,
Народна опов'є чоло тобі любов!
В Трезені я царем. Для Федріного сина
Лишився пишний Кріт, родючих пив країна.
Ти — згоду в Attіку схвилювану внеси.
Усі для тебе я з'єднаю голоси.

А р і с і я

Вражає це мспе, як серед ночі сонце,
І вже я думаю: чи не облудний сон це?
Чи можу вірити? В якого божества
Узяв ти думку цю і дивні ці слова?
Будь славен між людьми! Нехай в усіх народів
Ім'я твоє ясне незглибний будить подив!
Для мене зрікся ти, царенку, власних прав!
Чому ж до цього дня мене ти зневажав?
Як від ненависті ти перейшов своєї
До добрих почуттів?

І п о л и т

Ненавидів тебе я?
О! Досить казано про гордоці мої,
Але ж не з вовчої походжку я сім'ї!
Який суворий дух, яку злобу неситу
Твій тихий любий вид не міг би пом'якшити?
Хто чарам би твоїм противитися міг?

А р і с і я

Що кажеш ти?

І п о л и т

Давно, давно я постеріг,
Що перед пристрастю мій ум не має сили.
Коли такі слова вже з уст моїх злетіли,

Я далі поведу. Розкрию серце я,
Скажу про той огонь, що в нім душа моя.
Поглянь: нещасний принц стоїть перед тобою,
Що гордістю хотів пишатись нелюдською.
Проти кохання я злостиво повставав
І кайдани його з презирством одкидав,
Дивився з берега, як інші гинуть люди,
Та думав, що мені повік того не буде...
Тепер законові, що весь поймає світ,
І непокірливий скорився Іполіт!
Хвилина лише одна — і владі тій підпав я,
Що досі мав собі за горе і безслав'я.
Півроку мучуся у боротьбі тяжкій,
Не хочу бачити, а бачу образ твій,
З тобою стріпуся — від тебе утікаю,
Коли ж нема тебе — слідів твоїх шукаю.
Чи заховаюся у лісі, в гущині,—
Усе, усе тебе нагадує мені:
І сяйво сонячне, і місячне проміння;
Скрізь бачу мимохіть я дороге видіння,
Себе самого я тепер не пізнаю,
Неначе підмінив натуру хто мою.
Не хочу бачити ані меча, ні лука,
Не до душі мені Нептунова наука,
Забули коні вже владичний голос мій,—
І в тузі по лісах блукаю сам не свій.
Боюсь, що оповість про дике це кохання
В тобі ніякове збудило почування,
Бо мови ніжної не знає мій язик,
І до солодких пут, царівно, я не звик.
Але прийми мій дар; нехай перед тобою
Чужинець мовою освідчився чужою,
Хай пристрасті в слова не вмів я переліть,—
Лиш ти її в мені здолала запалить!

СЦЕНА III

І політ, Арісія, Терамен, Ісмена.

Т е р а м е н

Цариця йде сюди. Вона тебе шукає,
Царевичу.

І політ
Нащо?

Т е р а м е н

Того ніхто не знає,
Лиш переказано, що конче треба їй
З тобою стрітися.

І п о л и т

Що це за знак чудний?
Якої з пасербом їй хочеться розмови?

А р і с і я

Ти знаєш, сум який послали їй богове,—
І хоч ненавидиш заслужепо її,—
Та мусиш почуття притишити свої.

І п о л и т

Ідеш ти... Вирушу небавом я з Трезени...
Тож гніву пе клади великого на мене...
До рук тобі свое я серце віддаю...

А р і с і я

Повинність виконай високу ти свою
І те здобудь мені, на що я маю право.
За це подякую я щиро й нелукаво,
Та ще дорожчий дар ти можеш дати мені,
Ніж царства славного клейноди осяйні.

СЦЕНА IV

І політ, Терамен.

І п о л и т

Піди-но подивись, чи в путь усі готові.
Не радий зовсім я з царицею розмові!
Ти гасло від'їздить якнайскоріше дай,
Щоб приkrій зустрічі покласти швидше край.

СЦЕНА V

Федра, І політ, Еона.

Ф е д р а

Він наближається. У серці кров горить.
Усе забула я, що мала говоритъ.

Е н о н а

Згадай про сина. Ти — одна надія в нього.

Ф е д р а

Ти маєш виїхатъ, царевичу, в дорогу.
Дозволь же до твоїх скорботних дум тяжких
Моїх додати сліз гарячих і гірких.
Мій син, що без отця зостався сиротою,—
Я знаю — скоро вже розлучиться й зо мною.
Чигає на дитя багато ворогів,
Один лиш ти б його пригрів і захистив.
Та б'ється у грудях лихе передчування,
Що будеш ти глухий до ревного благання:
На матір правий гнів у серці ти поклав —
Боюсь, щоб він тепер на сина не упав.

І п о л и т

Ганебних почуттів не знаю я, царице.

Ф е д р а

Мене непавидиш,— хоч боляче мені це,
А я не скаржуся: сама я винна в тім!
Шкода лиш — не читав у серці ти моїм!
За ворога мене вважаєш і тепер ти.
Так, добивалася і потай, і одверто
Твого виграпія я, чинила завжди зло,
Хотіла, щоб між нас границею лягло
Неперехідно широке грізне море.
Своїм підлеглим я дала закон суворий,—
Ніколи імені твого не називатъ.
Проте — хоч лихом ми за лихо віддаватъ,
За кривди помстою призвичені платити —
Знай: пещаспішої немає жінки в світі
І менше вартої ненависті, як я.

І п о л и т

Де має пасербів і мачуху сім'я,
Там приязні дарма ми будемо шукати.
За рідними дітьми вбиваючися, мати
Недобре дивиться і заздро на чужих.
Ще, може б, утисків зазнав я й не таких,
Коли б не ти була Тесеєва дружина.

Ф е д р а

О небо! Не в тому тяжка моя провина,
І інший біль мене тривожить і гнітить!

І п о л и т

Царице! Нашо так вбиватися й тужить?
Ще ж, може, радість нам ясні пошлють богове
І муж твій вернеться щасливий і здоровий!
Ласкавця має він великого. Нептун.

Ф е д р а

З довічних берегів немає повороту.
Як він ступив туди, не викличеш його ти,
Суворий-бо для всіх панує там закон.
Своєї здобичі не пустить Ахерон,
Глухий до наших мук, до стогону і плачу.
Тесей умер... Ні, ні! Його в tobі я бачу!
На тебе подивлюсь — і мужа впізнаю...
Пробач, царевичу... Я таїну свою,
Безумна, зрадила... Я того не хотіла.

І п о л и т

Твое чуття мені, царице, зрозуміле.
В житлі підземному навіки зник Тесей,
Та й досі вид його не йде з твоїх очей.
Ти вірна мужеві і по його сконанні.

Ф е д р а

Так, правда. Я горю в нестремному коханні,
Але Тесея вже люблю я не таким,
Як він умер: не тим зальотником легким,
Що тисячам жінок готовий був служити!
Передо мною муж шляхетний, гордовитий.
Суворість, може, він надмірну виявля,
Та цвіту кращого не бачила земля.
До бoga юного подібний він красою —
До тебе, що стоїш тепер передо мною.
Так, мав колись Тесей і голос твій, і стан,
І очі, що серця захоплювали в бран.
Рум'янець на щоках горів йому так само,
Коли на Кріті він з'явився перед нами,
За муку й радощі Міноса дочкам став.
А де ж тоді був ти? Чому тебе не взяв

Тесей на подвиги? Замолодай, не міг ти
З ним море кораблем крилатим перебігти.
Тоді б потвору ту, що весь жахала Кріт,
Рукою твердою убив би Іполіт!
Та нитка чарівна із рук сестри моєї,
Що позначала шлях і вивела Тесея,
Тобі б, як ніжний дар, дарована була —
І пе злякався б ти таємного житла,
Пройшовши хідники упевнено і владно.
Ні, ні! То я б тебе вела, не Аріадна,
У мене б у грудях цвіла любов палка.
Ти йшов би в лабіrint без нитки, без клубка,
Мосю ведений гарячою рукою.
Я страху марного не зпала б із тобою,
Безумно зважившись на щастя чи загин.

І політ

О праведні боги! Та я ж Тесеїв син,
А ти — забулася? Тесеєва жона ти!

Федра

Hi! Мушу я про це довіку пам'ятати,
І дарма думаєш, царевичу, що я
Вже честь утратила.

І політ

Пробач! Вина моя
Велика змушує мене почервоніти.
Як міг признання я невинне осудити
І в слові чистому дочутъ гапебний гріх!
Втечу, сковаюся від поглядів твоїх,
Від сорому свого!

Федра

О, добре ти, жорстокий,
Все зрозумів! Чуття заховане, глибоке,
У незатемнених відкрила я словах.
Так — Федра з полум'ям шаленим у грудях,
Любов'ю спалена, стоїть перед тобою.
Та знай: не радістю, а мукою тяжкою
Від хвилі першої був пал гріховний мій.
Отрутних у душі не гріючи надій,
Собі не мала я, не зпала оправдання.
Від неба наслане страшне мое кохання,

І жертва божої нечуваної мсти —
Собою гордую ще більше я, ніж ти.
Боги в тім свідками — то ж їхня гнівна сила
Це полум'я в меці, безсилій, запалила.
Згадай: од тебе я втікала як могла,
Я незаслужене вигнання прирекла,
Ненависть у тобі будила невтомленно,
Щоб подолать любов безумну і шалену.
Чого ж добилася? Намарне все пішло!
Лиш у твоїй душі я викресала зло,
А не могла в своїй перебороть кохання —
І чарів ще нових дало тобі страждання.
Я сохла, мучилася! Палала я в огні...
Коли б ти в вічі міг заглянути мені,
Та всьому, що кажу, дійняв би зразу віри...
Стривай! Ти думавши, що це визнання щире
Із серця вирвалось мені пе мимохіть?
За сина я тебе сьогодні йшла просить,
Ненависть і злобу від нього відхилити...
Шкода тих намірів! З тобою говорити
Про тебе тільки я на стид собі змогла.
Скарай же грішницю! Ти бачиш — я прийшла
Безчестям зачепена, таврована гапльбою!
Рукою мужньою скарай мене, герою!
Помстись! Почвари хай не бачить більше світ,
Що мужем їй — Тесей, а любий — Іполіт!
Нехай до цього дня земля її носила,—
Тепер, коли вона усе тобі відкрила,
Од помсти правої не заховатись їй!
Ось груди! Вразъ у них мечем своїм мерщій!
Удар готова я заслужений прийняти!
Коли ж не хочеш сам мене ти покарати,
Щоб не зазнала я солодких, щасливих мук
Від тебе, від твоїх безмірно любих рук,
Коли не хочеш їх мосю багрянити
Брудною кровію,— подай меча мені ти,
І зможу я сама...

Е н о н а

О небо! Постривай...

Сюди ідуть... Біжи, царице, утікай
Од свідків, од ганьби, од лютого безчестя.

СЦЕНА VI

І політ, Терамен.

Терамен

Чому таке спішне царицине відшестя?
Чом без меча стойш, похмуривши чоло?
Владарю! Що таке між вами тут було?

І політ

Втікаймо відсіля! О, де мені подітись?
На себе сам тепер не можу я дивитись.
Цариця... Ні, боги! Уста навік замкну,
Страшну ховаючи у серді таїну!

Терамен

Готовий корабель, нап'яте вже вітрило,—
Та здай: атеняни свій вибір докінчили:
Найбільше Федрин син зібрав там голосів,
А Федра — по йому!

І політ

Хто? Федра?

Терамен

Сповістив

Про це нас послапець. Вона обняти мав
Високу нині владсть в Палладиному краї,
Твій брат — атенський цар.

І політ

Чи за чесноти їй
Ви шлете, небеса, пезмірний дар такий?

Терамен

Тим часом чутка є — на жаль, я їй не вірю —
Що батько твій живий, що був він десь в Епірі...
Однаке пильно так його я скрізь шукав...

І політ

Ми перевіримо, хто вістку цю подав,
Дійдемо джерела, і як воно сумпівне,
В дорогу рушимо. Мій дух палає гнівний,
І ми царський вінець, хоч би й ціною мук,
Віддати маємо лише до гідних рук.

АКТ ТРЕТИЙ

СЦЕНА I

Федра, Енона.

Федра

Хай заберуть відсіль клейноди і дари ці.
У вічі людям я соромлюся дивиться,
І не спокусиш ти мене уже нічим!
Признанням я себе збезчестила страшим,
Сказала ті слова у пориві буйному,
Що чути б їх пе слід шіколи і пікому.
А він, о небеса! Він довго упикав
Зо мною зустріч — і з сорому палав,
Почувши відповідь гріховної любові,
Він утекти хотів, жорстокий, від розмови!
Навіщо згубного меча стримала ти?
Хіба ж він хоч поблід, як мала я дійти
Кіпця жахливого? Ні! Вічною ганьбою,
Лише торкнувшися, йому я вкрила зброю,
І вирватъ він її у мене не хотів,
Бо руки б тим собі безгрішні забруднив!

Енона

Царице! Завдаеш лише жалю собі ти
І зблільшуєш огонь, що треба б потушити.
Згадай: Міноса ти славетного дочка,
І небо дар тобі високий приріка,
З якого зачерпнеш ти втіхи й супокою,—
Візьми ж царське стерпо могутньою рукою!

Федра

Чи ж можу владу я державну утриматъ,
Як почуттям своїм не можу володать,
Як у тяжкім ярмі я задихаюсь... гишу?..

Енона

Так утечи відсіль.

Федра

О, ні! Його пе кину!

Енона

Недавно ж ти його вигнання добивалась!

Федра

Але тепер йому, безумна, я призналась
У грішній пристрасті... Межу я перейшла
І перед ним себе безчестям повила!
Коли життя мого вичерпувалась сила,
Сама ти мовою облесною збудила
Той пал, що отруїв мої останні дні...
Надію ти дала, облуднице, мені!

Енона

Чи випна я, чи ні,— те зпасе праве небо,
Та все чинила я, владичице, для тебе.
Тепер же, як зіспань пережилася мить,
Чи можеш ти йому образу ту простити?
О, як зневажливо кривив свої уста він,
Немовби пад богів високоможних славен,—
Гидкий, ненависний у гордощах своїх...
Чому не мала ти тоді очей моїх!

Федра

Ще може гордощів, Еноно, він зреクトися:
Адже він виростав, як дикий звір, у лісі,
Законам цілий вік суворим підлягав
І мови піжпої не чув іще й не знав.
Що як уста йому склепило здивування —
І звідси виникло образливе мовчання?

Енона

У нього ж варварки тече по жилах кров!

Федра

Дарма. Відома їй, проте, була любов.

Енопа

Злобу на всіх жінок плекає він велику!

Федра

Суперниць я зате не знатиму довіку.
Та й що поради ці, як розум мій мовчить,
Як мусиш палові моєму ти служить?
Коли коханню він не хоче улягати,
Чимсь іншим треба нам його причарувати.
Жадобу влади він ховав у грудях:

По нетерпливих це я бачила очах,
Коли він до Атен поквапно лаштувався
І парус на воді од вітру надимався.
Піди ж — і золотом клейнодів дорогих
Надію розбуди у грудях молодих;
Нехай надіне він священну цю корону:
Стерно державне я віддам йому, Еноно,—
І, може, перейме від нього Федрин син
Науку царювати, коли заступить він,
Суворий Іполіт, свого отця-героя.
Не зможу так, як ти, переконати його я,
Мене б і слухати він, певне, не схотів,—
Ти, ти зчаруй його потоком красних слів,
Проси, моли, благай, скажи, що я конаю,
Пошану вияви безмежну і безкраю,
Всіх сил у доказах спокусних доклади.
На тебе звірилась у всьому я... Іди!

СЦЕНА II

Ф е д р а
(сама)

Венеро, тріумфуй! Твої жорстокі руки
Тяжкої завдали мені гальби і муки
І в сердце ранила твоя мене стріла.
Так. Ти Міпосову дочку перемогла!
Та лютий ворог є у тебе, гордовита
Богине. Покарай шаленця Іполита:
Нелюба ти йому, і ще ніколи він
Перед жертвовником не приклонив колін,
До тебе пристрасні звертаючи благання...
Помстися ж! Запали в ньому огонь кохання!
Ти вже вертаєшся, Еноно? Появив
До мене, як і перш, ненависть він і гнів?
Прогнав тебе?

СЦЕНА III

Ф е д р а, Е н о н а .

Е н о н а

Забудь, владичице, його ти,
Колишні поверни душі свої чесноти:
Неправду казано, що цар Тесей умер;

Е н о на

Тебе жадаючи окрити від напасті,
Таку пораду я наважилася датъ,—
А в серці біль такий, що краще б смерть
прийняти!

Проте життя твое я врятувати мушу,
Хоч злочин і тяжкий візьму собі на душу:
На пасерба твого складу усю вину.
Почувши з уст моїх жахливу новину,
Тесей царевича засудить на вигнання —
І кара ця легка, повір, межа остання,
Її, й розгнівавшись, не переступить він:
То ж серце батьківське! То ж рідний, рідний син!
Навіщо ж кров свою бажаєшти пролити
І соромом себе несвітським оповити?
Hi! Hi! Свою ти честь повинна зберегти
І все на світі їй у жертву принести!
Та тихше... Цар іде.

Ф е д р а

З ним Іполит, Еноно!
Од погляду його немає оборони,
Немає захисту... Що хочеш, те й чипи...

СЦЕНА IV

Тесей, Іполит, Федра, Енона, Терамон.

Т е с е й

Нарешті я вернув з чужкої сторони:
Фортuna мукою натішилась моєю,
І обійму я знов...

Ф е д р а

О зупинись, Тесею!
Не гідна поривів високих я таких,
Ні мови ніжної, ні пестощів твоїх!
Фортuna заздрісна: вернувшися з чужини,
Своєї чесної ти не застав дружини:
Тінь смертного гріха на мене налягла...
Втечу з очей твоїх! Я інша, ніж була!

СЦЕНА V

Тесей, Иполит, Терамен.

Тесей

Чом дивно так мене зустріла тут цариця?

Иполит

У Федриних руках, мій батьку, таємниця,
Якої зрадити не можу я повік.
Молю одного лиш: я слухатися звик,
Але дозволь мені лишити край заклятий,
Де мушу я твою дружину зустрічати.

Тесей

Мене покинути ти хочеш, сину мій?

Иполит

Я не шукав її. Всевладний голос твій,
Як довелось тобі з сім'єю розлучиться,
В Трезелі жить велів Арісії цариці,
А дбати про обох доручено мені.
Навіщо ж маю тут свої юпацькі дні,
Коли вернувся ти, безчинно марнувати?
Доволі по лісах за звіром уганяти!
Для вищих подвигів наспіла, отче, мить,
І кров'ю іпшою я прагну омочить
Свої загострені, свої крилаті стріли!
Ти ще молодший був, коли уже гrimіли
Діла гучні твої — і не один тиран
Тобі до ніг упав, знеможений від рап,
І під мечем твоїм конали злі потвори.
Одважно випливав ти в невідоме море —
І сам Геракл тобі великий доручив
Його прославлених довершення трудів.
Усюди голос твій могутній розгинався!
А я... я й з матір'ю ще в славі не зрівнявся:
Дозволь же рушити мені в одважну путь,
І як почвари десь на цій землі живутъ,
Що врятувалися від тебе, о герою,—
Покласти шкури їх колись перед тобою.
Та навіть хай мені приречено загин —
Шляхетно я умру як гідний батька син...

Т е с е й

Яка не знана тут, ворожа діс сила?
Чому з моїх очей сім'я втікає мила?
Я небажаний гість!.. Бояться всі, тримтять!..
Нащо ж було мене з темпиці визволять,
О небо праведне? Мій вірний друг єдиний
В даря Епірського украсти мав дружину,
Любов'ю зможений. Я помогти хотів,
Та мстивий бог за те нам очі затемнив
І взяв лихий тиран осліплених без бою,
Почварам кинув він огидним Пірітоя,
Що на поживу їм людську дається кров,
І там кінець земний мій друг собі знайшов.
А я, закинутий в страшній печері темній,
Де близько селища проходять попідземні,
Безсило рахував жахливі ночі й дні,—
Та небо помогло втекти відтіль мені.
Тоді пад ворогом помстився я суворим,
Його закинувши самого злим потворам,
І з радістю поплив до мілих берегів,
Щоб з тими стрітися, кого я так любив,
Зазнати радості, яка лише на землі є,—
Але не здійснились мої солодкі мрії.
Куди погляну я — скрізь бачу сум і жах,
І всім я, мов чужий, і світиться в очах
У сина, у жони зловісна таємниця,
І крапце б знов мені вернутися в темпицю.
Цариця скаржилася па кривду тут якусь...
Чом пе помстився ти? Та пі! Я сам помщусь!
Невже злочинцеві, що допустився зради,
Хтось міг притулок дать на берегах Еллади?
Мовчиш ти, сипу мій? Чи може й ти вступив
До спілки заздрої лукавих ворогів,
Що диші чорною зпенавистю на мене?
Про все дізнаюсь я,— і злочин непрощений
Покари лютої, клянуся, не мине!

СЦЕНА VI

І політ, Терамен.

І політ

Ця мова холодом обсипала мене!
Чи скоче ж пристрастю засліплена цариця

Одкритъ Тесесві гансбну тасмницю?
Чи в палі грішому призпається вона?
О! Всіх струїла нас любові трутізна,
І сам я не такий, як зінав він, Терамене:
Неситим полуум'ям палає серце в мене...
Зловісна тінь лягла на все мое життя...
Та ні! Я заховав цевинці почуття,
Чого ж боятися? Отцеві без вагання
Скажу я про своє безгрішне кохання —
І хай неласкою карає він мене,
Та непорочної любові не схитне!

АКТ ЧЕТВЕРТИЙ

СЦЕНА I

Тесей, Епона.

Тесей

Який несвітський жах! Зухвалець гордовитий
Хотів наругою отця свогої вкрити!
О доле! За що так мене караєш ти?
Що маю діяти? Сховатися? Втекти?
Так ось де за добро відплати справедлива:
Окрасти той мене намірився зрадливо,
Кого я викохав,— і на гвалтовний чин
У дикім безумі поклав надію він,
Щоб свій гріховний шал ганебно вдовольнити.
Мій меч! Мій славний меч! Кому ти мав служити?
В руці лукавого мерзотника ти був,
Що й крові голосу священногого не чув!
А Федра виказати на нього не хотіла!

Епона

Тебе, нещасного, вона лише жаліла.
У серде вражена його гріхом страшним,
Уже прощалася в життям вона земним,
І невблаганна б смерть ті очі погасила,
Де непорочності ясна зоря зоріла.
Я, царю, тільки я правицю одвела,
Що в тебе вирвати любов твою могла,
Я зберегла тобі укохану дружину —

І правду всю тепер за неї, неповинну,
Сказала. У руках ти певний маєш слід.

Тесей

Лукавий! Як же він змішався і поблід,
Зо мною стрівшися! Я хтів обняти сина —
А віш... а він стояв холодпий, мов крижина.
Скажи ж тепер мені: чи пал безумний цей
В Атенах ще відкривсь для Федріних очей?

Еона

Ні, царю. Бачив ти, в якій вона тривозі?
З його освідчення і гнів її, і слізози.

Тесей

То дикій пристрасті колискою була
Трезена?

Еона

Я тобі всю правду повіла.
Та Федру кинула я під гірку хвилину...
Даруй же, папе мій, до пеї я половину.

СЦЕНА II

Тесей, Иполит.

Тесей

Я бачу зрадника... О праві небеса!
Якої мужності високої краса,
Яка привабливість величної постави
Тому дарована, хто грішний і лукавий,
У кого чорної злочинності печать
Повинна б па чолі усім па страх лежати!

Иполит

Скажи, велителю, яка незнана сила
Тебе отрутою гіркою напоїла?
Що за думки тебе стравожили сумні?

Тесей

Як смів на очі ти з'явитися мені,
Бридкий недолюдку? Огидна зла почвара,
Яку з небес ясних міната досі кара,

Останній лиходій із лиходіїв тих,
Що землю батьківську очистив я від них,
Звір, що забезчестити хотів отцeve ложе,
Стояти сміс тут і говорити може!
Чому світ за очі не утікаєш ти
Від гніву правого, від праведної мсти?
З-перед очей моїх біжи мерцій, проклятий,
Як хочеш ти життя мераенне врятувати,
Бо перейде межу мій невтоленний гнів —
І син, якого я на лихо породив,
Сконає, отчою покараний рукою,
І вчинком я страшним запеславлю славну зброю.
Втікай же, поки я меча свого пе зняв,
Котрим таких, як ти, мерзотників карав, —
І хай сліди твої, тавровані ганьбою,
Навіки заростуть високою травою!
Хай сонце, що з небес нам світить голубих,
Ніколи в цім краю пе бачить рис твоїх!
Нептуне! Я колись кривавих лиходіїв
У тебе на морях понищив і розвіяв;
За це обітницю яслу мені ти дав:
Те перше виконатъ, про що я б попрохав.
Тож як у брапі я страшнім почевірявся,
Безсмертний! я, проте, до тебе не звертався,
Бо руку, що мені ладен-есь простягти,
Хотів для тяжчої пригоди зберегти.
Тепер той час настав. Даю тобі на кару
Землі цепависпу, богам чужу почвару!
Хай злочин обілле злочинця чорна кров!
Свою лютістю ти виявиш любов
І гнівом дар мені пошлеш, Нептуне, щедрий!

І політ

Злочинець, зрадник я? І чув ти це від Федри?
О небо! Із грудей безумний рветься крик,
Та з муки, з розпачу німіс мій язик!

Тесей

А, знаю! Ти б хотів, щоб Федра потаїла
Образу, що її неначе грім прибила!
Гидкий гвалтовнику! Нащо ж ти залишив
Меча в її руках? Усе він розповів!
Було б уже тоді, щоб злочин довершити,

Навік німотою уста її склепити
І нитку днів її урвати без жалю!

І політ

О царю! вислухай. Прошу тебе, молю!
Всю правду виявить тепер перед тобою
Я міг би, скривджений обмовою бридкою,
Та надто дорого мені твоб ім'я...
Лише про себе річ повести хочу я.
Ти знаєш: хто в гріхи великі вдатись має,
Той завжди з огірків маленьких починав,
Хто має божеський закон переступити,
Той приписи земні порушує щомить,
Бо, як прирено від мудрої природи,
Ведуть до злочину помилок довгі сходи.
Ніколи ще ясних певинностів чоло
Не повивалося одразу в темне зло.
Згадай же: виріс я у правді і в законі
На Антіопині шляхетнім чистім лопі;
Мене виховував, як знаєш ти, Пітей,—
Мудрець, уславлений широко від людей.
Не хочу я себе, мій батьку, вихваляти,
Та як судилося щось добре перейняти
Мені в навчителя, — це острах перед тим
Гріхом, що ніби я себе спогапив ним!
Ніколи Іполіт — Елладі всій відомо —
Ні дикій пристрасті, ні палові брудному,
Ані спокусливій не улягав красі.
Я чистий, мов кришталль. Це досі знали всі, —
Чому ж ти віруй меш лихим обмовам нині?

Тесей

Якраз про злочин твій свідкує ця гордinya!
Тому й байдужий був ти до жінок усіх,
Що Федру полюбив єдину з-поміж їх,
І, повені грішного, палючого бажання,
Навіки стратив дар невинного кохання.

І політ

Ні, царю! Нашо б я це довше мав тайтъ?
Невинна та любов і в цих грудях горить!
Кохаю справді я: кохаю беззаконно,
Зламавши мимохіть отцеву заборону.
Так! Серце ранила Венерина стріла:

Дочка Паллантоva мене перемогла,
Жадобу радошів незнаних розбудила
І голос батьківський у серці заглушила.

Т е с е й

Її кохаєш ти? А, хитрощі смішні!
Ти хочеш, у такій признатися вині,
Вину ганебнішу із себе змити, клятий!

І п о л и т

Ішов тобі про це я, царю, розказати,
Та віри вже не ймеш меш ти, як колись...
Мій батьку! Всім ладен тобі я присягтись:
Хай небо і земля, пехай усі стихії...

Т е с е й

А! Присягаються охоче лиходії!
Ні, годі! Як брехні пизької взявся ти,—
Цим пожданої не досягнеш мети!

І п о л и т

Брехливий я чи ні — високе небо зпас,
Та справедливості до мене більше мас
І Федра, що її...

Т е с е й

Замовкни, навісний!
Замовкни, бо в грудях огонь горить такий,
Що далі я його не зможу вже стримати!

І п о л и т

Я все сказав, що міг. Куди ж мене заслати
Ти хочеш, вдавшися у невтоленний гнів?

Т е с е й

Коли Гераклових ти досягнеш стовпів,
То й цього мало ще!

І п о л и т

Чи є ж на світі друзі,
Щоб пожаліть мене у розpacі і в тузі?

Т е с е й

Як друзів хочеться співчутливих знайти,—
Пораджу я: шукай поміж таких, як ти:

Між тих, хто залюбки ганьбою вкрити може,
Повити зрадою отцеве чесне ложе,
Між кровозмішників, між нелюдів лихих...
Вони хвалу тобі складуть за чорний гріх!

І політ

Про кровозмішицтво ти говорив, про зраду...
Але спитаюся, хоч сам тому не радий:
Хто мати Федрипа? Яка тече в ній кров?
І більше кожен би пороків там знайшов,
Ніж...

Тесей

А, піdstупнику! Мовчи, насамовитий,
І геть іди з очей! Чи хочеш ти дожити,
Щоб батько твій, що гнів так довго гамував,
Тебе з песславою, усім на глум прогнав?

СЦЕНА III

Тесей

(сам)

Неподобний! Смерть тебе усюди виглядає!
Нептуп, що на воді самих богів жахає,
Повстане месником жорстоким за отця,
І від страшного ти не утечеш кінця!
А я ж тебе любив, мій сипу, Іполите,
І в серці жалощів не можу задушити,
Хоч пайсвятіший ти закон переступив,
Хоч заслуговуєш на божий грім і гнів.
За що караюся, о небо? Де провина?
Невже такого міг я породити сина?

СЦЕНА IV

Федра, Тесей.

Федра

Мій царю, жах мене сюди привів тяжкий:
Твій голос чула я погрозливо-страшний...
Зваж на мою мольбу гірку і наболілу
І сина рідного, дитя свое, помилуй.
Невже насмілишся ти рідну кров пролить?

Та ж до небес вона високих закричить,—
І каяття мене пойме тоді безкрай,
Що сина батькові па кару віддала я!

Т е с е й

Крівлею власпою не збагряню я рук,
Та від заслужених не врятуватись мук,
Від смерті пе втекти злочинцеві бридкуму.
Рука Нептунова мені поможе в цьому.

Ф е д р а

Нептун... О небеса! Невже ж твій лютий гнів...

Т е с е й

Так, до Нептуна він, царице, долетів,
За нас помститься бог і кривду нашу змиє...
О, розкажи ж мені усе про лиходія,
Щоб я ганьбу свою до дна, до краю знат,
Щоб грізний порив мій в грудях не погасав!
Ти знаєш? Клявся він, що ти в лихі обмови
Вдалася, що огонь певинної любові
Його непаче бо запацька охопив,
Що він Арісію, царице, полюбив!

Ф е д р а

Арісію?

Т е с е й

Так, так! Хотів брехнею, клятий,
Життя своє гідке, мерзелле врятувати!
Та ще палкіші я Нептунові пошлю
Мольби, щоб він скарав злочинця без жалю,—
І виконає бог обітницю урочу!

СЦЕНА V

Ф е д р а (сама)

Даремне я свій пал угамувати хочу:
Він знов прокинувся в сердечній глибині.
Ох, що за новину сказав Тесей мені!
Ця вість — як наглий грім з небесного склепіння!
Уже, знеможена під тягарем сумління,

Царенка врятуватъ я зважиласъ була,—
І може б., виповідъ сумна моя дійшла
До винувачення у всім себе самої,
До правди, о боги, ганебної й страшної!
Що ж чую? Любить той, хто відкида любов!
Мене відкинувши, Арісію знайшов!
А я ж бо думала, що цей юнак суворий,
Якого я собі побачила на горе,
Понятій кригою, твердий, немов граніт,—
Що все ненавидить жіноцтво Іполіт!
Проте найшлась така, що гордого скорила,
Грапіт порушила і кригу розтоцила,—
Одної лиш мене пе хоче він і знатъ...
А я... а я його хотіла захищать!

СЦЕНА VI

Федра, Енона.

Федра

Еноно, знаєш ти, яку я від Тесея
Почула новину?

Енона

Велителько, тебе я
Шукала тремтячи... У пориві своїм
Себе збезчестити могла ти перед ним!

Федра

Суперниця стойть у мене на дорозі!

Енона

Що?

Федра

Той, хто не зважав на муки і на слізози,
Мій ворог, лютий тигр, що я в його очах
Читала тільки гнів собі на муку й жах,—
Він серце, ніжної наповнене тривоги,
Поклав з покорою Арісії під ноги.

Енона

Арісії?

Ф е д р а

О мук бездопне джерело!
Страждала й досі я,— та все те, що було,
Докори совіті, палка жага любові,
Образа гордої зневажної відмови,
Усе, чому кіпець, як добре знаєш ти,—
В дочасній смерті я ладна була знайти,—
Яке воно дрібне супроти цеї карі!
Де, де знайшли вони таємні згубні чари,
Щоб почуття свої від мене потайтъ?
Де зустрічалися? Невже ж була хоч мить,
Щоб я це стежила за юпаком ревниво?..
А ти, ти знала все! Чому ж мені, зрадлива,
Ти досі не зняла полуди на очах?
Так! Вільні, радісні, в заквітчаних гаях
Вони стрічалися, сплітали ніжно руки,
В невинній пристрасті не відаючи муки,
І, наче той кришталь, були для них ясні
Життя солодкого благословенні дні!
А я, гидкий послід людського роду всього,
Від світу крилася, від сонця золотого,
У смерті бачила один рятунок свій,
Про неї мріяла, молилася тільки їй!
У власній жовчі я собі поживу мала,
Горючими її слізами запивала
Та не могла, проте, себе втопити в них,
Порвать лапцюг тяжкий проклятих днів моїх!
Ні! Спокій мусила на людях удавати
І полум'я в душі од всіх очей ховати!..

Е н о н а

Вони закохані, царице... Що ж по тім?
Згадай, що вже тепер не зустрічатись їм!

Ф е д р а

Коханню їхньому повік не буде впину...
Ох, страшно здумати! Та ж, може, в цю хвилину...
Мене, ошукану, беруть вони на сміх,
Клянутися, що піхто на цьому світі їх,
У пару з'єднаних, не може розлучити!
О, ревнощі мої нечувані збагни ти
І зрозумій одно: Арісію згубить
Нам треба. Треба гпів заснулий розбудить

В душі Тесеєвій, щоб він скарав жорстоко
Змію, що знадила царевичеве око
І злочини братів злочинних перейшла,
Та що я, що кажу! До чого я дійшла?
Безумство! Пристрасті огонь пісамовитий!
Для перебійниці хотіла я просити
У мужа власного покари! О боги!
Я розум стратила з шалепої жаги!
Нечуваним гріхом я серце отруїла,
І з ним боротися тепер уже несила!
Крівлею чистою я збагряшти ладна
Ці руки вбійницькі, сама собі страшна!
Проте живу! Живу — і сонце бачать очі,
Що згаснуть мусили б у чорній пітьмі ночі!
Де заховатися? Походжу від богів,
І скрізь мене найде їх справедливий гнів.
В самому Тартарі, глибоко під землею,
Мій батько з урною фатальпою свою
Нехибний творить суд і всі земні діла
Суворо зважує: так доля прирекла.
О, як здригнеться тінь отця мого, Еноно,
Коли зустріє він порушницею закону,
Що пеперайдепа тяжить на шій вина,—
І в ній дочку свою, дочку свою пізна!..
Мій батьку! Знаю я, що па страшну покару
Засудиш ти мене! Від гнівного удару,
Від мук печувалих мені не утекти!
Поріддю власному за ката станеш ти!
Та знай, що мстивий бог, який жалю не зпас,
Наслав цей згубний шал, страждання це безкрай,
Що хоч мій скорбний дух тяжкі гріхи гнітять,
Іх вицвіту мені довіку не зірвать!
Збегни, що в розpacі, в пекельпій безнадії
Скінчiti змушенa свої нещасні дні я!

Е п о н а

Царице, прожени печаль з очей своїх!
У гріх запала ти, та це — прощений гріх!
Ти любиш. Сил нема опертися коханню,—
Покинь же з долею всевладию змагання!
Пошо вдаватися в такий незмірний страх?
Пашують пристрасті у всіх людських серцях,
Найкращих з-поміж нас вони перемагають!
Та що! Самі боги їм часом улягають,

Переступаючи у поривах палких
Закони, складені однаково для всіх!

Федра

О, як сказати це насмілилась мені ти!
Останні дні мої ти хочеш отруїти!
Хотіла я втекти від чорпого гріха —
Вернула ти мене, пораднице лиха!
Ти, ти в душі моїй сумління погасила,
Безчесним наклепом Тесея обмапила,
Через твої слова невинний Іполіт
Покине рідний край, а може — може, й світ!
Потворо! Геть іди, непависна, проклята!
Тебе не хочу я пі слухати, ні знати!
Хай з неба ясного тебе скарас грім,
Нехай павчаються на прикладі твоїм
Усі облесники, що гайдко потурають
Царям, коли вони закон і честь ламають,
Лукаві слуги всі, що кадять фіміам
Пороку відданим, заблуканим серцям,
Ганьби несвітської торують їм дорогу
І в муках їх ведуть до вічного порогу!

Енона (сама)

О небо! Дбала я про неї ночі й дні,
Усе їй віддала,— і ось яка мені
За те судилася заплата й нагорода!
Нічого на землі тепер мені не шкода!

АКТ П'ЯТИЙ

СЦЕНА I

Іполіт, Арісія, Ісмена.

Арісія

Невже і в лютий час пеправного вигнання
Не хочеш про своє ти дбати оправдання?
Жкорстокий! Байдуже до сліз моїх тобі!
Що ж... Кинь Арісію у тузі та в журбі,
Чиши, як сам еси задумав, Іполіте.
Проте життя своє ти мусили захистити,

Обвинувачення од себе відхилить
І очі батькові засліплені відкритъ.
Скажи про все йому, повідай таємницю —
І хай скарає гнів злочинницю-царицю,
Що пляму на твоє накинула ім'я.

І п о л и т

Я з батьком говорив. Але чи міг би я
Його збентежити ганебою страшною,
Що ложе славному осквернює герою?
Ні, ні! Лише тобі я тайну об'явив.
Її ніхто не зна, крім тебе та богів.
Тебе кохаючи, я зважився сказати
Про те, чого і сам волів би я не знати,—
І хоч слова тебе жахливі ті печуть,
Сховай глибоко їх, Aricie! Забудь!
Хай з уст, для чистої народжених любові,
Ніколи не злетить несбережне слово;
Хай небожителі безсмертні судять нас,—
І вірю, вірю я: настане правди час,
Мана розвіститься, як лиховіспні хмари,
І Федра не втече од лютої покари.
Послухай же мене, скорися і мовчи.
Замислив інше я, Aricie. Втечи
З ярма ганебного, порви заліznі пута,
В які від юних літ жорстоко ти закута,
Покинь країну цю, затоплену в гріхах,
Зо мною розділі мій небезпечний шлях.
Для цього є тепер тобі найбільша змога,
Бо тут замішання панує і тривога,
А варта вся — моя. Гучне я гасло дам —
І встануть вояки на допомогу нам
З Аргосу вірного і з приязпої Спарти.
Одхилиш від чола ганебний той удар ти,
Що Федра хоче ним злочинства довершить.
До неба правого наш голос долетить,
І вирвем ми з руки, що весь би світ зажерла,
Нам дані від богів спадкові наші берла.
Так! Слушний час настав! Ми дійдемо мети.
Мовчиш? Вагаєшся? Я весь горю — а ти
Холодна наче лід. Чи, може, ти зв'язати
Боїшся юний вік з нещасним, що проклятий
Від батька рідного?

A r i c i a

Боятися? О ні!

З коханим не страшне ніщо, ніщо мені.
Ділила радо б я з тобою дні вигнання,
У муках би найшла солодке раювання,
Та шлюбний заповіт іще нас неєдна,
Ти ще не муж мені, тобі я не жона.
Я знаю, що втекти від лютого тирана
Не сором; що мені найменшої догани
За це не склалося б ніколи від людей:
Жорстоко уярмив життя мое Тесей...
Але кохаєш ти — і честь моя для тебе...

I політ

Вона для мене все, це бачить праве небо,
І можемо відсіль тоді лише ми втекти,
Як руку подаси мені подружню ти.
Над нами вже ніхто тепер не має влади,
Ми в серця власного спитаємо поради,—
І шлюб відбудеться без квітів, без огнів.
Є за Трезеною, серед святих гробів,
Де пращури мої лежать холодним прахом,
Храм сили дивної: з непереможним страхом
Кривоприсяжники обходять віддалік
Будівлю ту, бо хто неправду там прорік,
Той мертвий падає на мармурових сходах:
Так небожителів його карає подих.
Там присягнемось ми, безгрішні у серцях,
З'єднати дві тропи в єдиний дружній шлях.
За свідка буде нам безсмертний, що для нього
Руками смертними возвіглись ті чертоги.
В мольбах прикличемо високих ми богів,
Як шлюбу чесного ясних опікунів,
Діані вклонимось, Юноні світлочолій —
І в руки їм дамо життя своє і долю.

A r i c i a

Цар наближається. Тікай, тікай мерщій,—
А я, щоб виконати певніше задум твій,
Ще залишуся тут. Пришли когось до мене,
Щоб з ним я вимкнула пізніше із Трезени.

СЦЕНА II

Тесей, Арісія, Ісмена.

Тесей

Безсмертні, вас молю: мій розум просвітіть
І змученій душі ви правду об'явіть!

Арісія
(до Ісмени)

Про все ти відаєш; готова будь до втечі.

СЦЕНА III

Тесей, Арісія.

Тесей

Які стривожили тебе так сильно речі?
Про що тут розмовляє з тобою Гіполіт?

Арісія

Віддав, прощаючись, останній він привіт.

Тесей

Одна лиш ти його приборкати зуміла
І в серці дикому кохання пробудила.

Арісія

Так, царю, правди я від тебе не втаю:
Не раз полегшував педолю віп мою
І словом приязним розвіював страждання.

Тесей

А! Клявся він тобі у вічному коханні!
Та знай, що зрадою себе віп огапив,
Бо присягу таку вже іншій говорив.

Арісія

Він, царю?

Тесей

Вірності його навчити маєш —
Але багато сліз і горя з ним зазнаєш.

А р і с і я

О, хто це вигадав і звідки це пішло?
Як можна так чорпить яспе його чоло?
Хіба не знаєш ти свого, царю, сина?
Де незаслужений образі цій причини?
Чи хмара, що тобі на сердце налягла,
Його, невинного, висою повила?
О, язикам лихим віддав ти па поталу
Того, чиї уста неправди ще не знали.
Не вір обмовникам! Зречися слів своїх,
Бо небожителі, що з височин яспих
Благословення нам і горе посилають,
Грізною карою переступ твій скарають.

Т е с е й

Лихого наміру тобі не потайть,
Та ти ошукапа, любов тебе сліпить,
А я даю тверду нехибним свідкам віру,
У кого на очах слізозу добачив іциру.

А р і с і я

О царю, стережись! У подвигах гучних
Кривавих ти почвар багато переміг,
Але одна живе і всіх під себе клонить...
Та син твій говорить про це мені боропить.
Шанує він тебе — і я шаную з ним,
Тож речі я свої урву на слові цім.
Свою обітницю пе зможу я зламати,—
Втечу, щоб істини страшної не сказати.

СЦЕНА IV

Т е с е й

(сам)

До чого йшла вона в чудній розмові цій,
Що несподівало кінець поклада їй?
Чи засліпить мене надумали обое
Лукавством, хитрою оманливою грою?
То чом же, о боги, пепевен я і сам?
Чом сердце стислося з жалем і співчуттям?
В якому сумніві сурова думка тоне?
Ні! Мушу я про все дізнатися в Еоні
І місця темного в цій справі не лишить.
Гей, вартові! Мерцій Еону приведіть!

СЦЕНА V

Тесей, Панопа.

Панопа

Цариці намірів я, пане мій, не знаю,
Та піддалась вона незмірному одчаю
І страшно глянути на помертвілий вид,
Де думи чорнії наліг жахливий слід,
Прогнала, кленучи, вона свою Еону,—
І кинулася та в морську глибину бездонну,
Своєю волею скінчивши штур земну
І в царство вічності забравши таїну.

Тесей

О небо!

Панопа

Смерть її турботи не зменшила,
Що згубним полум'ям царицю охопила.
Нещасна пригорта дітей своїх малих,
Цілує плачуучи, вмиває слізами їх,—
І враз її любов, непаче дим, зникає,
І діточок вона од себе відпихає,
Немов страшне якесь тавро па них лежить.
Кудись іти вона зривається щомить,
Нас більш не пізнає... Безсила від страждання,
Вже тричі бралася цариця до писання,—
Вже тричі пищила паписале рука.
О царю! Глянь, піди... Чи не тебе чека
Вона в тім розпаці?

Тесей

Невже цих мук не досить?
Еони вже нема... І Федра смерті просить...
А! Сину! Де мій син? Від лютої відплати
Його повинен я, жадаю врятувати.
Нептуне! Хай твої пе збудуться слова!
Ох, серце біль який пестримний порива!
Навіщо рокував його я на вигнання?
Та ж, може б, він ще тут добився виправдання,
А так... а так Нептун урве йому життя —
І пізній буде жаль, і марне каяття,
І вже мій любий син не вернеться до мене!

СЦЕНА VI

Тесей, Терамен.

Тесей

Що з сином із моїм зробилось, Терамене?
Його я доручив тобі в дитинних літ...
Чому ж ти слізози ллєш? Дай швидше відповіт:
Де син мій?

Терамен

Спізпена і ніжність, і тривога!
Вже сина на землі не бачити твоєго.

Тесей

О небо!

Терамен

Бачив я, як паглу смерть прийняв
Юнак, що кращого піколи світ не знав,—
І невиннішого, наважуся додати.

Тесей

Як! Синові тоді судилося сконати,
Коли отець йому мав руку простягати!
Гроза небесної на нас упала мсти!
Скажи: який же грім забрав його у мене?

Терамен

Я розповім усе. Ми вийшли із Трезепи.
На колісниці — він, мовчущий та сумний,
Аколо — гурт вояк, так само мовчазний.
Мікенської ми всі держалися дороги.
Не по-колишньому звисали віжки в нього,
І коні, що колись, могучі та баскі,
Боялись голосу і слухали руки
Свого господаря, — понуро так ступали,
Немов думки його смутні й таємні знали.
Зненацька з хвиль морських почувся крик чудний,
Що ранку ясного лагідний супокій
Порушив і схитнув тривогою тяжкою,
І другий відповів із-під землі луною.
Від невимовних тих і диких голосів
Серця нам стислися і жах нас охопив.

Шерсть наїжачилась на конях полохливих.
Гора якась росла серед валів шумливих,
Кипіла, пінилась,— і раптом, ніби з дна,
Потвора відтіля з'явилася страшна,
Лускою жовтою, як панциром, укрита.
Мов гад, звиваючись, ревла вона сердито,
І роги грізні їй здіймались над чолом.
Усе від страху здригалося кругом,—
І небо, і земля, і море повноводе,
Дракона бачивши, страховище природи.
Одвали марної ніхто з живих не мав,
До храму ближнього усякий утікав,
Щоб сковоще найти від смерті навісної.
Один лиш Іполіт — не дарма син героя —
Спиняє огирів, летуюч зброю стис —
І, розмахнувшись, метнув свій вірний спис,
Що вгруз драконові в боку його широкім.
Од болю ревучи, одним почвара скоком
Плигнула, румакам скотилася до піг
І пашеку свою розвязила на них;
Крівлею чорною вона їх обливає
І димом та вогнем пекучим повиває.
Як вихор, з копита рванулись румаки,
Уже ні голосу нечувши, ні руки,
Що й Іполитова їх не стримала сила.
Густою піною скривавились удила,
А коні мчать і мчать. Хтось навігъ постеріг,
Що невідомий бог колов у боки їх
Вістрям одточеним тонкого підгапяла.
На скелі страхом їх нечуваним погнало,
Що геть від берега далеко потяглисъ.
Враз, не додержавши, там затріщала вісь —
І поломалася. Даремно Іполиту:
Хотілося стримати бігу несамовиту:
Розбився віз його, і сам юнак упав,
У віжки вплутавшись... Навік цей спомин став
Мені за джерело невтішної печалі!..
А коні, царю мій, а коні бігли далі,
І того по землі, по каменю тягли,
Хто вигодував їх... Колись вони були
Слухняні,— а тепер господареві крики
Лиш зблільшували страх неподолано дикий.
Об камінь б'ється він, кров ллеться багряна,
Од зойків наших скрізь розходиться луна,

Аж коні там ходу скажену припинили,
Де з давна-давнього підносяться могили,
Що в них поховано могучий царський рід.
Підбігли ми. Нам кров показувала слід,
По скелях тонкими розлившися струмками.
З чолом, пораненим колючими тернами,
Понівечений геть, царевич наш лежав!
Правицю він мені скалічену подав —
Розпліювши очі — знов безсило закривав —
І тихим голосом до мене промовляє:
«Від помсти божої пікому не втекти.
Вмираю без вини. Мій друг пезрадний ти,—
Прошу ж тебе: візьми під захист і опіку
Сумну Арісію. Коли свою велику
Помилку батько мій спізнає і збагне,
Як зрозуміє він, що карою мене
Карав неправою через недобрі люди,—
Нехай із бранкою тоді ласкавий буде.
Хай дастъ їй...» Тут йому урвалися слова,
І втратила життя шляхетна голова.
Вже б і отець того не упізняв героя,
Що мстивий бог убив жорстокою рукою!

Т е с е й

Надія страчена! Коханий сину мій!
Бесмертні приекли, щоб у журбі тяжкій
І вічнім каятті дожив я вік немилий!

Т е р а м е н

На це видовище Арісія наспіла.
Од гніву царського нещасна утекла,
А думка на душі вже зважена була —
Перед безсмертними з коханим одружитись.
Підбігла — дивиться — о, краще б не дивитись!
Страшний, скривавлений серед трави лежить
Той, хто любив її, кого весь вік любить
І все життя кому віддать вона хотіла!
Впізнать не можучи спотвореного тіла
І віри не ймучи, до нього припада
На ім'я зве його, і кличе, і рида.
Даремно! Підвела тоді тремтячі руки
І небожителям, німої повна муки,
Примерклім поглядом безмовний шле докір...
Поблідла — хилиться — холодний гасне зір —

І падає вона серед трави, зомліла.
Ісмена скрикнула: «Прокинься, сестро, мила»,—
І рятувати життя нещасній узялась.
Мені ж тепер одна повинність осталась:
Слова померлого отцю переказати...
Та ворог он його зближається заклятий...

СЦЕНА VII

Тесей, Федра, Терамен, Панопа, сторожа військова.

Тесей

Радієш! Тішишся! А син мій, син умер!
О! Є чого мені боятися тепер,
Є чим тривожитись! Моя дитина мертвa:
Втішайся: це твоя, царице, впала жертва!
З вини чи без вини прийшов йому загин,—
Я згоден вірити, що був злочинець він,
Бо це сказала ти. Скорботою підтятій,
Я правди марної зрікаюся шукати:
Вона його мені уже не воскресить,
Лиш поглибить біль, що у душі горить.
Піду світ за очі. Тяжка мепі країна,
Де тінь скривавлена мого блукає сина.
Одчаєм гонений від рідних берегів,
Од світу цілого умкнути б я хотів.
За кривду все живе мене картає й судить,
Звук імені моого ще глибший розпач будить:
Бо не сковається, хто славен між людей...
Богів прихильністю вдарований, Тесей
Ненавидить її: в ній смерть і жах тайтесь...
Безсмертним більше я не буду вже молиться.
Довіку того їм, жорстоким, не сплатить,
Що в мене узяли!

Федра

Тесею! Час відкрить,
Що досі у душі таїла я злочинно:
Твій син ні в чім не мав найменшої провини.

Тесей

О горе! Це ж твоїх послухав я намов!
Чи оправдання б хто тепер тобі найшов?..

Ф е д р а

Дослухай — довго вже мені не говорити...
На непорочного твоїого Іполита
Безстидно глянути насміла я колись.
Чуття нестримані, ганебні зайнялися,
Що посилає їх за кару божа сила.
Енона гріх тяжкий ще тяжчим довершила.
Вона боялася, щоб не вгадав твій син
Моєї пристрасті — вжахнувся б гірко він —
І, бачивши мене знесилену, без тями,
Обнесла хитрими й лукавими словами
Того, хто гідний був лиш слави і хвали.
Морські тепер її безодні прийняли:
Туди втекла вона од гніву господині.
І я б могла уже лежати мертві пині,—
Меч вірний би поміг мені життя кінчить.
Та правду мусила тобі я ознаймити
І в чесного ім'я тавро ганебне зняти.
Волю довшу я і тяжчу смерть прийняти
І каяття гірке допити геть до дна.
Надходить час. Тече у жилах трутизна —
Медея привезла колись її в Атени...
Береться кригою безсиле серде в мене,
І зір туманиться, і ледве бачу я
Тебе, кого навік образила моя
Провіна. Смерть іде і сяйво дню вертає.
Його я тъмарила.

П а н о п а

Життя їй одлітає...
Умерла.

Т е с е й

О, коли б умерла, як вона,
Ганьби незглибної жахлива таїна!
Ходім... я знаю все, хоч і запізно знати...
Ходімо сліз гірких і ревних домішати
До крові, що її мій бідний син пролив...
А щоб ізмилося тяжке тавро гріхів,
Щоб заспокоїлась душа його стражденна —
Нехай забудеться незгода староденна,
І та, що він любив коханням молодим,
Дочкою милою ввійде до мене в дім.

Буало

МИСТЕЦТВО ПОЕТИЧНЕ

ПІСНЯ ПЕРША

Дійти поезії парнаських верховин
Безумно мріб той, хто зроду їй не син;
Коли натхнення він од неба в дар не має,—
Пегаса впертого повік не осідлас;
Вузького розуму судивсь йому полон,
І марних слів його не чуб Аполлон.
О ви, що рветесь наосліп і без тями
На шлях поезії, устелений тернами,
Нерозмірковано не кваптися вбачать
Прикмету гепія в охоті римуватъ
І, щоб омаци вас пусті не спокусили,
Свій хист вимірюйте і вивіряйте сили.
Природа, не скуча на вдачі та уми,
Таланти поділять умів між людьми.
Одним — кохання пал оспівувати милий,
А другим — епіграм гострити влучні стріли.
Про славні подвиги Малерб нам розповів,
Ракан змальовув гаї та пастушків.
Ta інколи поет, пишаючись собою,
Іде засліплено дорогою чужою.
Так той, хто віршами всі стіни в кабаре
Колись убруднював, зійшовши з Фаре,
В поемі подає, собі ж таки на шкоду,
Утечу славну гебрейського народу,
Коли ж єгипетську вода поймає рать,—
Сам автор змущений із нею потопатъ.
Сюжет високий ви обрали чи жартливий —
Уму коритися повинні завжди співи,
Бо римі в розумом не слід ворогуватъ.
Вона — невільниця і мусить послух матъ.
Коли навчились ми її шукати спритно,
То йде вона до нас і легко, й непомітно,
Їй не тяжке тоді ярмо думок ясних,

Вона збагачув, а не спрощає їх.
Та лихо, як рукам віддать її недбалим,
Од глузду бо тоді вона втікає чвалом.
Любіть же розум ви! Нехай він тільки сам
Принадність і красу утворює пісням.
Чимало є таких шаленців поміж нами,
Що в творах ясності цураються і тями;
Було б їм соромно — в рядках своїх тяжких
Те саме висловить, що й інший хтось би міг.
То марні крайнощі. Італії лишити
Повинні ми всі ці фальшиві самоцвіти.
Здоровий розум пам'хай сяє, як мета —
Та путь веде туди слизька і непроста.
Хто збочить — може той звернути до загину:
Незрідка має ум дорогу лиш єдину.
Надміру іноді захопиться поет
І хоче вичерпать увесь до дна сюжет.
Стрічає замок він — малює до останку
Увесь фасад його і лінії круж ганку,
І коридорами без ладу водить нас,
І додивлятися до всіх велить терас.
Рахує сволоки, обчислює овали,
«Оце фестони вам, а це ось — астрагали».
Сторінок двадцять я ладеп перегорнуть,
Щоб вільно у саду нарешті відітхнуть.
Такого прикладу, панове, стережіться
І не заглиблуйтесь ви надто у дрібниці;
Де зайве, там нема правдивого смаку,
Там розум запада лише в нуду тяжку.
Коли не знаєш меж, не пнися між поети.
Буває — від гріха ви часом не втечете:
Хотів підсилити — брутальності надав;
Прикоротить хотів — і ясність утеряв;
Боїться той оздоб — і музу роздягає,
А той з низин летить у небеса безкрай.
Той тільки матиме читальників любов,
Хто розмаїтості у висловах дійшов,
Бо надто рівний стиль, скупий і монотонний,
Не втіху нам дає, а тільки настрій сонний,
І тяжко стомлює такий письменник нас,
Що на один лише тягти уміє глас.
Щасливий той співець, на кольори багатий,
Що вміє ніжний лад з поважним чергувати.
І небу любий він, і милий читачам,

І ліку сам Барбеп не знає шокупцям.

Просторе чи вузьке собі взяли ви поле,

Але шляхетності не зраджуйте піколи.

Був час, коли бурлеск, базарний стиль пизький,

Усім подобався, бо був для всіх новий,

У дотепах брудних вигострювали слово

І від перекупок для музи брали мову.

На різні витівки письменник був ладен,

І Аполлонові дав одяг Табарен.

Пішла хвороба ця в провінції пізніше;

Хай нісенітниці, аж уші в'януть, пише

Який-небудь отам нездара д'Лусі,—

А й князь, і міщанин — милуються усі.

Нарешті при дворі належно засудили

Tі вигадки бридкі, блазенство те немиле,

Наївний з вуличним розмежували тон,

І лиш провінції ще до смаку Тіфон.

Нехай цей стиль повік вам творів не каляє,

Маро хай за взірець поет правдивий має,

А тривіальністю хай тішиться Pont Neuf.

Та бути нам зразком це може і Бребеф,

Що вимальовує, як по Фарсалськім бої,

«Вмирущі з мертвими лежали там горою».

Простоти й міри ви учітесь всякчас,

До марних і пустих не вдаючись окрас.

Давайте нам лиш те, що може бути міле;

В кадансі вірному усі напружте сили

І навпіл там рядки цезурою діліть,

Де й зміст наказув читцеві відпочить.

Пильнуйте голосних, щоб бистрою ходою

Не зустрічалися вони одна з одною.

Музичних досить є у нашій мові слів,

Не псуйте ж звуками брутальними рядків.

Хоч би й шляхетні ви й розумні склали вірші,

Та ухо вражене їх матиме за гірші.

Як тільки виникав французький Гелікон,

Була у віршників лиш примха за закон.

Самою римою вони усе скрашали,

Цезуру нею й ритм безладно заміняли.

Війон, родившися у той дитячий вік,

Несе в поезію палежну міру й лік,

А далі вже й Маро дзвінкі дас балади,

І красний тріолет, і в римах маскаради,

Рефренаами рондо з-під рук його цвітуть —

І постає нова для піснетворців путь.
Ронсар по нім бере зовсім не ту методу
І запроваджує на мішанину моду;
Златинська, згрецька він по-шашому співа,—
І слава дні його надмірна повива.
Та інший час настав, і педантичні вправи
Упости змушені із п'єдесталу слави,
Ронсара знижено,— а з тих причин ото
Скромніший робиться Депорт, як і Берто.

Аж ось прийшов Малерб — і вперше

появив нам

Правдивий чистий вірш у чергуванні рівнім,
Міць у порядку слів належнім показав
І музі приписи обов'язкові дав.
Тож мова, мудрою очищена рукою,
Вже не разила нас безладністю гидкою,
Строфу свою поет за певним ладом вів
І забігати з рядка у другий вже не смів.
Усі Малербовим скорилися законам,—
І брати за взірець пораджено його нам.
Ставайте ж на його пошани гідний шлях,
Чистоти й ясності пильнуйте у словах.
Як не відразу вас я можу зрозуміти,—
Не хоче ум себе у здогадах томити,
Від марнословства він тіка тоді мерцій
І віри не дав поезії такій.

Бувають автори, що їхні думи тъмяні
В густому плавають імлистому тумані,
Аж сонцем розуму його не розігнати.
Ви вчітесь мислити, тоді уже писать.
Що справу ми собі здаємо виразніше,
То й паше твориво складається ясніше.
Рука не зрадить нас, як певна голова,
І легко ми тоді знаходимо слова.

Закони язика ви майтє за священні,
Хоч би в найвищому писалося натхнені.
І мелодійпістю не знадити мене,
Як бачу слово я невірне чи чудне,
Не подарую-бо ні кому варваризму
Ані бундючного у віршах солецизму.
Поет, як мови він опанувати не зміг,
Повік востанеться у віршниках лихих.

Працюйте повагом, хоч пишете й з наказу,
Не чваньтесь віршами, що вилились одразу:

Рядки, написані квапливо, сяк і так,
Не розум виявлять, а радше глузду брак.
Миліший нам струмок, що ясно й тихо плине
Серед зеленої квітчастої долини
За води збурені, що в далечіні несуть
І мул, і камінці, і чорну каламуть.
Спішіть поволі ви; не здавшися зарання,
Вертайте знов і знов до вашого писання;
Шліфуйте, щоб іще не раз пошліфувати,
Не бійтесь креслити, а інколи й додать.

Дарма, що в творові, де хиба хибу тисне,
Стрілою декуди щаслива думка блісне,—
Hi! Треба все в йому поставить на місця
І витримати тон з початку до кінця.
Хай пензля тонкого умілого картини,
Митцем керовані, сполучаться в єдине;
Хай, слів промовистих шукаючи, поет
Далеким одбігом не затира сюжет.

Суда громадського ви боїтесь, може?
Суворий власний суд найкраще вам поможе:
Темнота раз у раз ладна себе хвалить.
З-між друзів щиріх ви порадника візьміть,
Щоб він критикував по правді всі писання
І гудив помилки одверто й без вагання:
Належить гордошів усіх тоді зректись.
Але ж облесника, поете, бережись:
У вічі хвалить він, а висміяти радий.
Нам треба не хвали, а доброї поради.

Облесник захватом вам уші прокричить.
З екстази він ладен умліти кожну мить.
Чудове все йому; невдалих слів немає;
Він скоче з радості, він од жалю ридає,
Він славословити і милуватися звік,—
Лиш правди чесної не зна його язик.

А мудрий приятель, суворий на вимоги
Не дастъ вам збитися з палежкої дороги:
Він хиби жадної не подарує вам,
Він визначить місця заблуканим словам,
Він зганьбить вишлески фальшивої емфази,
Він обміркує зміст, розгляне пильно фрази:
Отут належало б яспішче здати річ;
Отут подвійний сенс; тут вислови, як ніч.—
Так вірний каже друг, несхібний і правдивий.
Ta de з ким з авторів змагання неможливе:

Бувають іноді між нас такі співці,
Що описуються на кожному слівці.
Ви кажете йому: ось тривіальне слово.
А він: даруйте це, зверніть на інше мову!
Ви далі: холодом в рядку одгонить цім,
Я б викинув його.— Окраса він усім!
— Оце тяжкий зворот.— Всі в захваті од нього!
Ви не доб'єтесь від автора такого
Найменших поправок: у всьому певен він
І жадних не найде для осуду причин.
Послухати ж його — він критику шанув
І вільну руку їй на поправки дарує.
Та красні ці слова для того лиш бринять,
Що хоче він своє писання прочитати.
Од вас же він піде, пишаючись собою,
І десь прихильника натрапить між юрбою.
Багато маємо поетів ми дурних,
Дурні хвалителі є в кожного із них;
Найдемо це добро і в селах, і в столиці,
При пишних герцогах, у принцовій світлиці,
Ба навіть при дворі, де найніжніший смак,
Нам хвалить іноді пездарних тих писак.
Скінчу сатирою: дурного всюди мова
Найде дурнішого для себе славослова.

ПІСНЯ ДРУГА

Пастушка, як злетить на землю свято красне,
Рубінів не кладе собі на чоло ясне,
Не сяє в золоті, в алмазах дорогих,
А в'є простий вінок із квітів польових.
Так і ідилія, щоб нас причарувати,
Красою скромною повинна нам сіяти.
Простота — ось її найприродніший стрій,
І гук бундючних слів не подобає їй.
Хай ніжністю вона вколисує нам душі,
Та громом не разить жадні спокою уші.
Коли ідилії береться віршомаз,
Він часом і гобой, і флейту кине враз,
Оддастися поривам нестримним і шаленим
І голосом сурми звенацька душі рве нам.
Пан, ужахнувшись, ховається в комиш
І німфи у глибінь пірнають чимскоріш.

Знов інший, на низьке понадивши слово,
Селянську пастушкам в уста вкладає мову.
Краси позбавлені, вульгарну взявши путь,
Тяжкі рядки його не плинуть, а повзуть:
Сказали б ви — Ронсар, сопілку взявши в руки,
Безтимно добува готичні з неї звуки
І мінить, злагоди ламаючи закон,
Лісідаса в П'єро, а Філіс в Туанон.

Між двох цих небезпек вузька тропа, поети!
У Теокріта ви й Вергелія знайдете
Пісні, що грації продиктували їм,—
Ідіть же щоразу за взором їх ясним.
Читайте вдень і вніч писання їхні доти,
Аж благородної не навчитеся простоти,
Де Флори цвіт ясний, Помони і садів,
На флейті молодих змагання пастушків,
Що гра любовна їх серед лугів з'єднала,
Де квітом став Нарціс і Дафна лавром стала,—
І зрозумісте, як відгоміп лісів
У гідний консула завести можна спів.
Така в ідилії краса тайтесь й сила.

Сумна елегія, що коси розпустила,
В жалобнім одязі, склонившись на труну,
У вишні, хоч, проте, помірну, б'є струну.
Вона закоханих виповіда страждання,
Погрози, ревнощі, надії, поривання,—
Та поетичного тут мало хисту нам:
Справдешнім треба тут горіти почуттям.

Ненавиджу співців, котрі холодній музі
Горіти, знай, велять у неправдивій тузі,
Вдають закоханих нещиро й мимохіть
І хочуть римами кохання замінить.
Усі в них пориви — слова порожні й марні.
Свій бран благословлять вони лише зугарні,
Страждання славити, вінки сплітати їм,—
І завжди з розумом розходитись ясним.
Колись Тібуллові по-іншому співати
Велів пустун Амур, любові бог крилатий,
І, до Овідія злітавши з височин,
Науки милої учив інакше він.
Само в елегії лиш серде хай панує.

Такою ж силою, та й близком ще чарує,
Нас од а, до небес ширяючи крильми,
З богами стаючи до мови, не з людьми.

Атлетам підійма бар'єр вона в Елладі,
Борця уславлює найкращого в громаді,
Ахіллу мужньому віпок лавровий в'є
І Шельду під ярмо Людовіку дас.
Неначе та бджола невтомна й працьовита,
На жизніх берегах вона спиває квіти:
Малює бенкети, веселощі віта,
Ірди красної змальовув уста,
«Що ухиляються од смілого цілунку,
Щоб випити, проте, того п'янкого трунку».
Так ода міниться, бурхлива і гучна,
І пишним неладом скрашаеться вона.

Чужі поети їй, чий розум флегматичний
В ній запроваджує порядок дидактичний,
Що, славні подвиги віщаючи для нас,
Бояться сплутати подій чергу і час.
Сюжету скрізь вони додержуються свято:
Не можна взяти Доль, як Ліль іще не взято,
Як вірш їх, точності набравши в Мезере,
У бої впертому не повалив Куртре!
Дарами Аполлон окривдив їх скупими.

До речі,— на біду зохоченим до рими,—
Примхливий бог отой, навчаючи співців,
Сонет суворими законами обвів.
У двох катренах там одна пасус міра,
І рими дві лише давати маб ліра,
А далі — шість рядків, щоб вивершитьсонет,
Розкласти в дві строфі повинен вміть поет.
Славолі жадної не можна тут дозволить:
Сонета той не дастъ, хто в розмірі славолить,
Бліді до виразних приточує слова
І двічі вислову однакого вживана.
Красу високу ми у формі цій найдемо:
Сонет довершений варт цілої поеми.
Та шкода їй говорить про марних тих писак,
Що впоратись із ним не вміють аніяк.
Навряд, чи у Гомбо, Мальвіля і Менара
Іх серед тисячі найдеться добрих пара.
А решта — віршки такі, як у Пельтьє,
І на вагу Серсі їх людям продає.
Не легко строгої додержувати форми:
Там не дотягнеш ти, там вискочиш із норми.
От з епіграмою морока менша нам:
Неврідка в дотепі вся сила епіграм.

Цих гострих слів раніш не знали в нашім
краї,—

Аж ось Італія нам близьк їх позичає,
І ласа до всього незвичного юрба
Фальшиві ті мерцій алмази загріба.
Зрадівши з успіху, вони набрали сили
І цілий паш Парнас, як повідь, затопили:
Спочатку мадригал співучий їм уліг,
А там уже й сонет устояти не міг,
В трагедію воши не зпати як попали
Та й елегічний лад розбили й зіпсували.
Герой на сцені вже словами мусив грать,
Не міг закоханий без жартів і зітхать,
І стали пастушки, зрушаючи сердя нам,
Вірпіші дотепам, аніж своїм коханим.
У слові кожному подвійний зміст постав.
У прозі звичай цей так само успіх мав,
На прикладах язик гострили адвокати,
Ба й проповідники їх стали уживати.

Аж розум очі нам ображений розкрив
І жарти у письмі поважнім засудив,
Од них позбавивши слегію та драму
І залишивши їм саму-лю епіграму,
Де б слова влучного одточена стріла
Не тільки ловкістю, а й думкою цвіла.
Отак минуло те захоплення широке;
Однаке при дворі зостались липвоскоки,
Химерні блазники, смішні белькотуни:
Слів тривіальну гру обстоюють вони.
Як муза іноді всеміхається лукаво,
Попуткувати їм дамо ми повне право;
І з натяку тоді скористати не гріх,
Аби лиш вас самих не підняли па сміх,
І щоб не вийшов жарт вульгарний та без тями
Замісто зgrabної й ясної епіграмм.
У кожній формі є своя краса і зміст:
В рондо наїvnістю блищати має хист,
В баладі, де поет за давнім ладом стежить,
Незрідка цілий чар від рим давінких залежить,
Шляхетний у своїй простоті мадригал
Нам сердя віжного являє ніжний пал.

Не задля слів лихих — щоб виявитись широ,
Обрала істина за зброю злу сатири.
Люцілій перший нам зразки її подав.

Він римлян огріхи в свічаді показав,
На дук повстаючи ім'ям чеснот високих
І кпивши з ледарів, загрузлих у пороках.

До глуму приєднав Горацій чистий сміх,
І жаден вітрогон втекти його не міг,
І ймення дурневе в рядках його лунало,
Аби лиш розміру у вірші пе ламало.

Вмів Персій, хоч пе раз тяжкий для читачів,
Думок багато дать, сказавши мало слів.

Учився Ювенал у риторів крикливих
І часом крайнощів доходив в інвективах.
Страшпою правдою пече нам серце він,
А ї пеперейдепих сягає верховин:
Прийшов з Капреї лист — і розбива сатира
Сеяна статую, олживого кумира;
Ганебпо стеляться сенатори до ніг
Тирану гордому, що зневажає їх,
Чи оку видиться огидлива картина —
З брудним воротарем в обіймах Мессаліна,—
Усюди полум'ям горить його язик.

Реньє, цих мудреців кебетний ученик,
Один з-посеред нас ім у сліди ступав
Та давній стиль новим одінням прикрашав.
Біда лише, що він із віршів не прогнав
Тих місць відгомону, де часто сам бував,
І вислови його, різкі й не раз цинічні,
Сором'язпим ушам немилі і незвичні.

Одвертість давньому латипцеві пробач,
Але французький звик до членості читач
І непристойного не подарує слова,
Як на йому нема належного покрова.
Чистоту я люблю в сатирі голосній,
А безсоромності не подарую в ній.

Любивши дотепи лукаві й легкокрилі,
Сатиру переніс француз у водевілі.
Нескромнна приспівка, та мила і проста,
Дедалі ширшає і з уст іде в уста.
Французьких вольнощів дитя ясне й лукаве,
Родився водевіль для сміху й для забави.
Той тільки гострої догани буде варт,
Хто з ім'я божого блузнірський робить жарт.
Удавшись в атеїзм, не будеш у пошані
І дні свої скінчиш на Гревському майдані.
Без хисту й пісеньки не втнете до ладу.

Та часом, од вина сп'ялівши на біду,
У дикім пориві складає той куплети,
Хто пнеться, як Ліньєр, даремно між поети.
Нехай далося вам зліпити кілька рим,—
Не вірте гордощам дочасним і сліпим.
Так автор співалки з легким немудрим змістом,
Сп'янілій з успіху, зове себе артистом,
Сонет віршуючи, він ночі не доспить,
Імпровізації складає кожну мить;
І диво, як такий писака випадковий,
До друку даючи свій мотлох паперовий,
Портрета там чомусь не прикладе свого,
Де лаврами Нантей увінчує його.

ПІСНЯ ТРЕТЬЯ

І змії, і гідкі потворні дивогляди,
В мистецтві явлені, очам дають розраду.
Стають приємними всі явища страшні,
Як пензель їх топкий віддасть па полотні.
Отож трагедія пам'яти павіас,
Як на кону Едіп скривавлений ридас,
І мук Орестових видовище всячкас
Солодкі виклика і чисті сльози в пас.

О ви, що масте пестримпий пал до сцени,
Що слави прагнєте і лаврів Мельпомені,—
Чи вам хотілось би увесь Париж зібрати
І урочистими словами зчарувати,
Щоб в твору вашого всі люди дивувались
І ним за двадцять літ ще більше милувались?
Хай пристрасть у йому гаряча та жива
Сердя розбуджує, пече і порива!
А як солодкого пим жаху не створили
Чи ніжного жалю в серцях не розбудили,
То хоч по-вченому і мудро склався він,
Лиш забуття йому судилось і загин.
Холодних міркувань кладіть туди багато,
Але глядач за них не буде вам плескати,
Гучну риторику візьме на глум і сміх
Або дріматиме під гомін слів гучних.
Сердя зворушувати — найвища таємниця,
Якої автори усі повинні вчитися.
З початку самого повинен нам поет

Той позначити шлях, яким піде сюжет.
Смішний актор мені, що висловить не вмів,
Як розгортатися, зростати буде дія,
Інтригу плутає, натомлюючи нас,
І в марних збоченнях даремно тратить час.
Волю, щоб зразу він сказав одверто й ясно:
«Я — цар Агамемон» чи «Я — Орест
нешчасний»,

Ніж різні чудеса нам має появлятися,
Що ум дріма від них, а вуха лиш болять.
Сюжет з'ясовуйте раніше якомога
І місця певного додержуйтеся строго.

За Піренеями такий собі пійт
Втискає в день один десятки довгих літ.
Спочатку хлопчиком малює він героя,
А далі з довгою виводить бородою.
Ми інші приписи від розуму візьмім:
Одну подію в час єдиний розгорнім,
Єдине місце її за тло яспе уявши:
Така трагедія сподобається завше.

Скрізь імовірності дотримуйте. Бува,
Чудною видається і правда нам жива.
Безглузді ж вигадки нас тішити не можуть,
Бо ні ума вони, ні серця не тривожать.
Є речі, що ховать від поглядів людських
Належить, даючи лише в розповіді їх;
Хоч відчуття тоді сягне й не так глибоко —
Та хай сприймає слух, чого не стерпить око.
Пильнуймо, щоб росла дедалі таїна
І щоб розвіялась у певний час вона.
Людського розуму нічим бо так не вразим,
Як дій хід складний йому розкривші разом;
Повстале істинна зпенацька перед ним
І обрисів нових речам надасть усім.

Колись трагедія, і дика й недоладна,—
То був звичайний хор. Напої виноградні
Усі, танцюючи й співаючи, пили
І Діонісові складали похвали.
Співцеві, що найбільш подобався народу,
На ігрищах таких був цап за нагороду.
Сяк-так поодягав комедників Теспіс
І вперше звичай цей до міста переніс;
Він возом виїздив великим на майдани
І людові являв видовище незнане.

Есхіл змінив і лад, і зміст вистав таких,
Осіб докинувши до хору дійових;
За нього вже поміст на площі височіє
І в масках грають там належних лицедії.
Софокл дійшов тоді натхнення верховин:
Поваги й злагоди надав усьому він,
Примусив хор увесь у дії участь брати
І строфи обточив, до нього кострубаті.
Таку трагедію він пишну грекам дав,
Що відтворити Рим її вже не здолав.

У давній Франції театр був у зневазі:
Гріх наші прадіди в цій бачили розвазі.

Однак юрба прочан в Париж колись прийшла
І по-простацькому вдавати уязла
І бога, і святих, і ангелів, і діву,
Народ збираючи на тес дивне диво.
Наука променем заглянула своїм
В ті нісенітниці — і край поклала їм.
Геть непокликані апостоли зникають,—
Натомість Гектори й Ахілли воскресають,
А тільки маски вже не падіва актор,
І скрипка заступа музику давню й хор.
Небавом ніжний пал всесильного кохання
Панув на кону так само, як в романі;
Бо хто б скоріше шлях до серць людських

найшов,

Ніж той, що пристрасну змальовує любов?

Та дбайте, ідучи дорогою такою,
Щоб не скидалися на пастушків герой;
Ахілл не так любив, як Тірсіс — і повір:
Не схожий аж ніяк на Артамена Кір.
Кохання, що живе з сумлінням у незгоді,
Хоч можна зрозуміть, а виславляти годі.

Характери не слід нам із романів брати,
Та вади деякі герой повинен мати:
Ахілл нам любий тим, що, як огонь, гарячий
І ревно від образ, мов та дитина, плаче.
Якби не знав герой ні огріхів, ні хиб,
Ми натуральності в портреті не найшли б.

Малюйте постаті несхібною рукою:
Агамемнон нехай вражає нас пихою,
Еней побожністю сіяє над усіх.
Надайте певних рис ви кожному із їх.
Вивчайте звичаї, краї й часи терпляче:

Не раз од клімату залежить людська вдача.
Ото ж із Ілелії взірця ми не берім,
Що в ній на Францію похожий давній Рим,
Бо смішно бачити, як відкрива запона
Нам Брут а-джигуна й зальотника Катсна.
Поблажливо роман читається легкий:
Там досить плетива химерного подій,
Від нього-бо читач розваги лиш бажає.
Але трагедія міцні закони має,
Кориться розуму й пристойності вона.

Як автор малювати героя почина,—
Нехай герой собі у всьому вірпий буде
І з кону тим зійде, ким вийшов перед люди.
Не раз письменника ми можемо зустріть,
Що скрізь лише себе виводить мимохітъ:
В гасконця вирина Гасконь, для нього люба;
Тих слів, що й Кальпренед, вживає завжди Юба.
В природі ти зразок і приклад би найшов:
В ній скільки пристрастей окремих, стільки

й мов.

Пихою гнів себе високий виявляє,
А сум — покірності у висловах шукає.
Гекуба, як огонь всю Трою охопив,
Нехай не розсипа високомовних слів
І не розказує, що в Понту води сині
«Сім гілок Танаїс вливає на чужині».
Ні! Декламацію таку порожню тим,
Хто в ній кохається, назавжди залишім.
Журба і тихий плач пасують до страждання,
Ридайте ж ви самі, щоб викликати ридання,
І не до діла там проречисті слова,
Де серце крається і з болю умліва.
В театрі критиків суворих є доволі,
І важко вславитись тепер па цьому полі.
Не зразу осягнеш тут перемоги ти,
Бо завжди висвистати готові є роти.
Всім вільно автора картать і дорікати,
Аби лиш за квитка належну дав заплату,—
І вигинається на тисячу ладів,
Хто хоче вдовольнити суворих глядачів.
Високе ї ніжне він повинен малювати,
Шляхетність, глибочінь, поважність виявляти,
Буть несподіваним, вражати нам серця,
Усіх захоплювати дивами без кінця

І дати твір такий, щоб легко всі сприймали,
Та, раз побачивши, повік не забували.

Ще більше величі е пічний має стрій,
З байок уроджений, з фантазії та мрій.
Там чарувати нас є способів без краю,—
Усе там плоть і кров, і ум, і душу має.
Там божествам дано з усіх чеснот рости:
Мінерві з мудрощів, Венері — з красоти,
Там грім не з випарів походить, не із тучі,
А Зевс ним потряса в руці своїй могучій.
Не буря опада беззасних моряків —
Вергає то вали страшний Нептунів гнів.
Луна — не відляски, не відгуки у лісі,—
Сумної німфи плач по красному Нарцісі.
З тих пишних вимислів поет бере своє,
Єднає, скращує, у плетеницю в'є,
Величним образам дає в уяві жити
І свіжі щоразу подибує там квіти.
Як борвою несе Енея кораблі
До африканської далекої землі,—
Тут мало бачити пригоду непрасливу,
А божеського слід дошукуватись гніву:
Злоба Юпона, хоч давня, а жива
Троянцям ту біду і лихо навіва;
Еол, під ласку їй бажаючи підпасти,
Всі вітри шле на їх і чинить їм напасті;
А бог морів, Нептун, підпоситься з води
І хвилі втишує, ѹ рятує від біди,
Єдиним вигуком приборкавши стихії.
Оде чарує нас, оде сердя нам гріє!
А без таких окрас і заходу шкода,
Без них поезія і мертві, і бліда,
І ритор — не поет — стає нам перед очі,
Що нісенітниці несміливо белькоче.
Тож хиблять автори, які за днів нових,
Оздоб цураються і вигадок отих,
Хотівши, щоб богів античних застутили
Господь з пророками та всі небесні сили.
До пекла читача вони щораз ведуть,
Люцифер, Вельзевул у віршах їх живуть,—
А всі ці образи, коли до того мова,
Навряд чи похваля релігія Христова:
Адже Святе Письмо у приписах своїх
Лише навчав нас покутувати гріх,

Стражданням очищать забруднене сумління,—
А різні тут байки і зайлі, і злочинні,
Саму бо істину звертають на ману.
Та ѿ що тут малювати? Хіба що сатану,
Що взявся нашому чинити зло герою
І з господом самим стає не раз до бою.
Он Тассо — скажуть нам — тут успіху дійшов.
Що ж, не судитиму, але додам ізнов:
Хоч як його хваліть; а ѿ він не міг би навіть
Своєю книгою Італію прославить,
Якби герой його, з молитвою в очах,
Одно диявола на правий кликав шлях,
Якби не дав поет Репо нам та Аргана,
Якби там не Танкред і не його кохана.
Запевне, аж ніяк оцім я не сказав,
Щоб до поган поет безумно приставав,
Як християнського обрав собі сюжета.
Але ж як ви мирські картини нам даєте,
То нашо із води тритонів вигапять,
Від Парки ножиці, від Пана флейту братъ?
Навіщо боропить понурому Харону
Царів і пастухів возити в тьму бездонну?
Марнота марна це, і смішно лиш було б
Давати читачам поеми без оздоб!

Ще, може, скажуть нам, уявившись того
сліду,

Пов'язки ѿ терезів позбавити Теміду,
У Марса відберуть його несхібний лук
І вирвуть Часові годинника із рук!
Тоді самі слова за божество нам стануть,
А аллегорії в поезії зов'януть.
Hi! Ми не кваємося за прикладом таким
І марні острахи від себе геть женім.
Нехай бог істини, коли ми християни,
За бога вигадок у віршах не повстане.

У мітах є для нас принада не одна:
Сказав би — для поем створились імена
Ореста, Гектора, Паріса, Одіссея,
Гелени красної та мудрого Енея.
Тож вартий не хвали — огуди той талант,
Котрому заступив усіх їх Гільдебранд.
Буває: лиш ім'я ми варварське найдемо,
І варварською вся здається нам поема.

Як читача свого не хочете томить,

А все цікавити,— героя оберіть
Собі величного, щоб славних діл доходив,
Щоб навіть хибами будив у серці подив,
Щоб з паймужнішими ставав на мужній герць.
Людовік, Цезар вам хай буде за взірець,
Але ж не Полінік з його лукавим братом:
Де ллється кров лише — для читача нудъга там.

Не накопичуйте без ладу різних дій:
Сам тільки Ахіллес та гнів його страшний
Гомерів архітвір виповнює до краю.
Бува, що з надміру убоство випливає.

Скупий і жвавий стиль на розповідь беріть,
Та в описах зате пишноту розгорніть,
У найяснішу їх гармонію уклавши
І всього цикого цураючися завше.
Хай той безумець вам не буде за зразок,
У кого,— як іде з гебреями пророк,
З неволі вирвавшись, через Червоне море
І розступилися обабіч хвилі-гори,—
У вікнах зграя риб здивована стоїть,
А хлопчена мале «за матір'ю біжить
І руку з камінцем до неї простягає».
Навала тих дрібниць поезію вбиває.

Про міру дбайте скрізь і не глушіте нас,
Коли ще тільки-но засідланий Пегас,
Багатомовною заявою такою:
«Про найславнішого співатиму героя,
Що над усіх прожив величніш і ясніш!»
А то гора якраз маленьку вродить миш.

Миліший нам поет, нема чого й казати,
Що на гармонію та на красу багатий,
Початок негучпий кладе своїм пісням:
«Про мужа-воїна я заспіваю вам,
Що до Авзонії у мандрах запливає
І перший на поля Лавінії ступає»,
Тут музаз не склада обітниць голосних,
А більше нам дас, ніж хто чекати б міг,
У дальших розділах: побачиш незабаром
Латинян майбуття, відкрите дивним чаром,
І попідземних рік німий та чорний жах,
І тіні царственні в Плутонових полях.

Я раджу постатей виводити багато
І грою різних фарб увагу чарувати,
І жарти інколи з поважністю мішати:

Одним лиш пафосом ви можете приспать,
А не розважити. Миліший Аріосто,
Котрий сміховину розповідає просто,
Ніж хмарні автори, які беруть за зло,
Коли їм грації розгладжують чоло.

Природи син, Гомер, щоб нас приворожити,
Зняв пояса колись тонкого з Афродіти.
Скарби незлічені вміщає книга та,
Де в золото усе він дивно оберта,
Чого лиш мудрою торкається рукою,
Різноманітністю нас тішачи ясною.
Все тепло, все живе в рядках його дзвінких;
Він не кохається у викрутах чудних,
А й методичного порядку пе плекає:
У цього сам сюжет із себе випливає.
Події зростають без довгих готовань,
І кожний вірш, і звук палежжу має грань.
Навчайтесь ж його любить і цінувати:
Там пожиточного ви знайдете багато.

Поеми красної, що плине, як ріка,
Одпою примхою не випише рука:
Потрібен час і труд; величої будови
Не створить первоук, шкода тієї й мови.
Бувас іноді — без досвіду поет,
Натхненням зрушений в полуменистий лет,
Займеться мріями про славу поетичну;
Обіруч він сурму хапає героїчну,—
І музаз, в хаосі згубивши певний шлях,
У випадкових лиш підноситься стрибках,
А полум'я його без книжки, без освіти
Дедалі пригаса, бо ні з чого горіти.
Та дарма читачі, на присуди швидкі,
Надії втішити хотять йому палкі:
Блідому хистові своєму фіміами
Він сам палитиме без міри і без тями.
Куди Верглію! — він скаже.— Що Гомер!
Правдивий геній — він! І хай собі тепер
Не визнає його юрба сліпа і дика,
Та слава в майбутті пов'є його велика.
Тим часом, на тріумф чекаючи ясний,
В книгарні жмут писань валяється товстий,
І марні дні його вкривають шаром пилу,
І точать гробаки папір його жовтлій.
Таких поетів ми в спокой залишим

І далі на шляху збираїмося своїм.

Вінчались лаврами видовища трагічні,
А з того вирошли й комедії античні.
Насмішкуватий грек ув ігрищах смішних
Людей на клипи брав, отруту лив на всіх.
За здобич витівкам блазенським там узято
І честь, і ум, і все, що треба шанувати.
Там той поет хвали добився в глядачів,
Що на позорище високий дух повів:
Сократа черні дав у «Хмарах» на поталу —
І чернь із мудреця шалено реготала.
Зухвалство отаке росло без перепон,
Але нарешті край поклав йому закон.
Поетам велено обачніше писати
І знаних всім людей на глум не виставляти.
Зникає з кону геть ненависть і злоба,
І вже не злоститься, лише тішиться юрба.
В невинних дотепах без жовчі та отрути
Зумів тоді Менандр хвали собі здобути.
Глядач, одбившися в цім дзеркалі новім,
Сміявся, — а себе не пізнавав у нім.
Скупого бачивши, скупий за боки брався,
Не знаючи, що сам тут за взірець придався,
А фертик і хвастун, бувало, не впізна
Портрета власного в портреті хвастуна.

Коли комедії ви хочете служити,
Природу лиш саму за вчительку візьміте.
Хто вміє глибоко в серця людські сягать
І таємниці там заховані читать,
Хто знає й джигуна, і скнару, і марнотратця,
Од кого дивакам, ревнивцям не сковаться —
Той у комедії змалює легко їх
І разом виведе на сцену, як живих.
Малюйте образи ясні усюди й прості,
Хай жваві кольори панують на помості.
У різних відтінках природа нам жива
Людські характери і вдачі розкрива;
Багато змісту є у жесті, у дрібниці,—
Але не легко нам до того додивиться.
Час відміняє все — і норови зміня:
Що любе молодим, те для старих бридня;
У юнака киплять і міняться бажання,
І він порокові даетесь без вагання;
Непоміркований у пристрастях буйних,

Порад не любить він і сердиться за них.
Хто ж у літа ввійде — ума той набереться:
Коло людей значних та коло дужих третясь;
З лихою долею став він до борні
І ловить завтрашнє в сьогоднішньому дні.
Старі, скупуючи, багатство все збивають;
Хоча самі з того користі не вазнають;
Не поспішаючи, вперед вони ідуть
І хвалять давній час, а нинішній кленуть.
Усе здається їм і приkre, і немиле,
Чому віддатися уже не мають сили.
Тож дбайте, щоб у вас актор не говорив,
Старого граючи, словами юнаків,
Вивчайте пильно двір і спізнавайте місто:
Тут є усі аразки для автора й артиста.
Якби Мольєр отут взірці для себе брав,
То, може б, вищої він слави доказав:
В мішку, де аважився Скапена він сховати,
Вже «Мізантропа» нам творця не упізнасти.
Дарма в комедії виображали б ми
Обличчя, скроплені гарячими слізми,—
Але не слід у ній, хоч часом так і пишуть,
Пласкими шутками простолюд марно тішить.
Хай будуть жарти всі шляхетні і тонкі.
Інтриги хитрої розплутуйте клубки,
Щоб дія, розуму піддавшися покірно,
Не припинялася і розгорталася вірно.
Де треба — стиль простий належно піднесіть,
Цікавте публіку, дотепністю смішіть,
І, тонкі пристрасті уязвівшись виявляти,
Одною ниткою умійте все зв'язати.
Поради іншої тут авторам нема:
В природі вчітесь, питайтесь в ума.

Теренцій змалював, як батько докоряє
Своєму синові за те, що він кохає,
Як син, прослухавши суворі ті слова,
В обіймах милої їх зараз забува.
Не думайте лише, що просто це портрети:
Hi, ви саме життя у сценах тих найдете.
Люблю я авторів, що, тішачи людей,
Своєї гідності не втрачують ніде,
І розумові скрізь і завжди улягають.
А тим, що все слівця двозначні розсипають,
Що безсоромністю безстыдний будять сміх,

Є рада: Міст Новий — пайкращий кін для них.
Там їхні витівки простолюд привітає,
І брудним жартам їх плескатимуть локаї.

ПІСНЯ ЧЕТВЕРТА

В ясній Флоренції колись то лікар жив,
Убивця вславлений, брехун із брехунів;
Багато людям віп чинив і горя, й знути;
Там сии благав отця померлого вернути,
Там брат за братиком отрусним ридав:
Усіх він ліками на той світ заганяв.
Хто нежить захопив — він звертав на легені
І скажепиною оголошав мігрені.
Всіма зпелюблений, покищув місто він.
Із друзів лиш абат зоставсь йому один,
Що й запросив його до себе в дім чудовий —
Абат той над усе любив струпкі будови.
Тут лікар, мов би він родився будувать,
Як той Мансар, почав усе критикуватъ:
Одей, мовляв, фасад в салоні заширокий,
Цей темпій, так і так поставте передпокій,
А в сходах лінія годилась би така.
Господар по свого тоді будівника,
Той вислухав усе і всі прийняв поради.
Що ж лікар? З успіху в новому ділі радий,
Убійчого свого відрікся ремесла —
І між людьми тому зложилася хвала,
Хто, Галінову лишивши путь непевну,
Архітектурної уязвся штуки ревно.
Із цього прикладу наука добра всім:
Вже краще будь собі каменярем простим,—
Як доля іншої не прирекла кебети,—
Ніж марно ппнущися поміж лихі поети.
У ділі кожному, хоч би й пе з перших ти,
Здолаєш людської шаноби засягти,—
Лиш в небезпечному письменстві й віршуванні
Між «злим» і «так собі» немає зовсім грани.
Хто каже: зимний твір, той каже: що за нуд!
Пеншеня з Буайє рівняє людський суд,
І нє читаємо Рампаля й Менардьера
Так само, як Суе, Корбена й ля Морльєра.
На блазня дивлячись, нас опаде хоч сміх,

А віршик без життя лише приспить усіх.
Химерний Бержерак нам більше тішить розум,
Аніж скучний Мотен, що все пойма морозом.
Не оп'янняйтесь з облесної хвали,
Що вам у захисті крикливому сплели,
Де всі ладні горлати: чудово! знаменито!
Могли, читаючи, ви уші обманити,
Та в світлі повному, серед ясного дня
Від ока не втече безглуздість і бридня.
Кінчають деякі письменники трагічно:
Гомбо прославлений лежить в книгарнях вічно.

Всіх пильно слухайте, хто раду подає:
І вітрогоць, бува, в пригоді нам стас.
Як часом віршики вам Аполлон падише,—
Читати не біжіть між людьїх скоріше.
Остерігайтесь, щоб схожими не бути
На того, хто, коли напише що-небудь,
Читає зараз же і в сілях, і в хоромах
Або й на вулиці спиняє незнайомих.
Та що! Сховайтесь од нього в божий храм,—
Декламуватиме запальпо віп і там!
Іще пагадую: на присуди зважайте
І в згоді з розумом писання поправляйте,
Але на дурневі не годьтеся слова.
Невіглас цілий твір осуджує, бува,
Смаку не маючи та беручи за гірші,
Найкраще складені, шляхетно-смілі вірші.
Шкода й перечити оцінникам таким:
З них кожець, стоячи уперто на своїм,
Хоч і маленький ум, і око має кволе,
Упевнений, що хіб не промине ніколи.
Прийнявши вказівки од нього ви страшні,
Замісто берега, опинитесь на дні.

Судді звіряйтесь поважному й тонкому,
В науці сильному і розумом ясному,
Чий строгий олівець одкраслив вам умить
Місця, що їх би ви веліли потайтъ.
Лиш він розвіє вам усі смішні вагання
І сміло виправить несміливе писання,
Він дасть вам приклади, як помахом одним
Потужний ум зліта у твориві своїм
І, давніх приписів рвучи тісні мережі,
Мистецтву віddаний, мистецтва ширить межі.
Та рідко вам суддя зустрінеться такий:

Той римуватъ митецъ, а в присудах дурний;
Той віршами припав до серця городянам,
А переплутує Вергілія з Луканом.

На певну, автори, я вас виводжу путь.
Ви слави хочете повсюдної здобутъ?
Тож музі вашій слід і тішити, й навчати,
З приемним щоразу й корисне сполучати.
Читач розсудливий не любить слів давніх,
Як пожиточного не міститься у них.

Ви в творах стаєте на очі всенародні,
Являйте ж почуття самі лиш благородні.
Тих небезпечних я співців не визнаю,
Що честь, віршуючи, утратили свою,
Чесноту зрадили і на папері білім
Порок малюють нам привабливим і милим.
Та не належу я й до авторів нудних,
Що скрізь женуть любов із утворів своїх,
Оздоби ніжної позбавлюючи сцену,
За грішних беручи Родріго та Хімену.
І нечестивий пал в уборі з чистих слів
У нас не викличе ганебних почуттів.
Коли Дідошу я в сльозах прекрасну бачу,—
Я гріх її суджу, та разом з нею плачу.
Цнотливі автори пам серця не псують,
Вінця лаврового розпусті не плетуть
І до злочинної не падять нас любові.
Тож майте над усе чистоту ви, панове,
Бо й найсильнішому уму не пощастиТЬ
Знак серця нидого у віршах потайть.

Найпаче ж заздрості дурайтесь низької,
Щораз підбитої вульгарною злобою,
Уму високому вона повік чужа
І точить лиш нездар, немов залізо — ржа.
Бліскучі успіхи печуть її й тривожать,
Супроти сильного всяка час вона ворожить.
Нездатна дорости до велетнів міцних,
Вона принизити до себе хоче їх.
Ми хитрощів таких ганебних уникаймо.
І слави в підступах безславних не шукаймо.

Мети єдиної із віршів пе робіть
І друзям інколи годину присвятіть:
Хай повелося вам зложити твір чудовий,
А вчіться й жити ви, й ставати до розмови.
За заповідь собі візьміте славу лиш,

Нехай не зваблює мерзенний вас бариш.
Щоправда, ні ганьби, ні злочину пемас,
Як працею поет своєю заробляє,
Та давній ворог я хваленим тим співцям,
Що, ситі славою, у віршах бачать крам,
Грошовий тільки зиск у поетичнім дарі —
І вроздріб музою торгують на базарі.
Допоки ум людський, не знавши жадних слів,
Для наших пращурів законів не створив,
Жили вони в лісах, за здобиччю ганялись
І мало чим тоді од звіра відрізялися.
Не право — сила їм вершила всі діла,
І кара, як тепер, по злочині не йшла.
Лиш мови людської музика легокрила
Суворі звичаї чудовно пом'якшила,
В громади злагідні з'єднала дикунів,
Твердині вивела круг міст і городів,
Грізними карами вжахнула непокору
І право немощним створила на підпору.
Це все з поезії, запевнюють, пішло.
Відсіль і красне те подання розцвіло,
Що нібито Орфей здвигав піснями скелі
І тигрів зборкував, набіглих із пустелі,
Що змушив Амфіон, музика чарівний,
Каміння рушитись і стати в вал міцний.
Усі такі дива з гармонії вродились.
Тоді й оракули у віршах об'явилися,
І жрець, напосений божистим почуттям,
Гучними віршами стрясав високий храм.
Небавом, про діла співавши вікопомні,
Гомер скликав людей на подвиги невтомні,
А там і Гесіод досвідчений учив,
Як жниво раннє нам з ледачих брати нив.
Так тисячі писань, віршованих уміло,
Земному родові являли мудру силу
І, ставши з давньою темнотою на герць,
Уshima сприйняті, доходили до серць.
Отож у Греції, на дяку музам красним,
Всюлюдно курено їм фіміамом ясним,
Мистецтво їхнє культ священний оточив,
І сотні їм на честь повстало віттарів.
Аж біdnість, ведучи й підлоту за собою,
Парнас позбавила шляхетності такої.
Поживи прагнення, як пошестъ, розійшлось,

І слово писане олжею пойнялось,
І книги виникили без хисту та без тями,
І слуги Фебові зробились крамарями.

Не піддавайтесь ж захланним почуттям!
Як тільки золото блискуче сниться вам,—
Пермеса світлого минайте свіtlі межі:
Багатство не росте на тому узбережжі.
Поет — як і герой, і їм один закон:
Їх тільки лаврами вінчәє Аполлон.

Ви скажете па це: і музা гордовита
Самою славою це може бути сита,
А бідний, голодом памучений, піїт,
Як жалібно щодня мурчить його живіт,
На Гелікопову б вершину не зіп'явся:
Горацій пе натще з менадами стрічався,
Не мусив, як Кольте, віп з остраху тремтіть,
Чи зможе віршами па їжу заробить.

Я пе перечу вам,— та рідко в нашім часі
Така біда тяжка бувас на Парнасі,
Хай пе лякає нас убожества ярмо,
Бо під зорею ми ясною живемо,
І мудрий наш король того пильнує дбало,
Щоб лихо слуг його уклінних це спіткало.

О музи! Це ім'я — дорожче над усе.
Нехай же знов воно Корнеля піднесе
На рівшу «Сідові» прекрасному вершипу,
Натхнення хай воно потужже дастъ Расіну,
Щоб зору нашему дива він появив;
Хай Бансерад його вкладе у любий спів —
І на устах красунь той спів лупає всюди,
Розвагу песучи і радоці між люді;
Еклогу хай Сегре прикрасить цим ім'ям,
Хай славному дзвенять і стріли епіграм.
А де ж пайти творця нової Енеїди?
Над Рейном буде хто супутником Алкіду?
Хто в лірнім рокоті гучні його діла
Прославить, щоб луна всю землю потрясла,
І про Батавію нам слово дивне мовить,
Як з остраху вона собі наслала повідь?
Хто сонце Мастріхта ясне змалює нам
І військо, що лягло в страшному бої там?
Тим часом поки нам ці спогади зринають,
Героя Альпи вже новим вінцем вінчають,
Сален і Доль чоло приклонюють йому,

I пада Безансон у полум'ї й диму.
Де ж велетні, котрі, у спілку ставши грізну,
Стримали б цей потік і силу цю залізну?
Чи, може, відступом одвернуть карний грім,
Раді, що повелось втекти ганебно їм?
О, скільки він твердинь і міст розбив унівець!
Якої слави він засяг собі, щасливець!

Злітайте ж, о співці, на щонайвищий

шпиль:

Не досить буде тут звичайних вам зусиль.
А я, годованець колючої сатири,
Сурму не зважуся додати ще до ліри,—
Лише побачите, що я па полі цім
Допомагатиму порадами усім;
Додам до вашого натхнення і до праці
Науки, що її навчав мене Горацій;
Я покріплитиму уми вам і сердця
І лаври покажу далекого вінця.
Пробачте ж, як, таким керований бажанням,
Я приглядатимусь уважно всім писанням,
Од золота широго фальшиве віddілю
І витівки пездар огуджу без жалю.
Без мене іноді вам тяжко простувати,
Хоч краще я судить умію, ніж писати.

Вольтер

ОРЛЕАНСЬКА ДІВА

ПЕРЕДМОВА

Отця Апулея Різорія, Бенедиктинця

Подякуймо добрій душі, що завдяки їй з'явилась у нас «Діва». Ця героїчна та повчальна поема була написана близько 1730 р.— це знають учені і це видно з деяких рис самого твору. Із листа 1740 р., надрукованого в збірнику дрібних писань одного великого володаря під іменем Філософа із Сан-Сусі, видно, що одна німецька принцеса, коли їй дали рукопис тільки прочитати, так захопилась обережністю, яка панує там у трактуванні такого слизького сюжету, що потратила цілий день і цілу ніч, звелівши копіювати і переписуючи сама всі найповчальніші місця. Оцей-то самий список і потрапив нарешті до нас. Не раз друковано клапті нашої «Діви», і справжні цінителі здорової літератури обурювались, бачивши, як жахливо вона покалічена. Одні видавці випускали її в п'ятнадцяти піснях, інші — в шістнадцяти, вісімнадцяти, двадцяти чотирьох, то розбиваючи одну пісню на дві, то заповнюючи прогалини такими віршами, яких зрікся б кучер Вертамона, виходячи з корчми шукати пригод *.

Отже — маєте «Жанну» у всій її чистоті. Ми боїмось висловити надто сміливу думку, назвавши автора, якому приписують цю епічну поему. Досить того, що читачі могли взяти собі певну науку із моралі, захованої в алегоріях поеми. Навіщо знати, хто автор? Єсть багато праць, що їх учені та мудреці читають з насолодою, не знаючи, хто їх написав, як от «Pervigilium Veneris», сатира, приписувана Петронієві, і багато інших.

Що нас дуже втішає, це те, що в нашій «Діві» значно

* Тут автор у примітці наводить приклади таких вставок, які ми вважаємо можливими не подавати, і кінчає примітку так: «...автор цієї гідоти, зробленої виключно для всякої наволочі,— розстріга-капуцин, що взяв собі ім'я Мобера». — M. P.

меніше не скромних та вільних місць, ніж у творах всіх великих людей Італії, що писали в цьому жанрі.

Verum enim vero*, почати з Пульчі; нам було б дуже прикро, коли б наш скромний автор дійшов до таких маленьких вільностей, які дозволяє собі цей учений флорентинець у своєму «Морганте». Цей Луїджі Пульчі, поважний канонік, написав свою поему в середині XV ст. для синьйори Лукреції Торнабуоні, матері Лоренцо Медічі Препишного; і кажуть, ніби «Морганте» співали при столі цієї дами. Це друга епічна поема в Італії. Між ученими були великі суперечки — серйозний це твір чи жартівливий.

Ti, хто вважав його за серйозний, ґрунтуються на вступі до кожної пісні, що починається рядками із святого письма. Ось, наприклад, вступ до першої пісні:

In principio era il verbo appresso a Dio;
Ed era Iddio il verbo, e'l verbo lui.
Questo era il principio al parer mio ** і т. д.

Коли перша пісня починається з евангелія, то остання кінчається «*Salve, regina*» ***; і це може виправдати гадку тих, хто думав, що автор писав цілком серйозно; адже за тих часів для театральних п'сс, що ставлено в Італії, використовували «Страсті» та життя святих.

Ti, хто дивився на «Морганте» як на твір жартівливий, звернули увагу тільки на деякі падто великі вільності, там припущені.

Морганте питается в Маргутте, християнин він чи магометанин:

E se egli crede in Cristo o in Maometto.

Rispose allor Margutte: «A dir tal tosto,
Io non credo piú al nero che al azzurro;
Ma nel cappone, o lessò o voglia arrosto

.
Ma sopra tutto nel buon vino ho fede;
E credo che sia salvo chi gli crede.

* I справді (*лат.*). — Ред.

** Спочатку слово рівне Богові було,
Бог словом був і слово Богом.
Тайлось сущого тут першоджерело (*італ.*). —

Переклад О. Пахльовської.

*** Радуйся, царице (*лат.*). — Ред.

*Or queste son tre virtù cardinale,
La gola, c'l culo, e'l dado, come io l'ho detto* *.

Зверніть, будь ласка, увагу, що Крешімбені, без усяких вагань помістивши Пульчі в ряду справжніх епічних поетів, каже, йому на виbacення, що це найскромніший і найпоміркованіший із письменників свого часу: «il più modesto e moderato scrittore». Нема сумніву, що він був попередником Боярдо і Аріосто. Це завдяки йому прославилися в Італії Роланді, Рено, Олів'є та Дюдоні, і він майже дорівнює Аріосто чистотою мови.

Недавно вийшло дуже хороше видання його *con licenza de'superiori* **. Звісно, це пе я його пустив у світ; коли б наша Діва говорила так само безсоромно, як отої Маргутте, син турецького священика та грецької черниці, я остерігся б її друкувати.

У «Жанні» не знайдеться й таких сміливих місць, як у Аріосто; тут ви не зустрінете святого Іоанна, що живе на місяці і говорить так:

*Gli scrittori amo, e fo il debito mio,
Che al vostro mondo fu scrittore anche io.*

*E ben conviene al mio lodato Cristo
Rendermi guiderdon di si gran sorte* *** і т. д.

Це надто сміливо; і тут святий Іоанн дозволяє собі те, чого пі один святий у «Діві» піколи собі не дозволить. Виходить, що Ісус зобов'язаний своєю божественністю тільки першій главі Іоанна і що цей евангеліст йому підлестив. Від цього тхне соцініанством. Наш стриманий автор остерігався таких крайпощів.

*

Чи вірить він в Христа чи в Магомета.

Маргутте й мовить: «Та пі в божку кару
Не вірю я, ні в благодать,— я вірю в каплупа,
Котого щойно вийшли із жару.

Найбільше ж вірою у добре я вину,
І хто в те саме вірить — рятує тих воно.

А також сповідаю ще заповіді три:
З баботою втішайся, грай в кості і жери» (лат.).—
Переклад О. Пахльовської.

** З дозволу влади (итал.). — Ред.

Люблю я завше тих, хто хист віддав словам,
Своїх творінь чимало і я залшив вам.

Тому уславлений Христос належним чином
Ушаував мене за подвиг цей великий (итал.).—
Переклад О. Пахльовської.

Так само вельми нас тішить, що наш скромний автор не наслідував жодного із наших старовинних романів, історію яких написали учений епископ авранський Гюе і компілятор абат Лангле. Зробіть лише собі приємність, прочитайте в «Ланселоті з озера» главу під назвою: «Як Ланселот спів із королевою і як вона вернулась до сіра де Лагана», — і ви побачите, яку соромливість має наш автор у порівнянні із давніми нашими письменниками.

Але quid dicam* про дивовижну історію Гаргантюа, присвячену кардиналові де Турнону? Відомо, що глава про «Torche-culs» — одна із найскромніших у цьому творі.

Про сучасних авторів ми не говоримо: скажемо тільки, що всі давні повісті, створені в Італії та перевіршовані Лафонтеном, ще менше моральні, ніж наша «Діва». Загалом — бажаємо всім нашим суворим цензорам мати такі тощі почуття, як прекрасний Монроз, нашим скромницям, коли вони є, — простодушність Агнеси і віянність Доротеї; нашим героям — правицю могучої Жаппі; всім езуїтам — вдачу доброго духівника Боніфакія; всім, хто порядкує в хорошому домі, — розпорядливість і вмілість Бонно.

Нарешті, ми вважаємо, що книжечка ця — чудесні ліки проти тяжких настроїв, які гнітять тепер деяких дам та деяких абатів; і коли б ми зробили суспільності лише цю послугу, — ми й тоді б думали, що не змарнували свого часу.

ПІСНЯ ПЕРША

Ніжні любоці Карла VII та Агнеси Сорель. Орлеан в англійській облозі. Поява святого Дениса і т. ін.

Я не вродився славити святих**¹
І до гучного не годжуся співу,
Та чудотворну Орлеанську діву,
Проте, змалюю для очей людських.
Вона із рук англійців навісних
Французьку пишну вирвала корону,

* Що б я сказав (лат.). — Ред.

** Примітки — в кінці. — Автор.

І через неї пресвяного трону
Досяг у Реймсі любленець утіх.
Герой в корсеті, воїн у спідниці,
Вона з Роландом рівною була,
Твердіша серцем від твердої криці.
Щоправда, скромній дівчинці-ягниці
Я радий більше в затінку дерев,—
Ta Жанна д'Арк була душою лев.
Її діла з моого оповідання
Ласкавих подивують читачів,—
Найбільше ж те, як довго в неї цвів
Вінок незайманого діування.

Шаплéне, що фальшивий, дикий тон ²
Із скрипки вмів своєї витягати
І так про славну дівчину співати,
Аж на виду мінився Аполлон,
Старий Шаплeне, ти б, здається, радо
Мені позичив свій незgrabний дар,—
Ta хай бере його Лямott-Гудар ³,
Що зіпсував майстерно «Іліаду».

Наш добрий Карл на життєвій весні
У Турі веселився день при дні.
Десь на балу (завзятий танцюрист!),
Для блага краю рідного та міста,
Сорель Агнесу наш король зустрів ⁴.
В ній сам Амур себе перевершив.
Вона була, як Флора, ясновида,
Струнка, як німфа, що в гаю зросла,
Самих богів спокусниця — Кіпріда —
Ій невимовну грацію дала.
Сирени голос, чари Арахнеї,—
Усе було в Агнесси, і для неї
Герої, мудреці та королі
Дали б скарби найкращі на землі.
Дивитися на неї, умлівати,
У нездоланній пристрасті палати,
Тремтіти від жагучих поривань
І голос тратити серед зітхань,
Ій тиснути руку ніжною рукою,
Віддатись радісному неспокою,—
Збудить і в ній жадобу та любов,—
Король за день усе це перейшов:

У королів іде кохання скоро.
В тих справах мудра, від людського зору
Хотіла все Агнеса потайти,—
Але хотіти легше, ніж зробить.

Щоб зайвого уникнути поговору,
Король обрав довірником Бопно⁵,
Який у нього посідав давно
Те місце, для кишені непогане,
Що при дворі взивається воно
«Друг короля», для чесності і шани,
Хоча йому простолюд і міщани
Імення «звідник» мають лише одно.
Мосьє Бопно па березі Луари
Мав замок, пайрозкішнішу з осель.
У замок той приїхала Сорель,—
І Карл, як ніч свої прослава хмари,
Прибув туди любовні пити чари.
Вина і страв Бопно не пожалів...
Ну, що ті пишні бénкети богів!
Закохані в солодкім хвилюванні,
Сп'япівши від нестремного бажання,
Огнем іскристих поглядів палких
Світили путь до радощів нічних.
Розмова вільна, хоч належно скромна,
Їх окриляла, гостра та невтомна,
Король Агнесу оком як не їв,
Про любоці їй піжпо говорив,
І ніжку тис ногою, і горів.

По учті, начеб зáкуска музична,
Мелодія тосканська хроматична⁶
Озвалася, заграла, мов струмок.
Співання флейт, гобоїв і скрипок
Розповідало казку про героїв,
Що їх Амур всесильний переміг
І що зrekлись для чарівних утіх
Людської слави й ратних неспокоїв.
Капела так захована була,
Що слухати Сорель її могла,
Сама від поглядів людських закрита,—
Була-бо соромлива й гордовита.

Вже повний місяць високо зійшов;
Настала північ, з нею йде любов.
У пишнім, позолоченім алькові,
В напівімлі привабливо-чудовій,
Між простирадлами найкращого ткання
Лягла Агнеса, та не для спання:
Дверей-бо, що проводять до алькова,
Не зачинила, ніби випадково,
Аліса, мудра над служниць усіх.
О юнаки, що прагнете утіх,
Вам, певне, нетерплячка зрозуміла,
Що доброго монарха охопила!
Уже пролито пахощі міцні
Йому на кучері його рясні,
І входить він, і з милою лягас.
О, раювання божеське, безкрає!
Серця дзвенять; то сором, то любов
Агнесі гонить до обличчя кров...
Минає сором, а любов не гасне.
Її король цілує любострасний,
Очей він не здолає одірвать
Від тих принад, що перед ним лежать,—
Та й хто ж би міг утриматись, панове?

Під шиєю, де тон алебастровий,
Ідуть округлі лінії грудей,
Що сам Амур створив їх для людей,
Прикрасивши рожевими сосками.
Чудові перса! Милуватись вами
Повинен зір, рука — пестити вас
І губи — цілувати в ніжний час.
Щоб читачів моїх як слід розважити,
Охоче б я все тіло змалював
І лінії, яких ніхто не мав,
Але моральності закони кажуть,
Що пензель мій таких не має прав.
Уся вона — як дивний сон звабливий!
Бажань нестремних таємничий рій,
Палкі цілунки, дотики пестливі,
Немов рум'яна, красяте личко їй,
Нової вроди додають вродливій.

Три місяці закохані живуть
І чар кохання безутомно п'ють.

Покинувши свою постелю зранку,
Вони в тонкім вибагливім сніданку
По ночі свіжих набирають сил.
Тоді, здіймаючи в повітрі пил,
Іспанські коні іх несуть на влови,
І пси в гонитві веселять діброви.
Повернувшись — вже купіль жде на них
І ллються, ніби чарівничі струми,
Оліви аравайські та парфуми
На тіло чисте, як одвічний сніг.

Коли ж обіду любий час пастанс,
Тетерюки сочисті та фазани,
Приправлені майстерно сяк і так,
Лоскочуть ніздрі, тішать очі й смак.
Аї прозорий, спінений, іскристий,
Токаю плип янтарно-променістий
Іх мозок огріває й всселить —
І детепи зриваються щомить
З рум'яних уст, кипучі та міцливі,
Як випа в кришталевім переливі.
Бонпо зо сміху пада, умліва,
Ті гострі вихвалияючи слова.
Скінчивсь обід — і травлення спливає
У гомоні, серед розмов легких;
Алена вірші розважають їх,
Л там зайде про мавпи, попугаї,
Про докторів, про блазників двірських,
А там і ніч; досвідчені актори
Комедію тішать їхні зори,—
І врешті пару безтурботну зпов
На ложі щастя з'сдинує любов.

Заглибленим в солодке раювання,
Їм кожна піч — як перша піч кохання,
Хвилина кожна — порив огняний;
Ні ревність їх, ні туга не труїла,
І навіть час, невтомний чародій,
До піг Агнесі склав побожно крила.
Шляхетний Карл не раз, не два казав,
Стискаючи її в солодкій млості:
«Земні держави й неба високості
За твій цілунок я б, Агнесо, дав!

Усе бредня: і трони, і походи.
Парламент мій клене мос ім'я⁷,
Плюндрують нас англійці-мореходи,
Та що по тім, коли твоєї вроди
Незінним скарбом володію я!»

В цій мові героїзму небагато,
Але ѹ герой, що з милою лежить,
Не раз такого може наказати,
Від чого потім мусить червоніть.

Так жив король для втіхи чарівної,
Як той абат в догоді та спокої.
А принц англійський в лютому розбої⁸,
Озбронний, невтомний, на коні,
По Франції нещасній день при дні,
Склонивши спис, піднявши забороло,
Літав, мечем усе тиучи навколо.
Віп б'є, плюндрує, валить мури він,
Серед страшних пожарищ і руїн
Кров проливає, вимага данину,
Солдатам кида й матір, і дитину,
Черниць гвалтує під жорстокий сміх,
П'є вина в бернардинців боязких,
Карбує гроші з золота святих
І — ворог Діві та господній тайні —
Монастирі перетворяє в стайні.
Отак, бувас, гості незвичайні —
Вовки — отару сонну опадуть,
Овець лякливих, беззахисних рвуть,
А пастушок із пімфою стрункою
Спити у солодкім любім супокої,
І пес його, не знаючи турбот,
Недоїдки жус на повен рот.

Та з височин ясного апогею
Святий Денис, ласкавий наш патрон⁹,
Французыкий бачить в небезпеці трон,
І королівську стоптану лілею,
І кров, і дим, що в'ється над землею,
І Карла, що народ свій занедбав
Для пестощів солодких і забав.
Святий Денис для Франції те саме,
Що Марс для давніх римських вояків,

Паллада для афінських мудреців...
А втім, не будем грatisя словами:
Один угодник вартий всіх богів.
«Ні, присягнусь,— він каже,— не здолаю
Дивитись довше на страждання краю,
Де віри правої підняв я стяг:
Святий вінець у ворога в руках,
Рід Валуа примушений конати,
І вороги, що брат їм — Генріх П'ятий ¹⁰,
Законного властителя женуть
Із краю рідного в незнану путь!
Хоч я святий, та бог мені пробачить:
Мені британців гайдко навіть бачить,
Бо я напевше відаю з письма,
Що цей народ пойме невіри тьма,
І він господні приписи зламає,
І римську праву церкву занедбає,
І образ папи спалить на вогні.
Навіщо ж зволікатися мені?
Мої французи в вірі будуть жити,
Еретиками стануть горді бритти,—
Тож час наспів за лихо їм сплатити,
Яке ці дикі марнослови злі
В майбутньому посіють на землі».

Так говорив вістун святих законів,
До молитов додаючи прокльонів;
Тоді ж таки нещасний Орлсан
Зібрав на раду славних громадян,—
Англійська-бо неумолenna сила
Його тоді зловісно обложила.
Чимало радників-балакунів
Ta сміливих, могутніх вояків
Зібралися,— і всі в одно питали:
Як лютої уникнути потали?
Потон, Ля Гір і Дюнуа-босець ¹¹
Гукнули разом: «Нам один кінець,
Чи вмерти рано, чи умерти пізно,—
Поляжмо ж, браття, за святу вітчизну!»
На те Рішмон: «Прийшла остання мить,
І Орлеан повинні ми спалити.
Згорім самі — англійцям пе лишімо
Нічого тут, крім попелу та диму!»
Тоді Трімуиль: «Ох, тяжко як мені!

Я в Пуату прожив щасливі дні,
В Мілані я покинув Доротею,
Щоб в Орлеані плакати за нею!
Нема надій! Проллю я в битві кров —
І милої вже не побачу знов!»
А президент Луве ¹², якого всюди
За мудрого вважали добрі люди,
Сказав: «Парламент має все списать
Про ворогів, що Францію гнітять,
І скласти акт належний, по закону,
Ім'ям отчизни і святого трону».
Був пан Луве юристом хоч куди,
Але своєї віш пе зпав біди,
А то б складати акта мав причини:
Проти своєї власної дружини:
Тальбот, англійський ватажок страшний,
Її кохав і був до серця її.
Луве об тім не чув, на жаль, нічого;
Лиш Франція на языку у пього!
Тож силу гарних, благородних слів
На раді воїнів та мудреців
Почули стіни. Надто у Ля Гіра
Промова вийшла запальна та іцира,
Хоч довгою назвати її не гріх...
Та що слова? Користі мало з них!

Хто зна, коли скінчилася б та мова,
Але поява дивна й загадкова
Ораторам уста замкнула вмить:
З височини небесної летить
На промені струмисто-золотому
Нежданий гість у сяєві яспому,
Як бліскавка прорізавши блакить.
Висока митра із двома верхами
На голові полискує вогнями,
Далматик у повітрі майорить,
Чоло сіяє в чистім ореолі ¹³,
В руці, як символ божеської волі,
Той жезл чудовий, що колись по нім
Авгур пізнавав поганський Рим ¹⁴.
Ще липув гість над натовпом людським,
А вже Трімуйль, упавши на коліна,
Молитви шепче, як мала дитина.
Рішмон, відомий світові блюзнір,

Кричить, що пéкла таємнича сила
Люцифера на землю відрядила
Звістити людям хоч війну, хоч мир,
І всім пора побачити наспіла
На власні очі, що воно за звір.
Луве біжить квапливою ходою
По горицік із свяченовою водою.
Ля Гір, Потон і Дюнуа стоять,
Порозкривали очі і мовчать.
Додолу всі попадали лакеї.
А гість із патерицею своєю
На промені, мов на коні вояк,
Кладе усім хреста священий знак —
І кожеп пада, сам перехрестившись.

На зляканіх ласково подивившись,
Він каже: «Встаньте, сповнені надій!
Таж я Деніс, а з ремесла — святий ¹⁵.
Я в Галлії посіяв зерна віри,
Тепер же тим засмучений без міри,
Що юний Карл, коханий мій унук,
Коли отчизпа стогне серед мук,
Не б'ється, ради з мудрими не радить,
А повні церса без утоми гладить.
От я й наважився, панове, сам
Допомогти наморсішим бйцям,
Скінчiti лихоліття це велике
І проти зла найти потрібні ліки.
Як має Карл утратити свій трон
І Францію через якусь повію,—
Обороню я правду і закон,
Найшовши діву, чистоти лелію.
Коли вітчизни дорога вам честь,
Коли в серцях у ваших віра єсъ,
Коли ви церкві хочете служити,
Не гаючись мені допоможіте
Найти гніздечко з феніксом отим,
Однаково для всіх нас дорогим».

Так говорив дідусь благочестивий.
Сказав — і сміх піднявся непочтивий.
Рішмон, митець відомий глузувати,
Гукнув йому: «Даремно ви шукать
Надумали, угодничe шановний,

Прибувши в край веселій та гріховний,
Ту цяцьочку маленьку та легку,
Що так от вам припала до смаку!
Як облягає військо нас вороже,
Дівоцтво тут нітрохи не поможе.
По п'ого ви на землю прибули?
В раю скоріше б ви його найшли:
Свічок церковних є не більше в Римі,
Як чистих дів між вашими святими.
А Франція — і думати шкода!
Від них тут не зосталося й сліда!
Про це давно подбали капітани,
Стрільці та принци, мій ласкавий пане,—
І грішний наш, хоч і прекрасний світ
Бастардів більше має, ніж сиріт.
Святий Денис, отче наш і брате,
Незайманиць деїнде слід шукати!»

Від слів таких святий почевонів,
На промінь свій ізнову верхи сів,
Немов коня, потис його ногами,—
І лине геть небесними шляхами
По іграшку, дорожчу з-між усіх
Для грішників, а також для святих.
Тож поки він сюди й туди літає,
Бажаю вам, шановні читачі,
Найти для втіхи любої вночі
Той скарб, якого пильно він шукає.

ПІСНЯ ДРУГА

Жанна, діставши зброю від святого Дениса, рушає до Карла VII в Тур; що вчинила вона по дорозі і як дістала свідоцтво про дівочу чистоту

Щасливий, хто зрива вінок дівочий!
Це любий скарб; та серце полонить,
До себе милі привернути очі,—
Ось найдорожча і найкраща мить!
Навіщо рвати квітку самохіть?
Нехай любов її дарує вільно.
Тлумачники нам зіпсували сильно
Прекрасний текст; як звіритись на них,
То кожна радість — непрошений гріх.

Ладен за те я книгу їм зложити;
Я там навчу, як слід людині жити,
Я доведу, що тішитися нам
Наказує закон природи сам.
У цім труді, ясної вартий слави,
Святий Денис підмогу дасть мені:
Недарма ж я про нього склав пісні.
Тим часом, мій читальнику ласкавий,
Вернімось до його святої справи.

В Шампані, де простягся ряд стовпів¹,
Оздоблених пташками гербовими,
На знак, що Лотарінгія за ними,
Був городок, як сотні городків;
Та не умре ім'я його довіку,
Бо жертву він прекрасну і велику
Для Франції та короля зложив.
Про Домремі озвуся я хвалою,—
Хай з уст в уста іде вона луною!

О Домремі! Серед твоїх долин
Нема лі персиків, ані цитрин,
Ні золота, ні чистих вин шипучих,—
Та Жанну ти родив для діл могучих².
Кюре, що всюди, де лише бував,
Свое насіння щедро розсідав,—
Колись чернесь,— охочий до осанни,
А також і до чарки та до панци —
Такий був батько героїні Жанни.
Стан покоївки, круглий та гладкий,—
Ось форма, що її отець святий
Обрав, щоб вилити це дивне диво.
В шістнадцять літ, моторну та вродливу,
До кірчми Жанну віддали служити:
Їй копі там доручено глядіть.
Ріпучча, горда, чесна у звичаї,
Вона очима, як зірками, сяє;
Зубів, як іерлів, тридцять два блищить,
Скрашаючи рожевого її рота,
І вся її струнка, міцна істота
Серця такою свіжістю п'янить,
Аж цілувати всіх бере охота.
Хоч перса й темні, а зате тверді,
Знадливі й для поважного судді,

І для священика, й для капітана.
В'юнка, весела, дужка та рум'яна,
Вона спочинку не дає рукам,
Слугуючи і простим, і панам,—
А мимохідь дастъ ляпаса гучного
Нахабі, що безстыдно ухопив
Її за груди чи за шовну погу;
Працює, носить вина із льохів,
Годує копі, чистить, напуває
Чи, сівши верхи, чвалом їх пускає³
Незгірш від славних римських вояків.

О мудросте! О божий супокою!
У порохпадають перед тобою
Великій славні, принци й королі —
І до небес підносяться малі!
Святий Денис, посол твій на землі,
По замках та палацах не блукає,
Невинності в князівен не шукає,—
Ні: пташечку химерну та легку
Знаходить — де, панове? — у шинку.

Був саме час йому туди з'явитись,
Щоб Жанні в небезпеці прислужитись
І зберегти дівоцтва пишний крип:
Лиха ніколи не дрімає сила,
І тільки б трошки запізнився він,—
Вся Франція в неволі б заніміла.
Гладкий чернець, на імення Грібурдои,
Що кинув із Шандосом Альбіон,
В тій корчмі Жанні назорив поставу —
І покохав як батьківщини славу.
Натуру мавши підлу та лукаву,
Ладний і чорту слатися до піг,
Шахрай, обмовник, сповідач і шпиг
Він знов чаклунське таємниче діло⁴,
Що перейшло із глибини віків
Від магів та єврейських мудреців
І в нашу землю, господеві милу...
Тепер його забули серед нас.
О дні тяжкі! О звиродніння час!

Він вичитав із книг кабалістичних,
Що Жанна — сил посланниця одвічних,

Що носить під спідничкою вона
Кінець війни, для всіх іще незримий,—
І заприсяг, у злі досягши дна,
Христом, і чортом, та всіма святыми
Її оплутать чарами земними,
Дівочості палладій звогуватъ⁵,
В молитвах і блузнірстві певситимий:
«Британію і церкву врятуватъ
Повинен я, склонившись перед ними;
Обом же їм ретельно послужу —
Ну, та й собі самому догоджу».

Під той же час, мужлай над мужляями,
Погонич мулів загадав те саме,—
І, правду мовивши про молодця,
Він був нічим не гірший за ченця.
І день і ніч приносити готовий
Дарунки грубі дикої любові,
А рівність їхніх станів життєвих
Могла б невинну спокусить на гріх.
На щастя, досі стид і чеснотливість
Перемагали певідступну хтивість,
Та добре бачив тόснода слуга,
До чого може призвести жага,
І, стрівши раз суперника свого,
Таку промову він сказав до п'яго:

«Вартіші ви, мій рицарю, есте
За мули всі, яких ви глядите,
І гідні недоторканої діви;
Вона чарує серце і мені,
Обидва ми коханці запальні,
І вірністю рівняєтесь мені ви.
Тож краще ласий шмат ми поділім,
Апіж змагатись без ладу над ним,—
Тоді б обидва щастя ми втеряли...
На неї я накличу сон міцний,
Щоб спалося, не прокидалось їй,
А ми б над нею по черзі не спали».

По слові тім він книгу ухопив
І викликав того з-поміж чортів,
Що звавсь Морфесем за старих часів.
Цей дух тепер у Франції витає:

Як зранку вслемовний адвокат
З Кюяса сипле блискавки цитат,
Він із панами суддями дрімає;
Удень він тихий навіває сон
Нешасним, що новітній Массільйон
Ім каже казань па гунгнівий тон;
І ввечері одверто позіхає,
Трагедії чекаючи кінця.

Отож, почувши виклик від ченця,
Він дві сови запріг у колісницю
І ліпе, щоб приспати голубицю.
До Жанни він, скрадаючись, іде,
І чорний мак на груди їй кладе,
І, зпаючись на ділі чародійнім,
В уста їй діше подихом сновійним.
Так люди кажуть і чернець Жірап⁶,
Невинну висповідуючи діву,
Із грішних уст наслав на неї чар
І розбудив у пій чортицю хтиву.

Тим часом два гарячі джигуни,
Позичивши завзяття в сатани,
Стягли рядко, що Жанна ним укрита.
Вже кості кинуто на лоно її,
Щоб вирішить, кому в розвазі тій
Судила доля перший крок зробити.
Тож перша Грібурдонові черга,—
І ворожбит розпалений плига
На Жанну... О святої волі диво!
Прибув Денис — прокинулася Діва.
Не зносять грішні сяєва святих!
Зальотники, скотившися до цієї
Денисові, що так заскочив їх,
Тікають у розкриті навстіж двері.
Отак у дім, присвячений Вечері,
Зненацька завітає поліцай:
Молодики, покинувши свій рай,
Півголі з вікон, із дверей, з балконів
Плигають від служителя законів,
Рятуються, налякані украї.

Денис ласково Жанну утішає,
Що від образи дикої ридає,

І каже їй: «Обранко сил святих,
Бог королів правишею твоєю,
Яка ніколи не впадала в гріх,
Прогнати хоче бриттів навісних
І врятувати Франції лілею.
Він може обернути, пресвятій,
У кедр ліванський очерет хисткий,
Моря він сушить, потряса долини
І світ новий підносить над руїни.
Де ступиш ти — там залунає грім,
І перемоги над чолом твоїм
Устане ангел огняний, крилатий,
І в славі вічпій будеши ти сіяти.
Іди ж, смиреншу долю цю покинь,
Стань між героїв, стань між героїнь!»

На мову цю, гучну і патетичну,
Утішницьку та ще ѹ тсологічну,
У Жанни рот розкрився мимохіть:
Ні слова не далось їй зрозуміть.
Та благодать, прийшовши на підмогу,
До розуміння світить ѹ дорогу,—
І спалахнули в серпя глибині
Святих, високих поривів огні.
Вона уже — не наймічка віднині,
І ѹ до серця титул героїні.
Так міцапин, і простий, і плохий,
Що скарб йому зоставив багатій,
Халупу заміняє на палати,
З покірливого робиться пихатий,
Вельможам гордим рівня він тепер
І зве його простолюд: монсеньєр.

Так гарна дівчина, яку природа
Створила для гаремів затишних
Чи для театрів пишно-голосних,
А рідна мати, скромна й тихохода,
Готова б повінчати із шевцем,
Коли з Амура ласки осяйної
Опиниться нараз під королем,—
Уже ѹ ходою ходить не такою,
І згорда поглядає навкруги,
І голос повен владного спокою,
А думи — королівської ваги.

Лаштуючись до подвигу своєго,
Звичайно, з церкви почали дорогу
Денис і Жанца. Там при вітварі
(Усяке б здивувалося з такого!)
Упав з небес, яспішій від зорі,
Вояцький пайдорожчий обладунок,—
Архангел то Михайлло надіслав
З небесних арсеналів подарунок:
З шоломом там Дебориним сіяв⁷
Той цвях, що смерть Сізарі вготував;
Там камінь був, що із пращі Давида
Попав у Голіафа-лиховида,
Та щелепа, которою Самсон,
Як мила продала його в полон,
Лупив без жалю юпака і діда;
Там меч Юдіти полум'ям горів,
Який воча в коханця устромила —
І вельми господеві догодила,
Його священний втілюючи гнів.
З такої ласки божої щаслива,
Те все добро бере одважна Діва —
Шолома, списка, папцера, меча,
Перев'язь, рукавиці до плеча,
І кістку, й цвяха, й камінця хапає,—
А серце славу вже передчуває.

Та як же слави без коня зажити?
Хіба що в цьому ділі попросить
Погонича, пещасного з любові?
Аж дивиться: осідланий, готовий,
У золоті, в шовковому шитві
Осел ревучий став на мураві,
Б'є копитами землю петерпливий,
Як той фракійський кінь золотогривий.

На спині мав він довгих двоє крил,
Літав-бо й за далекий небосхил.
Отак Пегас, ясному вірний Фебу,
Всіх дев'ять муз возив колись по небу;
Так Гіппогріф па місяць голубий
Носив Астольфа — в Жанів край святий⁸.
Коли, читачу, хочете ви знати,
Що за тварина цей осел крилатий,—
Про це ще буде в повісті моїй.

Та знайте: шануватъ його годиться,
Бо в цім ослі — небесна таємниця.

От геройня сіла на осла,
Денис, як завжди, променя сідла,—
І линуть понад берегом Луари
Мерцій кінчати смертоносні чвари.
Осел предивний то, мов кінь, біжить,
То, наче птах, підноситься в блакить.
А Грібурдон, якому в серці ласім
Бажання знову прокинулись тим часом,
Погонича на мула обернув
(Недарма-бо чаклун із нього був!)

І їде ним услід хоробрій Діві,
Клятьби вигукуючи нечестиві.
Погонич мулів, мул віднині сам,
Покірний ворожбітовим словам,
Летить учвал — і ледве помічає,
Що трохи іншу оболону має.

Денис і Жанна поспішали в Тур,
Де короля в полон забрав Амур.
Ім на шляху, при самім Орлеані,
Зустрілися англійці дуже п'яні;
Шукаючи втіхи дикої в вині,
Вони поснули; у тяжкому сні
Храпли солдати, слуги, капітани,—
І німували сурми й барабани.
Той голий ліг, не вкривши й плащем.
А той простягся над своїм пажем.

Тоді Денис, неначе батько добрий,
Промовив стиха дівчині хоробрій:
«Дитя мое! Нам розповів поет,
Як Ніс, до Турпа трапивши в намет ⁹
Удвох із вірним другом Евріалом,
Рутульців сон довершував кинджалом.
Відоме їй те хто зна з яких часів,
Що достославцій гордий син Тідея
У товаристві мудрім Одіссея,
Як Ресів табір морок оповив ¹⁰,
Троянців сонних мертвими робив.
Чому ж тобі задля своєго краю
Не відновити їхнього звичаю?»

«Ні,— мовить Жанна,— я письма не знаю,
Але на рицарську ступила путь
І відаю: лежачого не б'ють».
Ще не скінчивши гордої відмови,
Вона шатро золочене, чудове
У сяйві місячнім постерегла:
Особа, певше, там значна була.
Вино, окрасу доброго стола,
Там Жанна в кубки сміло наливає,
І пирогом вечеряє смачним,
І вдвох із богопосланим святим
За короля французів випиває.

Шандос у тім наметі проживав¹¹.
Горілиць він, вояка грізний, спав.
Вона бере меча його страшного,
Бере штани з сідвабу дорогоого:
Так господів улюбленець Давид,
Саулові натрапивши на слід,
Низьке бажання помсти занехаяв,
А тільки шмат плаща його відкрайав
І царедворцям навіч появив,
Що міг зробити, тільки не зробив.
Біля Шандоса, гарний та вродливий,
Спав юний паж, у забутті щасливий.
На лінії, відкіль початок ніг,
Амур би сам йому позаздрить міг.
Поблизу нього каламар похідний
Стояв з чорнилом — доказ очевидний,
Що хлопець вірші звечора писав
Красуні тій, яку він покохав.
Пречиста Жанна узяла чорнило
І на озадку хлопцевому сміло
Лілеї три в один виводить мах.
Святий дивився з радістю в очах,
Як зад англійця, свіжий та круглявий,
Скрашає герб Французької держави.

Хто ж був уранці, наче звір, лихий?
Шандос, і так з похмілля сам не свій.
Побачивши у хлоцця в місці певнім
Три лілії, він, повен гнівом ревним,
Лукаву зраду в цьому добача

І кидається по свого меча...
Ох! ні меча, ані штапів немає!
Він стогне, вие, очі протирає,—
І врешті думка родиться ясна,
Що це зробив не хто як сатана.

І променю, й крилатому ослові,
Що Жанну ніс крізь хмари пурпурові,
Було б за жарти й землю облетіть!
Вони до двору добулися вмить.
Святуому досвід показав недавній,
Що люблять жарти царедворці славні.
Почути міг би тут ізнову віп,
Як од Рішмона, дотеп не один,
А з того люди втратили б пошану
До нього й до єпископського сану.
Та хитрощів не вчитися святым!
Щоб висловити королеві-пану,
Що слід було, подобу він узяв
Одвертого Рожера Бодрікура ¹².
Той рицар — щира і тверда натура —
Любов, проте, у короля придбав.

«Королю! — він до Карла промовляє,—
Ви тут собі замкнулись, як у раї,
Амуріві віддавшися в полон,
І це чоло, де сили всемогущі
Накреслили суворий свій закон,
Троянди лиш віпчтають запахущі!
Ви залишили лютим ворогам
Крайну й трон, від бога дані вам!
Ідіть на смерть або на перемогу,
Ударте на британців навісних!
Вам сам господь показує дорогу
До славних діл, до лаврів бойових!
То ж він мене навчив цієї мови,
Він засмутився з вашої любові,
Він допомогу обіцяє вам!
Ідіть же: слава вас чекає там!
У цій війні ви будете щасливі,
Лише довіртесь пепорочпій діві,
Яку сюди, королю, я привів.
Вона для вас врятує трон батьків.

Махне вона могутньою рукою,—
І в прах паде нахабний супостат...
Нехай уже залежність від дівчат
Вам силою присуджена святою,—
Покиньте ту, якої згубний чар
У вас одваги заглушає дар,
І тій услід без роздуму ідіте,
Що ваш вінець прийшла оборонити».

Агнеса люба Карлові була,
Та честь кохання те перемогла.
Бійця старого заклик патетичний
У нього сон розвіяв летаргічний:
Так в оний день, що нам господь прорік,
В сурму заграє ангел-вістівник,
І прах оживить, і гроби розкриє,
І збудить мертвих голосом надії.
Король ожив, король огнем горить,
Війни він бачить заграви червоні,
Гукає, слів не трятачі: «До броні!» —
І гострий спис в руці його дзвенить.

Та впали в душу сумнів і тривога,
Коли минув той порив запальний:
Чи перед ним посланиця від бога,
Чи, може, дух наслав її лихий?
Чи вість благу несе її поява,
Чи діє сила тут якась лукава?
Тож, повернувшись до красуні, він
Сказав слова, з яких не без причин
Почервоніла б інша, а не Жанна:
«Скажіть, а справді ви ще чиста панна?»
На те вона: «Нехай аптекарі,
У круглих окулярах лікарі,
Жінки статечні, весь народ учений
Придивляться, до чого слід, у мене.
Усім, королю, хто на це мастак,
Ладна я показатись так і сяк».

У мові цій одвертій, благородній
Відчув король навіяння господнє.
«Гаразд! — він мовив.— Вірю, чом би й ні,
Лиш угадайте ви одно мені:
Що з милою робив я цеї ночі?»

«Нічого!» — З дива заблищали очі
У Карла. «Сила божа!» — він сказав,
Перехрестився й на коліна впав.
Аж от ідуть учені чередою
У мантіях, у гострих ковпаках,
З писанням Гіппократовим в руках
На огляд войовниці молодої ¹³,
Що відкрива їм плечі, груди, стан
І низче... Придивляється декан
До неї зверху, знизу, справа, зліва,—
І пише вирок: безперечно, діва.

Свідоцтвом вельми втішена таким,
Стас перед монархом молодим
Навколішки обращиця господня,
Показує трофеї благородні,
Що у британця сонного взяла,
І каже: «Володарю, я прийшла
Тобі вернути під шляхетну руку
Край, супостатам відданий на муку.
Від бога в мене влада й сила ця.
Клянусь тобі невинністю своєю,
І цим мечем, і смілою душою,
Що ти у Реймсі досягнеш вінця,
Як проженеш орду англійців п'яну,
Яка несе загибель Орлеану.
Іди ж, французам звесели серця,
Покинь свій Тур, добудь отчизні волю,—
З тобою поруч я піду, королю!»

Придворці, Жанну оточивши вмить,
На неї тільки й на святу блакитъ
Зорять побожно, плещуть у долоні
І одностайно всі кричать: «До броні!»

З них кожен — і старий, і молодий —
За зброєносця хтів би стати при ній,
Всі сили їй і все життя віддати,—
І кожен має сховану жагу
Солодку квітку в дівчини зірвати,
Для неї й для вітчизни дорогу.
Усі заворушились комашнею:
Той з любкою прощається своєю,
Той розписки складає лихварям,

А той без грошей платить хазяям.
Денис підпяв священну орифламу¹⁴ —
І мужній Карл, радіючи думками,
У славі бачить троп високий свій:
Тож прапор цей, для ворогів страшний,
Невинна діва та осел крилатий
Його безсмертям мають увінчати!

Святий Денис так справу влаштував,
Що Карл Агнесі й слова не сказав:
Навіщо зайві для страждань причини?
Навіщо тратить дорогі хвилини?
Агнеса спала пресолодким сном,
Не знаючи, що дістється кругом,
Їй снилося те ніжне раювання,
Якому вже прийшла пора остання:
Коханець обіймав її палкий,
Вона йому жагуче віддавалась...
Шкода й казать! Забрав його святий,
І тільки мили спогади лишались.
Так лікар, щоб хворобу відігнати,
Забороняє те і се вживати
І від смачних наїдків ненажері,
Йому ж на добре, зачиняє двері.
Коли Депіс монарха одірвав
Од грішних, хоч і любих нам забав,—
З'явився він до божої ягнці,
Що силу мала більшу від левиці,
Вернув до себе знову взір святий,
Побожну мову, зачіску нехитру,
І патерицю, й перстень золотий,—
І мовив так, свою надівши митру:
«Служи тепер отчизні й королю
І знай, дитя, що я тебе люблю.
Пильний лише, щоб з лавром гордовитим
Цвіли й невинної рожевим цвітом.
Під Орлеан ти поведеш бійців.
Коли Тальбот, вождь наших ворогів,
До президентші йтиме па стрівання,
Увесь пойпятий полум'ям бажання,—
Він упаде від мужніх рук твоїх.
Скарай же грішного, сама па гріх
Не надячись лукавий. Будь щаслива

І відай: сильна ти, допоки діва».
Скінчивши так високий заповіт,
Полинув пастир у надземний світ.

ПІСНЯ ТРЕТЬЯ

Опис палацу Дурості. Битва під Орлеаном. Агнеса переодягається в Жаннин військовий одяг, щоб найти свого милого; вона потрапляє в полон до англійців, і соромливість її заизнає багато лиха

То ще не все — у бої бути смілим,
Одважним оком ворога стрічатъ,
Спокійно власним довіряти силам
І вояками твердо керуватьъ;
Таку нам славу може показатьъ
І той, і той на цьому світі білім.
Палкі й завзяті Франції сини,—
Та чи не рівня мудрі їм англійці?
В страшній науці лютої війни?
Чи гірші за германців іберійці?
Бували биті, били і вони.
Перед Тюренном сам Конде не встояв¹.
Віллара, не останнього з героїв,
Євгенія перемогла рука²,—
І з Карла, вінценосця-вояка,
Північної країни донкіхота,
Як під Полтавські він ступив ворота,
Бліскучі лаври воїн той зірвав,
Що Карл його за хлопчика вважав!³
Хто вмів людей сліпити і вражати,
Певніше той, читачу мій, робив:
У святості зодягшись дивні шати,
Нам легше йти на грізних ворогів.
Так давній Рим усіх собі підбив,
Вдававшись до чудес, де тільки треба,
З оракулів, що знали волю неба.
Юпітер, Марс, Поллукс і всі боги
Його орлові додали снаги.
Вакх, Азії великий переборець,
І син Алкмені, воїн-чудотворець,
І Олександер, цар серед царів,
Вдавали з себе Зевсових синів,
Бо з того мали дещицю вигоди:

Корились їм владики і народи,
Шануючи таку високу кров.

До цеї думки і Денис дійшов;
Намислив він, щоб Жанну між юрбою
Прославлено і названо святою,
Щоб простий вірував у це вояк,
Тальбот-зальотник і Шандос-пияк,
Безбожник і хвалько зарозумілий,—
І всі б небесну силу в ній узріли.

Дійшовши до такого рішення,
Бенедиктинця він обрав, ченця —
Не з тих ото, що книги компонують
І раз у раз їх Франції дарують,
Але з дрібних, що й книг не потребують,
Як требник прочитали до кінця:
Тож брат Лурді, простак благочестивий,
Здобути славу має задля Діви.

На місяці є дивовижний край,
Для дурнів і безумців давній рай ⁴, —
А на межі широкого простору,
Де Ніч, Хаос і Пекла дух тяжкий
Панують завжди в злагоді тісній,
З'єднавшися у силу темшозору,
Лежить страшне, печеряве житло,
Що світла сонячного й не було
Ніколи там, — проміння лиш фальшиве,
Хистке, холодне, тъмяне і жахливе,
Яке з болотних постає огнів.
Там повно чортепят, чортиць, чортів.
Дитина з бородою і в короні,
Цариця Дурість там сидить на троні,
Рот, мов Данше, роззвялюючи свій ⁵.
За скіпетр служить брязкотельце її.
Дочка це темноти, хоч пе єдина;
Стойть навколо вся її родина:
Пиха, Лінівство, Впертість кам'яна
Ta Легковір'я, що вагань не зна.
Слугують їй уклінно, як годиться,
Подумав би, що й справді то цариця,—
А все це лиш облуда і тумап,
Панує-бо за пеї інший пан:

Лукавство там несите за міністра.
Ця спритна постать, до ошуки бистра,
За ніс царицю водить і дворянин.
В години неспокою та тривоги
Там раду радять мудрі астрологи,
Що правди не сказали ще ні в чім,—
Тому ж і віри всі діймають їм.

Алхіміки там золото фабрикують,
Не маючи в кишені і дрібних,
Юрба там розенкрайцерів дурних
І всіх, що в теології мудрють.

Товстий Лурді з-поміж усіх ченців
Був обраний туди помандрувати.
Коли блакить ясних небес повив
Нічний туман, мінливо-пелехатий,
На крилах сну, імлистих та легких,
Полинув наш чернець у рай дурних ⁶.
Не маючи підстави дивувати
У Дурості пічому при дворі,
Він думав, що в своїм монастирі.

Передусім він, глянувши на стіни,
Емблематичні постеріг картини:
Какодемон, що будував той храм,
Накреслив мальовниче там і сям
Помилок, хиб і всіх дурниць портрети.
Там і дотепні плани ви знайдете,
Що виконать ніхто, проте б, не міг,
Хоча у «Віснику» і славлять їх.
Поміж такими дивними дивами,
Де у гурті розязви з шахраями,
Шотландець Лоу там немов живий,—
Землі французької король новий.
Скрашас паперова діадема
Чоло його, де й напис є: с и с т е м а ⁷.
Із мила блискотливі бульбашки
Усім дає він з щедрої руки.
Ченці, повії, судді — для користі
Всі грошки до нього зносять чисті.

О, скільки тут гуртків, гурточків, пар!
З Моліною достатнім Ескобар ⁸,

По них — Дусен, що бідній людській зграї
Ту буллу цілувати простягає,
Яку Тельє так хитромудро склав⁹,
Аж навіть Рим, хоч потай, глузував...
Проте ж із неї безліч випливає
Сперечок, партій, диспутів гучних
І — це найгірше — товстелезних книг,
Де, кажуть, ересей отрутних повно.
(Нудні усі ті книги невимовно.)
Нові белерофонти-вояки
Химер у тім тумані засідлали,
Змагаючись за тъмяні ідеали.
В руках у них не сурми, а свистки.
У нападах священої нестями
Вони незгодних луплять пухирями.
Тут сила всяких доказів ясних,
Дискусій, коментаріїв дрібних,—
І з того всього ще темніші справи!

Гомере-батьку, літописче слави,
Що, Іліаду, давши нам гучну,
Склав і «Жабино-мишачу війну»,—
З могили встань і оспівай до діла
Змагання всі, що булла та зродила!
Он янсеніст, покірний долі син,
Що ласки духу божого не знає;
На прапорі у нього Августин,
За «декотрих» він списка підіймає¹⁰;
Навпроти — ціла зграя ворогів
Сидить на спинах зігнутих попів.

Замовкніть, чвари сусти й марноти!
Навколішки! Дорогу, ідіоти!
В труні, що отінів святий Медар,
Лежить дурних і тупоумних цар!¹¹
Господній дух на всіх французів лине
З убогої тієї домовини:
Сліпому враз він повертає зір,—
І той навпомацки іде в свій двір;
Кривий до того гробу поспішає,
Реве осана — і, як перш, кульгає;
Глухий стойть і слухає мов пень,—
А натовп легковірний день у день
Кричить про явлене високе диво,

Цілуючи труну благочестиво¹².
Товстун Лурді на все те позира
І славить бога сили та добра,
Кричить, не розуміючи нічого,
І з реготу трясеться пузо в нього.

А! Ось і він, премудрий трибунал,
Де засідає й піш, і кардинал,—
То інквізитори, то слуги віри,
Яких побожні оточили сбіри,
То судне коло докторів святих;
Совине пір'я покриває їх,
На головах — ослині довгі уші.
Щоб зважувати людські справи й душі,
Вони вживають певних терезів;
Дві шалі там: одна для дукачів,
Що їх собі святі отці зібрали,
Для крові з грішних, що вони пролляли;
На другій шалі — чотки, літії,
Декрети, булли та ектенії...

Ця вся високовчепа асамблея
Бідаху оточила Галілея¹³;
Він перед ними на коліна став,
Прощення молить, правду-бо сказав.

Що ж то в Іудені за нове багаття?
Кюре в огні печеться, міле браття;
Негідники праречення своє
Сказали: ворожбит Юрбен Грандье¹⁴.

Галігай! І ти, і ти згоріла¹⁵
У розцвіті прекрасної весни,
Коли парламенту продажна сила
Тебе назвала, виплу без вини,
Страшпою спільпицею Сатани.
Ох, Франців високомудра й мила!
У пекло й папу тільки й віриш ти,
За «О тче наш» бойшся порейти!
Стоїть мені в очах наказ твій дикий
Про Арістотеля й шлункові ліки¹⁶.

І вас, Жірапе, отче запальний¹⁷,
У книзі оспіваю я свой!

Немов живу, я вашу постать бачу,
Побожпий і прекрасний сповідачу;
Скажіть мені, як з чарівним дівчам
У сповіді тій повелося вам?
Лихого я не бачу в цій пригоді:
Законне все, Жіраре, що людське,
І тут гріха дошукуватись годі:
Святі отці чинили й не таке.
Одна для мене річ незрозуміла:
До чого тут здалась нечиста сила?
Жіраре! Ви самі, і всі судці,
Всі прокурори, свідки, адвокати —
Лукаві клерки і тупі ченці,—
Шкода між вами чаклунів шукати!

Ось і парламент, що спалити враз
Послань прелатських двадцять дав наказ
І смертний бій оголосив тій раті,
Де на чолі — дивак, святий Ігнатій;
Та й на парламент склалася біда;
Ігнатій радий, а Кенель — рида.
Париж тій долі співчував трагічній
І втішився лиш в опері комічній.

О Дуросте, богине вагітна!
Родила смертних, мати всеземна
Ти більше, піж Кібела ясносила
Богів колись могучих породила,
І дивишся, від радості п'янá,
Як виростає їх незмірна сила:
Дурний тлумач, дурний перекладач,
Та й автор теж, а також і читач!
Скажи ж мені, владарко сьогосвітня,
Хто в цій юрбі, віддалеки помітній,
Для тебе найдорожчий з-між усіх,
Хто найдздатніший до безглуздих книг,
У кого голос — наче рев ослиний,
Хто топчеться на місці щохвилини?
А, знаю! З тим твоєого серця пал,
Хто у Треву свій видає журнал.

Отож Денис у місячній країні
Уміло й потасмки готував
Проти англійців хитрощі невинні,—

Новий тим часом колот повставав
Тут, на землі, де дурнів — як у скрині.
Ступив король на Орлеанський шлях,
На сонці грає королівський стяг,—
А Жанна, з ним верстаючи дорогу,
Над Реймсом обіцяє перемогу.
Ви бачите цих рицарів ставних,
Цих зброєносців юних, запальних?
Усі вони, цвіт рицарства, на сонці
Виблискують, покірні амazonці.
У Фонтевро так чоловіча стать
Примушена жіночій слугувати¹⁸.
Там жінка вищу владу обіймає,
Святих отців вона благословляє.

Агнеса гожа, певеселих днів
Примушена без милого зазнати,
Снаги не маля розпач подолати,
І душу смертний холод їй повив.
Та друг Бонно, вигадник знаменитий,
Зумів життя пригасле розбудити.
Вона розкрила очі чарівні,—
Навіщо-бо? Щоб сльози лить сумні!
Тоді, склонивши голову до п'яго,
Вона сказала: «Зраджено мене!
Яку ж тепер король обрав дорогу
І де його те слово вогняне,
Яким мепі віп у коханні клявся,
З якого пломінь у душі зайнявся?
Сама noctую в ліжку, я своїм,
А Жанна у військових тих уборах —
Агнесі більший, піж британцям, ворог —
Мене ганьбою криє перед ним!
Які гидкі — не вмію я й сказать! —
Тварюки ці, у спідницях солдати¹⁹,
Що чоловіча сила в них сама,
А ніжності утрачена припада;
І чоловікам слави з них нема,
І красна стать пітрохи ім не рада».
Це мовивши, Агнеса вся горить,
Від болю стогне, з гніву аж тремтить,
Ревнивий зір, як полум'я, палає,—
Та враз пову їй думку павіває
Любов, у радах бистра й потайна.

До Орлеана рушила вога,
Аліса з нею та Бонно мостивий,—
І от до корчми випадок щасливий
Приводить їх, де Жанна спочива,
Стомилось-бо і тіло, і голова.
Агнеса жде, щоб ніч усіх приспала;
Тим часом з хитрих розпитів дознала,
Де Жанна спить,— і в темряві пічпії
Туди крадеться, одяг військовий
З Шандосовими надіва штанами
З залізними міщними тилягами *,
Що ковано їх зовсім не для дами.
Як зброя та па плечі їй злягла,—
Вона б упала, бідненька, була...
Бонно праця тут їй помогла.

Тоді Агнеса тихими словами
Промовила: «Амуре, пане мій,
Дай сил мені тяжку носити зброю,
Щоб я збудила постаттю такою
Любов і жаль в душі його ясній.
Мій мілий хоче дівчини-героя,—
Нехай же втішу, звеселю його я!
Піду за ним і буду попліч з ним
За нього в бої битися страшнім.
Коли на нього зловорожі сили
Списи підіймуть і летючі стріли,—
Нехай мене прошиють вістря їх,
Щоб я умерла, він щоб жити міг,
Щоб у хвилину темного конання
Зомліла я від щастя, від кохання».
Бонно цих слів уважно наслухав
І їй меча та списа подавав,—
А Карл тоді близенько пробував.

Агнеса захотіла тої ж ночі
Коханого побачить милі очі.
Тож, повпа нестриманної жаги,
Сіда вона, зігнувшись од ваги,
І жеребця стискає острогами,
Роздряпавши озадок свій штанами.
На огорі нормандському Бонно

* Тиляги — лати, панцер.— M. P.

Хропе й сопе, натомлений давно,—
А бог любові сумно поглядає
На дівчину одважну — і зітхас.

Як тільки рушила Агнеса в путь,—
Зненацька кіпське тупотіння чутъ
Із-за дерев, що віти посплітали,—
І кінні вояки повилітали
В червоних одягах. Ще й лихо в тім,
Що Жан Шандос був за сеньйора їм.
«Гей, хто іде?» — питання розляглося.
А дівчина, — їй, бачите, здалося,
Що це зустрівся з нею сам король,—
Кричить: «Любов і Франція — пароль!
Агнеса я!» — Не встигла докінчити,
Як бідолашну ухопили бритти,
Бонно-добрягу також узяли —
І до Шандоса хутко повезли,
Що, повен люті і страшного гніву,
Поклявся в серці покарати жахливо
Розбійників (хоч би там хто вони),
Які укралі меч його й штані.

Під час, коли з очей нам відлітають
Останні зграї животворних снів,
Щебече птаство в глибині гаїв,
Пригаслі сили в серці воскресають,
Жвавіше котиться по жилах кров,
Тремтять бажання, виника любов,—
Під час отої перед тобою стала,
Шандосе, дівчина; вона сіяла,
Неначе сонце східне навесні.
Яке ж чуття в сердечній глибині
Збудила німфа, дивна красотою,
В твої штані одягнена, герою?

Огонь пробіг в Шандосових очах,
І він крізь зуби каже, їй на страх,
Милуючися на дівочі чари:
«А, маю знов свої я шаровари!»
На постіль садить він її мерцій
І промовляє: «Полонянко мила,
Не до лиця одежу ти наділа».
По тих словах, нестремний та палкий,

Він панцера зриває з неї хтиво.
Пручається Агнеса соромливо
І стогне в переможцевих руках,
Звертаючись до Карла у думках.
А що ж Бонно? Його вояк завзятий
Послав яко митця кухарювати,
Відомо-бо, хоч то вже й давній час:
Бонно — вигадник кров'яних ковбас,
Йому ви честь, французи, віддаєте,
Коли з вуграми хвалите паштети!

«Сеньйоре! Що ви хочете вчинить?
Ой лишечко!» — Агнеса лебедить.
Шандос: «Божуся (божаться всі бритти) ²⁰,
За кривду я повинен одплатити.
Штані — мої, а я добром своїм
Не поступався ще пі перед ким». —
Таке промовив — і з одного маху
До голого роздяг він бідолаху,—
А та, обійми чуючи міцні,
Ридала тільки: «Я не хочу, ні!»

Під цю хвилину крик розтявсь: «До зброї!»
Зчинився гуркіт, лемент, гвалт і грім,—
І крові й смерті вісником страшним
Сурми розлігся голос бойової.
Прокинувши, Жанна не знайшла
Ані шолома із пером з орла,
Ні панцера ²¹, апі брагет, що звичай ²²
Носити каже статі чоловічій.
Без роздуму, скопивши павмання
Своєго зброєносця убрання,
Вона ослові скочила па спину
І крикнула: «За віру! За крайну!»
Сто рицарів на поклик той гучний,
Шістсот солдатів кинулося в бій.

Тут брат Лурді, щоб край свій рятувати,
Покинув темні Дурості палати
І до англійців прилетів з небес,
Мішок незgrabних несучи чудес
Ta нісенітниць, що ченці побожні
Між людом сіуть у часи тривожні.
Труснув мішком — і лютих ворогів

Дикунських забобонів оповив
Густий туман, що Франція віддавна
У нім живе, своїм безглуздям славна.

Так ночі бог у повозі своїм,
Над падолом літаючи земним,
Нас обсилає видив чорним маком
І ми дурницям віrimо усяким.

ПІСНЯ ЧЕТВЕРТА

Жанна та Дюшуа б'ються з англійцями. Що сталося з ними в замку
Гермафродита

Коли б я королівську мав корону,—
Підданцями б сумирно керував,
Щодня по благодійному закопу
На щастя б їм і втіху дарував.
Коли б фінансів я служив міпістром,—
Круглецькі б суми я давать велів
Умам високим і талантам бистрим,
Бо кожен з них на плату заслужив.
Як митру б я єпископську надів,—
Шукав би згоди я і з моліністом,
І з неспокійним диким янсеністом.
Але, коханку маючи струнку,
Не розлучався б з нею я, панове,
Щоб кожна ніч — у розкоші любові
І кожен день в яснім ішов тапку,
Їй душу огортаючи палку.
Закохані! Красуню покидати —
Ой леле! Небезпека не мала!
Тут можете за день один придбати
Ви не одну прикрасу для чола!

Не встиг Шандос, у пристрасті неситий,
Свою солодку здобич ухопити,
Як Жанна налітає, ніби птах,
Кров проливає, сіє смерть і жах.
Деборин спис, що похибок не знає,
Страшному Дільдо груди прошивав,
Що грабував скарби святі в Клерво
І гвалтував черниць у Фонтевро.
За ним тяжка не поминула кара

І гідного мотузки Фонкінара.
Цей волоцюга, хоч родився він
Серед ірландських снігових долин,
У Франції чинив свої зальоти,
Немовби ріс в палкому Римі доти.
Мілорд упав на землю Галіфакс,
І брат його двоюрідний Боракс,
І Мідарблу, що вкрив отця клятьбою,
І Бартоней, що жив із братовою.
Узвавши горду Діву за взірець,
І рицар-вождь, і рядовий боець
Десятки бриттів б'ють з одного маху,
І стогне поле бойове од жаху.
Гадали вірні Франції сини,
Що став із ними попліч бог війни.

Серед отого галасу і руху
Наш брат Лурді кричав що тільки духу:
«Вона невинна! Вороги, тремтіть:
Святий Деніс уготував цю мить;
Вона невинна, і її руками
Господь дивається перед вами.
Всі на коліна, Альбіону гній,
Складайте зброю, поклонітесь їй!»
Тальбот, вояк нестримно-гордовитий,
Ченця велить завзятого схопити.
Схопили, в'яжуть,— а товстий монах
Кричить з незгасним полум'ям в очах:
«Нехай умру, нехай вернусь до бога,—
Дівочності судилася перемога!»
Довірливість живе в людських серцях,
І кожне серце — мов покірна глина;
Найшвидше ж покоряється людина
Тому, хто подив будить в ній і страх.
Лурді товстого мова екстатична
Переконала краще вояків,
Як Жаннина одвага героїчна
І сміливість її товаришів.
Той нахил вірити в діла незнані,
У забобони, в явища туманні,
Отих ілюзій ошуканських рій
Уми англійцям збили в січі злій.
Англійці добре на війні змагались,
На філософії ж не дуже знались,

Ім краще меч, ніж розум, слугував.
Це лише тепер розумних час настав.

Шандос, у бої полягти готовий,
Кричить: «Праворуч, Англії синове,
Шикуйтесь!» — Але не встиг сказати,—
Усі ліворуч як один біжать.
Так в давні дні над голубим Евфратом,
У краї живши світлім та багатім,
Юрба хотіла, з гордощів сліпа¹,
Аж до небес поставить стовпа,
А бог, таких сусідів не бажавши,
На сто язиків їх розбив назавше.
Оточ було, котрий води прохав,—
Йому товариш враз підносить вапну...
Так бог з людей зухвалих насміяв,
І всі відтіль розбіглися поквапно.

До Орлеана, на вали фортець,
Прилинув, мов крилатий вістовець,
Переказ про блискуче подолання —
І Діви почалось там вихваляння.
Ви знаєте французів запальних:
Честь над усе чарує й надить їх,
На бій вони ідуть, немов у танці.
Тож Дюнуа, усіх бастардів цвіт
(Його за Марса взяв би давній світ),
Ля Гір, Сентрайль, уставши рано-вранці,
Рішмон з Трімуйлем покидають шанці
І всі кричать на сотню голосів:
«Де вороги? Подайте ворогів!»

Не довго ж їм того чекати бою:
Тальбот, ясним прославлений умом,
У засідці, ще й не з одним полком,
Чекав на них під брамою міською.

Тальбот уже давненько перед тим
Амуром і Георгієм святым
Поклявся, що ввійде-таки до міста.
В його душі була жага двоїста:
Луве дружина, як відомо нам,
Палким цвіла до нього почуттям,

І наш герой, опріч міської брами,
Завоювати хотів і серце дами.
Тож тільки вийшли наші вояки —
Тальбот на них послав свої полки,
Але французи встояли, смільки.

Поля прославленого Орлеана,
Вам од потомків похвала і шана!
Завзяті рицарі на довгий час
Людською кров'ю угноїли вас.
Ані Фарсал, ні Мальплаке, ні Зами ²
Криваве поле, вкрите мертвцями,
Ні жодне бойовище в давнині
Страшнішої не бачили борні.
Списи, дрітки і легкопері стріли
Літали, розбивалися, дзвеніли;
Під копитами диких скакунів
Стогнали тяжко сотні вояків;
Мечі палали іскрами ясними,
Аж навіть сонце блідло перед ними;
По мураві, блискучій від роси,
Котились руки, голови, носи.

Всі ангели війни з небес високих —
І смерті вістівник, і Михаїл,
І переможець диких перських сил ³ —
До вчинків придивлялися жорстоких,
До вікопомних подвигів і діл.

Михайло терези вхопив широкі ⁴,
Уживані всякчас у небесах,
І важити почав на терезах
Французький запал і англійський спокій.

Герої наші на вазі отій,
Бідахи, вийшли легшими, ніж бритти:
Тальбот їх переважив знаменитий,
На цьому і кінчився суд святий.
Тоді Рішмона ранив список тяжкий
У місце, що сідати ним годиться;
Сентрайлля — в ногу, бистру до ходи,
Ля Гіра — ох! Я не скажу куди,
Ta жаль його кохапки-чарівниці!
В мулке болото Ля Трімуиль загруз —

І руку славний там зламав француз.
Тоді ж то всі, побиті й невеселі,
Вернули в місто і лягли в постелі.
Так сила божа покарала їх,
Що, бач, Дениса підняли на сміх.
Господь, як хоче, милувай карає,
Кенель сказав це, годі й міркуватъ;
Усім він лиха присудив зазнатъ,
Бастарда лиш одного виключає.
Тож рицарі, знеможені від рап,
Вертаються на пошах в Орлеан,
І Жанну проклинаючи, і долю,—
А Дюпua по бойовому полю
Літає, наче близькавка яспа.
Він коле, ріже, голови стина,—
І враз туди пробився, де завзято
Криваве Жанна відбуває свято.
Як два потоки, липучи в полях
З високих гір під буряну годину,
Зіллються, хліборобові на страх,
В одну ріку — і всю поймуть долину,—
Так Жанна вдвох із Донуа буйним
На бриттів махом кинулись одним.
Вони так палко сікли та рубали,
Так ворогів неутомленно гнали,
Аж опинились, де й самі не знали.
Нема британців, та й своїх нема,—
А вже павколо ніч стоять німа.
«За Фрапцію!» — гукнули без відмови —
І зупинились тихо край діброви,
При місяці шукаючи, куди
Ударитись, щоб не знайти біди.
Шкода! Ані признаки, пі дороги,
А втома й голод муково печуть...
Яка користъ у біса з перемоги,
Коли немає де по ній заснуть!
Так корабель без керми, без вітрила
В руках Нептуна — іграшка безсила.

Аж раптом пес, надбігши з-за кущів,
Надію на рятунок їм явив;
Він зблизився, він гавкає, плигає,
Хвостом своїм привітливо махає,
Вперед біжить, вертається до них...

Коли б, здається, говорити міг,
Сказав би так: «Не гайтесь, панове,
За мною їдьте. Вам нічліг готовий!»
Герої наші зрозуміли вміть,
Що каже він, не вмівши говорити,
І рушили поспішно в путь-дорогу,
За Францію шлючи молитву богу
Та компліменти правлячи гучні
Одно одному за діла страшні.

Хоч мимохіть, залюблено і хтиво
Одважний рицар поглядав на Діву,
Та відав: певна цяцьочка мала
Для Франції у неї зацвіла,
І хто зірве дочасно квіт той любий,
Той рідний край свій доведе до згуби.
Шляхетпій муж, він стримував жагу,
Отчизну згадуючи дорогу.
Проте коли священному ослові,
Біля коня ступаючи в діброві,
Спіткнувшись трапилося, на біду,—
Наш Дюпуд красуню молоду
Обияв за стан, щоб їй опору дати,
А дівчина, бажавши, певне, спати,
Схилилася до чого, як малá.
Тож близькість поміж них така зайшла,
Що, поки напі подорожні мчались,
Уста їх щохвилини зустрічались,
Щоб говорити зблизька, не здаля,
Про рідний край, війну та короля.

Розказують, припадпице Авроро⁶,
Що Карл Дванадцятий тебе до двору
Не зважився прийняти аніяк —
І рапцю суворий мав вояк,
Гроза для вінценосців та кохання:
Було б з тобою затяжке змагання.
Та в Жанною відмовитись утіх —
Голодному не їсти страв смачних,—
Хто більший подвиг появити може?
Був Дюнуа на д'Арбріселя схожий⁷,—
Великого святого, що лягав
Між двох черничок на тісній постелі

I, груди й стегна гладячи дебелі,
Диявольську спокусу відганяв.

Зайнявся день, і перед їхнім оком
Піdnісся замок видивом широким:
Фасад чудовим мармуром білів,
Дорична височіла колонада,
На ній балкон із яспису горів,
Порцелянова грала балюстрада.
Мандрівникам, натомленим украй,
Здалося, ніби перед ними рай.
Пес гавкає — і двадцять сурен грає
Їм на добридень; сорок слуг метких
Назустріч подорожнім вибігає,
Усі в уборах пишно-золотих.
Два молодці ведуть з уклоном їх
У щедро приоздоблені палати;
В купелях світлих миють їх дівчата
З пошаною; по сніданні смачнім
Постелено м'які постелі їм,
І аж до ночі в любому спокої
Хропли там по-геройському герої,

Та треба знати: замка володар
Такого, що позаздрив би і цар,
Був син одного з геніїв чудовних,
Що іноді їм набіга каприз
До чад землі, безсильних і гріховних,
З небес високих ізлетіти вниз.
Це божество зійшлося по-людському
З черницею в монастирі святому,
І народився в них Гермафролит,
Чаклуя і некромант на цілий світ,
Син щонайкращий батькові такому.
Чотирнадцять йому збулося літ —
І з височин отець його злітає
І каже так: «Моя в тобі палає,
Дитино, кров. Скажи ж мені, який
Тобі дарунок дати, сину мій,—
Усе ладен для тебе я зробити!»
Жадібний зроду, в маренні неситий
Гермафролит на те йому: «Палких
Душа моя щохвилі прагне втіх,
Подвійна стать — моя найбільша мрія.

Хай жінкою роблюся уночі я,
А вдень хай буде з мене чоловік!»
Інкуб йому: «Гаразд, дитя!» — і зник.
Від того дня ця дивина природи
Подвійно споживає насолоди.
Отак Платон, довіреник богів⁸,
Про наших повідає праобразків,
Що першими створені із глини,
Всім бездоганні, дивні андрогіни,
Які, одержавши подвійну статті,
Самі себе уміли вдовольняти.

Та їх з Гермафродитом не зрівнять:
З самим собою питають раювання,—
Це не найвище із можливих прав;
Щасливший той, хто з більшім поділяє
Жіноче й чоловіче поривання.
Придворці звуть його царем істот,
Що ввечері — Венера, вдень — Ерот,
І для утіх шукають любострасних
Удів, панянок, хлопчиків прекрасних.

Гермафродит забув лиш об однім
Родителя своєго попрохати,
Хоч мав потребу доконечну в тім:
Любов до себе в інших викликати.
Тож учинив так світу володар,
Що гидший він, ніж Самюель Бернар,
Що він не міг подобатись нікому,—
І надаремне в замку він своїому
Бенкети улаштовує гучні
І навіть вірші пише запальні!
Коли удень він обіймав коханку
Чи, жінкою зробивши до ранку,
З кимсь одчайдушним пестоощів шукав,—
Одуреним себе він почував;
У відповідь на пломенисту спрагу
Він мав огиду, лайку та зневагу.
Так потвердилось казане давно,
Що щастя й велич — зовсім не одно.
«Як! — говорив він: — Наймичка остання
Удвох із любим зазнає кохання,
Пастушку юну обійма стрілець,
З черничкою втішається чернець,—

І тільки я, на цілий світ єдиний,
Блаженної не відаю хвилини!»
І він присягся іменем стихій
Карати дів і хлоців уродливих,
Щоб приклад був кривавий і страшний
Для всіх, кого любив він без надій,
Для серць невдячних, зимних і зрадливих.

Щораз гостей він пишно частував:
Ні Савської смуглявої цариці ⁹,
Ані Талестри, діви-чарівниці,
Такий бенкет ніколи не стрічав
У двох царів, прославлених та дивних,
Як він для молодичок лаштував,
Для бакалаврів і вояк мандрівних.
Та як доходило до певних діл,—
Біда тому, до кого він лицяється
І хто його зальотам опирається:
Нешасну жертву саджено на кіл.

Завечоріло, з пана стала пані.
До Дюпua, в нестремному бажанні,
Вона послати каже гайдуків,
Щоб він трапезу з пею розділив
На антресолях,— а в ї дальні пишні
Наїдки й Жанпі подано розкішні.
Красунь бастард, напаханий, стрункий,
Ввіходить. Стіл на нього жде такий,
Як той, що Клеопатра-чарівниця ¹⁰
Для Цезаря веліла готовувать,
Великого в мистецтві воюватъ,
Для славного Антонія-п'яници,
Або як той, що навіва рядки ці,—
Його мені улаштував чернець,
Слуга господній, до їди митець,—
Як той, нарешті, де в ясних чертогах,
Коли Назона вірити словам,
Коли Гомер по правді каже нам,
Юпітер, для спочинку по тривогах,
З Європою, з Данасю удвох
П'є без Юони, достеменний бог.
Щораз іде смачніша переміна —
Їх подають Аглай, Єфrozіна
І Талія: так звуться в небесах

Три грації, що марні теревені
Про них розводять педантичні вчені.
Нектар кипить у Гебиних руках
І в Ганімеда юного правиці¹¹ —
Його украв Зевеса бистрий птах,
Щоб цар богів мав з ким повеселиться.
От при такому Дюнуа столі
З Гермафродитом сів у любій млі.

Чудне створіння пишно одяглося,
Алмазами прикрасило волосся,
А жовту шию обвило кругом
Рубінів, перлів не одним разком.
Шкода! Потвора тільки бридша стала!
До Дюнуа вона щось прошептала —
І наш герой уперше затримтів.
Проте, найлюб'язніший з вояків,
Він господині відплатити гречно
За учту гостелюбну і сердечну
Бажає, занедбавши зір і смак.
«Тим більше слави!» — думає бідак.
Але дарма себе він непокоїв:
Бував неможливе й для героїв.
Оточ, хоча й запавши у печаль,
Гермафродит до нього має жаль,
Улещений і врадуваний потай
Зусиллями одважного бійця:
Хоч не дійшла належного кінця,
Але ретельно почалась робота.
«Узавтра,— каже пані,— довести
Ви можете змагання це до краю.
Я більше сил, мосьпане, вам бажаю,
Щоб шану ніжністю перемогти».

Аж ось Аврора золота на сході
Оповістила ранок всій природі.
Коли вопа поглянула на світ,
Знов чоловіком став Гермафродит.
Тож, по-новому жадібний і хтивий,
Іде в опочивальню він до Діви,
Покров зриває піжкий та легкий
І непристойно гладить перса її,
Поганячи цілунком, як повію,

Святих підпору, Франції надію.
Що більше палу, то бридкіший він!

У гніві сuto християнськім Жанна,
Ніяких не ясуючи причин,
В мерзенну пику затопила пана.
Отак бува у мене на ланах
Кобила горда, вся в пістрявих плямах,
На мускулястих і твердих ногах,
Немов тигриця, з полум'ям в очах,
Осла тупого одбиває замах,
Що на озадок любий був ізліз —
І, вдарений, аж покотився вниз.
Та зле вчинила дівчина, хоч браво:
Господар на пошану має право.
Звичайно, соромливість боронить
Повинні всі дівчата й навіть дами,
Але ж як принц навколішки стоїть
Чи дивовижний геній перед вами,—
Його в лиці не випадає бить.
Гермафродит, хоч був гидкий, як гріх,
Іще в житті не зазнавав такого,
Ба й зважитись ніхто б на те не міг.
Він галасує, кличе слуг своїх —
Пажів, лакеїв, гайдуків усіх —
І з натовпу до нього докотилося:
«На Дюнуа вона б так не гнівилася!..»
Брехні трутізно, наклепів жалоб,
Гадюки чорні чорної обмови!
Як при дворі французькому, кубло
Ви в'єте ї там, де сяє цвіт любові!

Ображений подвійно, наш тиран
Страшний, кривавий укладає план
І слугам каже часу не барити —
Обох на кіл негайно посадити.
Покірні слуги,чувши вирок цей,
Високі палі ставлять для гостей —
І смерть дочасна має там скосити
Ясної Франції найкращі квіти!
Челядники бастарда роздягли,
Зв'язали і на місце привели,
Де гордовиту, чисту і вродливу
Юрба нахабна мучила вже Діву:

За вроду і за сміливий удар
Їй смерть готує свій кривавий дар.
Ведуть її, різками затинають,
Сорочку з тіла білого зривають
І катові лихому віддають.
А Дюнуа, йдучи в останню путь,
До часно вмерти маючи не в битві,
Високу душу вилива в молитві.
Та гордий він, як сокіл на ловитві,
Аж навіть і призвичених катів
Перед героєм подив охопив!

Коли ж побачив муки він тієї,
Що за французькі мстилася лілеї,
А мала тут прийняти земний кінець,—
Прокляв він долі лютий рішепець,
На постать він поглянув, що коханням
Не осквернив ще жодний чоловік,—
І так заплакав над її стражданням,
Як над своїм не плакав би повік.

Така ж, як він, і гордовита, й чула,
В жахливий час вона і не здригнула
І погляд промовляв її палкий,
Що лиш його на світі жалко їй.
Прекрасних тіл солодка білоспіжність
У них будила обопільну ніжність,—
Та боляче, коли любов така
Лип на краю могили виника.
Уже ж бо, повен заздрощів і гніву,
Двоспастий звір прислужникам велить,
Щоб пару цю, як каже він, зрадливу
На гостроверхі палі посадить.

Аж тут зненацька, ніби грім із хмари,
Розлігся голос: «Гей, не треба кари!
Стривайте!» — і спинилися кати
На ці слова, затамувавши подих.
Що ж? Дивляться: стоїть чернець на сходах
У каптурі, як їм велить закон.
То був, папове, друг наш Грібурдон.
Як гончий пес, що оленя легкого
Такий приємний, запашний для нього
Почутив слід — і лине по кущах,
Куди його веде солодкий пах,

І хоч не бачить, а напевне знав
Тропу, якою звірина біжить,
Ані на що круг себе не зважає,
З дороги не збивається й на мить,—
Так добрий син Ассільського Франціска
За Жанною без одпочинку гнав
На мулі, що між хащами стрібав,
Гойдаючися, мов тяжка колиска.

«Гермафродите! — крикнув він: — ім'ям
Отого яблука, що з'їв Адам,
Ім'ям побожної твоєї нені,
Ім'ям отця, що з гепів був геній,
Благаю: любу відпусти мою.
За них себе на послугу даю.
Як цей герой і ця-от красна діва
В тобі збудили справедливий гнів,—
Я з цим-от ділом справлюся щасливо!
Ти знаєш, хто я, то не тратьмо й слів.
На мулі незвичайному сиджу я —
З ним працю пезвичайну поділю я,
І ти не раз промовиш навпростеъ:
Мул варт ченця, а мула варт чернець.
Нехай іде до лиха цей вояка,
А Жаппа — неабияка присмака
Для нашого знавецького стола.
Ціна за неї всяка — замала».

Огидою та пострахом чернечі
Незайманицю виповнили речі,
Чеснота-бо і дум високих стрій
Були дорожчі за рятунок їй.
Душі її небесне поривання
Бороло все, ба навіть і кохання.
Гарячі слізози по щоках біжать,
Від сорому нещасна червоніс
І очі в марній закрива надії:
Не бачити її небаченою статі!

А в Дюнуа тяжкі думки горять.
«Як! — дума він: — розстрига і ледащо
Цю квітку Франції зірве найкращу,
Яку так пильно, ревно я беріг,
Про землю дбавши прадідів моїх!»

Масні ченцеві речі спокусили
Потвору злу, що прагнула забав;
Гермафродит, удавши усміх мицій,
Ченцеві любострасному сказав:
«Що ж, згоден я! Готуйте ваші сили
Ви, отче, з мулом для солодких справ.
Французів цих — беріть, коли схотіли!»

Жезл Якова товстий мав Грібурдон ¹²,
І персня, й ключ, короті Соломон
Зоставив нам, і чарівну тростину,
Що нею слугувався фараон,
І ту мітлу, на світі цім єдину,
Якою відьма, лиса, мов коліно,
Злетіла, як покликав цар-пастух,
Щоб викликати Самуїлів дух.
Був наш чернець у чаклуванні зух:
От кіло він накреслив за хвилину,
Сипнув землею на свою тварину
І кілька слів магічних проказав,
Що Зороастр колись їх уживав ¹³.
На ті слова з диявольської мови —
О дивина! Чудуйтесь, панове! —
Наш добрий мул зіп'явсь на дві нозі,
А далі (все робилось по черзі)
І голова круглішою зробилася,
І шапочка на голові вродилася.
Отак колись за гордість пишний цар ¹⁴
На бугая повернений був богом,
Сім літ не їв, окрім трави, нічого,
А як людина знову стала з нього,—
Збагнув господь марноту всіх покар.

З височини небесного склепіння
Денис дивився, повені співтерпіння,
На Жанну д'Арк у муках та в слізах.
Злетів на землю сам би він, як штах,
Та ба! Це не було в його руках.
Зчинив великий шум у небесах
Мандрівкою свою небожитель.
Святий Георгій, Англії святитель ¹⁵,
Обурювався вельми, що Денис
Без дозволу злетіти смів униз
І брав там участь у воєнній бурі.

Святі перекорятись почали
І під кінць на лайку перейшли.
В англійського святого у натурі
Є завжди риси грубі та понурі,
І хоч живе в господнім він раю,
Отчизну скрізь нагадує свою.
Так дехто, і потрапивши в палати,
Манер не може простих подолати.

Тут час мені, читачу, відпочить:
Ще довга путь, і можна притомиться.
Дух одведу, щоб вірно повістить,
Що смілива пережила дівиця,
Земні діла очам твоїм явить,
Пекельні і небесні таємниці.

ПІСНЯ П'ЯТА

Чернець Грібурдон, що хотів згвалтувати Жанну, по справедливості потрапляє в пекло. Він розказує про свою пригоду чортам

Шануйте, друзі, бога в небесах,
Живіть як добрі, вірні християни,
Бо час гіркого каяття настане!
За юних літ кружляв я по шинках
З гульвісами, своїх бажань рабами,
Що тільки й знали чарку та повій,
А про святі й не згадували храми,—
Служитель церкви був для них смішний.
І що ж? Еге! Розбилась повна склянка:
Кирпата смерть з косою у руках
Перетинає їм веселій шлях,
І вісниця Атропи, лихоманка,
Гидка, кульгава Стіксова дочка
Голубчиків чатує з-за кутка.
Тоді нотар або служниця стане
Над бідолахою: «Пора вже в путь!
А де вас поховати, добрий пане?» —
Уста поблідлі спізнено зітхнуть,
І спізнепо прокинеться сумління,
Страшний мучитель для безбожних душ.
Він молитви щепоче по латині
Святому Роху і святій Мітуш¹, —
Додержується всіх церковних правил,—
Шкода! Під ліжком притаївсь диявол,

Чигаючи на п'ого. Відлетить
Душа із тіла — і печистий вмить
Її хапає хижко та запекло
І в пазурах страшних несе у пекло,
Де душ таких чимало вже сидить.

Якось, читачу, в житлах попідземних
Сам Сатана, вождь сил усіх таємних²,
З підданими гучний бенкет справляв.
У пеклі райських не чекай забав,
Свої там веселитися причини:
Якраз гуртом чималим капуцини,
Которийсь паша, кардинал товстий,
Якийсь король північний, три абати,
П'ять радників та інтендант пузатий
Попались їм — добуток дорогий! —
На сковорідки, над огонь страшний.
Нечистих сил владика чорнорогий
У колі найповажніших чортів
Пекельний нектар, наче брагу, пив,
Приспівуючи весело до нього,—
Аж тут зачуває гомін од воріт:
«А! Любий гостю! Шана і привіт!
Це він, панове, емісар наш ревний,
Наш любий брат, паш друг сердечний,

кревний,

Це Грібурдон, нам вірний повсякчас!
Святий панотче! Просимо ж до пас,
Люциферів достойний побратиме,
Апостоле диявольських наук!» —
І почалось міцне стискання рук,
Із криками помішане гучними,
А далі вся ватага підвела
Ченця до бенкетового стола.

На рівні ноги звівся цар гесни
Та й каже: «Рано ж ти прибув до мене,
О найславніший з гультяїв святих!³
Ще б на землі хоч трохи послужити!
Так тільки ти з країни франків міг
Чортячу семіпарію зробити,
Ти найсильніше мій устав беріг!
Але чи ж горю помогти словами?
Бери-но чарку, пий, гуляй із нами!»

Цілус, вдавшись у священий жах,
Своєго пана в копито монах
І певеселим оком поглядає
На огняне просторище безкрас,
Де пробувають серед мук страшних
Убивство, зрада, непокора, гріх.
Нечистий дух усім там верховодить,
Усе земне там смерть собі знаходить,
То кладовище розуму, знаття,
Краси, любові, радості життя,
То юрми безконечні, незліченні
Дітей небес, підкорених гесні.
Туди, читачу, попадає в бран
Король найкращий і лихий тиран.
Караються в тій огняній пустелі
Траян хоробрий, мудрий Марк Аврелій,
І добрий Тіт, опора людських прав,
І два Катони, вороги пороку,
І Спілон, що пристрасть подолав,
Що Карфаген переборов жорстоко.
На полум'ї там смажаться Платон,
Гомер божественний і Ціцерон,
І віл, мудрець між мудреців єдиний,
Сократ, кого замучили Афіни.
Там навіть добродетельний Арістід,
Солон правдивий — серед людства перли:
Хоч прожили життя вони як слід,
Але шкода — без сповіді умерли.

Ta здивувавсь найбільше Грібурдон,
Побачивши у казані гарячім
Святих і королів, які закон
Несли господній темним і незрячим.
Одним із перших там король Хлодвіг⁴.
Читальник мій дивується, я знаю,
Що він у пеклі опинитись міг,
Підданим одчиливши браму раю.
І справді дивно: тут, серед поган,
Найперший серед франків-християн!
Що ж,— легко я розвію цей туман:
Хрестення — не рятунок це для того,
Хто злочинами душу забруднив,—
А цей Хлодвіг себе гріхами вкрив,
Було жорстоке, люте серце в нього;

Ось через що — подумайте самі —
Його святий не врятував Ремі.

Серед царів могутніх та величних,
Оселених в падолі мук довічних,
Був також і великий Костянтин.
«О доле! — здивувався францісканець,—
Та як же міг сюди потрапить він,
Фундатор церкви, господа обрапець?
Богів фальшивих зруйнувавши храм,
Він з ними в пеклі опинився сам!»
А Костянтин одповідає щиро⁵:
«Хоча поганську розметав я віру,
Хоч на руїнах давніх вівтарів
Я богу правди ладан воскурив,
Та речі ці, високі й урочисті,
Для власної робилися користі.
Церкви священі мав я за щаблі
До кесарського трону па землі.
Розкоші, втіхи, гордість, любослав'я —
Ось божества, которым слугував я,
А злoto християн і їхня кров —
То шлях, яким я до фортуни йшов.
Лукавством і злобою оповитий,
Свого я тестя зважився убити.
Розпутним палом виповнений віщерь,
Залитий кров'ю, лютий та безсилий,
Я жінку й сина засудив па смерть,
Од ревнощів та од жаги сп'янілий.
Тож досить, Грібурдоне, є причин,
Щоб катувався в пеклі Костянтин».

Святий отець дивується дедалі:
У вічнім царстві муки та печалі
Куди лиш глянь — то славний казнодій,
То мудрий доктор, то прелат товстий,
Ченці з Мадріда і чернички з Рима,
Сповідачі велимож, монархів, дам,
Що перед пеклом рай спізнали там
Із дочками духовними своїми.
Цураючися всіх отих прояв,
У чорно-білім одязі стояв
Монах із шевелюрою, як миска,—
І посміхнувсь лукаво син Франціска:

«Цей бовдур богомільний і тупий ⁶
Одягся, бачу, в якобінський стрій...»
«Гей! — крикнув він: — скажи, хто ти такий?»
А тінь йому: «Печаль моя велика!
Дитя! Святого бачиш Домініка!» ⁷

На це ім'я, відоме нам з ікон,
Аж поточився бідний Грібурдон
Та й каже, кладучи хреста на себе:
«Ви в цій безодні, ви, обранець неба,
Святий, апостол, божий посланець,
Надія церкви, вірних душ отець,—
Ви з грішниками, ви з єретиками
Караетесь! Господня сила з пами!
А де ж вона, небесна благодать?
О люди! Годі молитви читатъ
Усім святым, як ви до того звикли,
Коли на них диявол гострить ікли!»
На те іспанець чорно-білий знов:
«А, що вже нам до всіх людських розмов!
Нехай вони чи гудять там, чи славлять —
Бігме, тепер одпаково мені:
Де пас плема — акафісти нам правлять,
А де ми с — печуть нас на вогні.
Одному храми дорогі будують,—
А він, бідаха, вариться в смолі;
Той від усіх проклятий на землі,—
Аж зирк! Він там, де праведні царствують.
Що ж, бач, до мёпе, то мелé катують
Ці бестії ніяк не без підстав:
Я альбігойцям муки завдавав,
Призводив їх, нещасних, до загину.
Мене печуть, бо пік і я, мій сину».

Та годі! І залізним язиком,
Що без угаву, вічно говорив би,
Я всіх святих, проте, пе полічив би,
Диявольським уловлених гачком!

Коли ж ото чортячий набрід милий
Із гостем зазнайомився новим,—
Усі його тісненько обступили
І заволали голосом одним:
«Скажи, скажи, славетний Грібурдоне,

Чому в цей вир, од сліз людських солоний,
Так рано ти, дочасно прилетів?
Що сталося? Як ти життя скінчив?»
«Пашове! — францісканець одповів: —
Я розкажу вам об своїй пригоді,
І то правдиво, запевняю вас:
Умер я, панство, то й брехати годі,
Хоч за життя брехав я повсякчас.

Слуга ваш завжди вірний, нелукавий,
Для вашої та для своєї слави
Там, на землі, я подвиг учинив,
Що все черпецтво шаною покрив.
Погонич мій — що за тварюка, нене!
Суперник співдостойний і для мене! ⁸ —
Коли до праці вмовленої став,
Гермафродита навіть здивував.
Та й я, сказати, сил усіх доклав,
Щоб те створіння, палом знамените,
Потворну ту самицю вдовольнити,
За послуги, яких не бачив світ,
Віддав нам дівчину Гермафродит,
І люба вже надходила хвилина,
Де стратила б невиннощі невинна:
Її руками міцно я стискав,
Погонич мій іззаду обіймав,—
Гермафродит зо сміху аж лягав.

Але зневацька — диво над дивами! —
З небесних, понадхмарних верховин
(Де ми, з відомих добре нам причин,
Ніколи не опинимося з вами)
Спускається той довгоухий звір,
Який — це нам із біблії відомо —
Озвавсь до Валаама по-людському,
Як їхав той серед високих гір.
Була на ньому вишита кульбака *,
При луці меч одгострений дзвенів;
Він крила мав,— а вже така ознака
Не для звичайних створена ослів.
Як Жанна те побачила, панове,—
«Це мій осел! — гукнула: — друг чудовий!»

* Кульбака — сідло.— M. P.

Мене від жаху так і затрясло,—
А він підбіг, той дивогляд ухватий,
До Дюнуа, немовби хтів сказати:
«Сядь, рицарю, до мене на сідло!»
Сів Дюнуа на нього та й поїхав,
Але на нас, панове, не від нас!
Свого меча він вихопив із піхов,—
Ох, та й страшний настав для мене час!
Пан Сатана тут може пригадати
Хвилину схожу, день отої проклятий,
Коли він мався з богом воювати,—
І враз Михайло із мечем в руках⁹
На нього налетів у небесах.

От-от мене вояка був би вдарив,—
Та кинулись намислив я до чарів.
Своє лице параз я відмінив,
Позбавився кошлатих чорних брів
І обернувсь на дівчицу свіженьку,
Струнку, хорошу, чисту, молоденьку.
Як золото, густа вилася коса,
Грудей іще педіткнутих краса
Просвічувала крізь тонкий серпанок.
Усі принади чарівних панянок,
Всі їх манери я здолав віддать,
А перш за все — невинності печать,
Що завжди обіцяє так багато —
І більше раз у раз, ніж може дати.
В очах горіла пристрасть потайна,
Що й мудреця б старого запалила,
Що серце б дике, кам'яне сп'янила,
Як келих найміцнішого вина.
Бастарда в серце влучила вона:
Меча свого він був підняв на мене,
Од ревності, од лютості шалений,—
І думав я, признаюсь навпростець,
Що Грібурдонові настав кіпець.
Та глянув рицар — і рука упала.
Колись Медуза, кажуть, обертала
Усе на камінь поглядом німим.
Зробив я інше з ворогом моїм.
Засліплений дівочою красою,
Він випустив свою нехибну зброю,

І зрозуміло б навіть і дитя,
Яке його проймало почуття.
До мене щастя, бачиться, схилялось,—
Але не так ісклалось, як жадалось.

Погонич мій, що хижко обіймав
Дебелі стегна войовниці-діви,
Любов'ю враз до мене запалав,
Побачивши мій стан легкий, знадливий.
Ох, другі! Та чи ж думав я коли,
Щоб чарі піжні і тонкі могли
Сподобатись такому мугиряці?
Із Жанною не докінчивши праці,
Напризволяще він пустив її.
Пішли за вітром хитрощі мої!
Красуня, опинившися на волі,
Взяла меча, який валявся долі,
Покинутого грізного меча,—
І утекти від неї не вдалося:
Вона мене вхопила за волосся
І вдарила — ой леле! — з-за плеча.
Тоді я з милим розлучився світом,
І що там сталося з Гермафродитом,
Із Жанною, з бастардом-вояком,
З погоничем ослячим та з ослом —
Довідатись уже не мав я сили.
Одно скажу: щоб їх чорти вхопили!» —
Так докінчилася повість жалібна.
Сміялось пекло, аж гула луна.

ПІСНЯ ШОСТА

**Пригоди Агнеси та Монроза. Храм Слави. Трагічна пригода
Доротеї**

Покиньмо пекло, яму ту бездонну,
Де з Люцифером Грібурдон горить,
Знесімось на крилах у блакить,
Землі огляньмо неосяжне лоно.
Гай, гай! Те саме пекло віть у віть!
Чеснота тут карається без міри,
Тут сонце правди ганьблить лицеміри,

Мистецтво гине, розум пропада,
Високі душі зникли без сліда.
Політика підступна і лукава
По всіх усюдах заступас право;
Священики, що не втекли від них,
На мудреців озброють дурних;
Прагнучий Зиск, що над усім царює,
Що мир дає нам і війну диктує,
Ховає в скриньці золото своє
І кволих сильним завжди продав.
О люди, бідний, нерозумний роде!
Навіщо муки ті здалися вам?
Ви, навіть і оддавши гріхам,
Не вмієте шукати насолоди!
Коли покара вас чекає всіх,—
Грішіть, але нехай прекрасний гріх
Провадить вас на неминучі сходи!

Сорель Агнеса зналася на тім.
Одно лише закинути їй можна:
Вона любила палко, як пе кожна.
Я це прощаю з розмислом таким,
Що й сам господь її не покарає:
Нема невинних і в самому раї,
До святості дорога — каяття.

Рятуючи дівочність, як життя,
Зрубала голову з одного маху
Хоробра Жанна ласому монаху,
А наш осел, предиво з-між ослів,
Що Дюнуа на нього верхи сів,
Надумався з героям відлетіти,
Щоб Жанну д'Арк з ним якось розлучити.
Відкіль же ця химера напливла?
Кохання ніжна їй таємнича сила
Її, читачу любий, породила!
Про наміри священного осла
Ще розкажу я, тільки трохи далі.
Були вони і сміливі, і зухвалі.
Отож розширив крила він чималі
Та їй лине до Ломбардії мерцій:
Навіяв думку ту Денис святий

Аркадії щасливої синкові.
Який же зміст, яка мета у ній?
А вся причина, бачите, в любові,
Що тих обох зненацька пойняла:
Бастарда і небесного осла.
Дівочий цвіт вони зірватъ хотіли —
І тим би Францію занапостили!
Розлука, думав божий вістівник,
На їхню слабість найпевніший лік.
Було ще й інше на умі у нього...
Читачу мій, не гудь за те святого
І таємничій не дивуй меті:
Все добре, що являють нам святі.

Шугаючи, як сокіл, попід хмари,
Осел полинув з берегів Луари
До Рони хвиль прозоро-голубих,
Аж Дюнуа й отяmitись не міг,
І oddalік дивився він з любов'ю,
Як гола Жанна із мечем в руках,
У правім гпліві, вся залита кров'ю,
Собі широкий прокладала шлях.
Щоб відсіч гордій войовници дати,
Гермафродит на неї сто чортів
Наслав летючих, ніби зграю псів,
Та впень рубає полк вона крилатий.
Так у гаю хлопчина молодий,
Натрапивши на вулик, повний меду,
На нього ззаду дивиться й спереду,—
Аж палітає гомінливий рій
Тварин сердитих, лізے просто в вічі,
Пече вогнем, заліплює обличчя,—
І крутиться й підстрибує юнак,
Обороняючися так і сяк,
Відгонить, давить, обома скидає
І, сил усіх доклавши, побиває
Маленьких повітряних розбішак.
Так Жанна, здавшись на свою одвагу,
Перемогла диявольську ватагу.

А що ж погонич? Білий наче сніг,
Віпвойовници падає до піг
І молить: «Жанно, голуб'ятко міле!

З тобою в стайні ми удвох служили,
Я помагав тобі не раз щосили...
Тепер у славі і в шанобі ти,—
Даруй мені! Помилуй і прости!»

А воївниця: «Встань, дурна тварипо!
Твоєю кров'ю, гидшою за твань,
Не збагряню меча святого. Встань,
Живи та диш — і приготуй-но спину,
Я на тобі поїду в дальню путь.
На мула зпов не можу обернуть
Твоє незграбне, але дуже тіло,
Та байдуже — аби мене носило:
Пан Дюнуа забрав мого осла —
Ну що ж! Нового я в тобі знайшла».
Діставши знову на життя надію,
Додолу наймит пригинає шию,
Стас на всі чотири, наче кінь,
І Жанну мчить на спині в далечінь.
Тим часом іменем отця своєого
Гермафродит французів проклина;
Їм шкодити — мета його одна,
Англійці стали друзями для цього.
Щоб за несвітський відплатити глум,
Велить він слугам (невичайний ум!)
Поставити негайно край дороги
Химерну пастку, лабіrint чудний:
Там підпадуть під гнів його страшний
У хідниках таємної будови,
Ненависної Франції синове¹.

А що ж Сорель, Агнеса чарівна?
Ви ж пак ще не забули, як вона
В Шандосових обіймах опинилася
Голісінка — і наче пташка билась?
Шандос, почувши битви дикий гук,
Солодку здобич випустив із рук
І полетів на смертоносне поле,—
А дівчина промовила: «О доле,
Я небом присягаюсь, що ніколи
Такого вже не трапиться мені!
Лиш королю цілунки vogияні
Клянусь я за цілунки віддавати;

Ми з ним навіки душами злились,
Як зрадити, то краще вже сконати...»
Шкода! Ні в чому нам не слід клястись.

У метушні, що табір опадає,
Як рать ворожа вітром налітає,
Коли безладна гомонить юрба,
Той утікає, той січе ї руба,
Коли опалі страхом волоцюги,
Своїх панів грабують вірні слуги,
Агнеса, найкрасніша з-між дівчат,
Зоставшися без друзів і без шат,
Накинула Шандосове одіння,
Ба навіть, хоч і повна нетерпіння,
Його нічний на голову ковпак.
Причепутивши химерно так,
Вона з намету вибігла страшного
І дивиться — засідлана в дорогу
Шандосова кобила ворона
Стойте собі, хоч, правда, не одна:
Коняр п'яненький (так не раз буває!)
Її трима за повід і куняє.
Тихесенъко красуня підійшла,
Із рук його вуздечку ту взяла,
Ступила у стремено, повна ляку,
І якось видряпалась на кульбаку,
І острогами стиснула коня,
І в темний гай помчалась навмання,
А друг Болно піхотою чвалась,
Свое товсте він пузо проклинає,
Клепе війну і край, куди зайдов,
Британію, Агнесу і любов.

Шандосів паж якраз під ту хвилину ²
(Монрозом звали любого хлопчину).
Через сусідню проїздив долину.
Поглянув — що за дивна дивина?
Шандосова кобила ворона
З кущів, неначе птиця, вирина.
На ній же (так здалося молодому)
І пан його у ковпаку пічному
Сидить чудний та дивний, як мана.
Монроз коня ударив острогами,
Летить учвал, гукає: «Пан мій,

Вас доганяють? Ми програли бій?
Однаково — я скрізь і завжди з вами!
Як ви умрете — нащо жити мені?»
І голос, повний муки та пестями,
За вітром лине й гасне вдалині.

Налякана, не відаючи, хто він,
Вперед Агнеса лине навмання.
А паж прекрасний, неспокою повен,
Жене, як вихор, бистрого коня.
Аж от спіткнулася ворона кобила,—
І, руки розіп'явши, наче крила,
На мураві лежить красуня мила.
До неї паж, мов яструб, підлетів,—
І з подиву та з чару оставпів,
Крізь одяг запримітивши безладний
Дівочий стан розкішний та принадний,
Грудей алебастрових пружину,
Округлі стегна й ніжку чарівну.

Тут, Адонісе, згадую тебе я ³:
Так в оний день ти сам зробивсь не свій,
Як любу для Анхіза та Арея
Богиню стрів у гущі лісовій.
Була Венера, правда, ошатніша,
А тіла їй не покалічив глід,
Та й Адонісові б подуматъ слід,
У кого постать краща та стрункіша,
Де принадніший та свіжіший вид.

Жага й шаноба з розмаху одного
Оповили англійця молодого;
Він пригорнув красуню до грудей
І запитався: «Пані, ви забились?»
Вона ж із тихим сяєвом очей
І голосом, де страх та біль світились,
Відповіла, насилу звівши дух:
«Не знаю я, чи ворог ти, чи друг,
Але як серце ти зберіг людське,—
З пригоди не користуйся моєї,
На честь мою руки не підіймай,
А дай пораду і рятунок дай».
На тім урвавши, бідна мандрівниця
Лице закрила й слізьми залилась,

І знову потай, як воно й годиться,
Буть вірна королеві присяглась.
Монроз помовчав, зрушений до краю,
А далі й каже голосом палким:
«Над серцем ви являєте людським
Чудовину силу, о видіння раю!
Я ваш навіки, радо я віддам
Життя своє і кров останню вам!
Одної нагороди лиш благаю:
Мої без гніву послуги прийміть,
Щоб і в хвилину горя та відчаю
Я міг незрадно, щиро вам служить».
І пляшку з кармелітською водою
Він добува песмілою рукою,
І враз вода цілюща потекла
На рани від падіння та сідла,
Що червоніли на прекраснім тілі,
Подібному до ніжних роз та лілій.
За зло того Агнеса пе взяла,
А поглядала, далебі, без гніву
На юнакову постать уродливу,
Хоч серце королеві прирекла.
Тоді Монроз: «Прийміть мою пораду;
Я проведу охоче вас і радо
До селища, що в забоці лежить;
Я маю гроші й можу там купити
Сорочку, верхній одяг і спідницю,
Щоб сором не спадав на чарівницю,
Французького достойну короля».

На те приставши, голову схиля
Красуня ніжна: гречного хлопчини
Відкинути раду не було причини.

«Стривайте-но! — я чую.— Чи могла ж
Така пригода статися на диво,
Щоб то розбещепій англійський паж
Поводився так мудро і почтиво?
Невже таку він скромність появив?»
Читачу мій! Навіщо це питання?
Жага гріховна зраджус смільків,
Несміливими робить нас кохання.

Дорогою до ближнього села
Про любоші розмова в них ішла,

Про подвиги героїв нездоланих,
Про ніжний пал, мальований в романах.
Монроз, па тес пе питавши прав,
Красуні часом руку цілував,
Але робив це ніжно так і чемно,
Що сердитись було б цілком даремно.
Ще й те скажу: багато він хотів,
Але нічого в неї не просив.
От і село. У затишнім покої
Сорель Агнеса відпочить лягла,
І пишну вроду діви молодої
Сором'язлива ковдра повила.
А юний паж задихався, гасає:
Смачної їжі, гарних спідничок,
Панчішок, черевичків, сорочок
Для божества своєго він шукає.
Прекрасний хлопче! Чи ж на світі єсть
Людей багато, що тобі б рівнялись,
Які любов, шанобу, віру й честь
В єдиний струмінь злити б не вагались?
В тім самім домі (знає хай читач)
Жив капелан, Шандосів сповідач,
А звісно: капелани — не пажі вам.
Дізнавшися, що випадком щасливим
Сорель Агнеса прибула в село,
Що до кімнати з тим предивним дивом
Десятка кроків навіть не було,
Оп'янений неситою жагою,
Як звір, він скочив до її покою,
На сотню присягаючись ладів,
Вікно запнув і двері зачинив.
Що сталося там, про це ще буде мова.
Але ж на чім бастардова й ослова
Кінчилася мандрівка в небесах?
Куди завів їх таємничий шлях?

Там, де Алльпійські височіють гори
І сиві хмари стеляться, як дим,
Під скелю, де Ганнібал суворий ⁴
Ішов війною на залізний Рим,
Де над чолом лищ синява безкрайя,
А під ногами громовиця грає,
Стоїть палац без даху, без дверей,
Прозорістю дивуючи людей.

Ясні дзеркала там усередині,
І чи дівчата свіжі та невинні,
Чи хлопець юний, чи дідок старий —

Усі побачать там відбиток свій.
Є сто шляхів у той палац дістатись,
Щоб у дзеркала пишні видивлятись,
Та небезпеку кожен з них тайтъ,
Бо кожен над безоднею лежить.
Одному легко, бачиться, дійшлося
І цілою лишилась голова,
А той упав, розбився — і волосся
В яру страшному вітер розвіва.
Палац той дивний має господиню —
Ту балакучу і стару богиню,
Що Чуткою, чи Славою зовуть,
Що всі дари уклінно їй несуть.
Мудрець доводить, що йому байдуже
До цеї пані, що хвала людська —
Це брязкалка порожня, хоч дзвінка...
Не вір йому: він бреше, милив друже!

Отож царює Слава в тих місцях,
А перед нею в пишному палаці
І принц, і вчений, воїн і монах
Колінчатъ і, як п'яні, метушаться,
І молить кожеп, стелячись до ніг:
«Богище! Ти так любиш говорити,
Усе ти знаєш, мудра над усіх,—
Про мене слово хоч одно скажи ти!»

Щоб ті палкі благання вдовольнять,
Богиня дві труби великі має:
Одну собі в уста вона вкладає,
Як подвиги береться вихвалять,
А друга міститься, даруйте, ззаду:
Вона співає про лукавство її зраду,
Про свіжі книги, он які товсті,—
Писак продажних витвори пусті,
Про скороспілі геліконські блохи,
Що день живуть, а може, її менше трохи,
Про віршомазів, що зіпсують крам
Підносять легковірним покупцям,
Про купу привілеїв тих поважних,

Що загнилисъ в колегіях продажних.
Зійшлася там мерзота із мерзот:
Гійон з Фрероном, Ля Бонель, Ноно
І Саватьє, запроданець та злодій,
Безчеспій та лукавий лицемір,
Кому перо на те стас в пригоді,
Щоб виливати брехні па папір.
Прибравшися, пеначе до параду,
У Слави храм ідуть вони ключем,
Але вона відгонить їх бичем
І всіх отих пегідників громаду
Не підпускає до своєго заду⁵.

У той палац, хотів чи не хотів,
Пан Дюпуа в гостину прилетів,—
І стрінuto почесною трубою
Тебе, шляхетний рицарю й герою,
І бачиш ти в дзеркалах чарівних
Відбитки діл блискучих та гучних,
У мальовничих з'єднані картинах:
Фортеці взяті, городи в руїнах,
Атаки, штурми, пасоки буйні.
Але не тільки смілість па війні,
Ще й країці відбивалися там речі:
Помога щедра з щедрих рук твоїх
Старцям, удавам, сиротам, малечі
Та обставання смілив за них.
Дивився рицар радісно та гордо,
Якої честі па землі зажив,
І там же, спишна підійнявши морду,
Осел перед дзеркалами ходив.

Аж ось ізнов труба загомоніла,
Та рицаря уже не звеселила:
«В Мілані жах печуваний зайшов:
Спалити мають красну Доротею
На полум'ї. О, плаче всі за нею,
Усі серця, що відали любов!»
«Як? — Дюнуа скопився, повен гніву.—
За що? Навіщо? Де її вина?
Хоч би ж іще бридка була вона,
А то палити юну і вродливу!
Чи пе зійшли міланці ті з ума?
На мову ту співає знов сурма:

«О Доротея, бідна Доротея!
Сконашти у муках нелюдських,
Коли з пательні * не здійме тісі
Тебе вояк, славетний над усіх!»

Таке почувши, Дюну завзятий
Поклав негайно діву врятувати,
Таку-бо вдачу ще з дитинства мав:
Туди, де міг собі добути слави,
За скривджених підняти меч кривавий,
Без роздуму й вагання поспішав.
«Гей, до Мілана! — крикнув на осла він.—
Неси мене, і шлях той буде славен!
Лети ж, не гайся!» — По наказі тім
Осел полипув, наче херувим ⁶.
Небавом город їх очам відкрився,
Де лютий вирок щойно народився;
Там на майдан уже збігався люд,
Вже хмиз і дрова зношено для страти,
Стрільці стояли — натовп відганяти,—
І тішився неублаганий суд.
Із вікон виглядали гарпі дами
З цікавістю, а дехто й зо слізами,
А па балконі, у гурті попів,
Архієпископ радісний сидів.

Знак подано, і чотири альгасили ⁷
Ведуть красуню, мов дитя безсиле,
В залізних путах, злякану й бліду.
Вона ридає. Розпач на виду,
І сором, і мольба, і страх покари
Туманять очі, ніби темні хмари.
Поглянула несміливо з-під вій
Вона на стовп, де смерть зустріти їй
Приречено,— і скрикнула: «О милай!
Твій образ навіть на краю могили
В очах у мене квітне і горить!
Повік його в душі моїй не вбитъ!»
Та ревні слізози мову зупинили,
І падає, знеможена від муک,
Вона безсило па камінний брук
З розпущеного на плечах косою,
Усіх, проте, дивуючи красою.

* Пательня — сковорода.— M. P.

Аж тут наблизився Сакрогорон,
Слуга архієпископської волі,
Безчесний посіпака та шпіон,
З мечем в руках і з підлістю на чблі,
І крикнув: «Я ладен заприсягтись,
Що всі гріхи в цій дівчині зійшлися,
Що віддають катюзі по заслузі.
Хто з цим не згоден — тим негайно, другі,
Мечем своїм я мозок розсічу!»
Сказавши так, ударив по мечу
Зухвало він і гордою ходою
Пішов поміж барвистою юрбою,
Жахаючи й простолюд, і панів.
Лихий огонь у погляді світив,
Уста кривились усміхом жорстоким,
І кожен, хто з його стрічався оком,
Не важився перечити суду
І захищать красуню молоду:
Усі боялись лютої погрози
І потихеньку проливали слози.

Прелат, що на балконі аж устав,
Слузі своєму духу піддавав.

Наш Дюпua, ширяючи над містом,
Зайпявся враз бажанням пломенистим
Зухвальця покарати так як слід,
Бо Доротеї чарівничий вид
Не тільки захват викликав і подив,
А й безневиність серцеві доводив.
На землю він з осла свого плигнув
І крикнув: «Гей, нахабо, я прибув,
Щоб довести мечем моїм хоробро,
Що дівчину ви засудили добру,
Яка гріха вчинити не могла.
Що ти брехун, гідка потвора зла!
Та перше я спитаю в Доротеї,
Яке тут винувачення до неї
Прикладено, і що за дивна хіть —
Таких красунь на полум'ї смалитъ!»
Грізним словам тим вельми здивувавшись,
У весь народ почув приплив надій,
Сакрогорон, на смерть перелякавшись,
Удав, що прагне вийти на двобій,

А сам прелат, хоч і велично строгий,
Не міг сховати власної тривоги.

Жан Дюпua, Луї шляхетний син
Віддав доземний дівчині уклін.
І почала вона оповідання
Про огріх свій і про свої страждання.
Осел, на церкві сівши, наче птах,
Уважно слухав річ її цікаву,
А весь Мілан, у щирих молитвах
Благословляв негадану появу.

ПІСНЯ СЬОМА

Як Дюпua врятував Доротею, засуджену інквізицією па смерть

Як навесні життя моого колись
Мене красуня кинула кохана,—
Така у серці запеклася рана,
Що хтів павік любові я зреクトись.
Але ж гіркі обräзи не лились
Із уст моїх на ту, що божествив я,
І квітів, що для неї розцвілись,
Не отруїло марне лихослів'я.
Людському серцю треба вільних прав.
Виправдуючи зрадниць яснооких,
Ще більше, звісно, маю я підстав
Не гніватися на красунь жорстоких.
Великий злочин — тій життя исувать,
Кого вам не вдалось завоювати.
Коли прекрасна ваша чарівниця
До вас не має почуттів палких,
Ну що ж! до прихильпішої зверніться,
Шукаючи цілунків та утіх,
Або запийте: теж воно годиться.
Коли б же то у випадку такім
Прелат, що збожеволів од кохання
І люблену послав на катування,
Був перейнявся поглядом моїм!

Пан Дюпua ласкавими словами
Вернув нещасну дівчину до тями,

Але ж доконче треба знать було,
Від чого лиxo склалось і пiшло.

«Мiй ангеле! — вoпа заговорила. —
Ви пeба справедливий посланець,
Тож, певне, вiчний вам сказав отець,
Що я пiчим йому не завинила».

«Я смертний,— каже рицар,— як i ви,
Хоч i прибув з небесного простору.
Людському я не вiрю поговору,
Я кару вам одвiв од голови,
Бо серце в вас певнiє почуваю,—
Та розкажiть усе менi до краю».

Красуня, сльози витерши ряснi,
Вiдповiла: «Пекучi в серцi ранi
Любов моя зоставила менi.
Ви Ля Трiмуйля знасте, мосьпане?»

«Так,— мовив рицар,— то мiй побратим,
Герой шляхетний i вояка грiзпий,
Слуга пайкрацiй короля й отчизни,
Найбiльший ворог бриттам навiсним.
Усiх жiнок достойний вiн любовi».
«Ах, так, це вiн! Якi слова чудовi! —
Озвалась панна.— Хай же знає пан,
Що рiк уже, як кинув вiн Мiлан,
Але присягся — i йому я вiрю,—
Що збереже чуття до мене щирi,
Бо зрадити ганебно, без жалю —
Hi, вiн не може! Я ж його люблю!»
«Так,— рицар каже,— не страшша ї розлука:
Тому вродливiсть ваша запорука.
Hi короля, нi мiлу паладин
Повiк не зрадить. Я такий, як вiн».

Тодi вона: «Це все я рада чути,
Ох, чи ж менi про день отой забути,
Коли його побачила я вид,
Коли вiдчула крiзь дiвочий стид,
Що погляд мiй до цього лиш прикутий!
Я ще не знала, що менi таке,—
А серце божеволiо палке!

Як я зраділа — виповісти годі! —
Коли в архієпископа в господі
Він, він, окраса рицарів усіх,
Любов свою меші поклав до віг!
Язык мій занімів од раювання,
Рожева хмара очі залягла;
Не відаючи, що бува з кохання,
Я навіть... навіть їсти не могла!
На другий день віп завітав до мене,
Та непадовго. Вийшов за поріг —
І серце вслід помчалося шалене
За владарем дівочих мрій моїх.
На третій день зустрілися ми знову,
Та дуже гречну малы з ним розмову;
Четвертий день йому падію дав:
Два поцілунки в мене він украв.
На п'ятий день, окрилений жагою,
Присягся він побратися зо мною.
На шостий день ще далі він ступав,
На сьомий день — дитя меші зробив.
Та що це я? Ох, лишечко зо мною!
Мою ганьбу ви знаєте, герою,—
А перше ж би хотіла знати я,
Хто ви такі і як вас на ім'я».

На те бажання наш герой кориться
Та й каже, і не думавши хвалиться:
«Я Дюнуа». Вона ж по тих словах
Гукшула радо: «Боже в небесах!
Невже мені, владарю наш ласкавий,
Послав на визвіл ти обранця слави?
О! Як же знати благородну кров,
Бастарде красний, в кожнім вашім русі!
Зазнала муки я через любов,—
А син любові повертає зпов
Мені життя — і я вже не боюся!

Тож мій коханий (далі річ веду),
Зі мною полюбившись на біду,
Пішов од мене в час і день проклятий
З англійцями дурними воювати:
Так, бач, обов'язок йому велів.
А я... л'либокий розпач охонив

Мене, самотню, кинуту, без сили...
Гадаю, вам це, пане, зрозуміле?
Обов'язок! Ах, невблаганна річ!
Я плакала, ридала день і ніч,
В безумній музі я волосся рвала,
Та скаржитись собі не дозволяла.
Два подарунки він лишив мені:
В браслет ізвиті кучері ясні
Та свій портрет, що інколи до нього
Зверталась я, неначе до живого.
Лишився в мене ще й прекрасний лист,
Де сам Ерот павіяв склад і зміст,—
То обіцянка, що свого кохання
Мій мілій не зламає до сконання.
Там сказано: «Еротом я кляпусь,
Я щастям присягаюсь і душою,
Що скоро до Мілана повернусь,
Щоб за дружину взяти Доротею».

Ой леле! В Орлеані на валах
Ще й досі він одважно б'ється, може,
На подвигів гучний ступивши шлях.
О, чом же він не знає, що за жах
Мене спіткав за щирість у чуттях...
Ні! Хай не знає, всемогутній боже!

Поїхав він,— а я, щоб утекти
Від злісних догадів юрби людської,
У тихім оселилася покої
За гірдом на лоні самоти.
Без батька-матері давно зостала,
Покинувши надовго марний світ,
Свою печаль тяжку і свій живіт
Від ока я цікавого ховала.
Та горенько! Я ж дядьком називала
Архієпископа...» На слові тім
Вона зайшлася враз плачем гірким.

А далі знов, піднявши очі вгору,
Красуня річ докладну повела:
«Отож я, пане, сина сповила
Далеко від людського поговору,
Та доля й там лиха мене знайшла.

Прелат, мій дядько, захотів поглянути,—
Ах, спогад цей і досі серце ранить! —
Як я живу в пустелі лісовій.
Покинув він палац розкішний свій
І завітав до мене у гостину...
Краса моя, що через неї гину,—
Фатальний дар, причина мук тяжких,—
В ньому збудила рій бажань палких.
Признався він. Здивована надміру,
Я про святій йому казала сан,
Про пута кревні, про шапобу щиру,
Що мав він серед парафіян,
Про те, що хоче він образити віру,—
Дарма! Що більше тратила я слів,
То він жагою більшою горів.
Він виплекав собі солодку мрію,
Що я любові ще пе розумію,
І тим-то й легко полонить мене,
Що я нічого в серці ще не крию,
І зразу він своєго досягне!

Та якось, умиваючись гіркими,
Читала я від милого листа,
Аж дядько надійшов... Хвилина та
Мене довіку як огонь пектиме!
Він вихопив жорстоко, без жалю,
Листок, де квітнула моя надія,
І зрозумів, до кого увіспі я
Шепчу жагуче, пристрасне: люблю!
Од ревності мій дядько стратив розум,
Благання поступилися погрозам,—
А тут псе незабаром він знайшов
Мого синочка, плоть мою і кров,
Що годувала я від нього потай.
Проте йому не туга, пе скорбота,—
Жага ще більша серце облягла.
«А! — скрикнув він: — Зі мною ти плела
Про божу кару, про ясні чесноти,
А вже вінок дівочості давно ти
Гульвісі, шахрасві oddala!
Як? І тепер свого я не доб'юся?
Подумай-но: тобі я честь роблю,
Коли тебе, негідницю, люблю,
А за непослух страшно я помщуся!»

Я на коліна впала перед ним,
Благальними сльозами залилася,—
Та леле! У становищі такім
Йому ще принаднішою здалася!
Він повалив мене додолу враз,
Я б'юся, вириваюсь, челядь кличу...
Тоді — о верховина всіх образ! —
Мене мій дядько вдарив по обличчю!
Тут люди збіглись, гомонять,— а він
По злочинах зробив іще один.
Віп крикнув: «Братія! Мою небогу
В перелюбі виную я гайдкім:
З еретиком зійшовшися страшним,
Вона дитину привела від нього.
Такого правий не дарує бог!
Від церкви нечестиву відлучаю,
На суд інквізіційний посилаю
Дитину й матір, проклятих обох!»

Віп до Мілана полетів як вітер,
І зараз же великий інквізитор
На мене викас голоспій дістав.
Написано суворих кілька літер,—
І я в темниці, всіх позбувши прав.
Хліб та вода, замішана сльозами,—
Ось чим у мόроці бридкої ями
Живитися доводилось мені!
За три дні вивели мене з темниці,—
Ой лиxo! — щоб спалити на вогні.
(Ви ж бачили ті заходи страшні).
От-от я маля з світом розлучиться,
Коли б не сила божеських чудес,
Коли б не ви, посланниче з небес!
Щоправда, рицар не один за мене
Меча піdnis bi звичаєм старим,
Ta дядько мій уста заціпив їм
Жахливими видіннями геєни.
Ат! Кожеi італієць — боягуз,
Попівська ряса їх, мов сонце, сліпить ¹,
Але француз, герою мій, француз
Самому папі дасть гіркої випить».

Для Дюнуа те слово — чистий мед.
За скривдженіх готовий битись завше,

Уже хотів він кипутися вперед,
Смертельну зброю віору підійнявши,
Аж оглянувся: у півколо ставши,
Сто лучників, як сміливість велить,
Його скрадають благородно ззаду,
Щоб гостеві чудному дати раду,
З усіх боків зненацька ухопить,—
А довгий піп, спп блазня і Хімери,
Протягує на голос miserere *:
«В ім'я отця, і духа, і Христа,
За грішний люд розп'ятого на древі,
Новоприбульця ми дамо вогнєві,
Так каже інквізиція свята.
Він еретик, як бачити могли ви,
Чаклун, ущерть набитий всім лихим...
Радійте, християни! Нечестивий,
Згорить на попіл із ослом своїм!»

Це ти, архієпископе злостивий,
Бузірісе в сутані, ти подбав ²,
Щоб рицар осудовиська зазнав!
Ти, під покровом божого закону,
Улестивши й памовивши судців,
Того хотів убити, хто запону
З твоїх ганебних міг зірвати гріхів!

Оточ підходить та гидка когорта,
Святої інквізиції ескорта,
На Дюнуа влаштовуючи скрад,—
Два кроки уперед, а три — назад,
І кожен шепче злякано молитву.
Сакрогоргон, що їх веде у битву,
Хоч труситься, а голосно кричить:
«Беріть його! Та ну ж бо! Гей! Беріть!»
Услід диякони з паламарями
Ідуть, як артилерія важка,
Махаючи кропилами й хрестами ³,
Навсебіч кленучи еретика
Та біса виганяючи із нього,
А віддалік прелат, не без тривоги,
Народові благословення спле.

* Помилуй («Miserere mei Deus» — «Помилуй мене, боже» — католицький гімн на текст 50-го псалма Давида) (лат.) — Ред.

Шляхетний рицар бачить: зовсім зло!
Вважають, піби з пекла він приїхав!
Щоб заперечити цьому, із піхов
Меча бере правицею вояк,
А в лівій — чотки, благочестя знак.
«Сюди,— кричить він,— любий пане осле!»
Летить осел, покірно спину гне,
І вершник гемонську ватагу тче,
Немов бур'ян, на житниську порослий.
Одному sternum навпіл він розсік ⁴,
У того з рота вилетів язик,
Позбувся поса той, а інший вуха,
Там humerus падрубаний висить ⁵,
Той богові oddав павіки духа,
Той «Pater noster» * злякало пищить.
Осел у битві теж допомагає,
Кусає, топче, підбива, хвищає,
Щоб панові скоріше разметать
Мерзених дурнів полохливу рать.
Сакрогоргоп, насунувши прилбицю,
Від смертопосної задкус криці,
Та ба! В os pubis зброя увійшла ⁶,
Пробила coccis, тіло розтяла! ⁷
Він падає, уже йому не встати,
А люд кричить: «О небо! Здох триклятий!»

Та хоч упав у корчах він страшних,—
Ще б'ється серце в муках нелюдських,
І наш герой до п'ого грізно каже:
«Підеш чортам ти па поживу, враже,—
То визпай же, що твій святий прелат
Падлюка, лицемір і супостат,
Що чиста, неповинна, як лілея,
І вірна у коханні Доротея,
А ти — пегідник, юлоп, сучий син!»
«Перечити це маю вже причини,
Бо ви мене перекопали добре
Мечем своїм, о воїне хоробрый!» —
Сакрогоргоп на тес відповів,
І дух його до пекла полетів.

Якраз тоді, коли лукавця злого
На Вельзевула справлено дорогу,

* «Отче наш», недільна молитва (лат.). — Ред.

Над'їхав із шоломом золотим
Прекраспій зброєносець до Мілана;
Два вісники, одягнені багряно,
Доводили й великим, і малим,
Що хтось вельможний іде вслід за ним.
Те вбачивши, знадлива Доротея
Гукшула: «О, невже ж ізнов тебе я
Зустріпу, милюй! Радосте моя!
Недаром же молила бога я!
Мене щаслива колихала фея!»

Дивується, збігається Мілан,
Шікаво розгляда подорожан.

А ми, читачу,— чим же ми з тобою
Не схожі з італійською юрбою,
Коли такий-от епізод дрібний
Думок високих перебив нам стрій?
Чи й далі йти нам стежкою такою?
Ні: Фрапції згадаймо короля,
Чия ридає й мучиться земля,
Вернімося під стіни Орлеана,
У пишний край, де чеснотлива Жанпа,
Спідцию знявши, в панцері дзвінкім,
Не дівою — кентавром молодим
На полі войовничому гасає,
Але найбільш па бога уповає,
Подумаймо, як пресвятій Денис,
Хитруючи, мудруючи, мов лис,
Тенета па Георгія сплітає.

А головче, читачу, пригадай
Сорель Агнесу, королівський рай,
Що манить і засліплює всі зори.
Чи ж е на світі чоловік суворий,
Кого красуні доля не кортить?
Та й те ще, друзі, зважте і збагніть:
Коли спалити хочуть Доротею
І раптом бог з височини небес
Свою десницю простяга над нею,—
Це дивина, це чудо із чудес.
Але як та, що ми її кохали
І в вірності клялись їй без кінця,

В обіймах опипилась у чепця
Або в пажа,— таке вже ми чували
І чуда тут ні краплі не знайти.
Читачу мій! Не зпаю вже, як ти,
Але мені щоразу те миліше,
Де свій закон жива природа пише.
Людина я, і в тому бачу честь,
Щоб людям їхні отріхи прощати.
За юних літ умів і я кохати,
Та й досі ще у мене серце єсть.

ПІСНЯ ВОСЬМА

Як прекрасний Ля Трімуйль зустрів англійця біля церкви Лоретської матері божої і що сталося з Доротесю

Яка ця повість мудра та цікава!
Для серця й розуму усе тут єсть:
І мужішкі рицарів висока слава,
І королівського вигоди права,
І дів прекрасних непорушна честь.
Це пишний сад, де нам чарують око
Різноманітні ліпі грядок,
Що грають переливами квіток,
А над усе — шанована глибоко
Лілея, божий ангел між зірок,
З голівкою, що піднята високо.
Дівчата й хлопці! Раджу вам усім
Замислитись пад повідапням цим:
Воно належить другові Трітему¹,
Прославленому в ордені своїм;
Агнесу й Жанну він узяв за тему.
Я гордий (не втаю від читачів),
Що завжди перечитувать волів
Те пожиточне і ясне писання,
Аніж романів қупу препудних,
Що родяться і гинуть, наче спіг,—
Голів порожніх вилоди туманії.
Історія, присвячена Йоапії,
Де тільки правда є в словах живих,
Переживе всі брехні безсталані!

Але, читачу, час іще не той,
Про Жанну д'Арк я не підношу мови;

Погляньмо, як там Дюнуа-герой,
Як Ля Трімуйль, до подвигів готовий,
І Доротея, втілення любові.
Цікавитись багато є підстав,
Щó вирок долі їм усім послав.

Коли під орлеанською стіною
Пан Ля Трімуйль, окраса Пуату,
У вогкий рів потрапив серед бою,
Воюючи за Францію святу,—
На тес збіглись вірші зброєносці
І ледве витягли його відтіль;
У рицаря тріщали сильно кості.
І там, і онде почував віп біль.
Його хотілось віднести їм потай
До міста, щоб пабрався сили пан,—
Та ба! Рука завзятого Тальбота
На всі замки замкнула Орлеан.
Що ж! Завезли тим часом бідолаху
У Тур, один із давніх городів,
Що королеві Карлові служив,
Не знаючи зневіри апі страху.
Там, під покровом приязного даху,
З Венеції зайжджий костоправ
Йому і руки, і ноги наладив,
А зброєносці натякнули гречко,
Що короля шукати небезично,
Бо всі туди відрізано путі.
Згадавши серця почуття святі,
Герой сказав: «Коли не воювати —
До милої я хочу завітати».

Те мовивши, герой зібрався в путь —
Ломбардії одвідати долини.
Ше до Мілана він не встиг прибути,
Як патови звідусіль рікою плине
Цікавий, вирячкатий і дурний:
Попів, ченців, міщан, селянства рій,
Маленькі діти і діди старезпі.
Збиваючись у купи величезні,
Шумлять усі, змагаються, кричать,
Сміються, б'ються, аж чуби тріщать,
І всі гукають: «Швидше! Не щодня ми
Такими-от милуємось речами!»

Довідавсь незабаром паладин,
Куди ломбардці добре поспішають
І що вони побачити жадають.
«О Доротеє люба!» — скрикнув він,
Стис острогами огиря своєго,—
І огир, підтоптивши не одного,
Його примчав, як птиця, у Мілан,
Де на очах у тисяч городян
Пан Дюнуа розбив ворожу силу.
Він бачить Доротею занімілу,
З блідим, неначе в мертвій, лицем...
Як те лице, мов сопце на світанні,
Запалепіло радіспим огнем,
Коли Трімуйль з'явився па майдані,—
Не змалював того б і сам Трітем!
Чия рука, чий пензель чарівливий
Могли б віддати почування діви,
Де все змішалось: і журба, і страх,
І радощі, одсвічені в очах,
Що любого, жданого уздріли,
І піжності палкої усміх милий?
Хвилина жаху, паче тінь, пройшла,
І от її, заплакану, стискає
Той, з ким вона щасливою була,—
І по черзі цілує та вітає
То Дюнуа, то панну, то осла.

Прекрасні дами з вікоп та із ганків,
Щасливих споглядаючи коханків,
Їм плецуть у долопі. Всі попи
Розбіглись, не шукаючи тропи.
Бастард і Доротея ясновида
З руїн багаття повагом зійшли;
Він зовсім був подібний до Алкіда,
Що перед ним, подолані, лягли
Потрійний пес, потрійна Евменіда,
І що жону Адметові привів,
Хоч потасмки й сам її любив.

На гарних ношах слуги Доротею
У дім її тихенько віднесли;
Два вершники хоробрі вслід за нею
Розмову любу й приязні вели.
На другий день, прокинувшися вранці,

Пан Дюнуа побачив, що коханці
Іще в постелі,— і промовив їм:
«Я пе потрібен вам уже ні в чім
І пестощам не хочу заважати.
Я мушу бути з королем своїм,
Повинен я і Жапну розшукати,
І дивного осла їй повернуть.
Святий Денис велів мені у путь
Збиратися: віл сам цієї ночі
Мені з'явився, другі, перед очі.
Від цього в мене той крилатий звір,
Щоб захищав жіноцтво я і трони.
Тож Доротея у розкошах топе,
Напасників розбито чорний клір,—
Милуйтесь, цілуйтесь до втоми,
А я... на мене Карл чекас Сьомий,
Час не стойть, і мій осел реве».

«О друже мій! Хай Франція живе!
І я з тобою рушу без вагання!» —
Героєві Тріумиль одповіда.
«А я? — гукнула панна модода.—
Давно у серці я таю бажання
Поглянути на королівський двір,
Де рицарів — пемов у пебі зір,
На ту Агнесу, що скорила серце
І полонила душу короля,
На Жанну д'Арк, що вся її земля
Гучними голосами прославля;
За вами — сміливо скажу тепер це —
Готова я і в воду, і в огопь.
Ми рушили б і зараз утриконь,
Та в час гіркий, засуджена до страти,
Я присяглася: «Лореттська божка мати!
Врятуй мене, відклич мою біду,—
На прόщу я до тебе в храм прийду».«
Коли тепер туди я не піду,—
Пречиста діва може покарати,
Вона ж бо руку смерті одвела,
Пославши вас і вапного осла,
Хоробрий мій, завзятий оборопче!»

«Чудово,— Ля Тріумиль озвався.— Конче
Збирайтесь у подорож святу...

Я, хоч родився сам у Пуату,
Велику маю до Лоретто шану —
І радо проведу туди кохану.
Ви, друже мій, шляхетний Дюпua,
Летіть, не зволікавшись, до Блуа,—
І ми там будем тижнів за чотири.
А ви тим часом, папі, доказ віри
Великої її святої появіть.
Я ж присягаюсь: доки буду жити,
Доводитиму збройною рукою,
Що з вами пе зрівняється красою
На світі жодна дівчина її жопа
І що умом ви всіх іперевершили».
На це зачервопілася вона,
Немов троянда,— а ширококрилий
Об землю вдарив копитом осел —
І Дюпua порицув, як орел,
До берегів заквітчаної Рони.

Зібралися на прощу до Анкони²,
Із палицями довгими в руках
Коханців пара свій верстає шлях;
Шлички свячепі на обох прочашах,
При поясі — полизані в разки
Контовні чотки з перлів осіянних.
Герой не випускає їх з руки,
Читаючи то «О тче наш» то «А ве»,
І щоразу докінчує для слави
Господньої: «Як я кохаю вас!» —
Такий був приспів молитвам весь час.
Заглянули у Парму і в Модену,
В Урбіно далі, далі у Чезену,
І гостелюбний мали скрізь нічліг
У кардиналів, у вельмож ясних.
Наш паладин, куди лише заходив,
Щоразу всім і кожному доводив
Без жодного хитання, навпростець,
Що Доротея — всіх красунь вінець.
Шапобу викликаючи і подив
У краю того чесного папів,
Ніде він заперечень не зустрів.

Аж ось при тихих берегах Музони,
В окрузі достославної Анкони,

На обрії ясному зацвіло,
Немов зоря, пречистої Мадонни
Благословенне господом житло.
Тих стін узяти не могли корсари;
Їх ангели у край цей занесли,
Прорізуючи сріблотканні хмари,
Як корабель — схвильовані вали.
В Лоретто сонм крилатий зупинився³ —
І дім святий там став, як уродився.
Що тільки є в мистецтві чарівне,
Коштовне, пишне, дивне, осяйне.
Усе туди збирають до сьогодні
Святі отці, наміспики господні,
Прикрашуючи місце те ясне.
Настала заповідана хвилина!
Подорожані впали на коліна,
А потім, як обіцяно згори,
Поклали уготовані дари.
Принесили ті щирі та сердешпі
Приймала Діва і ченці тамтешні.

У корчмі ждав на мандрівців обід;
Отам же то їм при столі й зустрівся
Англієць, що в Лоретто опинився,
З цікавості об'їхавши весь світ,
І потай глузував (бува це й пипі)
З Марії-діви та з її святині.
Справдешній бритт, охоче купував
Він давні речі, зроблені недавно,
І, гордощами повен, зневажав
Реліквії та віру нашу славну.
Кочуючи з отелю та в отель,
Цей мандрівник, на ймення д'Аропдель,
Страх не любив французького народу.
Нудьгуючи в чужиному краю,
Возив і полюбовницю свою
З собою він, гарнесьеньку на вроду,
До ночі добру, вдень зате лиху,
Що мала більшу, піж він сам, пиху,
Мовчущу, але втілену бентежність...
Ну, словом, Доротеї протилежність.

Пуатевинець, вибравши момент,
Йому сказав маленький комплімент,—

А той ні слова, наче й не до цього;
Наш рицар далі — про мету своєго
У те свяще пісце прибуття;
Призвався він, що буде все життя
Доводити, за доказ мавши шпагу,
Коханої своєї перевагу
Над усіма. «Охоче вірю вам,—
Провадив він,— що серед гарних дам
Красуня ваша — дорога перлина,
Що, хоч у неї вдача й мовчазна,
Глибоким сяє розумом вона...
Але моя, добродію,— єдина.
За першу в світі визнайте мою —
Я вашій друге місце віддаю».

Тут гордий сип старого Альбіону
Зневажливо поглянув па барона
Та й каже: «Пхе! Я не цікавлюсь тим,
Що маєте з Деписом ви святим,
Мені байдуже, гарна чи погана,
Безглузда чи розумна ваша паппа:
Свое добро хай кожен спожива
Без хвастощів. Та за чудні слова,
Що ніби — навіть вимовить негоже! —
Француз у чімсь перевершити може
Англійця,— я вам, пане, відплачу,
І, сяк чи так, пристойності навчу!
Я доведу, що галли перед бриттом —
То мавли перед левом гордовитим,
А що моя красуня і на взір,
І тим, чого не бачиш, та повір,
І вдачею, солодшою від меду,
І всім, що ззаду в неї та спереду,
Вартпіша, ніж француженок сто сот.
Додам іще, як добрий патріот,
Науку вам коротку й справедливу:
Король наш славний, тільки б захотів,
Змете з землі і ваших вояків,
І Карла-дурня, й товстозаду Діву».
Трімуйль на тес спалахнув од гніву
І скрикнув: «Добре! Мій булатний меч,
Який не знає відступів і втеч,
Покаже вам, з ким маєте ви діло,
І честь французів оборонить сміло.

Та звичай нам рицарські велять
Чинити все по правді і законно,—
Тож масте, добродію, сказать,
Чи битись будем пішо, чи комонно».
«До біса з кіньми! — скрикнув дикий бритт.—
Не хочу я, щоб славу перемоги
Зо мпою звір ділив чотириногий!
Геть папцери й шоломи! К чорту щит!
Страхополохам тільки це годиться!
Надворі спека — будем голі битися
І тим полегкість зробимо для дам,
Які за суддів мають бути нам».

Фрапцуз на те: «Я з радою душою!» —
І глянув на вродливу Доротею.
Було і страшило, і прпемно їй
Подумати, що саме через пеї
Відбутись має рицарський двобій.
Лице її мов крейда побіліло:
Щó як нещасно випаде дуель —
І крицею прошиє д'Арондель
Трімуйлеве чудове мужнє тіло?
Зате англійки кожпий жест і рух
У д'Аронделя підіймають дух,—
Ні сліз воца, ані жалю не зпасе:
Недарма-бо у себе в ріднім краї
Любила палко ігрища п'яні,
Де б'ються розлютовані піvnі,
Юдіта Розамор, до крові ласа,
Цвіт Кембріджка і Брістоля окраса⁴.

Аж от фатальна надійшла пора,
Шляхетна в полі зачалася гра;
Веселі й раді паші паладини,
За дам б'ючися і за честь країни.
Піднявши голову, з мечем в руках,
Обидва стали твердо на місцях
Один до другого боком, як годиться,
І задзвепіла смертопосна криця.
Поглянуть мило, як такі бійці
Хитрують, відступають, наступають,
Плигають, крутяться на всі кінці,
Навідлі б'ють і вдари відбивають!
Отак, панове, під сузір'ям Пса

Нам сліпить око грізна громовиця:
По блискавиці креще блискавиця,
Огнем горять багряні небеса,
І любо нам, і боязно дивиться!
Така ж і тут для погляду краса.

Пуатевинець в тій борні веселій
У підборіддя рабив д'Аронделя,
Відскочив, затаївся і чека,—
І враз міцпа апглійцева рука,
Підлегла оку, в тих речах меткому,
Французові кривавить молодому
Рожево-біле і пружне стегно;
Так білий мармур багрянить вино.

У благороднім розгулявшиесь герці,
Од щирого обидва хтіли серця
На полі слави славпо полягти,
Або своє нехібно довести,—
Аж тут бандит із папиних підданців
Якраз тим самим полем проїздив
З ватагою пройдисвітів та лапців.
Цей розбишака, Мартінгер, хотів
Покаятись, щоб знову грабувати.
Навиклий красти, різати, стріляти,
Він матір божу вельми шапував,
Із чотками, либопъ, і їв, і спав,
А в каятті доходив аж до краю.
Оточ він бачить, виїхавши з гаю,
Красунь, що задивились на бійців,
Скарби їх, золото, коней та ослів,—
Схопив дівчат і все те, що було в них,
І зник, як вихор, у ярах дібровних.

Тим часом Ля Трімуйль і д'Аропдель,
Усім сством заглиблені в дуель,
Розмахували, як і перш, мечами.
«Стривайте, пане! Де ж бо паші дами?» —
Розлігся враз пуатевинця крик.
Він глянув,— збросюсець доганяє
Когось далеко, далі й сам ізник —
І зброю з рук герой наш випускає.
Обидва стали в подиві німім,
Роти роззявивши, розкривши очі,

Один проти однобого,— син Півибчі
І Півдня син. «О! О! Чортам самим
Таке не снилось: ми лих в пас укrali! —
Сер д'Арондель подав нарешті глас.—
Нум їх шукати, може ж, не пропали,
А поєдипок не втече від нас!»

Француз йому простяг свою долопю,
І рушили, пемов брати, в погоню...
Та не минуло і п'яти хвилин,—
«Ох, ох, стегно!» — заскреготов один,
«Ох, шия! Плечі!» — другий обізвався.
Дух героїчний, що в людських серцях
Ламає кволість і спиняє жах,—
Шкода! На полі бою віл застався!
Обидва стогнуть, плачуть, як малі,
З зусиллями тяжкі волочать поги
І падають, нарешті, край дороги,
Червону кров розливши по землі.
Їх зброєносці вслід за лиходієм,
Як то вже пам відомо, подались,
І рицарі пецасні застались,
«Процай» сказавши і своїм надіям,
І грошикам. Та щастя враз тоді їм
Допомогло: під хвилю ту лиху
Стара бабуся на своїм шляху
Знайшла геройів рапеніх та голих,
Звеліла їх у свій однести дім,—
І незабаром з двох слабих і кволих
Став знову кожен сильним і міцним.

Бабусю ту в околицях Анкони
Святою люди звикли називати.
І справді, пі для кого благодать
Яспішої пе вилила корони,
Нікого сяйвом не вкрива таким.
Вона пророчить і годину, і грім,
І сніг, і дощ; вона лікує рани;
Вона (тихенько гомонять селяни)
Вертає віру грішникам тяжким.

Усе їй паладини розказали
І ради у старої попрохали.
Помовчала сивенька, а тоді

Звернулась до заступниці в біді,
Марії-діви, і сказала тихо:
«Рушайте з богом, хай міне вас лихо.
Любіть собі укоханих своїх,
Але не треба битись через них.
Ох, тим обранкам вашої любові
Судилися великі муки й страх!..
Сідлайте ж коні — і вперед, панове,
Та не блудіть, на певний ставши шлях!
Господь меші вам доручив сказати:
Щоб їх пайти, повинні ви шукати!»

Баронові до серця річ така
Припала сильно,— а британець мовив:
«Я вірю вам; та як візьмусь до ловів
На злодія, бандита, хижака,
Не маючи одежі, хоч лихой,
Ні копей, пі припасів, ані зброй?»
Стара ж йому: «Не клопочіться тим».
І дійсно: став тут у пригоді їм
Потомок Ісаака чи Іуди —
На цьому світі суть же добрі люди —
Із гаманцем чималим і товстим.
Цей чесний муж з любові до чужинців
Позичив їм дві тисячі червінців,
Процентів сорок беручи па рік:
Ще ж Моїсей такий закон прирік.
Прибутками від добрості такої
Він поділився з бабкою святою.

ПІСНЯ ДЕВ'ЯТА

Як Ля Трімуйль і сер д'Арондель знайшли своїх коханок у Пропансі; дивна пригода на горі Святих Пахощів

Два рицарі, що відбули двобій
Хоч на коні, хоч пішою ногою,
Чи шаблею махаючи кривою,
Чи спис піднявши у руці міцній,
Один одному не відмовлять шани
За сміливість високу, без догани,
А надто як остигне гнів палкий.
Коли ж іще притичини сумної,
Якоїсь несподіванки лихої

Зазпати доведеться їм обом,—
Тоді за зло вони не платять злом,
Стають братами вороги-герої.
Ото ж у спосіб миряться такий
Суворий бритт і Ля Трімуйль сумпий.
Англієць, син холодної Північі,
До жалощів був зовсім неохочий,
Але француз печаллю щирих слів
Йому залізне серде розм'якшив
І сам (я в тому дивного пе бачу,
Трімуйлеву пригадуючи вдачу)
До приязні зробив рішучий крок.
«Ах,— одірвавшись од сумних думок,
Промовив він,— яка ж то серед лиха
У другуванні щирому потіха!
Я певен: ви поможете мені
Знайти, хоч і в далекій стороні,
Мою красуню, страхом оповиту,
А я за вами в пекло, у вогонь
Ладен піти, щоб підійняти бронь
За любу вашу Розамор Юдіту!»

По слові доброзичливім такім
Вони, як з побратимом побратим,
У шлях-дорогу рушили моторно,
Та схибли, узявши на Ліворно:
Подався злодій зовсім в інший бік,
І марне друзі піддались надіям...
Гай, гай! Далеко і падовго зник
Їх скарб найкращий разом з лиходієм.
Красунь нещасних, змучених від сліз,
Нахаба той у замок свій одвіз
Приморський, між Гаєттою і Римом:
То був вертел, де, мов отруйним димом,
Укрите все пороком, зіпсуттям,
Де ліку темним пе знайти гріхам —
Пляцтву, лакомству, лінівству, блуду,
Кривавим чварам і гідкому бруду,
Усс-бо те являє людський рід,
Коли його пе загнуздать як слід
І дати волю діким пориванням,
Тасміям, хитро скованим жаданням.
Так от яка насправді ти з лиця,
Ясна подобо вічного Творця!

Прибувши в замок, Мартінгер той клятий
До столу сів між паннами двома
І взявся не на жарт бенкетувати.
Вкінці він повний кубок підійма
І мовить: «Ну-бо, кралечки, скажіте,
З котрою я перебуду піч?
Однаковісінька для мене річ —
Худа чи повна, чорна чи русява,
Англійка пишна, італійка жвава,
Хрещена чи пехрещена — пусте!
Смикнім-по чарку!» — Міркування те,
Непаче грім, прибило Доротею;
Захмарився прекрасний зір у неї
І струмом слози потекли рясні
На ніс, якого ліпії яспі
Були достойні чарівної феї,
На підборіддя, що злішив Ерот...
А хто б не плакав од таких турбот?
Проте Юдіта інше догадала:
На Мартінера глянула вона
Зневажливо — і так йому сказала:
«Для мене думка зовсім не страшна
За здобич вам цієї бути почі.
Я доведу вам залюбки їх охоче,
Чого англійка варта, що лягла
З бандитом на піч». — Радість узяла
Розбійника. Підпивши неабияк,
Британку горду смокнув віп усмак
І скрикнув: «Завжди я любив англійок!
Англійкам віват!» — І бридкий пияк
Знов смокче вина, страви умиває,
Кричить, жартує разом з обома,
Обох цілує масно, обійма
І хижко, безсоромно їх щипає.
Міланка плаче — оком не змігне
Юдіта, ніби серце кам'яне
У неї в грудях, і ніяк не можуть
Її парабіні доторки стривожить.
Аж от нарешті та потвора зла,
Ікаючи, встас із-за стола,
Ногами плута, а проте белькоче,
Що час умову виконати наспів,
І, повний щедрих Вакхових дарів,
У край Венери завітати хоче.

«Невже ж таки худобипі оцій,—
Шепнула до англійки Доротея,—
Вдовольните ви пал її низький?
Боюся навіть думати про це я!
Чи ж гідний він прийняти дар **такий?**»
«Ні, інший дар,— зачулось від Юдіти,—
Дістане він. Я хочу відплатити
Йому належно за образи всі
Моїй чесноті і моїй красі.
Не зраджу я коханого своєго,
Бо маю — тільки гляньте-но! — від бога
Потужні руки. Недаремно ж я
Ношу Юдіти грізної ім'я!
Тож хай покине марна вас тривога,
Чекайте тут і господа моліть,
А я вчиню, що слід мені вчинитъ».
Те мовивши, вона пішла без ляку
Мерзеного обпяти розбишаку.

Упала ніч. Густий туман наліг
На півгнилий розбійницький барліг,
І гурт злочинців розійшовся, клятий,
Хто де набачив, хміль тяжкий проспати,
А Доротея зосталась сама,
Бліда від страху, з розпачу піма.

Сам ватажок на учті превеселій
Од італійських трунків очамрів;
Дорачкувавши якось до постелі,
Він більше спати, ніж любить, хотів,—
Але на церса пружні та дебелі
Свою заласину руку положив.
Юдіта цього тільки і чекала:
Фальшивими обіймами впіймала
Вона його в солодку й згубну сіть.
Розбійник сили витратив за мить,
Він простягнувся, він захріп, він спить.

У Мартінгера був над головою
Меч на цвяшку. Ту вивірену зброю
Англійка ухопила запальна,
Юдіти та Дебори імена¹,
Петра святого, Іаїль, Аода

Назвала (од Петра святого шкода
Колись для вух ісклалася тяжка),
За чуба ухопила пияка,
Звела його довбешку обважнілу,
Зібрала всю свою дівочу силу,
Меча угору бистро підняла —
І шию враз товсту перетяла.
З вина і крові ліжко все червоне;
Забагрянів і груди, і чоло
Красуні, що сплатила злом за зло,
Із рапи плин, гарячий та солоний.
Вона вхопила голову мерцій,
Сплигнула з ліжка і туди побігла,
Де Доротея в остраху застигла;
Юдіта здобич показала їй
Скривавлену,— та спершу умліває,
А потім через силу промовляє:
«Яка ви жінка, господи! Яка
Одвага дивна і міцна рука!
Куди ж тепер нам утікати, на бога?
Подумайте: як зчиниться тривога,
Нас повбиває банда ця бридка!»
«Не гомоніть,— одповіла Юдіта,—
Ще дещо тут я маю докінчити.
Вперед за мною сміливо ідіть!»
Та Доротея в остраху тремтить.

Тим часом їх коханці добулися
До Генуї, серед чужих країв
Шукаючи загублених скарбів.
Скарби на суходолі не знайшлися,
Тож плинуть друзі кораблем хистким,
І з вітром домовляються морським,
Щоб він сказав, де, у якому краї
На них любові поворот чекає.
Запосить вітер наших мандрівців
То до щасливих, красних берегів,
Де ключ від раю, призволінням божим,
Святої церкви береже отець,
То на залив, де з посивілим дожем
Стас сама Фетіда під вінець²,
То під Неаполь, де лежить Верглій —
Ох! — не в такій, як Саппазар, могилі³.
Крилатий бог, примхливий і легкий,

Гуляючи по водяній пустелі,
Скеровув їх корабель стрункий
До Сциллиної вже німої скелі,
Де чорні пси у лютості сліпій
Своїм виттям усіх колись жахали,
До виру, де Харібді віддавали ⁴
Свое життя нещасні моряки,
До Етни, де страшні вогневики
Сплють, миром і спокоєм оповиті ⁵.
Отак-то все змінилося на світі
За існування людського віки!
Одвідати довелось і Сіракузи,
Де комишисте лоно Аветузи
Вже не стрічає люблених гостей:
Підземних вод, що посилив Алфей ⁶.
І Карфагена давнього долина
Їх бачила, де пам'ять Августа ⁷
Іще живе для вірних християн,—
Та царство там, на жаль, магометан,
Що в темряві живуть і умирають
І не потраплять по скопиню в рай.
Нарешті друзі наші прибувають
У милий оку Провансальський край.

Там, топучи у лаврах і в маслинах,
Стовпи Марселя давнього стоять,—
Про іонійців згадка старовинних ⁸.
Ох, любе місто! Годі споминать,
Що ти було і грецьке, і свободне:
Французів королеві панувать
Судилося тут. Нема чого й казать,
Що в цім добро для тебе очевидне.
До того ж є в околицях твоїх
Чудовий скарб, що й не знайти таких.
Служила Магдалипа, як відомо,
Амурів за молодечих літ,
А потім прокляла цей грішний світ,
Щоб слугувати господньому лиш дому.
Покинувши Йордану береги,
Вона, святої сповнена жаги,
Прийшла до Провансальської країни
І в темряві печери Максиміна ⁹
Себе саму взялася бичувати.
На місце те відтоді благодать

Лягла господня: пахощі небесні
Струмують там, цілющі та чудесні.
Минули роки — і тепер туди
Закохані прочани поспішають,
Коли вони звільнитися бажають
Од любоштів солодкої біди.

У день своєї смерті Магдалина
(Переказ є, тож треба вірить пам')
Звернулась до святого Максиміна,
Озорепа спасенним каяттям:
«Зробіть мені едину ласку, отче!
Як людська пара тут колись захоче
Зажити перелюбного гріха,—
Хай у сердцах зневацька затріпоче
Замість любові ненависть лиха,
Хай почуття огиди непоборне
На скелі цій закоханих огорне».
Бажання преподобници святе
Здійснилося параз по тому слові:
На скелі тій у всіх рабів любові
Обридення до люблених росте.

Побачивши хваленого Марселя
Усі дива, всі закутки веселі,
Що ними Ля Трімуйля й д'Аронделя
Досхбчу люд тамтешній пригостили,
І той, і другий сильно захотів
Одвідати Благоуханну Скелю,
Де Магдалини віддих одлетів.
Трімуйль туди з побожності чвалив,
Цікавість д'Аронделя підганяв.
Там, беручись по сходах кам'яних,
Побачили таке подорожані:
Навколішки прочанки і прочани
Слова шепочуть молитов святих
І, пібі дві троянди серед них,
Дві панни: перша скромна й сумовита,
А друга непокліна й гордовита.

О щастя! О хвилино чарівна!
Своїх коханок рицарі впізнали.
Ось де скарби, яких вони шукали,—
На скелі, що для грішників страшна!

Оповіла англійка двом героям,
Як Мартіпера хижого вопа
Уклала спати з вічним супокоєм,
Як захопила в нього гаманця,
Правдивого дійшовши рішенця,
Що, хто до пекла трапив чи до неба,
Тому ніяких грошей вже не треба.
По тому вчинку, в темряві нічній,
Меч у правиці стиснувши тяжкий,
Щасливо мужня добулась британка,
А з нею й перелякані міланка
На берег моря. Корабель легкий
Їх там прийняв, а плата цепогана
Чудесно підігнала капітана,—
І по Тірренських голубих валах
Судно майнуло, паче бистрий птах.
Вітрів летючих примхи й переміни
Їх довели до скелі Магдалини.

О диво дивне! Від Юдіти слів
Не жаль її коханця охопив,
Не співчуття у серці затремтіло,
Hi! Все те лиш огиду розбудило,
Злобу, презирство і кипучий гнів.
У неї теж — вопа й не зогляділась! —
Непавість із любові уродилась,
Розлившися по жилах, паче яд,—
А Ля Трімуль, що піжну Доротею
Рівняв колись до німф і до наяд,
Тепер пайшов у неї сотню вад
І повернувся спиною до пей.
Вопа й собі дивитись пе могла
На блазня — на вчорашнього орла! —
І тішилась у небі Магдалина,
Що сталася усім така відміна,
І гріх вона од гріших одвела.

Шкода, Маріє! Радість передчасна!
Хоч заповіт і виконано твій,
Що в пар залюблених кохання гасіє
На чудотворній Скелі Запашній,—
Але, па жаль, для почуття нового
Відкрито якнайширшу там дорогу,
І, збридивши одною, я за мить

Десяток інших можу полюбить.
Це лихо Максиміпові й це силилось! —
Тож диво несподіване зчинилося:
Англійка Ля Трімуйля обняла,
А Доротея чар свій oddala
Британцеві, недавно ще чужому.
Охоче вірю, бо мені відомо,
Що каже з цього приводу Трітем;
Марія, хоч з нахмуреним лицем,
На ту картину усміхалась потай.
Річ світова: до серця нам чеснота,
Ta ішколи (кому так не було?)
Нас вабить і колишнє ремесло.

Одначе, як зійшли з гори святої
Красуні дві і з ними два герої,
Минулася химерна дивина:
Таж читачеві добре вже відомо,
Що тільки на Узгір'ї Запашному
Серця міцяє сила неземна.
Пан Ля Трімуйль, зпіяковілий досить,
Пробачення у Доротеї просить,
Цілувє ніжно, пригорта її,—
А дівчина всі пестощі свої
Йому дас, як щедрий подарунок,
Цілунком догапляючи цілунок
Під шепотіння найніжніших слів.
Сер д'Арондель вернувся до Юдіти,
Нітрохи за мипуле не сердитий.
У неї також десь подівся гнів,—
І знову лад колишній в них зацвів.
Додам іще, що добрість Магдалини
Їм відпустила всі оті провини.

Француз люб'язний і холодний бритт,
Коли благословилося на світ,
Узявши кожен на сідло кохану,
Побралися чимдуж до Орлеану,
Щоб приедпатися до рідних лав,
Куди обов'язок їх закликав,—
Отчизни честь хоробро боронити.
Про тев вже не треба й говорити,
Що благородних рицарів таких
Ні сам король уже б тепер не міг,
Anі прекрасні панни посварити.

ПІСНЯ ДЕСЯТА

Агнеса Сорель, переслідувана Шандосовим сповідачем. Жалі її коханця і т. ін. Що сталося з прекрасною Агнесою в одному монастирі

Навіщо нам здалися передмови
До всіх пісень? Мораль пудна, панове,
А повість, де лиш істина сама
Змальовує цікаві авантюри,
Де ні грайливих вигадок нема,
Ані надмірних тонкощів ума,
Борониться найкраще від цензури.
Тож простий шлях беру між усіма:
Картина, вірна приписам натури,
Дорожча нам, ніж золоті бордюри.

Наш добрий Карл, верпувшись в Орлеан,
Всіх звеселив — вояк і городяни,
Збудив падію, прислапу чи хвору,
І стяг французький зпові підніс угору.
Він тільки-но про битви й розмовляв,
Він гордий був, як сонце на світанку,
Та потасмки наш король зітхав,
Пригадуючи втрачену коханку.
Покинуті її хоч би на мить —
Це подвиг був, і вже під ту хвилину
Він зрозумів, що милу загубить —
Себе згубити значить половину.

На самоті, після гучних промов,
Його вояцький запал відійшов
І відлетів од нього демон слави,
А іпший бог, що звемо ми: любов,
Посів у серці давнє місце знов,
По-мудрому узявши до справи.
Тож слухав Карл, але ж піяк не чув,
Про що вельмож облесний патови гув,
Подаючи десятки пропозицій,
В яких було добрati важко зміст,—
А потім сів і любій чарівниці
Скомпонував слізами вмітий лист.
Шкода! Бопно був так далеко авідти,
Що сліз не міг монарших осушити,
І вінценосець йолопа послав,
Типового, сказати, дворянину.

Той незабаром — о лиха година! —
Назад йому його ж листа подав.
«Ой леле! — крикнув з жаху помертвілій
Король: — це ти? Як? Із моїм листом?»
«Зберіть, королю, всі душевні сили.
І Жанну, і Агнесу захопили
Англійці, що плюндрують все кругом».

Зомлів король, почувши тес слово,
Упав додолу, паче неживий,
А як до тями повернувся знову,—
Ще глибше розпач усвідомив свій.
Кого така не вразила б утрата,
Любові той справедшньої не знав,
А наш король по-справжньому кохав,
То жалю він не міг затамувати.
Як божевільний, крізь глибокий сум
Він розважань не слухає, не чує...
Що ж! Батенько його, нехай царствує,
Ще з меншої причини стратив ум¹.
«О! — скрикнув Карл: — віддам усі війська я,
І Жанну, і прелатів геть усіх,
І вбогі рештки батьківського краю,
Що досі ще в руках своїх зберіг,
Усе віддам, жорстокосерді бритти,
Лише мій скарб єдиний поверніте!

Любов! Агнеса! Бідний володар!
Ох, що по тім, що в розпачі волосся
Рву на собі я? Неба пишпий дар
Украдено,— і може... може, досі
Якийсь англієць, дикий грубіян,
Її принадний обіймає стан,
Фрапцуза тільки гідну нагороду,
І уст її квітучу ніжну вроду
Цілунками брутальними сквернить
І втіху п'є, що над вино п'яний!
О, що коли і ти, несамохіть
Попавшись до зухвалиця навісного,
Ти, ти, Агнесо... зовсім не від того?
Твій темперамент знаючи палкий,
Чи можна ж вірить вірності твоїй?»
Щоб хмари невідомості розвіять,
Сумний король скликав докторів,

Євреїв, некромантів, чаклунів,
Сорбонців, якобінців, що уміють
По книгах стародавніх ворожити².

«Палове, щиро й сміливо скажіть,—
Він просить,— що з Агнесою мосю,
Чи тужить так, як я тужу за нею,
Чи вірною лишилася, чи ні?»
Учена зграя, ласа до платні,
Нахмурила високомудрі чола
І мовами старими замолола;
Латинська, грецька та сірійська їм
Найбільше в ділі помогли тяжкім.
Той студієс королеву руку,
Той креслить дивний чарівничий знак,
Той, у халдейську вдавшися науку,
Уважливо вивчає зодіак,
Тамтой псалми тихесенько читає,
На дно у склянку інший зазирає,
Рисує п'ятий кола на піску
(Ще в давнині, як, певно, кожен знає,
Систему практиковано таку) —
Отак воши, потіючи, працюють
І всі нарешті Карлові знаймують,
Що спати може супокійно він
Од часу вечорового до рапчу,
Бо з-між героїв на землі один
Сподобився незрадну мать коханку,
Що в неї в серці він панує сам. —
Ну й вірте після цього мудрецям!

Бридкий черпець, огидний та пузатий,
Зумів хвилину слушну впіймати:
Агнеса билася, плакала,— дарма!
Брутально він нещасну обійма,
Хоч раювання повного нема,
Як не єднає піжність обопільна
Істоти дві: любов тоді свавільна
Свій одвертає вид ясний од них.
І справді, хто б радіти з того міг,
Що мила жінка губи лиш стискає
І слізьми білу постіль обливає?
Щоб радощі по-гідному приймати,
Їх треба вміти, папство, і давати.

Але ченцеві — що йому до того?
Він осідлав, пімов коня шпаркого,
Красуню, переможену в борні,
І не пита, присмло їй чи ні.

Хороший паж, що в юнім петерлінні
Був полетів, непаче бистрій птах,
Усячини щукати по хатах
Для милої, для німфи, для богині,
Вернувсь парепті. Ох! Нещасний він!
Найгірша з-поміж гемонських лицин,
Той хижий птах, чернець той любострасний
Уже вхопив Агнеси тіло красне
І здобич пожадану шматував.
Монроз на п'яного з шпагою напав,
Не даючи і вгору подивитись,
І мусив нечестивий боронитись.
Він скочив з ліжка, ухопив кийка,
Та й ну крутити, як мечем разючим...
Вояк паскочив тут па вояка,
Одважний стрівся, бачите, з могучим.
Монроз любов'ю й вірністю горів,
Мопах од люті та жаги тремтів.

Щасливі миролюбні хлібороби,
Природи благодатної сини,
Частенько бачать: сповнений жадоби,
Виходить вовк з німої глухини,
Овечку рве злостиво й петерпляче,
І випиває крові плип гарячий.
Коли ж па п'яного вдарить, як стріла,
Вівчарський пес, хоробрій і завзятий,
Тоді тварина випускає зла
Нещасну жертву, бо життя продати
Не хоче за абияку цішу —
І починають вороги війну,
В криваву масу сплівшися одну,
А бідна, недотерзана ще здобич
На мураві лежить тихенько обіч
І прагне, крізь несвітський переляк,
Для вовка смерті, честі для собак.
Ото ж і тут лучилось саме так:
Тупий чернець, що демоцом здавався,
Від юнака Монроза захищався,

Дрючка в страшний затиснувши кулак,
І тут же — переможцю нагорода —
Лежала дивна па постелі врода.

Хазяйка з чоловіком, служники,
Всі діти до пайменшої дочки
На гамір збіглися, пажа стрункого
Боронять від напасника товстого,
Бо завжди, як відомо читачам,
Краса і юність до вподоби нам
І в нас палку прихильність викликають.
Нарешті всі Монроза залишають
З красулею одбитою удвох,
Примовивши: хай їм поможе бог!
Пажів суперник, кленучи Агнесу,
Пошкандинав господню править месу.

Сорель нещасна, як мале дитя,
Ридала гірко, соромом прибита,
Що повелось нахабі осквернити
Її красу, дорожчу за життя,
Що бачив паж страшну її наругу,—
І так йому промовила крізь тугу,
Закривши очі: «Вбийте, пане мій,
Мене без жалю! Хочу я мерщій
Знайти рятунок ув обіймах смерті».
«Як, папі! Ви бажаєте умерти? —
На те Монроз.— Чому? З яких причин?
Нехай чернець... нехай той песький син
Досяг свого, хай грішною були ви,—
То треба жити й каياتись терпливо,
А не вмирати на життєвій весні!
Та й ви ж не виплі у чужій вині,
А ваша мука — то й мое страждання...
Живіть, живіть — і хай живе кохання!»
Слова ці красномовні пе були,
Та очі юнакові помогли
Прекрасну дівчину переконати,
Що трохи їй ще рано умирати.

Обідати пора було,— а сум
(Нещасний грішник, це я добре зпаю)
Ніколи їсти нам пе заважає,
Ба навіть гнів при їжі помогає:

Недаром же Верглій-многодум
І пан Гомер, що правив теревені,
Якими всі захоплюються вчені,
Не забували в гаморі боїв,
Як пив герой і що він саме їв.
Агнеса й паж, хоча і невеселі,
І трохи засоромлеші були,
Обідали любенько край постелі,
І очі враз несміло підвели
Одне на дного, піби випадково,
І поглядів зайшла піма розмова.

Відомо всім шановним читачам,
Що в час, коли життєва сила нам
Слугує вірно і воглем палає,
Смачний обід по жилах розливав
Бажань нестримних безсоромний рій,
І ми в любові тапемо палкій,
І ворог роду людського песитий
Тоді нас легко може спокусити.

Красунь Монпроз, як можна зрозуміть,
Не міг своєго пориву згасить.
Перед Сорель упавши на коліна,
Він скрикнув: «О ясна моя богине,
О чарівнице серед чарівниць,
Ви бачите — я перед вами ниць
Прошу, благаю втіхи пеземної...
Невже ж у вас пе вимолю того я,
Що взяв товстий печема силоміць?
Ох! Злочином здобув він раювання,—
Нагородіть же чисте ви кохання:
Воно палає на моїх устах».

Аргумент цей був зовсім не поганий
Для молодої та палкої панни,
І визнала вона його в думках,
Але боролась із годину, мабуть,
Бо ще солодше нас п'янить і вабить
Умріяна коханка чарівна,
Як не відразу піддалась вона.
Нарешті паж, радіючи без краю,
Переступив поріг свого раю
І до любові келиха припав.
Англійський принц народи воював,

Здобув Париж король Анрі Четвертий,
Чиє наймення не боїться смерті,
Та щасливіший був Монроз за них,
Коли в борні солодкій переміг.

Ох, друзі! Щастя легше від пилини!
Усе минає, все на світі гине!
Не встиг Монроз у пристрасті сліпій
Допить любові чистої напій,
Як палетіли раптом, мов шуліки,
Англійці, галас підняли великий,
Розбили двері, вбігли, гомонять...
Не треба тут, панове, й пояснить,
Що то черпець по святобожній месі
Віддячив так Монрозові й Агнесі.
Взяли красуню з краснем молодим
Та й повезли жорстокосерді бритти:
Шандос їх мас, бачите, судити.
Яку ж приділить він покару їм?
Залюблеші від страху умлівали,
Бо з досвіду вони своєго знали,
Що Жан Шандос до жалоців не звик.
Проте, хоч сором їх песьвітський пік,
Вони перезиралися пестливо,
Хвилину споминаючи щасливу...
Одначе що ж на допиті казать?
Було б їм зло, та доля помогла їм:
Серед туману, саме десь під гаєм,
Французи раптом кіньми тупотять.
То був загін блискучий та завзятий,
Якому Карл у розpacі звелів
По всіх краях, по всіх місцях шукати
Сорель Агнесі ѹ Жаншиих слідів.

Коли два пси, два піvnі, два коханці
Зустрінуться (увечері чи вранці,
Однаково) десь на тропі одній,
Коли побачить янсеніст палкий
Лойоліного учня, езуїта,
Коли дітя Кальвінове сердите
Ультрамонтанця здібає нараз,—
Тоді на них якийсь находить сказ,
І кожен б'ється люто, до нестями,
Той шагою, той кітком, той зубами.

Так і французькі рицарі ставні
На бриттів, наче соколи ясні,
Без жодного вагання нападають,
А ті оружно їм відповідають —
І загуло, аж стогне далечінь!
Був під Агнесою гарячий кінь,—
Як і вона, він мав натуру жваву,
Він басував, хвищався без угаву,
Аж бідненька стрибала на сіdlі.
Оточ, як битва зачалась в імлі,
Він ізлякався, прикусив удила
Та й полетів... Дарма воча хотіла
Його рукою кволою спинитъ:
По власній волі він Агнесу мчить.

Монроз не бачив за кипінням бою,
Що сталось із Агнесою палкою,
А кінь тим часом, мов крилатий звір,
Усе вперед, усе прудкіше лине
І опипився враз серед долини,
Де височів прогарний монастир.
Ставні дерева тішяного бору
Гойдались і шуміли круг кляштору *,
І світла річка стъожкою зі скла
У берегах заквітчалих текла.
Принадний пагорб зелепів здалека,
Там паливала благодатна спека
Щоосені ті золоті дари,
З яких сам Ной за давньої пори,
Покинувши неоживирну скриню,
Де був рятунок людям і скотині,
І збридивши водою вже навік,
Солодкий витис і п'яшочий сік.
Помона й Флора та ясні зефіри
Там розливали паході й тепло,
Усе там око тішило без міри.
В раю господнім, певно, пе було
Милішого для сердя краєвиду;
Повітря тихий живодайний струм
Там розвівав тяжку печаль і сум,
Турботи розвівались там без сліду.

* Кляштор — монастир.— M. P.

Агнеса край ясного лона хвиль
Спочти сіла, глянула відтіль
На монастир — і зник у серці біль.
То монастир був, бачите, жіночий.
«Ох! — скрикиула Агнеса.— Певне, хоче
Сам бог ту купіль показати мені,
Де всі гріхи змиваються земпі!
Це віш, ласкавець мудрий та високий,
Привіз мене під стіни ці міцні
Спокутувати всі мої пороки.
В пості, молитві, вірі та трудах
Безгрішні жони, відані Христові,
Живуть тут для небесної любові,
А я себе прославила в гріахах,
В розкопах тіла і в кипінні крові».
По цій тираді, досить голосній,
Красуня хрест побачила па брамі,
Той знак, що рід урятував людський,—
І плаче, бідна, ревними слізами,
І сповіді бажання в цій росте.
Призпатися по правді тут годиться:
Хохапия й богомільництво — дві сестриці,
Душевна вада, дружі, те і те.

Якраз тоді шаповній абатисі
Дійшлося на суд поїхати, либонь,
Аж до Блуа,— і сестри зосталися
Самі, під наглядом сестри Безонь.
Отож вона в кватирку визирає,
А потім браму навстіж одчиняє
І каже невідомій: «Увійдіть
До нашої непишної господи.
Яким могли ви вітром залетіть,
О, мандрівнице неземної вроди?
О, хто ви, хто? Чи ангел, чи свята,
Що до поріддя бог послав людського,
Щоб показати вічності дорогу
І райські відчинити нам врати?»
«Ні,— каже панна: — зовсім я не та,
Святою не була я пі хвилини,
Пороки тъмарять молодість мою,
І як мені судилося буть в раю,
То, певне, тільки обіч Магдалини.
Господь, велитель днів і поколінь,

Та ангел мій, та полохливий кінь
Мене в куток цей принесли прекрасний.
У серді маю каяття незгасне,
Бо ще не всю мепе поглинув гріх,
Люблю добро, хоч праву путь згубила,
І вірю: благодаті вічна сила
Очистить скверну злочинів моїх».

Сестра Безонь з ласкавістю тонкою
Вродливицю втішала як могла,
А далі гостелюбно повела
За руку аж до власного покою.
Та келія уся була в квітках,
З широким ліжком, зовсім не похмура;
Здавалося: для пуступа Амура
Був не заказаний до неї шлях.
Сорель Агнеса господа хвалила,
Що каяття — розвага досить мила.

Після вече́рі (дю шляхетну річ
Я звик щоразу, папство, нотувати)
Сестра Безонь промовила: «Вже ніч,
А як відомо, людства ворог клятий
Під цю годину ходить по землі,
Подоби різні беручи в імлі ³,
І грішників ба й чистих спокушає.
Та спосіб є, хоч це не всяке знає,
Себе від того лиха вберегти:
В одну постелю треба нам лягти,
І двох нечистий вже не подолає».
Агнеса згодна, роздяглась, лягла,
Радіючи і мріючи про святість...
Не квапся, бідолашна, утішатись:
Твоя з тобою всюди доля зла!

Читачу! Я примушений сказати,
Почервонівші з сорому як жар,
Що ця Безонь... ох! був це бакаляр,
На гроши і на вченість небагатий,
Та силою і спритністю Алкід
І Адоніс, як глянути па вид.
Мов злoto, в нього кучері вилися,

* Бакаляр — бакалавр. Молодший учений ступінь за давніх часів. Також — школляр, учень.— M. P.

Він цвів красою, мов троянди цвіт,
І вельми придавався абатисі
На заході її безгрішних літ.
Отак Ахілл в одежині дівочій
Колись у Лікомеда гостював
І пестив Дейдамію щопочі.

Як тихий морок все павкруг обняв,
Сповідниця з сестрицею святою
Лягли удох під ковдрою одною,
І тут — предивні, господи, діла! —
Метаморфоза у сестри була,
Яку Агнесі враз далося знати.
Гукати пробі, кликати, кричати, —
Це, може, й розбудило б монастир,
Та викликало б сором, поговір...
Лишалося терпіти і зітхати...
Додам іще: в обставинах таких
Хто б дуже мудро міркувати міг?
Сестра Безонь на декілька хвилинок
По пестощах зробила відпочинок,
А наша мацдрівниця молода
Подумала: «І тут, і скрізь біда!
Я чеспою зробитися хотіла,
Та від бажань далеко ще до діла,
І як у вадах кається жопа, —
Ох! це не зпачить, що свята вона».

ПІСНЯ ОДИНАДЦЯТА

Англійці чинять гвалт у монастирі. Двобій святого Георгія, патрона Англії, та святого Дениса, патрона Франції

Скажу, не трятачи даремно мови,
Що юна пара в келії своїй
Уранці, випивши до дна напій
Солодкої та грішної любові,
Запала в сон цілющий і міцний.

Страшений шум їх розбудив зненацька:
З усіх боків колишутися вогні,
Блищать калюжі крові престрашні,
На монастир ватага йде хижачька.
То, бач, англійці, на біду лиху,
З французами стялися на шляху.

Ото ж відходять войовничі галли,
Смертельну зброю стиснувши в руках,
А вороги: «Обернем вас у прах —
Чи виявте, Агнесу де сховали».
Шкода! Агнеси загубили слід
І ті, і ті. Лише старенький дід,
Що пас під гаєм вівці тонкорунні,
Сказав англійцям: «Бачив я красуню,
Краснішу від досвітньої зорі.
Вона очує в цім монастирі».
Зраділи бритти. «Сумніву немає! —
Всі крикнули: — Агнеса це! Вона!
Нум, браття!» — і гвалтовно налітає
На монастир юрба їх навісна,
Як на кошару хижка вовча зграя.

По келіях, трапезних, по льохах
Вони метнулись, занедбавши сором,
І всі чернички, злякані, в слізах,
Перед несвітським умлівають горем.
Сестра Агнеса і Мертон-сестра,
Сестра Урсула — ох! біда тяжка їм! —
Вони біжать, охоплені одчаем,
Хвилюють груди, серце завмира.
Куди ви, голубиці сумноокі?
До вівтаря припали як одна,
Надіючись, що оборону й спокій
Невинність ваша там знайде яспа! —
Шкода! Як звір напав на вас шалений,
Небесний не поможе наречений.
Що божий храм для бриттів навісних?
Перед очима господа й святих
Вони скверняті і вашу честь, і віру,
В якій клялись ви непорочно й щиро.

Звичайно, читачі есть і такі,
Черпиць побожних вороги тяжкі,
Що все ладні на глум і посміх брати
І навіть на христових дів моргати, —
Нехай собі! — Ой сестри, ліхо вам!
Які ж то муки молодим серцям,
Незайманицям кротким що за муки —
Потрапити гвалтівникам у руки,
Огидні поцілунки зустрічати

Од варварів, що їм страшну печать
Криваві січі на чоло поклали,
Що прибули для гвалту і потали,
Що святоокрадство з пристрастю злили
І до любові жаху додали!
Дихання їхнє, сповнене трутізни,
Огонь очей і потиск рук залізний,
Колючі бороди, бридкі тіла,
Усе мов каже: смерть сама прийшла!
Це демонів зібрався рід проклятий,
Щоб ангелів небесних гвалтувати!

Злочинців не спинить, не відігнати,—
І вже красуні з сорому горять,
Уже на Ребопді благочестиву
Наліг Шіпенк роз'ярено і хтиво,
Уже Барклей і сміливий Вортон
До пишної взялися Амідон...
Прокляття, плач, благання і пручання!
Парсон і Бард, шалені від бажання,
Безонь скопили,— жоден-бо не зпа,
Що хоч і панна, а папич вопа.
Чи ж вам, Агнесо, утекти пригоди,
Яка сестриць невинних облягла?
Адже страждати від своєї вроди
Сама вам доля, певне, прирекла!
Страшний отаман нелюдської зграй
Нахабними руками вас хапає,
І вояки — не тяжко це збегнути —
Найдужчому найкращу віддають.

Небесних книг параграфи суворі
Кладуть, бува, межу людському горю.
Отож як бритти, в розпалі п'яні,
Грім принесли і пристрасть беззаконну
У same серце чистого Сіону,—
Святий Денис, навиклий у борні
З Георгієм Звитяжцем хитрувати,
Зумів його кмітливість опукати
І потай з райських вилетів садів.
Але на промінь він тепер не сів,
Одвертість-бо не щоразу годиться;
Ні: він удавсь до бога таємниці ¹,
Що скрізь літа, незримий, мовчазний,

І діє тільки в темряві нічпій.
Його шанує і шахрай, і злодій,
Зате стає він мудрому в пригоді,
Він гість палаців і святих церков...
Колись пим слугувалася й любов.
Ото ж закутав хмарою густою
Дениса він — і рушив до землі
Святий Денис незнаною тропою,
Бокуючи й хитруючи в імлі.

Французів добрих опікун ласкавий
Коло Блуа хоробру Жанну стрів:
Погонич мулів, хоч бридкий, та жвавий,
Приніс її до щедрих тих країв.
Вона благала бога, щоб дарунок
Їй повернув — чудовий обладунок.
Святий Денис привітно їй кива
І голосно такі рече слова:
«О панно чиста, о могутня Діво,
Призначена наш край урятувати!
Лети мерщій, розбий хижакьку рать,
Що на безгрішних налетіла хтиво!
Перед тобою все лягає ниць,—
Лети ж, рятуй коханих голубиць,
Гвалтованих у храмі пресвятому!»
І Жанна в путь рушає незнайому.
А він за пею, як слуга, спішиТЬ
І батогом погоща бадьюрить.

Враз Жанна д'Арк серед ватаги стала,
Що преподобниць блудом покривала,
Вона — згадайте — гола прибула.
Котрийсь вояк нараз її примітив,
І неподобпа думка опекла
Залитий кров'ю темний rozum бриттів.
Йому здалось, що дівчина, мовляв,
Сама шукає, хто б її обляв.
До неї він — а та з усього маху
Мечем в обличчя вдарила бідаху.
Він покотився, кленучися тим
Французьким словом дивним, чарівним,
Яке про втіху говорити має,
Але, на жаль, і лайкою буває.

На п'ого наступивши, Жанна так
Промовила до лютих розбишак:
«Спиніться, кляти! Годі, окаянні!
Не опирайтесь господеві й Жанні!»
Та бузувіри, наче й не до них,
Черничок засідлавши молодих,
Дедалі все завзятіше працють.
Так іподі уперті віслюки
Скубуть і топчуть запашні квітки,
Хоч як пани та слуги лементують.

Скипіло в Жанні серде запальне!
Іменням божим гучно клепучися
І знаючи, що поруч — Діонісій,
Вона мечем рубає, коле, тіє
По спинах, по потилицях, по шиях
Англійців, щоб од гвалту відтягти їх.
Одип своє якраз-по починав,
Той пильпий труд от-от уже кінчав,
Та всіх вона, пе розбиравши, косить,—
І кожен бритт без сповіді коня,
Солодкого не випивши до дна,
І душі їхні в пекло чорт відносить.

Ісаак Вортон один з-між вояків
Свою гапебну справу закіпчив,
Бо найпалкіший серед них удався.
Він од черпиці раптом одірвався
І, позу відміняючи свою,
Шолом та панцер, вірпі у бою,
Почав па себе скваппо падягати,
Щоб мужню відсіч гордій Жанні дати.

Ласкавче наш, Денисе пресвятий,
Що свідком був баталії страсній,
Дай музі скромпій соколіпі крила,
Щоб розказати, що дівчина вчинила!
Найперше подив охопив її:
«Святий Денисе! — закричала Діва: —
Мій обладунок! О! Скарби мої
Прикрашують де тіло печестиве!
Так! Мій шолом! Мій панцер! Дивиша!»
Таки не помилилася вона:
З Агнеси, бачте, що вояцьку справу

Замісто сукні мусила надіть,
Шандос ізняв усе те вельми жвано,
Аби своє бажання вдовольнити.
Ісаак Вортон, слуга його комонний,
Натяг на себе одяг пишнодзвонний.

О Жанно д'Арк, о цвіте героїнь,
Ти билася за богоданну зброю,
За короля з лілесю ясною,
За честь і славу попраних святинь
І за черниць, що шанувати треба,
Бо сам Денис благословляв їх з пеба.
Тепер він обіч дівчиши стойть
І дивиться у захваті святому,
Як меч її то власний щит крушить,
То креше іскри з власного шолому.
В глибинах Етни, в кузлі тій страшній,
Де служники Вулканові працюють,
Буває блиск і гамір не такий,
Коли вони прискорено лаштують
Тяжку гармату богові громів,
Що хоче людям появить свій гнів.

Англієць гордий в паштері чужому
Ступив назад,— великий подив мав,
Що сотворінню гарному такому
Під лютъ таку нечувацу піднав.
Не міг свою він піднести правицю
На невідому голу войовницю,
Лиш боронився та па посміх брав
Її одвагу й смертоносну крицю.

Святий Георгій в божому саду,
Прогавивши Дениса на біду,
Зметикував, що папи патрон ласкавий
Далеко десь людські боронить справи...
Туди й сюди метнувсь по небесах
Георгій — ні! Дениса й слід прочах!
Тоді сідлать віп каже без вагання
Коня свого, відомого з писання².
Кінь перед ним, Георгій бистро сів,
Узяв меча і ратище вхопив
Та й лине прудко в простір неоглядний,
Де з-поміж смертних не бував ще жадний,

У те безмір'я дивно-осяйне,
Яке крутиться змушував Рене,
В часток бурхливих незмірянне поле,
Яких ніхто не бачив і ніколи,
У сфері ті, що мрійник їм Ньютон
Крутиться вічно вигадав закон³
Без компаса й проводиря міцного
Круг порожнечі, отже, круг нічого.

Святу Георгій відчувавши лютъ,
Перелетів за хвилю довгу путь
І опинивсь на берегах Луари,
Де сам Денис лічив дзвінкі удари.
Так бачать люди в темряві пічній
З хвостом огністим золоту комету,
Що іскри розсидає серед лету
І навіває страх юрбі земній,
Самому папі, королям на тронах,
Віщуючи нестачу в виногronах.

Побачивши Дениса здалеки,
Махнув Георгій з правої руки
Бліскучим списом, поборотись радий,
І закричав, нещаче з Іліади⁴:
«Денисе кволій, у сварках меткий,
Ляжливий оборонче боягузів!
Своїх нікчемних тішачі французів,
Утік ти, щоб парод окривдить мій!
Як? Проти бога ти стаєш до бою
З ослом своїм та дівчини рукою?
Чи ти не знат, що як прибуду я,
То згинеш ти і Франція твоя?
Мечем своїм я відітну, Денисе,
Голівку зле приліплепу твою,
І понесеш ти власний череп лисий,
І врадуєш парафію свою,
Помандрувавши до Парижа вдруге,
Де празник твій святкують ледацюги,
І там простолюд будеш дивуватъ:
Себе в уста самого цілуватъ».

Денис тоді, до неба руки знявши,
Почтиво і шляхетно відповів:
«О брате мій, шаноби гідний! Завшє

Без роздуму вдаєшся ти у гнів!
Відколи в небі стрівся я з тобою,
Ти тільки й дишеш злістю та пихою.
Подумай сам: чи личить нам, святим,
Кого навикли люди шанувати,
Неславитися розбратором лихим,
Ганебний приклад націям давати?
Святі британські! Чи не годі вам
Чинить гризнею прикрість небесам?
Англійці, в колотнечі знавіснілі!
Ви богові давно уже немилі,
І скоро він — згадаєте мене —
Святих англійських з раю прожепе.
Георгію, бридкої гідний слави,
Що за народ змагаєшся кривавий,
Облиш мене, щоб супокійно міг
Француузів боронити я своїх!»

Од гніву хвиля залила червона
Георгієві гордовитий вид,
Поглянув він на Франції патрона
І здумав, що ляклівий, як ворона,
І до борні не здатен зовсім дід.
Мов яструб той на голуба в повітрі,
На ворога свого він налетів;
Денис назад,— а в голові прехитрій
План оборони в той же час наспів.
Тож голосно крилатого осла він
Своєго кличе, що повсюди славен.
«Сюди! — гукає: — вірний осле мій,
Рятуй, загину!» — В халепі страшпій
Забув Денис про істину відому,
Що неможливо згинути святому.

Осел, покірний панові своїому,
З Італії тоді якраз вертав
(Про це я читачам уже казав).
Денисові він підставляє спину,
Той скочив прудко на свою тварину
І, чуючи хоробрості приплів,
Меча моторно на землі вхопив,
Що коло бритта вбитого валявся,
І з ворогом у лютім герці стяvся.
Три рази б'є Георгій поряду

В ту голову, що знала вже біду,
Але Денис удари відбивас
І зброї тиск бурхливий паміряє
На вершиника з баским його копем.
Пружиста криця близкає вогнем,
Блищать мечі, здійнявши веремію,
Обидва прагнуть влучити то в шию,
То в груди, то у святості вінець,
То в місце, що назвати навпросте
Не зважусь я, хоча пазвати умію.

Дедалі кожен паленів борець,
Хитався долі темний рішепець,
Аж тут осел озвався довгокрилий —
Ревнув баса, аж вуха заболіли.
Здригнулась неба глибочінь ясна
І по гаях озвалася луна.
Тоді ж ото підступною рукою
Георгієві, славному герою,
Святого носа відрубав Денис,
І геть кривавий покотився ніс⁵.

Георгій, хоч без поса, та завзятий,
Не забарив жорстокої відплати,
Він забожився (лихо чи добро —
Англієць завжди скаже вам: їй-богу)
І те відсік у ворога свого,
Що Малхові святий одтяв Петро.

Картина ця, осла деручі крики,
І стук мечів, і галас превеликий
Посіяли тривогу в небесах.
Крізь божу браму, наче дивний птах,
Архангел грізний вилетів, Гаврило,
Він у просторах лине бистрокрило,
Лозину ту тримаючи в руці,
Що виросла на Нілові-ріці,
А Моїсей узяв її в правицю,
Коли топив царя та колісницю
І рать ворожу в глибині морській.

«Це що таке? — гукнув він.— У гидкій
Борні стялися два отці шановні.
Як діти праху, ниці та гріховні?

Лишіть, лишіте дурням та жінкам
Ці пристрасті,— вони не личать вам!
Облиште смертним це ганебне діло —
Калічти одил однобуму тіло,
Рубати носи, роковані на смерть!
Безсмертя чашу, виповнену вщерть,
Вам подано у небі не для того!
Ніс! Вухо! Та побійтесь ж ви бога!
Вам казано людський гасити гнів
І злагоду та спокій засівати,
А ви, ви для якихось королів
Роздмухуєте полум'я прокляте?
Чи з небом попрощайтесь святим,
А чи словам скорітесь моїм!
Хай буде мир! Георгію! Ану-бо,
Візьміть це вухо лагідненько й любо,
Денисові подайте. А Денис
Одрубаний нехай подасть вам піс —
І все на місце вернеться належне».

Денис тоді склонився обережний
І носа супротивців подав.
Денисові подав Георгій вухо,
І кожен з них «Хай славиться» шептав
Гаврилові, благого повел духу.
На місці вухо; зчервонілий піс
Там, де годиться, тобто серед виду,
Без жодного утруднення приріс;
Спинилася кров, од ран немає й сліду...
Таке-то тіло сильне та міцне
Святым дає приречення ясне.

Тоді Гаврило президентським тоном
Обнятися наказує бійцям;
Денис, Христовим пройнятий законом,
Обійми перший простягає сам.
Але Георгій, хоч і теж скорився,
Мурмоче: «Ще помщусь, як не помстився!»
По тих обіймах Гавриїл узяв
Святих за руки, тихих та слухняних,
І з ними в небеса попрямував,
Де ллеться нектар для гостей жадапих.

Читачу, голововою не хитай:
Чи то ж не так під стіни Іліона

Боги злітали, роз'ярлі вкрай,—
Нелюбим жах, а любим оборона?
Або згадайте, як старий Мільтон
Нам ангелів малює легіон⁶,
Що небо синє кров'ю заливають,
Стрясають світом, горами вергають
І — пайдивніше — гучно б'ють з гармат!
Адже ѹ Михайло, Гавриїлів брат,
Колись із сатаюю борюкався!..
Тож зовсім ти даремне здивувався,
Що у Дениса з І Юрієм святым
Дійшло до бійки на кону земнім.

У небі мир і спокій розіллявся,
Ta пе було спокою на землі,
Де за корону бились королі,
Де добрий Карл, що до кохання вдався,
За милою своєю побивався.
Одважна Жапна зброю піднесла
I тне Вортона в тес грішне тіло,
Що па блюзнірство підпялося сміло...
Той пада... Кров із раги потекла,
А дух його у безвість одлітас
I всіх святих павсебіч проклинає.
Черпиці всі, побачивши в ногах
У геройні труп його кривавий,
Побожним ходом проказали «Ave»
I додали: «Ти справедливий шлях
Обрала, Діво, для свого удару:
Хто чим грішив, на тім прийняв і кару».

Благочестива Ребонді-сестра,
Згвалтована у вівтарі святому,
По кривдникові плаче молодому,
Та молиться, та скоса позира
На те, що бритт згубив уже павіки:
«Ой гріх же, гріх! Та ще який великий!»

ПІСНЯ ДВАНАДЦЯТА

Монроз убивас сповідача. Карл знаходить Агнесу, що розважалася з Монрозом у Кютандровім замку

Я обіцяв покинути розмови
Про се, про те, найбільше про мораль,—
Та що робити з тим божком любові?
Зворушуючи радоші й печаль,
Заводить він, примхливий, балакучий,
На мапівці перо мое скрипуче.
Дівчата, дами, вдови молоді,
Кого під прапор пишний він єднає
І милих обирати дозволяє,—
Признайтесь: що вам бува тоді,
Коли два хлопці, рівні і красою,
І вдачею, й будовою міцною,
Лицяються однаково до вас,
До раювання надяТЬ повсякчас
І що один, те й другий вам шепоче?
Тяжке тоді становище жіноче?
До речі б тут історія була
З дитинства нам відомого осла.
Дві в'язки сіна, цілковито схожі,
Покладено йому при огорожі,
Обабіч морди, в віdstані одній.
Не знаючи котру обратъ, який
Для снідання з них перевагу дати,
Від голоду скопав мудрець вухатий.
Ой, стережіться, щоб філософ цей
Взірцем не став недобрим перед вами!
Коли обидва красні для очей,
Того й того кохайте, любі дами.

За кілька гін од монастирських брам,
Що ними хижі увійшли блузніри,
А дівчина, підпора трону й віри,
Їх заплатити змушила життям,
Був замок гарний, з баштами, з садами,
З мостом підйомним. Сяючи квітками,
Зміястий, чистий, голубий канал
Оточував його високий вал
І розбивався в сотнях водограїв.
Там жив, під захистом сільських звичаїв,
Барон Кютандр, підтоптаний дідок.

Усякого в свій затишний куток
Віп закликає, імення не питавши:
Француз, англієць, турок чи чернець,
І гордий принц, і дівчина, й стрілець
У нього можуть відпочити завше.
Але свою фантазію барон
Плекає кожний.' В цього був закон,—
Не знати, для якої вже користі,—
Гостей приймати числа лиш паристі.
Отож прибуде двійко мандрівців —
Усе гаразд. Але біда одному:
Його не пустять; голод, спеку, втому
Він терпить день, а може, й кілька днів,
Зігнувшись, як той жебрак чи злодій,
Допоки хтось не стане у пригоді,
Щоб вийшло те довершене число,
З якого в світі все живе пішло.

Туди ж ото, відбивши в день щасливий
Дзвінкий шолом та панцер брязкотливий,
Потужна Діва на ніч прибула
З Агнесою. А доля прирекла,
Щоб сповідач, чернець той нечестивий,
Що на Агнесу звів свій погляд хтивий
І з нею щастя навіть був досяг,
Туди ж таки прийшов по їх слідах.
Як хижий вовк, що під зубами чуб
Ягници вовну, теплу й запашну,
Коло хліва никає та пантрує
І рветься перескочити стіну,
Так сповідач, палаючи з бажання,
Що в тілі гонить бунтівливу кров,
Вернути прагнув тес Раювання
І любу здобич ухопити знов.
Він стукає, він дзвонить, він гукає,
На нього з замка челядь виглядає,
Та як один, без цари він прибув,
То міст підйомний затремтів, загув,
Піднісся вгору — і лишив бідаху
Стояти безпорадно серед шляху.
Блюзнірська лайка — дивного нема! —
Із уст у нього вирвалась сама.
Він до мостиц простяг жадібні руки,
Хотів кричати, — занімів од муки.

Як ласий кіт, по ринві деручись,
На голубник жадібно позирає,
Шкrebеться, стінку лапою торкає
І птиць, що так принадливо вились,
Немовби ворога свого дражнили,
Хоч близько — досягти не має сили,—
Так паш черпець стояв ні в сих ні в тих.
Аж тут зненацька між дерев густих
З'явилася постать красня молодого.
Обличчя біле, чорні брови в нього,
І кучері, і юний бліск очей,—
Усе дарунки чудотворних фей.
Здавалося — це сам Амур крилатий...
Це був Монпроз, щоб коротко сказати.
Загублену шукаючи любов,
У монастир жіночий він зайшов,
Чуттям туди скерований правдивим,
І сестрам видалось благочестивим,
Що з неба то сам вождь господніх сил
Злетів до них — архангел Гавріїл.
Усі вони, як рози, зчервоніли,
Подумавши: «Чому ж то, боже миць,
Він не прибув під ту годину й час,
Коли навсуміш гвалтували нас?»
Усі круг нього в коло згуртувались,
Питали, щебетали, дивувались,
Коли ж почули, хто він, що і як,
За ким пішов у небезпечні мандри,—
Дали копя баского, щоб юнак
Без перепон добувся до Кіотандра.

Кого ж він біля зámка зустріча?
Гидкого, як мара, сповідача!
Скипів юнак: «А, Вельзевулів сину!
Це знову ти! Шандосом присягнусь,
Красунею, що я на ню молюсь,—
Тепер не утечеш ти від загину!
Прийшов тобі без сповіді кінець!»
На тес слово вихопив чернець
Пістоля нетерплячою рукою¹,
Натиснув цингля... Постріл загrimів —
І куля невидимою тропою
Полинула в зелену даль гаїв,
Монроза диким приглушивши свистом...

Стрілецьким піп не віданачався хистом...
Паж виміряв, ударив — і в чоло,
Де стільки темних пристрастей жило,
Свинець пройшов, і близнув струмінь крові.

Упав монах, а красень молодий
По перемозі радісній такій
Відчув до нього жалоші раптові.
«Звернись тепер,— він мовив: — до небес,
Скажи Te deum. Ти прожив, як пес,
Принаймні хоч умри християнином.
Покайся швидше перед божим сином,
Промов амінь і богу дух віддай...»
«Ні,— каже той: — до чорта йду. Прощай».
Сказав, умер — і в пекла глибочини
Душа його, гріхами чорна, лине ².

В той час, коли потвора та страшна
До грішників рокованих летіла,
Де грів уже пательню Сатана,—
Наш добрий Карл, в якого панна мила
Стояла в запечалених очах,
По світлої Луари берегах
З духівником у парі проходжався.
Учений доктор, що йому король
Духівника призначив славну роль,
В суворість марну зовсім не вдавався
І, важачи на терезах хистких
Добро і зло, ясні чесноти й гріх,
До неба вів приємними шляхами
Монарха з запальними почуттями.
Ласкавий, добрий, лагідний в речах,
На все дививсь він мудро та зичливо,
І лестощі солодкі на устах
Всіх огрівали рівно й справедливо.

Домініканський орден пресвятий
Благословив колись його для праці,
І вирушив на подвиг він земний
Під іменем чудовим: Боніфацій.
Він королеві грішному казав:
«Як жаль мені, що гріх вас обійняв!
Як жаль, що душу плоть перемагає!
Агнеси чар, такий бажаний вам,

Не до вподоби правим небесам,
Та легко бог заблудлим вибачає.
Аврама-патріарха ми візьмім:
Тож він колись, не бувши молодим,
Злюбив принади гожої Агарі
І з нею мав солодку втіху в парі,
Хоч тим навіяв гнів чималий Сарі.
До Якова вечірньої пори
Ввійшли в намет, як жони, дві сестри.
Всі патріархи — визнати годиться —
Любові знали ніжні таємниці.
Старий Вооз на ложе престаре
Стареньку Руф опісля жнив бере.
То мало, що Вірсавію прекрасну
Любив Давид на спаді літ своїх,—
Красуню не одну він любострасну
Приберігав для радощів земних.
А син його, густої власник гриви,
Що добре вмів орудувати мечем,
Якогось дня, веселий та щасливий,
Промацав пильно батьківський гарем.
Як Соломона візьмемо до тями,—
Що ж? Цей оракул для племен людських,
Цар над царів, мудрець над мудрецями,
Був також і зальотник над усіх.
Коли йдете ви їхньою тропою,
Не бійтесь, любіть, королю, всмак!
Гріхи, якими проступивсь юнак,
Замолить старість, мудра сивизною».

«Ох,— мовив Карл на сумовитий тон: —
Я — то одно, річ інша — Соломон!
Щоб гнати геть думки тяжкі й скорботні,
Він полюбовниць мав собі три сотні³.
А я — одну... Ох! Жодної тепер!»

І вінценосців голос тут завмер,
На ніс йому слюза гаряча впала...
Зненацька там, де річка завертала,
З'явився вершник на коні баскім,
В плащі червонім, з черевом товстим.
То був Бонпо. Відома річ, панове:
Для серця, наболілого з любові,
Найбільша втіха під розлуки час

Людину стріти, від якої в нас
Нема секретів. «Гей! — гукнув завзятий
Король французький,— постривай-но, брате!
Відкіль несе тебе нечистий дух?
Де, як Агнеса, мій найкращий друг?
Які краї прикрасила своїми
Палкими, променістими очима?
Ну ж, говори, кажи, відповідай!»

На цих питань шалений водограй
Товстун Бонно розказує поволі,
Як кухаря виконував він ролю,
Як хитрощами від Шандоса втік,
Коли зчипився войовничий крик,
Як слід Агнесин наче в морі зпик...
З оповідання з'ясувалось того
Усе, що знов він,— він не знов нічого.
Не відав він, що підлій сповідач
Агнесу взяв, не важачи на плач,
Не чув ні про Монрозове лицяння,
Ні про черниць невинних гвалтування.

Тож по згадках, по скаргах голосних,
Коли англійців проклято сваволю
Та невблаганну і жорстоку долю,
Опанував ще більший смуток їх.
Стояла ніч у тиші згоди й миру;
Скотився Віз небесний до надиру ⁴,
І якобінець так до короля
Промовив: «Гляньте: спить уся земля,
Щоб свіжкою прокинутися вранці.
Тепер усі — і королі, і коханці
Одної мають прагнути мети:
Вечерю й постіль, папе мій, знайти».
Гіркими ще охоплений думками,
Стискає інохідця острогами
Наш добрий Карл; ті два — услід за ним,
І перед замком стали всі міцним.

Монроз, убивши бестію лукаву
І теплий труп закицувши в канаву,
Стояв, дивився на підйомний міст
І думав: «Нашо й молодість, і хист,
Як цю споруду піднято високо,

Як зуб не візьме, хоч і бачить око!»
Коли ж побачив трьох він мандрівців,
То з радості всім тілом затремтів,
Підбіг до них, склонився вельми зgrabно,
І хоч імення справжнє потаїв,
А також пал, що в глибині горів,
Та поведінку мав таку привабну,
Що Карлів сум під ту хвилину зник,
Немов питва живущого він випив,
А Боніфацій, мудрий духівник,
Пажа по щіці молодій потріпав.

Оточ паристе дібрано число.
Спорудження здригнулось, загуло,
Спустився міст на довгих деревинах —
І загриміли коні по мостинах.
Товстий Бонно, звичайно, навпростеъ
Потяг до кухні з голосним сопінням,
Шукаючи наїдку; а чернець
Звернувсь до бога в стилі старовиннім.
Король, назвавшись прибраним ім'ям,
Пішов з Кютандром домовлятись сам.
Барон його вітав дуже гречно,
Радіючи прибулому сердечно,
І покій щонайкращий віддає.
У сумування вдавшися своє,
Не зна король, що тут же, за стіною,
Агнеса спить, підпершися рукою.

Монрозові на краце повелось:
Він у хлопчини випитав малого
До скарбу найлюбішого дорогу,
І серде задрижало, зайнялось.
Немов той кіт, неситими очима
Уздрівши мишку, сховану в імлі,
Іде тихенько кроками дрібними
І ніби прилягає до землі,
Щоб, наче грім, на любу впасті здобич,—
Так паж, дізнавшись, що кохана обіч,
Навшпиньки, по-злодійському ступав,
Балансував і віддих тамував.
Агнесо! Вже в покої він твойому!
Не так огонь охоплює солому,
Не так по листю вітер пробіга,

Як запалила разом їх жага.
Навколішки Монроз упав щасливий
До ліжка на золочених стовпцях,
Де тіло полюбовниці вродливе,
Розкидавшись, лежало у шовках.
Слів не було, та й де вже там розмова,
Коли бажання хвиля пречудова
Все залила! Цілунок вогняний
Уста їм злив, немов квітки рожані,
І душі їхні, збезуміло п'яні,
В очах одбився запал молодий,
Язык діткнувся язика крізь зуби...
Яке ж було то красномовство любе!
Прелюдіє солодкого злиття,
Коли від щастя хочеться умерти,
Дуете пайїжнішого чуття,—
Ох! що то буде з вашого концерту?

Агнеса нетерплива помогла
Зірвати одяг юному пажеві,
І всі покрови геть як є стягла,
Вертаючись у ті часи рожеві,
Коли всі люди, голі, як боги,
Не звали шат докучної ваги.

О небо, хто це? Чи з Зефіром Флора?
Чи це Псіхея та пуступ Ерот?
Чи з Кіпру це богиня яснозора
Вдвох з Адонісом завітала в грот
І руки для обіймів простягає,
Хоч грізний Марс від ревнощів зітхає?

Наш Марс, король французької землі,
З товстим Бонпо зітхає при столі,
У муках єсть і в розpacі п'є вина.
Прислужник, балакливий, як дитина,
Його високість мавши звеселить⁵,
Шепчує йому, що дві красуні спить
У замку, що одна із них чорнява,
Статурна, горда, запальна та брава,
А друга — ніжна, як лілеї цвіт,
Блакитноока, злагода й привіт.
Здригнувся Карл, таку почувши мову.
Розповідати він каже знову й знову,

Які в білявки очі, ніс, уста...
Про найдрібніші риски він пита,
Про голос, про шляхетну поведінку...
Так, то вона! Не час для відпочинку!
«Іду, Бонно! Добраніч!» — і пішов
Король туди, де жде його любов,

Не дуже-то додержуючи тиші:
В цих справах вінценосці сміливіші.
Агнеси він вигукує ім'я,
Вона почула... доленько моя!
Тремтить у ліжку сполотніла пара:
Що тут робити, щоб минула кара?
Метнувся бистро Альбіону син:
Була немовби шафа під стіною
Для ніби б кишенькового палою,
Де за дешеву плату капуцин⁶
Міг помолитись за життя чи впокій.
Там малося в заглибині широкій
Поставити святого, певна річ,
Та статуй ще, мабуть, не добрали.
Мопроз — туди. Серпакки закривали
Те місце, а до того й темна ніч.
Наш паж без шароварів, без камзола
Там притулившися, як святыня гола.
Тим часом Карл руками обвива
Коханки шию, і сміється, й плаче,
І хоче поновити всі права
Закоханих, а корслів найпаче.
На тес паж здригається від муки,
Щось зачепив, лунає грюк і стук...
Король підбіг, лапнув його рукою
І скрикнув: «О Франціску пресвятий!
Святий Жермоне! Чорте з сатаною!..»
Він ревнощі і страх відчув такий,
Що у тривозі відірвав серпанок...
Агнеси нещасливої коханок,
Природи найлюбішее дитя,
Злякавши за честь і за життя,
Від сорому являє королеві
Ті молоді округlostі рожеві,
Що Цезар їх, мов сорому й не мав,
Стрункому Нікомеду показав⁷,
Частину ту, яку в Гефестіона

Цар Олександр понад усе любив,
Що Адріан окрасу Пантеона
Із неї, повен захвату, зробив...⁸
Ох, що й казати! Золота корона
Гріха не відганяє від царів!

Тепер згадай, читачу мій ласкавий,
Як Жанна, повна гордим почуттям,
Лілеї три, знак Франції та слави,
Намалювала чітко саме там,
Де у пажа розпочинались поги.
На цю картину з подиву й тривоги
Гукає Карл: «О боже, борони!
Це витівки самого Сатани!»
Агнеса люба в каятті, в одчаї,
Таке почувши, нагло зомліває,
А вінценосець: «Гей, сюди, сюди!
Сам чорт сковавсь у милої моєї!»
Тут Боніфацій надбіга блідий,
Од страви відірвавши своєї,
Товстий Бонно аж падає, біжить...
Прокинулась і Жанна войовнича.
Бере меча, свою одвагу кличе,
Готова завжди ворога крушить...
Лише Кютандр, хазяїн в тій господі,
Хроне собі, що й розбудити годі.

ПІСНЯ ТРИНАДЦЯТА

Від'їзд із Кютандрового замку. Поєдинок Діви з Жаном Шандосом,
дивна умова поєдинку, якій має підпасти Діва; візія отця Боніфа-
ція; чудо, що врятовує Жанні честь

Була пора, що любо надить очі,
Коли близкуче сонце в небесах,
Без поспіху верстаючи свій шлях,
Для дня години забирає в ночі
І наші виноградники й лани
Привітно огляда з височини.
Твое це свято, наш великий Жане¹,
Ораторе в пустелі кам'яній,
Що кликав люд, святої повен шани,
Рівпять дороги радості новій!
Тобі, предтечо, мій уклін низький!

А другий Жан, як каже віршописець,
Удвох з Астольфом мандрував па місяць
І розум паладинові вернув,
Що Анжеліці завжди вірний був².
Верни й мені, ласкавий Жане другий!
Таж ти тому співцеві помагав,
Який під хвилю роздуму чи туги
Сенйорство у Феррарі звеселяв,
І вибачив йому ти без вагання
До тебе падто сміливі звертання.
Стань же в пригоді, батьку, і мені!
Тепер-бо, бачиш, мудреці земні
Причіпливіші та й дурніші просто,
Ніж це було під ті велики дні,
Коли свій край уславив Аріосто.
Дай оборону від голів гризьких,
Легких писань огудників тяжких.
Хоч теревень веселих плетениця
Тут читачеві розмаїтить шлях,—
Ta зовсім я поважний, де годиться,
Нудьги лиш упикаю в цих піснях.
Води ж пером, щоб я твоєого брата
Деписа міг достойно вихвалити.

Зачувши галас, Жапна молода
У слухове віконце вигляда
І в парку бачить вояків блискучих
З красунями па скакунах могучих
І юних зброєносців біля них
З приладдям до збіговин бойових.
Там сто щитів під місячним промінням
Полискувало дорогим камінням,
Шоломів сотня грала, як вогні,
Підносилися ратища міцні,
Списи горіли свічами ясними,
Прикрашені стъожками золотими.
Це бачивши, хоробра з Домремі
Подумала, що то під замком бритти,
Ta помилилась в місячній півтьмі.
Війна — не жарт, і легко тут згубити
Правдиву нитку, а святий Денис
Не завжди вчасно допомогу ніс.

То нє орда англійців беззаконна
Опала замок мирного баропа,—
То Дюнуа, вояк над вояків,
Друг нашій Жанні, пострах ворогів,
То Ля Трімуйль і Доротея гожа.
Вона цвіла, як па городі рожа,
До щастя досить маючи причин:
Таж мандрував із нею разом він,
Віп, Ля Трімуйль, що честь його провадить,
А чар жіночий і лоскоче, й надити!
З ним разом не боїться вже вона,
Що скаже інквізиція страшна.

Загін паристий в'їхав дуже просто,
З підйомного скориставши мосту,—
А Жанна, уявивши ворогів,
Біжить з мечем. Король паш закипів
І кинувся без роздуму за пею,
Пажа лишивши з любкою свою.

Монрозе! Більше щастя ти зазнав,
Ніж королі у світі пайможніші,
І дяку з серця щирого послав
Святому, що тобі рятунок дав,
Завчасно не поставлений до ніші.
Почав ти одягатися мсрщій,
Тобі Агнеса ревно помагала,
Та ніжна ручка у роботі цій
І не туди, де треба, потрапляла:
Які ж то поцілунки запашні
Дістав Монроз у любій метушні!
Одягнепій, віп чув і крізь одежу
Бажань її розбурхану пожежу!..
До парку він, а добрий духівник,
Услід йому поглянувши, зітхає:
Вродливий, граціозний молодик
Благочестиве серце розважає.

Агнеса чепуриться, до ладу
Доводить личко, зачіску, ходу,
А Боніфацій королеві каже,
Що в піші був не спокуситель вражий,
А з неба доброчинний посланець,
Який віщує боротьбі кіпець

І Карлові жадану перемогу;
Хоч трохи і дивуючися з того,
Повірив Карл, бо вірити хотів.
Сувора Жаша мову підхопила
І кличе короля до вояків,
Яким терпіти вже, мовляв, несила.
«Рушаймо! — каже: — нам господь велить
Війська з'єднати, ворога розбити!»

Захоплені, радіючи душою,
Пап Дюнуа з Трімуйлем запальним
Перед монархом клоняться своїм,
Підводять ясполицю Доротею,
І разом войовникою сім'єю
Виходить за ворота ескадрон,
А вслід киває лагідний барон.

Небесним силам, певне, до вподоби
Сердечні наші споглядати хвороби;
Вони дивились пильно на вояк,
Що їй любощів солодкий запали смак.
Шляхетний Карл з Агнеси молодої
Закоханого ока не спуска,
Вона ж, па доказ вірності палкої,
Зітхає, руку Карлові стиска,
А все-таки — ах, серце малосиле! —
Знай, дивиться, де їде хлопчик милий.
Шепоче молитви подорожан,
Псалми співає духівник ласкавий
Та скоса погляд кидає цікавий
То на Агнеси ніженьку чи стан,
То на пажа, якого так він любить,
І в требнику рядки їй сторінки губить.
Одягнений у золото та сдваб,
Володар слави і любові раб,
Трімуйль гарцює обіч Доротеї,
Що серце п'яне з радощів у неї,
Що зве їого визволицюм своїм,
Кумиром, щастям, скарбом дорогим,
А він їй каже: «По війні жорстокій
В моїй господі ми знайдемо спокій,
І мило серцю бачити мету —
Кохання обопільне в Пуату».

Завзята Жанна в амазонськім строї,
У шапочці зеленій над чолом,
Оздобленій і павиним пером,
І сяйвом заполочі золотої,
Сиділа міцно тілом кремезним
На вухані окриленім своїм,
З монархом про походи розмовляла:
А потайки по Дюнуа зітхала:
Щоразу спомин серце хвилював
Про час, як він голісіп'кий стояв.

Із бородою, наче в патріарха,
Позаду їхав ограйдний Бонно,
Слуга достойний славного монарха.
Він і старе, додержане вино,
І запашні паштети, і ковбаси,
І всяких печив та курчат запаси,
Далекоглядний у таких речах,
Дбайливо віз па сильних двох ослах.

Аж тут Шандос (він скрізь пажа своєого,
Сорель Агнесу всюди він шукав)
Тропу героям нашим перетяв,
Із гаю ращтом вирнувши густого.
Шкода й казати, що у нього теж
Англійців був па сотню душ кортеж,
Та не було там ні грудей звабливих,
Ані очей лукаво-пустотливих.
«А! — крикнув він: — французи запальні!
Нарешті ви попалися мені,
А з вами ще й розкішні три красуні!
Гаразд! Покаже поєдипок нам,
Хто з нас миліший небу та фортуні
І краще вміс важити життям.
Виходьте, хто найдужчий поміж вами!
Котрий поборе списом чи мечем,
Того ми в згоді спільній назовем
Володарем із трьох одпої дами».

На циніка узяв монарха гпів,
Він списка, він меча свого вхопив,
А Дюнуа: «Королю! Не годиться!
Зухвалого моя поб'є правиця!»
Ta Lя Trімуйль його спиняє: «Hi,

Як битися, то, певна річ, мені!»
Тоді Бонно: «З вас кожен має право,—
Хай жереб вам складпу розв'яже справу».
І дійсно, під гомерівську добу
За жеребком ішли на боротьбу.
Та є й тепер республіки на світі,
Де вояки й вельможі знамениті,
В змаганні ставши на непевний шлях,
Ворожать дуже вдало на костях³.
Коли б мені подарували люди,
Я б розказав у повісті своїй,
Що тим же самим способом від Юди
Тепленьке місце перейняв Матвій.
Боппо з сошінням добува шкатулу,
Пускає кості у танець легкий,
А з пеба те спостерігає чуло
Денис, паш охоронець пресвятий.
Нехай здається — випадок сліпuse,
Але Денис тим випадком керує,
І долі вирок Жанпі випада,
Як віддарунок боговій обраці
За той гапебний виграп францісканця,
Коли заснула Діва молода.

Король благословляє войовнищю,
Вопа мерцій ховається в кущах,
Щоб скинути корсета і спідницю,
Священний обладунок щоб надіть
(Його прислужник на руках держить).
Вдяглася хутко, па осла сідає,
Що жоден з ним не порівнявся б кінь,
І мучениць із Кельна призиває,
Дівочності високих геройль⁴.
А Жан Шандос такий невіра вдався,
Що ні до кого в бої не звертався.

І виїжджає проти Жанни Жан,
Хоробрістю одно на одне схожі.
Осел і кінь метнулися, ворожі,
Як блискавка, прорізавши туман.
Розбіглися, ударились лобами,
Креснули в криці іскри вогняні,
І кров червона довгими струмками
Стікає по могутньому коні.

В гаях, у полі відляски озвались,
Перекотились вдалині, як грім,
І вершники у сідлах захитались,
Одкинуті ударом тим страшним.
Дві кульки так, що діти їх пускають,
Високо розгойдавши па нитках,
Стрічаються, відскакують, плигають,
Знов падають, аж миготить в очах,
І плющається у зіткенні своєму,
Ваги пабравши в розмаху страшному.
Британці й галли молять всіх святих
За воїнів і звірів їх баских.

Та дівчина, хоч кремезна, нівроку,
Будову мала не таку широку,
Ніжпіше тіло, м'язи і кістяк,
Ніж пан Шандос, гартований вояк.
Не помогла ні спритність, ні одвага!
Тож по одному з голосних спіткань
Хибнулася їздецька рівновага,
А тут ще голки мудрий став ухань,—
І навзнаки, як дівчині й годиться,
На землю впала гожа войовниця.

Шандос гадав, що перед ним лежить
Хоч сам король, хоч Дюнуа в ту мить.
Підбіг, зірвав шолома переможно,—
І враз на п'ого дивляться тривожно
Довгасті очі, ніби два огні.
Він панцера штурівки рве міцні
І бачить — о предиво! сили божі! —
Як дві сестри, одна з одпою схожі,
Дівочі перса, круглі та гладкі,
Пружисті, повні, в лініях стрімкі,
З рожевими, як пелюстки, сосками.
Уперше тут з побожними словами
Звернувсь до неба сміливий вояк
На знак подяки і шаноби знак.
«Вона моя, французыка Незайманка! —
Гукас він: — Оце-то пишна бранка!
На цю красуню, з нею в боротьбі,
Подвійне право я здобув собі.
Святий Денисе, гнівайся тепера,—
За мене Марс, а також і Венера!»

Тоді його конюшій: «Закріпіть,
Мілорде, цю велику перемогу!
Нехай собі товстий Лурді кричить,
Що це дівоцтво — дар самому богу,
Паладіум троянців запальних,
Латинців щит, що з неба впав до них⁵;
Це зпак,— він каже,— можності і слави;
Це оріфлама. Тож візьміть її!»
«Візьму! — Шандос одповідає бравий,—
Любов і честь — от виграші мої!»

Безсила Жана слухає в одчаї
Ту мову — і молитви огняні
Денисові святому посилає.
Пап Дюпua не всидить на копі,
Спинити хоче безсоромний вчинок,—
Та ба! відбувся чесно поєдинок,
І хоч огидний підруг поборов,
А треба всіх додержувати умов.
Киваючи сумною головою
І вуха опустивши мимохіть,
Святий осел з печаллю та журбою
На Жана-переможника зорить.
Віл затаїв до Діви-войовниці
Любов з таким глибоким почуттям,
Тонку і делікатну, що навчиться
Всім іншим би не вадило ослям.

Шандоса чує мудрий Бопіфацій
І думас: «Шкода моїх орацій,
Коли наш Карл, дитяtko запальне,
Щоб славу батьківщини уквітчати,
Що тут каляє той невіглас клятий,
З Агнесою те саме розпочне,
А Ля Трімуйль, наслідувати радій,
На Доротеї кинеться принади!»
Тож під крислатий дуб він підійшов
І стиха міркувати починає,
Яку натуру має та любов,
Що любострастям дехто називає.

У розгляданні цілей і причин
Видовише побачив дивне він,
До візії пророцької подібне,

Що бачив Яків, торгувати здібний,
Котрий за юшку сочевичну взяв
Дар першості, хоч першим був Ісав ⁶.
Раз над Євфратом — божі таємниці —
Йому приспілось, паслися ягниці.
На них стрибали хтиві барани, —
І зовсім не перечили вони!
Тож і чернець духовними очима
Картину вельми схожу споглядав —
І впевнювався, що ділами цими
Ніхто з царів земних не гидував.
Проходили гірляндою живою
Жінки й дівчата, що красу свою
В борні солодкій узяли за зброю
І велетнів змагали у бою.
Герої йшли на їх вогонь без тями,
Патоськими закуті кайдапами.
Так павесні, коли легкий Зефір
Та Флора пишна все візьмуть в обладу,
Барвиста птиця і могутній звір
П'яніють од кохання, як од чаду,
Метелики цілують на квітках
Одии одного, і самі мов квіти,
І з левом зустрічається в кущах
Левиця горда зовсім не сердито.

Привидівся йому король Франціск,
Що з Анною де Пісселе стрункою ⁷
На ложі радісного неспокою
Красунь павільських забуває тиск.
І Карл устав перед очима П'ятий,
Що горді лаври з миртами з'єдинав
І разом двох, щоб пе було утрати,
Фламандку й маврітанку пригортав.
Які монархи, боже! А дістали
Хвороб тяжких тим саме, що кохали!
Приваблива Діана Пуатьє ⁸
Харіт ласкавих радує, зомліла,
І Генріхові Другому дас
Солодкий дар голубленого тіла.
Не знаючи, де пустощів межа,
Клорісу Генріх забуває Третій
В обіймах елегантного пажа,
Байдужий, чи лишиться це в секреті ⁹.

Та хто з тобою порівнятись міг,
О Борджа, папо Олександре Шостий!
То без тіари, танучи від млості,
Ваноцці ти схиляєшся до ніг¹⁰
І з нею вдвох сім'ю чималу твориш,
То у любовпім поєдинку бореш
Лукрецію, свою ж таки дочку.
А ви, що славу маєте дзвінку,
Ти, Павле Третій, ти, Десятий Леве!
Усі вам поступились королі,—
Лише беарнець, рицар мій сталевий,
Що Лігу змів підступницьку з землі,
На більшу заслуговус пошану.
Цілуочи д'Естре свою кохану¹¹,
Віш тут ще більших успіхів досяг,
Аніж у раді судній та в боях.

Ще далі йде, повита чудесами,
Людовіка великого пора,
Коли Ерот, керуючи митцями,
Був паном королівського двора.
Ерот версалські збудував палати,
Ерот поставив, дивом для людей,
На місце трону ложе із лілей,
Хоч бог війни і сердився, пихатий.
Ерот веде для пишного Луї
Вродливих фей у кольористій зміні:
Могутнього небогу Мазаріні¹²,
Що в пеї очі — піби зірки дві,
І Ля Вальєр, шляхетну та гарячу,
І Монтеспан, погордливу на вдачу.
Одна ще тішить милого жагу,

А друга вже чекає на чергу.
Регентства йде доба благословенна,
Коли Савоя, гриста і шалена,
Гриміла брязкотельцем без пуття
І Францію увечері і вращі
Перелітала у буйному танці,
І кожен, мед спиваючи з життя,
Цурався благочестя й каяття.
Регент зичливий сам давав сигнали,
Щоб люди веселилися й кохали.
Цим закликом ти радо улягла,

Прекрасна Дафно, двору пишна роже;
Рум'яний Вакх, Ерот і бог стола
Вели тебе па любострастя ложе.
Спинюся тут, бо про пізніші дні
Не хочеться розводитись мені.
Сказати щиро: міг би, та не смію.
Хто доторкнеться тих святынь живих,
Що сам господь лише-по творить їх,
Тому присудить небо летаргію.
Мовчу, мовчу,— а хочеться, проте,
Вам, о красуне над усім ясніша,
Шляхетніша, простіша та піжніша,
Ба й за Агнесу вірную вірніша
На вівтар кипуть куриво святе,
Призначелі Кіпріді фіміами.
Позичивши в Амура стріли й лук,
А в Аполлона — ліри піжний звук,
Сказав би, пі! Все блідне перед вами!

Такі картини бачить духівник,
Що й вимовить не може мій язик.
Прагнучим оком, хоч і дуже скромнім,
Він спогляда дівчат і юнаків,
Що віддаються втіхам безсоромним,
Нагадуючи еллінських богів.
«Гай-гай! — він каже,— як царі й герої
Розваги по цураються такої
І пебо їх не повертає в прах,—
То чом же і Шандосові не вільно
В обійми взяти Незайманку сильну?
Амінь, амінь!» — кіпчив він богомільно
І впав, зомлівші, у густих кущах.

Святий Депис, одначе, припустити
Ніяк не міг, щоб воїн гордовитий
Дівоцтву й Франції жалю завдав.
Читачу мій! Напевне, ти чував
Про зав'язки на штанях, вийшлі з моди ¹³.
З чаклунства, ідучи проти природи,
Ніяк би не скористався святій,
Коли б усіх не страчено надій.
Силкуючися вузла розв'язати,
Закоханець дочасно знемага,—
І на порозі ніжної заплати

Вмирає, не напившися, жага.
Так в'ялий квіт під сонячну годину
Склоняє і голівку, і стеблину
І просить марно затінку, роси,
Позбавлений могутності й краси.
Отак Денис британському воїнству
Не дав пурнути в радощі рожеві,
Хоч право той здобув собі мечем.

Розгнівана, з осяяним лицем,
Од бритта, що стояв зніяковіло,
Прекрасна Жанна вирвалась — і сміло
Промовила: «Не пездоланий ти,
Бо в цьому бої не дійшов мети,
Твій кінь упав, господь тебе покинув.
Я ще помщуся за свою країну,—
Денис так хоче і небесний пан.
Це буде, як прийдеши під Орлеан».
А Жан Шандос: «У хвилю ту щасливу
Тебе візьму я, діву чи не діву;
Георгія меші святої власть
Належну силу, безперечно, дастъ».

ПІСНЯ ЧОТИРНАДЦЯТА

Як Жан Шандос хотів спокусити побожну Доротею. Поєдинок
Ля Трімуйля з Шандосом. Діонуа перемагає гордого Шандоса

О Пристрасте, природи вічна мати¹,
Венеро, що одну з усіх богинь
Був згоден мудрий Епікур благати,
Народжена, щоб хаос подолати,
Ти, що квітки між каменю й пустинь
Для людських засіваєш поколінь,
І всім, хто знає муки та песпокій,
Шлеш згоду, вірність, почуття високі!
Твоя правиця скорює міцна
Усіх богів, небесних і наземних,
Ти усміхнешся — і громів таємних
Стихає шум. Злети ж, о чарівна,
Стели троянді на дорогах темних!
Прибудь з небес у повозі яснім,
Оточенім амурами легкими
І голубами песенім твоїми,

Що, линучи в повітрі запашнім,
Цілються, тепло несуть між люди!
Тоді Сварки, Пересуди, Облуди,
Тяжка Нудьга, найгірше між проклять,
І Задрість хижка з косими очима
До пекла вогняного полетять,
Щоб мучитися мукаами страшними.
Прибудь, богине, залиши свій трон,
З'єднай серця, розлийся в сотнях тонів,
Постав любові радісний закон
На місце наших писалих законів!
О світопосна! Карла захищай,
Що свій народ веде на діло праве,
І все лихе від тої відганяй,
Комум оддав він серце пелукаве.
За цих молю я, божество яскраве!
За Жанну д'Арк тим часом не молю,
Бо тут зпайшла б ти сильні перешкоди:
Денис боропить піжне їй «люблю»,
Дівоцтва захищаючи клейноди.
Своїм блискучим берлом осіни
Трімуйля та звабливу Доротею,
Нехай живуть у злагоді воїни,
Нехай не знає віп розлуки з нею,
Хай вороги, що мучили її,
Забудуть чорні заміри свої.

Ти ж, Комосе, дай пишну нагороду ²
Бонно, який на це заслужив,
Коли по-хитромудрому зложив
Шандоса з Карлом мирову угоду.
Зумів він хитро пакту досягти,
Що кожен має супокійпо йти,
Не вдаючись у сутички та свари,
По праву руч і ліву руч Луари.
Англійських він зачарував вояк,
Подавши їм, під їхній лад і смак,
Великий ростбіф, жирпий та червоний,
Плумпудипги та випа з-під Гаронни ³,—
А для фрапцузів, Карла і дівчат
Тонкі рагу, сочисті та рожеві,
І запашних куріпок у підлеві
Приготував дотепний дипломат.
Напившися, пайвшися, в дорогу

Шандос рушав з почетом гучним
І чортові клянеться, потім богу,
Що правом скористає ще своїм.
На те ждучи, скористався з пажа він.
А Дюнана по цей бік іде, славен,
І Жаппа поруч з лицарем ясним.

Король французький па чолі загону —
Агпеса обіч, ззаду духівник —
Досяг до тиховодого затону
Луари, паймилішої з-між рік,
Що серед квітів чистий лле потік.

Підтримуваний ветхими човнами,
Благенський міст лежав між берегами.
Каплиця там стояла па краю,
Була неділя, і пустельник сивий,
З хлоп'ям удвох, у бідності щасливий,
Там правив месу нескладну свою.
Наш добрий Карл, лаштуючися в мандри,
Уже прослухав месу у К'ютапдра,
Ta Доротея, пильна в цих речах,
Відколи в інквізиції руках
На муках та тортурах постраждала,
За день один дві меси відбуvalа,
Бастарда спомипавши в молитвах.

Вона зійшла, підкасую спідницю,
Тихесенько ввіходить у каплицю,
Навколошки до долу припада
І клониться, прекрасна й молода.
Старий пустельник, оставпівши з дива,
Не міг до тями аніяк дійти,
І там, де слід: «Молітесь, брати», —
Гукнув: «Брати, яка ж вона вродлива!»

Знічев'я більше, ніж для молитов,
Туди ж таки і Жап Шандос зайшов,
Посвистуючи, несучись високо.
Трімуйля він коханку привітав
І поглядає з того й того боку,
А далі й сам за нею ззаду став
Навколошки, та не шептав, лукавий,
Hi Pater noster, ni Maria, ave.

Заглиблена у молитовний лад,
Гнучка та чарівлива, як лілея,
Лежала на долівці Доротея,
Чоло схиливши і підпявши зад.
Спідниця, вгору збившись пенароком,
Перед Шандоса виявляла оком
Дві круглі, піби точепі, ноги,
Що сам Амур створив їх для жаги,
Такі ото, які колись Діана
Явила Актеонові в гаю.
Про душу й не гадаючи свою,
Шептав англієць: «Красна! пожадана!»
Ну що йому до вівтаря пошана?
Він під спідничкою, розпусти раб,
Рукою білій мацає сдваб.
Ні, ні, не можу олівцем цинічним,
Забувши сором і побожний жах,
Шандоса у блозірстві героїчім
Нарисувати читачам па страх.
Та Ля Трімуиль, шукаючи, де мила,
Теж до каплиці вбогої зайшов...
Куди лише пас пе заводить сила
Божка Ерота — пристрасть і любов!
Тоді пустельник саме одвернувся,
А бритт до спили повпої нагнувся,
В очах жадоба блиспула палка —
І Доротея скрикнула струпка.
Хотів би я, панове, подивиться,
Як пензлі сьогочасних малярів
Намалювали б дивування й гнів
Тих чотирьох, що стрілися в каплиці.

Пуатевипець гучно: «Як ти смів,
Ти, рицарю без честі і пошани,
Сквернити, блуд свій тішачи поганий,
Цей тихий храм божествених чуттів?»
Шандос на те, пихи страшної повний,
Одказує, ступивши до дверей:
«А що тобі? Ішов би геть з очей!
Чи, може, ти тут староста церковний?»
«Що староста! — фрапцуз відповіда: —
Моя тут наречена молода!
За честь її, порочену так часто,
Я мушу битись, голову покласти!»

«Ну,— каже бритт: — як так, то до борні!
Як ви, я вдачу маю старовинну:
Я можу в інших розглядати спину,
Але свою показувати — ні!»

По тих словах, від запалу червоні,
Велять вони свої подати коні,
А слуги їм для гідної мети
Списи дають і точені щити.
Вони на коні, як орли, спадають,
Арену ширять, битву зачипають.
Дарма убивчу зупинити гру
Слізьми та криком хоче Доротея,—
Трімуйль одно: «Хоч захищу тебе я
Від плям ганебних, мила,— хоч умру!»
Та ба! В борні за Францію й кохання
Не він досяг гучного подолання.

Вже раз і двічі спис його тяжкий
Шандосу панцер проколов міцний,
Уже, здавалось, близько перемога,
Та кінь упав — і чорним копитом,
Пробивши позолочений шолом,
Поранив тяжко вершника своєго.
Кров бризнула з чола його ясного!
Підбіг пустельник, думас — вмира! —
І каже: «Сповідатися пора!»
А Доротея, бідна Доротея!
Як над дітьми нещасна Ніобея,
Вона пад любим клопиться своїм
І промовляє в розpacі тяжкім:
«Єдиний мій! Це ж я тебе убила!
Навіщо я, навіщо залишила
Тебе, мій світе, радосте життя,
Я, віддана тобі без вороття!
Ах, наша згуба — вбога ця каплиця!
Я зрадила Трімуйля і любов,
Подвійних зажадавши молитов!» —
І сліз бездонна розлилась крипиця.
А бритт пихатий на глузливий топ:
«Лежи ж тепер із славою свою,
Французький гордий рицарю! В полон
Беру тебе й красуню Доротею:
Такий дуелі нашої закон.

Агнесу вашу легко міг я взяти
І Жашну, переможену в бою...
Ну тут не вийшло, я не потаю,
Але свої ще поверну я втрати,
Панянко, вірна богу й небесам.
Пан Ля Трімуйль суддею буде нам».

Пустельник, папша ї рицар задрижали,
Почувши вихваляння те зухвале.
Так ішоді, заплакана, бліда,
Пастушка руки в розпачі ламає,
А хижкий вовк овечку розриває,
І труситься від жаху череда.

Хоч пебо і не любить поспішати,—
Цього вже не могло подарувати
Шандосові, що стільки згвалтував
Дівчат і хлопців (смак подвійний мав)
І вкрив себе блознірством печестивим.
Тож ангел смерті, повний правим гнівом,
Усе на вірні кинув терези.
Страшну борню, подібну до грози,
Пан Дюшуа здаля постерігас.
Він бачить — друг подоланий лежить,
Над ним коханка плаче і ридає,
Пустельник щось безтямпо бубопить,
І походжá, як півець, ворог клятий...
Пан Дюнуа туди летить, завзятий!
Всі речі звати іменем своїм
Тоді англійці мали давню звичку.
Мостом убогим ліпе через річку
Герой, що все кориться перед ним,
А переможець грубими словами
Стріча його: «Діждались байстрюка ми!» ⁴
«Так, я байстрюк,— па те йому француз: --
Такі були і славлені від муз
Алкід могутній, Діопіс натхнений,
Великий Ромул та Персей огнений ⁵,
Що очищали землю від падлюк.
Їх іменем і я зроблю те саме.
Згадай-по, як з Нормандії байстрюк
Англійську силу потоптав ногами! ⁶
О Зевсові бастарди осяйні!
Пошліть ви силу й сміливість мені,

Щоб я за вас помстився і за себе!
Так честь велить, таке веління неба!»
Молитва непристойна це була,
Та що ж робить: французького орла
Міфічні більше надили подання,
Як житія або святе писання.
Тож золотими острогами стис
Герой копя, на ворога рушає,—
І враз ясний, міцного гарту спис
Шандосові шолома пробиває.
Не піддається завзятушій бритт!
Блискуча сталль ударила об щит,
Відскочила, в повітрі задзвеніла...

Все ближче й ближче Марсові сини,
Зростає гнів, а з ним росте і сила,—
І враз на землю падають вопи,
Один одного тисучи рукою.
Величні копі рушили ступою
На волі пастись, де який хотів.
Два камені, що катяться з верхів,
Як землетрус у горах загуляє,
І от один одногого здоганяє,
І разом линуть, стогнуть та гrimлять,—
Це порівняння можемо ми взяти,
Щоб мужнє одноборство змалювати.
Луну зефір підхоплює крилатий,
Зітхають німфи, стогне далечінь.
Як того для, коли з ясних твердинь
Летів на землю бог війни кривавий
У зброй Гніву та в одежі Слави,
Рятуючи Скамандра береги,
Що люті облягли їх вороги,
Коли Паллада, щитоносна діва,
Єднала сотню Греції царів,—
Так цілій світ од постраху тремтів,
І хвиля там гойдалася бурхлива,
Де плине попідземний Ахерон,
І в царстві мертвих сам дрижав Плутон⁷.

Герої встали, блиснули очима,
Один одного поглядом печуть,
І вдарили мечами замашними,
До тіла в криці прорубавши путь.

Струмуючи, як води з-під каміння,
Кров багрянить їх рицарські одіння.
Круг них, у коло збившися тісне,
Німі, недвижні глядачі стояли,
Дивились пильно, віддих тамували,
Аж навіть оком жоден не змигне.
На людях смерть здається пе страшною,
Стороннє око — подвигів рушій.
Це тільки був іще пролог легкий
Отого вікопомного двобою.
Ахілл, Патрокл, і всі папів bogи,
І grenадери, що за них страшніші,
Леви, за всіх героїв одважніші,
Не показали б їхньої жаги,
Завзяття, гніву, запалу та сили.
Фрапцуз парешті, спрятний та умілий,
За руку супротивника вхопив,
Ногою дуже влучно підчепив —
І впав Шандос па мураву зелену
Та за собою й другого потяг,
І кров червоної залила арену,
І двох бійців укрив летючий прах.

Пап Дюшуа, шляхетний в почуттях,
Коли йому далася перемога,
Натис коліном ворога свого
І крикнув: «Здайся, поки бачиш світ!»
«А не діждеш!» — відповідає бритт.
Останнію в серці маючи надію,
Кипджала він короткого вхопив,
Пружисту руку геть пазад одвів
І Дюшуа ударив просто в шию.
Та ба! Міцного панцера луска
Тонкого вістря в тіло не пуска.
Тоді фрапцуз: «Шукаєш ти скопания —
Умри ж!» — І затопив віп без вагання
Англійцеві, що борюкався ще,
Смертельне лезо просто під плече.
Та й смерті погляд стрівши неминучий,
Здригаючись в конвульсіях тяжких,
Шандос гукнув: «Я не боюсь, байстрюче!» —
І лиш по тім на віки вічні стих.
Ще піби дишуть помстою правиця,
Засклілі очі, стиснені уста, —

А вже душа у пекло відліта,
Щоб там з самим дияволом свариться.
Отак, як жив, і вмер завзятий Жан,
Фрапцузові не давшися у бран.

Цураючися звичаю гідкого,
Що славних греків трошки знеславляв,
Його одежі Дюнуа не взяв,
А до Трімуйля кинувся своєго,
Підвів його, до тями повернув —
І вдруге дяку радісну здобув
Од Доротеї рицар без догани.
Вона Трімуйля тисне до грудей,—
І всі у нього заживають рани,
Крім рани в серці від її очей.
Він сили набирається дедалі,
Росте солодка радість із печалі,
Сіяє сміх крізь оболону сліз...
Так часом сонце тепле й благовісне
Крізь темні хмари усмішкою бліснє
І позолотить поля темних риз.

Король, Агнеса і могуча Діва
Цілують, обіймають знов і знов
Одважного, чия правиця мстива
Оборонила Францію й любов,
А надто всім до серця припадає,
Яку хоробрій скромність появляє:
Відомо — це пайбільша із чеснот,
І диво дивнє — скромний патріот.
Лиш Незайманка крадькома зітхала
І скаржилася на кривду від небес:
Чом не вона Шандоса подолала?
Чом іншому те щастя дав Зевес?
Було їй прикро згадувати хвилину,
Коли упасті довелось на спину
І проводир англійських вояків
Її подвійним соромом повив.

ПІСНЯ П'ЯТНАДЦЯТА

Великий бенкет в Орлеанській ратуші, що по ньому почався загальний наступ. Карл нападає на англійців. Що сталося з прекрасною Агнесою та її товаришами в дорозі

Злі цензори, для мене ви смішні,
Бо власні вади краще знати — мені.
Хотів би я в цій повісті цікавій,
Накресленій на золотому тлі,
Подати тільки подвиги яскраві,
Що пам'ять їх не згине на землі,
І Карла змалювати коронування
Рукою Діви, Слави та Кохання.
І справді-бо, аж прикро гаять час
На тих пажів та диваків-баронів,
На нечестивий запал Грібурдонів,
На випадки, що не дають прикрас,
А тільки тъмаряТЬ героїчу тему.
Та я, читачу, не втаю від вас:
Те все належить мудрому Трітему¹:
Я списую, не компопую сам;
Отож коли, буває, там чи там
Дратус епізодик випадковий
Чи інше щось не до вподоби вам
І гнівно ви насуплюєте брови,
Сторінку ту хоч пемзою зітріть,
Лиш Істини самої не ганьбіть.
О Істино, подобо голубиці,
Коли тебе навчаться шанувати?
Чому ти маєш звичай у криниці
Свої святі хороми будувати?
Коли з криниці вийдеш ти на люди?
Коли той час благословенний буде,
Що наші книгописи-мудреці
Без гніву в серці й лесток на лиці
Про паладинів, славлених усюди,
У вірних повідатимуть словах?
Був Аріосто бачний аж надміру,
Коли Турпіна свідчити притяг²,
Щоб тим підперти читачеву віру.

Тривоги не згасивши ще в грудях,
Верстає Карл до Орлеана шлях,
Оточений близкуюю юрбою,

Де сонце світить золото і зброю,
І радиться про справи з Дюнуа,
Бо з королями завжди так бува:
Вони в нещасті тихі та потульні,
А в щасті горді, бистрі та дошкульні.
Агнеса й Боніфацій-духівник
Позаду їхали. Король щохвилі
На ті принади оглядався милі,
Що бачити своїми тільки звик.
Пан Дюнуа: «Мерщій до Орлеана!»
А Карл: «Мене обійме знов кохана!»

Ясний бастард, що тільки-но й гадав,
Як Франція воскресне знову горда,
До незначної кріпості Бедфорда
Надвечір безборонно завітав.
До Орлеана зовсім близько звідти;
Король зійшов і каже відпочити.
Обложників комора то була:
Там бог війни, жорстокий та кривавий,
І круглий та рум'яний бог стола
Шукали ревно першості і слави —
Той зброю дав, той іжу та вино,
Втішаючи і Дюнуа, і Бонно.
Всі орлеанці того дня зраділи
І пишну дяку богові зложили;
Te deum, що тягли на односів³
Усі на чблі в владою міською;
Бенкет для суддів, вояків, ченців,
Де хміль усіх на землю повалив,
Єпископ навіть не допив напою;
Яскраві та веселчасті вогні,
Що протинали сутінки пічні;
Народу крики, постріли з гармати,—
Усе з'єдалось, щоб одно сказати:
Одважний Карл до міста підійшов
Утрачене собі вернути знов.

І враз по тих веселощах без краю
Розлігся голос туги та одчаю,
Ім'я Бедфорда на устах луна,
І крик, і кров, і смерть іде страшна.

Англійці, справу зміркувавши потай,
Під хвилю, як французи запальні

«Живе король!», — гукали при вині,
Дві ковбаси поклали під ворота,—
Та зовсім не в гатунку тих ковбас,
Що пан Бонно присвячує їм час,—
Hi! Кишки дві, де начинка сипучая,
Готова спалахнути в блискавках,
Таїть загин, руйнацію та жах,
Де гибелъ заховалась неминуча;
Два прилади, наповнені до дна
Страшним вогнем, що робить Сатана.
Тонкі гноти, проведені уміло,
Вороже військо разом підпалило,—
І враз летять угору, мов тріски,
Стовпи, ворота, васуви, замки.

Тальбот хоробрый кидається в вилом,
Кохання й слава мають перед смілим,
Луве красуні вепаель золотий
Прикрашує шолом його яспій,—
Відомо-бо, що та знадлива дама
Героя володіє почуттями,
І тут-таки, на згарищах руйп,
Кохану прагне обійти він.
Одважний бритт, що виріс серед бою,
Веде англійців бравих за собою.
«Вперед! — гукає: — хлопці-молодці,
Огню й мечу віддаймо стіни ці,
Берім скарби, тих дурпів паймо труники
І в їх жінок зриваймо поцілунки!»
Сам Цезар, звеселяючи бійців
Промовами, збудованими струнко,
Сказати краще, певце б, не зумів.
Попід стіною, близько біля брами,
Де вибух землю оповив димами,
З каміння й дерну вал міцний стояв:
Потон його з Ля Гіром збудував.
Заховані були там і гармати.
Щоб у хвилину штурму відбивати
Бедфорда силу кровожерно-алу.

Уже Потон з Ля Гіром на валу,
Юрба за ними збройна виступає,
Гримлять гармати, аж земля здригає,
І поклик «бий!» то там, то там луна,

Під вал англійці підвели драбини.
Коли примовкне пісня їх страшна,
Полк за полком угору швидко лине,
Передні задніх тиснуть, щоб мерщій
Роботу дати зброї бойовій.

Хвала недаром скрізь лунала щира
Про мудроці Потона та Ля Гіра.
На всяку несподіванку війни
Приготували все як слід вони:
Топка смола, кипучий плин олії,
І палі гостроверхі, й довгих кіс
Густий, холодний та бліскучий ліс,
Що ніби смерть сама ним володіє,
Мушкети, що жахливий сиплють грім
На голови британців знавіснілих,—
Усе, що вийшло з рук майстрів умілих,
Навіянє і пalom бойовим,
І горем, і одвагою, і ляком,
Стас в пригоді рицарям-войкам.
Ошпарені, порізані, без ніг,
Без рук летять і скочуються бритти!
Так колосків рядами золотих
Лягав під серпом достигле жито.

Та ба! Нелегко мужніх подолать:
Один упав, а надбігає п'ять.
Як голови у гідри виростали,
Хоч відтинав їх Зевса мужній син,
Отак англійці падали, вставали,
Ішли на кров, на муку, на загин,
І де французька їх рука косила,
Там виникала ще страшніша сила.

Рішмоне гордий! Ти тоді зійшов
На мури, де лилася гаряча кров.
Ішло п'ять сотень люду за тобою,—
Найкращі, найзначніші з городян;
Вони хитались трохи з перепою,
А в головах стояв якийсь туман,
Та крикнув ти: «У вас немає брами,—
Дарма! Рішмон, братове, завжди з вами,
І цього досить. Нумо до борні!»
І грізно вдарив на війська страшні.

А вже Тальбот, жахливіший од бурі,
Стоїть, як привид, на високім мурі,
І смерть несе одна його рука,
А друга жестом воїнів склика,
І крик «Луве!» (як Стентор він гукає) ⁴
Бідаху президента звеселяє.
«Луве!» — кричать англійці і собі,
Хоч і не знають, що воно й до чого.
О роде людський! Суджено тобі
Кричати завжди з голосу чужого.
Карл у своєму фортику малім,
Англійців теж обложений юрбою,
Сидів похмурий, в роздумі тяжкім,
І не зважався кинутись до бою.
Казав: «Ох, допомоги б воякам,
Що кров за мене проливають там!
Вони ж зібралися короля свого
Вітати після трудної дороги,
Я дав їм радість, може, й волю б дав —
І що ж! Боюся, що і сам пропав».
«Ні, — каже Діва: — це по так, королю.
Наш день настав, і ми здобудем волю.
Ідіть ударте на ворожий стаці
І визвольте нещасний Орлеан.
Хоч мало нас, та ви самі, владарю, —
Це тисяча в єдиному ударі».
Король на те: «Я досі ще й не знов,
Що вмісте ви в лестощі вдаватись!
Собі ціну я сам належну склав,
Та правда ваша — годі зволікатись!
До слави!» — і поліпув на коні.
Палають оріфлами осяніні,
Гарцюють обіч Дюнуа і Жанна
І скрізь лунає, мов гучна осанна:
«Святий Денис, Карл Сьомий хай живуть!»
Карл, Дюнуа і горда Діва б'ють
Англійську силу, налетівши ззаду.
Так, зринувши над гір тяжку громаду,
Де виникає Рейн або Дунай,
Орел ясний ширяє з краю в край,
І падає з близкучими очима,
З розширеними кігтями міцними
На сокола, що з-під небес ясних
Нещасну чаплю ніби грім настиг.

Та, як леви, хоробрі б'ються бритти,
Вершать одваги славної дива:
Так прут сталевий, на ковадлі битий.
Нової сили в гарті набува.
Погляньте на героїв з Альбіона
І на бйців нащадка Клодіона!
Сп'янив їх крові ненаситний хміль,
Вони летять, неначе вихор смерті,
Стинаються — і вже стоять, уперті,
Мов скелі, непохитні серед хвиль.
Нога з ногою і рука з рукою
Тіла бйців напружені сплелись
І падають, подолані юрбою,
Облиті кров'ю, страшно кленучись.

О, чом не можу в віршах я величних
Подати список дій тих геройчних?
Це право тільки Греції рапсод
Собі здобув — поважно і розлого
Сотати довгє плетиво пригод,
Удари всі лічити до одного
І подвиги, що Гектор їх вершив,
Доточувати на тисячу ладів.
Подобатись це дуже певний спосіб,
Та ба! Тоді зректися довелося б
Про іншу вам пригоду повісти,
Що сталася з Агнесою, брати,
Як друг її в кривавім бився бої
На березі Луари голубої.

У парі з Боніфапієм вона
Версталася путь. Розмова не нудна
Точилася про спокусника лихого,
Що всі гріхи і вся біда від нього,
І панотець в історійках своїх
Не додавав напучувань гірких.
Неподалік до красуні Доротеї
Трімуйль обличчя ніжно нахиляв
І про родинне вогнище шептав,
Про чистий храм любові однієї.
Дорога їхня густо цоросла
Трави буйної килимом зеленим:
Така, мабуть, поляпа та була,
Де бігла Аталанта з Гіппоменом.

На той квітучий знадившися пух,
До них Агнеса приєднала рух,
А сповідач у тім гурті четвертий.
Зайшло у них про поле слави й смерті,
Про Англію, про любощі, про те,
Як сила скрізь диявольська росте,—
Та мила враз урвалася розмова:
Під землю кішь спочатку порина,
А там їздець, і скрізь лише шовкова
Колишеться і сріблиться трава.
Всі зникли, наче й звіку не бувало!
Так в опері поета-кардинала,
Що слухачі бояться, наче мук,—
Хто не боїться опери нудної? —
Провалюються раз у раз герої
Під землю, в пекло крізь таємний люк.

Монроз, що з того берега Луари
Дивився на Агнесу молоду,
Жадав сказати ніжно й до ладу
Почтиве слово про любовні чарі.
Він через міст — і пагло оставнів:
Ні панни, ні її товаришів.
Блідий як віск, як мармур, він холопе,
Ще крок ступив — і сам під землю тонс.
Поль Тріконель здаля те постеріг,
Летить мерцій Монроза рятувати,
Та й сам зникає, тільки-но прибіг
На місце тес, чарами закляте.
Що ж? Під землею — диво всім дивам! —
Сади розкішні, пишні зеленіють,
Яких не мав Луї Великий сам,
Дід короля, що люблять, бо жаліють.
В садах тих замок чарівний стоїть.
То замок... серце з страху болить!..
Гермафродит панус там без праці,
Бридкий душою й тілом, як павук...
Яких же там іще назнають мук
Агнеса, Доротея, Боніфацій?

ПІСНЯ ШІСТНАДЦЯТА

Як св. Петро втихомирив св. Георгія та св. Дениса і як він пообіцяв високу плату тому з них, хто подасть йому кращу оду. Смерть прекрасної Розамор

Розкрийтесь, неба золоті палати!
Істот безсмертних племено крилате,
Ти, що царів на цій землі ведеш
І брами раю пильно стережеш,
Від ока закриваючи людського
Всі таємниці божого чертога,
Хоч на хвилинку набік оступись,
Щоб добре міг побачити я нині,
Що в недоступній твориться святині,
А за мою цікавість не гнівись.

Молитва це абатова Трітема¹,
А не моя: я не посмів би сам
Одважно заглядати до едема
І розпити чинити небесам.
Георгій мужній та Денис ласкавий
Сиділи, замкнені на три замки,
Все бачили, а до земної справи
Ніяк докласти не могли руки,
Лишев, в сплітках та вигадках моторні,
Інтригували, як усі придворні,
Та йменням справедливості й добра
Звертались до апостола Петра.
Святий, що папа — то його намісник,
Людської долі судія й провісник,
Мереж на цілий всесвіт володар,
Петро, могутній господа ключар,
Промовив ім: «Ви мусили чувати,
Що сорому чимало я зазнав,
Коли у Малха вухо відрубав²:
Учитель мій велів мені сховати
Меча у піхви і наказом тим
Відняв у мене всі права на зброю.
Та я, братове, способом новим
Вас у змаганні вашім заспокою.
Святий Денисе, скличте всіх святих,
Найголосніш у Франції відомих,
А ви, Георгію, в ясних хоромах
Шатнітесь теж по земляків своїх.

Хай ті й тамті при божому порозі
Складутъ нам оду в віршах, а не в прозі³,
Гудар-бо схібив: сам господь велів
Тут говорити мовою богів.
Хай скомпонують оду піндаричну,
Мої діла вихвалюючи в ній,
Мою могутність, титул мій гучний,
І все те в одіж приберуть музичну.
Багато смертним клопоту бува,
Як рим дошукується голова,
А для святих це, звісно, легша справа.
Ідіть же, думайте про форму й зміст,
Тому хай буде перемоги слава,
Чие земляцтво явить більший хист».
Таке сказав з престолу осяйного
Апостол до святих заводіяк,
Висловлюючись твердо й нерозлого,
Бо лаконізм — обранців певний знак.
Суперники, що й оком пе змігнути,
Метнулися шукати земляків
Із тих ото, яким далося чути
Охоту до римованих рідків.

Святий Денис, кого Париж злюбив,
Біля стола садовить Фортуната⁴,
Що в нього думка бистра та багата
До іронайвищих залитає сфер;
З тим поруч приміщається Проспер⁵,
Поет чудовий, хоч і з янсеністів;
Святий Григорій теж серед артистів⁶,
Єпискоц, що прославився давло
В краю, де народився пан Бонно;
Прийшов Бернард, митець на антitezи⁷,
За ним дрібніші тиснуться святі,
Бо зважувати лішче у гурті
Пісень сп'япілціх замисел тверезий.

Зневажливо Георгій поглядав
На ворога, мов то була дитина.
Він у житлі надземнім одшукав
Англійського святого, Августина⁸,
І так йому розсудливо сказав:
«Угодниче, вродився для війни я,

А віршувати — не моя це річ:
Мій хист — рубатись, бити лиходія
І голови мечем здіймати з пліч.
Ти — віршник. Тож берись мерщій за рими,
Щоб честь отчизни врятувати ними.
Один британець, сумніву нема,
Упорається з галлами трьома.
Ми бачили в Нормандії, в Бретані,
Як легко ті французи кохані
Англійцям поступаються в бою.
Я заставляю голову свою,
Що, взявшись до елегії чи оди,
Де треба розум виявить гнуучкий,
Ми також інші поб'ємо народи.
Складай же гімна, приятелю мій,
І доведи, що всюди перші бритти —
Чи битися, а чи пером водити.
Денис там віршомазів настягав,
Надіючись на їхній геній щиро,
Та я за них би й шеляга не дав.
Ти сам працюй. Візьми священну ліру
І носа втри Денисовому кліру».
Низький віддавши за хвалу поклін,
До діла взявся скромний Августин
І, поруч сівші з Франції патроном,
Співацьким віддається перегонам.
Труд скінчено, і колом осяйним
Рум'яні херувими й серафими
Гуртуються: цікаво чути ім,
Як і звичайним духам та святым,
Хто переможе віршами своїми.
Тож Августин читає про дива,
Які серця озлили єгиптянам,
Про Моїсея, що своїм краянам
Незнану місь і мужність навіва,
Про те, як щедрі, тихі води Ніла
Зловісна кров колись забагрянила,
Як в лози обертались плавуни
І як в лозин робилися гадюки,
Про хмарі мошок, насланих для муки,
Про спеку, що зсушила всі лани,
Про немовлят невірного народу,
Яких господній ангел повбивав,
Про те, як, поривавшись на свободу,

Ізраїль посуд у Єгипті вкрав ⁹,
Як сорок літ блукав він у пустелі,
Як страчено поклонників тельця ¹⁰,
Як любошів прихильники веселі
Дійшли страшного на землі кінця ¹¹,
Як звів Аод, прообраз Равальяка,
Іменням божим руку на царя ¹²,
Як Самуїл, прославлений вояка,
Ножем кухарським біля вітваря
Аага нещасливого зарізав
За те, що жрець Аага не обрізав ¹³,
Як, щоб народ звільнити від тенет,
Ввійшла красуня в ворога намет ¹⁴,
Як Васа вбив завзятого Надада ¹⁵,
Як смертю вмер недоброю Ахав,
Живого випустивши Венадада ¹⁶,
Як гордого Йоаса покарав ¹⁷
Син Атровадів, як з руки Йоада
Аталію лиха убила звода ¹⁸.
Довгенька то поезія була,
Картинами отими перевита,
Якими старосвітлица цвіла.
Було там сонце, на скалки розбито,
І місяць, що розсипався на пил,
Земля в огні, у бурі небосхил,
І гнівний бог, що над світами лине,
І струмінь крові, і мерці, і руїни,
А поруч — тиша, богоданий мир,
Земля, на мед, на молоко багата,
Де гори скачуть, ніби ті ягнята,
І де ягнята — ніби пасмо гір.
Співав поет про грізного владику,
Що на халдеїв бурею спадав,
Та рабства пут з сvreїв не здійняв,
Що зуби лев'ячі трощив без ліку,
Чавив ногою непокірних змій,
Казав промови до німих стихій
І усмиряв суворим жестом пана
І василіска ¹⁹, і левіафана ²⁰.
Святий кінчив — і райський весь парод
Загомонів непевно і двозначно,
Від правди ухиляючись обачно...
Такий-от гомін — кепський знак для од.
Тоді Денис підводиться почтивий.

Несміливо він глянув на святих
І привітав низьким уклоном їх,
З такої авдиторії щасливий,
І ніби каже: «Поможіть мені,
Додайте сили, голови ясні».
Аж от, належну даючи пошану
І зборів президентові, й суддям,
І всім, хто тільки навинувся там,
Увявся до своєго він пеану.

«О Петре, Петре! На тобі поклав
Сам бог своєї церкви мурування,
Ключар небесний, ти в обладу взяв
Царів земних і кожне існування,
Ти мудрий вождь, ласкавий батько всім,
Ти оборонець віри і закону!
Поглянь же: наше право на корону
Зриває очі ворогам лихим.
Намісник твій царює над царями,
Таку юому від тебе дано влада:
Отож як трон візьме він чи віддасть,
То чиниш тес ти його руками.
Ох, горе! Наш парламент ухвалив
Прогнати Карла. На французькім троні
Хизуються сусіди беззаконні,
І втратив син свій спадок від батьків.
Святий ключарю! Глянь на землю грішну
І втіш, могучий, Францію невтішну,
Посадовивши правого на трон».

Отак почав, уявши тихий тон,
Ласкавець наш. Поглянув на Петра він,
Смиреністю та кротким духом славен,
Немов боявся далі річ вести,—
А той кивнув поважно головою,
Несмілістю вдоволений такою,
І каже поглядом: «Чудесно ти
Свою любов являєш нам, французе.
Співай же, як тебе навчили музи».
Денис побожний далі забринів:
«Мій супротивник зчарував присутніх,
Виславлюючи божу помсту й гнів.
Я — милосердю віддаю свій спів:

Любов — найвищий подвиг для могутніх».
І впевнено завіршував Денис
Про ту вівцю, що бігла через луки
Та й заблудила в страховинний ліс;
Про пастуха, котрий її приніс
Додому, взявши, мов дитя, на руки;
Про те, як пан господар заплатив
Платню ледачому робітникові,
А той, на дяку щедрості чудовій,
Узвітра й за вchorашнє відробив;
Про Спаса, що п'ятьма лише хлібами
І рибами нагодував трьома
П'ять тисяч душ, зворушений мольбами,
Про грішницю, що, блідна та німа,
Перед Христом упала на коліна,
А він дозволив, щоб вона йому
Обтерла ноги... В патяку цьому
Сорель Агнесу гожа Магдалина
Напом'янути маля слухачам.
Кінчив Денис — і добре бачить сам,
Що патяк зрозуміли ті папове
І дівчині прощають гріх любові,
Солодким розігріті почуттям.
Отак уязв він пад англійцем гору.
Почервонів нещасний Августин,
Метнувся від суда та поговору
Навтікача... Блаженні як один
Сміються, тюкають, свистять, гукають...
Так само — парижани пам'ятають —
Сміявся з марнослова цілий світ,
Коли уязв він, бридший ніж Терсіт,
Сплітати брехні, про мистецтво править
І всіх поетів гудити й неславить.
Двох agnus'ів Денисові подав
Петро святий, а далі постанову
Весь трибунал священний підписав,
Щоб галльський меч британців подолав
І отчий трон посів би Карл ізнову.
Під хвилю цю своєго вуханя
Уздріла Жанна в хмарі піднебесній.
Так під кінець чи на початку дня
Ясного сонця промені чудесні
Просвічують крізь хмар густе ткання.

Тоді вона: «За нами перемога!
Он мій осел, самого вісник бога!»

На диво те страшний Бедфорд поблід,
Неподоланності згубивши й слід:
З небесних віщувань він розумів,
Що марпі на Георгія надії.
Англійці вrozтіч, бо здалося їм,
Що наступу на них ударив грім,
А городяни з того осмілі
І б'ють навздогін гурт отстерілий.
Шляхетний Карл по збитих, по тілах
У вражий табір прокладає шлях.
Обложники обложеними стали,
Їх тиснуть ззаду, спереду, з боків,
І не втекти від лютої потали,
І падають убиті на мерців.

Кривава битва грала, наче море.
Тоді ж ото, в жорстокій січі тій,
Явив еси характер гордий свій,
О д'Арондель, о мужній Христофоре.
Камішпій серцем, зимний та суворий,
Розважкістю він смілість покріпляв.
Він з хмурою цікавістю вивчав,
Як б'ються галли, що у них за звичай.
Здавалося, британець войовничий
Розваги у баталії шукав.
З ним Розамор, озброєна по зуби,
Услід ступає справжнім вояком,
Немовби паж, з лиця ясний та любий.
Сталевий панцер, золотий шолом
На ній горяТЬ, а пір'я папужине,
По вітру пишним граючи пучком,
Над головою міниться і плине.
Відколи впав убитий Мартінгер
До ніг красуні, бій вона злюбила,
І з крові й смерті тішиться тепер,
Немов сама Паллада роз'яріла
Чи Брадаманта непоборно сміла,
Чи навіть Жанна, Франції краса.
Іде вона, шепоче про кохання,
Вершить одвали й сили чудеса,
Ta демонське тут чиниться наслання,—

І враз летять на них Ля Гір, Потон
Та недоступний жалощам Рішмон,
Летять на бій, па смерть чи подолання!
Озлив Потона бриттів супокій
Та гордощі; спис непохібний свій
Він спрямував, плигнувши хижим скоком,
І зброя, пронизавши в того бік,
У спині вийшла, під плечем широким,—
І крові ллється димної потік.
Англієць пада, а смертельна криця
Укупі з тілом крутиться й зміїться.

Під хвилю цю жахливу і тяжку
Не кинулася Розамор Юдіта,
Щоб вилити печаль свою гірку
Над тілом закриваленого бритта,
Не рвала кіс хвілясто-золотих,
У зойках не склонилася до ніг,
Молитись не хотіла, ні зітхати,
А крикнула розпалено: «Відплати!»
Тож як Потон нагнувся підійпять,
Свій славний спис, розламаний на двоє,
Її рука, що мужньо відрубати
Отамапові бапди павіспої
Змогла в постелі голову п'яну,
Січе навідлі руку ту ворожку,
Чию перед красунею вину
Словами виписати я пе можу,—
І перви в пальцях (всі одятто п'ять!)
Під шкорою востаннє двиготять...
Потон ніколи вже не міг писати.
Аж надлітає тут Ля Гір завзятий
І в розмаху їй серце прошивав,
І падає Юдіта нежива...

Від струсу покотилося забороло —
І бачить він лілейну шийку голу,
Рожеві перса, хвилі довгих кіс...
Так ось кому він наглу смерть приніс:
Незнаній жінці чарівної вроди,
Сотвореній для щастя й насолоди!
Зітхнув Ля Гір, на плач йому вайшло,
І стогне він, понуривши чоло:
«О небо! Жінка молода та люба!

Я з рицаря зійшов на душогуба!
Ганьба, ганьба тій зброї, тим рукам,
Які здійматись важкаться на дам!»
Але Рішмон, безжалісний на вдачу,
Глузливий та жорстокий завсігди,
Промовив: «Я великої біди,
Мій друже, в цьому випадку не бачу.
Вона ж англійка, та й навряд чи їй
Дівоцтва цвіт уберегти ясний
Так пощастило, як хоробрій Жанні...»

Нараз, по тім брутальнім розважанні,
Його периста ранила стріла.
Подвійна лютість вояка взяла,
І кидає удар він по удару
На ворогів густу й рухливу хмару.
З Ля Гіром він, а з ними й кожен галл,
Запавши в грізпій і нестримний шал,
Тпуть, колуть, ріжуть, б'ють оскаженіло,
І падає в диму за тілом тіло,
Фортечний бріттам створюючи вал.

Напі добрий Карл в тій дикій веремії
До Дюнуа промовив: «Де ж вона?»
«Хто, мій королю?» — той не розумів.
«Чи есть яка про неї новина?»
«Про кого?» — «Ох! немов у воду впала!
Коли фортуна змогу нам послала
В Бедфордів замок сміливо вступить,—
Ніхто її під ту пе бачив мить».
«Найдемо!» — каже войовнича Жанна.
Тоді король: «О сили неземні,
Про неї дбайте! Хай моя кохана
Повік линиться вірною мені!»
Те кажучи, коня він не спицяє
І ворогів на всі боки рубас.
Ta пезабаром темним накриттям
Понад землею морок розіслався
І край поклав отим гучним діlam,
Що пими Карл уперше розважався.
Коли ото спинилася борня,
Зачув монарх, що саме того дня
Вродливих вершиниць невеличку зграю
Хтось бачив у долині, біля гаю,

А з-поміж них одна була така
Прекрасна, ніжпа, свіжа та струнка,
Що навіть словом жодним не сказати.
Товстого поруч бачено абата.
Пажі блискучі, рицарі ставні,
Усяк на бойовому скакуні,
Всі у стьожках, в оксамиті та злоті
Товаришили пишній тій кіпноті.
Простуючи погоном неївиджким,
Вони звернули на розкішний дім,
Якого доти у тамтешнім краї
Не бачили. Аж око засліпляє
Будинку мальовничість казкова.
Люб'язний Карл, почувши ті слова,
Сказав Бонно: «Хто друг мій, той за мною!»
Узвітра рано серце заспокою,
Побачивши Агнесу, ніжний квіт,
Або ж — покину цей облудний світ».
Недовго сну його тримали чари,
І ледве Фосфор виглянув крізь хмари ²¹,
Троянд Аврори вістовець блідий,
А в Сонця повіз ініно золотий ²²
Іще-по копей вирягашо до піру,
Король, компанію дібравини цибу
Були там Жанна, Дюнуа, Бонно,—
В дорогу рушив, кажучи одно:
«Найдімо перше дивній скарб любові,
А на війну ще встигнемо, пановс».

ПІСНЯ СІМНАДЦЯТА

Як Карл VII, Агнеса, Жанна, Дюнуа, Ля Трімуиль та інші втратили
розум і як вони вернулися до тями завдяки заклинанням препо-
добного отця Боніфая, сповідача королівської особи

О, скільки в світі цім чарівників!
Про чарівниць нема що й говорити...
Минувся вже облудами повитий
Мій юний вік, солодких час гріхів,
Але й під вечір часто, як і вранці,
Туманять нас могутні ошуканці
У пурпурі, у слави убраниі.
Ведуть вони в високості ясні,
А далі в прірву затягають чорну,

В гірку журбу, в загибель необорну.
Остерігайтесь чаклунів таких,
Читачу мій! Як треба вже омани,
То хай то буде любки сміх коханий,
А не прихильність владарів земних.

Гермафродит, поставивши раптово
Агнесі пастку — дивну ту будову,—
Хотів красунь французьких покаратъ,
Ослів, святих і паладинів рать,
Чия чеснота і божиста сила
Йому всі чари соромом покрила.
Хто тільки входив у заклятий дім,
Робився брат і друг тому чужим,
Він тратив пам'ять, тратив глузд і тяму.
Вода летейська, пивана мерцями,
Вино лихе, що труять ним живих,
Не чинять згубних наслідків таких.

Там, під склепінням портика чудного,
Навсуміш старовинного й нового,
Бліскучий привид гордо походжав;
Ходу легку він, зір бліскучий мав,
Рухливий був, як мавпа та достоту,
І все носив фальшиву позолоту.
Ця постать, невсипуща і вночі,
Уява зветься, милі читачі.
Це не прекрасна, сповнена принади
Богиня Риму й давньої Еллади,
Що падихала дух живий творцям,
Що свіжих барв широким розлиттям,
Алмазами, квітками наділила
Співця пепереможного Ахілла,
Очам Дідони додала тепла
І в храм пісень Овідія ввела;
Богиня це чудна, несамовита,
Лихим смаком, безглуздям оповита,
Що меж не знає у шаленій грі
І вчить на глум прозаїка й піїта —
Сорлена, Лемуана, Скюдері¹.
Вона свої навіює тумани
На новочасні опери й романи
І довго ще літатиме, як птах,
На кафедрі, в театрі, по судах.

Огидний карлик, недоумко вічний,
У неї на руках, немов синок;
Колись він здався доктор серафічний,
Проникливий, глибокий, ангелічний²:
Він склав недавно дурості зразок —
Історію Марії Алакок³.
Круг них юрбою — кепський еківок,
Лихого тону загадки нездарні,
Та дотепи кульгаві й незугарні,
Передсуди, безглуздя, віщи спи,
Рої щонайдешевших каламбурів...
Так уночі, серед безлюдних мурів,
Літають сови й чорні кажани.
Згадаймо ж таїну палацу того:
Його хазяїн так побудував,
Що кожен смертний, завітавши в нього,
Свій rozум за порогом покидав.

Заледве-но Агнеса наша мила
В покої замка дивного вступила,
Як Боніфацій, господа слуга,
Їй здався Карлом. Дівчина радіс —
І груди давпя сиюньюс жага.
«Герою мій! Одна моя шадіс!
Ви знов зо мною, сонце днів моїх!
А як там бритти? Ви розбили їх?
Ніхто, королю, пе завдав вам рані?
Дозвольте ж панцер зняти з вас, коханий!»
І петерплива дівчини рука
Сутану притьмом рве з духівника,
Його до серця чуло пригортас;
Палають очі, губки запашні
Шукають уст у пориві, в огні...
І раптом — що за притча? — натрапляє
Замісто щік, рожевих, як весна,
На бороду розкошлану вона,
Жорстку, тверду, не чесану ніколи...
Абат від неї, підійнявши поли,
Вона — за ним, неначе бистрий птах.
«Забув мене!» — кричить, уся в слузах.
Отак воци по залах бігли пишних,
Він хрестячись, вона з плачем гірким,
Аж зойки враз дійшли до вуха їм.
Прекрасна жінка в муках безутішних

Оружного благала вояка,
До ніг йому склонившися, струнка,
Щоб змилувався над її душою,—
А він меча вже підіймав над нею.
Хто б упізнав у варварі страшнім,—
Ой леле! — Ля Трімуйля молодого,
Що Доротеї всім життям своїм
Пожертвував би кілька хвиль до того!
Тепер йому здалось, що Тірконель,
А не красуня перед ним ласкова,
І ворога він кличе на дуель,
Своїого добиваючися права.
А що ж вона? Вона не пізнає
Високого чеснотами героя,
Вона питает: «Де життя мое,
Де любий мій?.. Утратила його я!
Молю вас — поможіть його найти!»
А піутвинець прагне крові, мсти,
Її він чує, та не розуміє,
Англійця бачить і в злобі шаліє,
І панні, що від муки умліва,
Такі говорить запальні слова:
«Навчу тебе я тон свій одмінити,
Зарозумілий, безсоромний бритте,
Нахабо, пиворізестрівний!
Я покажу, як рід ганьбити мій,
Мене, мепе погрозами страшити!
Піутвинців я пащадок тих,
Що відсилали в темпе царство тіней
Англійських рицарів ще й не таких,
Як ти, зухвалий Альбіону сине.
Де ж меч твій, ратоборче на словах?
Який тебе скував зненацька страх?
В парламенті ти здатен говорити,
Британський цапе, Англії Терсіте,
А як до діла, то підкурчив хвіст!
Ану-бо, появі вояцький хист!
Із піхов зброю, чи тобі на лобі
Встругну печать, аж і не писнеш пробі,
І нагаїв усиплю сто підряд
У твій широкий, бабкуватий зад!»

На мову ту, від жаху побіліла,
Благає й стогне Доротея мила:

«Я не англієць ані трохи, ні!
За що ви зла бажаєте мені,
За що цей гнів, оці клятви без краю?
Із Пуату я рицаря шукаю.
Ох! Дівчина, заприсягнусь життям,
Цілує ноги благородні вам».

Шкода! Глухий віп до її одчаю,
Його рука під ту жахливу мить
За горло панну рветься ухопити.

Якраз тут сповідач довготелесий,
Втікаючи наосліп від Агнеси,
Спіtkнувсь між ними. Рицар запальний
Його за коси рветься ухопити,
Та ба — нема! Віш котиться, сердитий,
Вдвох із абатом, мов клубок живий;
Струнка Агнеса з криком і слозами
Летить, як м'яч, Трімуйлеві до ніг,
І Доротея б'ється серед них
У вигляді, негожому для дами.

Коли ж ото зчинилося воно,
Наш добрий Карл, мандруючи з Бопюо,
Із Дівою та Дюнуа завзятим,
Перед палацом опинився клятим,
Куди любовний пал його завів.
О сило чародійна! Диво з див!
Заледве встигли спішитись панове
І до фатальної ввійти будови,
Як розум їх змішався й помутнів.
З книжками так, в ярмулках квадратових
Серед Парижа мудрі доктори
Заходять, пересварені в розмовах,
До вченості глибокої нори,
Уславленої чварами Сорбонни,
Де нісенітниць непроглядна мла
Кубло собі теплесьське звила,
А глузд живий у перекорах тоне;
Выходять преподобні по однім,
Статечко так, поважно, в добрім ладі,
Немовби кожен розумом ясним
Пишатись має право в тій громаді,
Немов сварки та брехні їм чужі,

Немов це все — розсудливі мужі,—
З них дехто й справді міркувати схильні...
Ta uвійшли — i стали божевільні.

Король, до краю з пристрасті п'яний,
З очима, де палав огонь бажання,
Тремтів од палу, як листок дрібний,
I промовляв, немов само кохання:
«Агнесо, соромливеє дитя,
Mій ніжний раю, цвіте мій рожаний!
Ох! Я без тебе проклинаю життя! —
Ta зустрічі прилинув день жаданий.
Зо мною ти, я знов тебе обняв;
Яке ж бо личко міле та вродливе!
Ta пібі стан твій дебеліший став,
Nіж той, що пестив я тоді, щасливий,
Kоли з тобою любощів зазнав.
Який живіт! A стегна, боже милий!
Недаром же в розкошах ми горіли:
Mоя Агнеса, бачу, вагітна,
Породить нам бастардика вона,
Який за нас одважно буде битись.
Пусти ж, я хочу близче притулитись,
Щоб паросток під цю солодку мить
Do батьківської гілки прищепить».

Із ким же то король так розмовляє?
Кому медові речі виливає?
Кого до серця тулють віц, палкий?
To пан Бонно, спітнілий і товстий,
To пан Бонно, людина ця почтила
Дивнішого не зазнавала дива.
Король, бажання чуючи одно,
У млюснім шалі повалив Бонно
Додолу, — i товступ широкозадий,
Aгнесу причавивши аж на дно,
Упав наверх дивочної громади.
O господи, який зчинився крик!
Опам'ятався трошки духівник,
Руками, пузом, спиною свою
Aгнесу душить, тисне Доротею,
Uстав, скопився, вирвався, біжить;
Бонно захеканий услід летить.
Ta Ля Трімуйль одважний уявляє,

Що ту, кого віп над життя злюбив,
Нахаба череватий ухопив
І з нею так поспішно утікає.
Тож він услід придворцеві мерщій
Кричить: «Віддай! То скарб єдиний мій!
Віддай, злодюго!» — і з усього маху
Мечем у спину вдарив бідолаху.
Бонно круг тіла пашцер добрий мав,
Тож гострий меч одскочив лиш від нього:
З ковадлом товстуна б я порівняв,
Що лиш дзвенить від молота тяжкого.
Череваня смертельний гопить жах...
Тут Діва їм перетишає шлях
І, бачивши, яка гроза сердита
На Карлового спала фаворита,
Трімуйлеві удар той віддає,
Яким він щастя боронив своє.
Пан Дюнуа, квіт рицарства найкращий,
Не може залишить напризволяще
Трімуйля; він повинен боронити
Своєго друга під ісцасну міть,
Його впізнає він, — та прекрасну діву
Він за англійця мас, повені гніву,
Її мечем булатним затиша
Так, як Трімуйля славного вона,
А той — Бонно у спину недіткливу.

Наш добрий Карл у веремії тій
Усе гадав, що пан Бонно товстий —
Його Сорель. Становище предивне
Для короля й коханця, далебі!
У щирій і шляхетній боротьбі
Він здатен військо викликати, гнівний.
Усі, що б'ються навколо Бонно,
Для нього кодло ворогів одно.
На Дюнуа він кипувся завзято,—
Той повернувся, відповів мечем...
Коли б же то героеvi та знати,
Що з Франції він б'ється королем!
Який би жах діткнув його докором!
Який би впік його несвітський сором!

Під ту хвилину Жанна запальна,
Удар діставши, Карла затина,

А Дюнуа, святого повен гніву,
Б'є короля, рубає красну Діву,
Із лівої та з правої руки
На них шалені сипле блискавки.
Бастарде смілій! Жанно гордовита!
Спиніться! Скільки буде сліз у вас,
Дізнавшися, що злість несамовита
На короля під цей упада час!

Трімуйль у тій страшенній крутанині
Прекраспу Діву гателив по спині,
Мечем її принади лоскотав.
Бонно у битві участі не брав,—
Не тим повніла голова у нього;
Він битий був, але не бив нікого.
За ним, ізпявши божевільний крик,
Осатанілій бігав духівник.

Злоба, як вихор, крутиться в палаці,
Всі проти всіх лютують у борні,
Втікають, ловлять, гоняться, бояться,
Стогнаюля, зойки, крики навісні...
Агнеса плаче, Доротея гожка
Кричить: «Ой, ріжуть! З нами сила божа!»
А духівник, мов старший лицедій,
Перед веде в процесії чудній.

Побачив перший він Гермафродита,
Хазяїна страшного тих палат,
Що споглядав, як лютъ несамовита
Крутила Карла, рицарів, дівчат,
І реготався, взявшися у боки.
Збагнув отець без довгої мороки,
Що тесе все іде з чортячих справ.
Він трохи, бачте, розуму сховав
Під каптуром, ба ще й тонзури сила
Його, як добрий панцир, боронила.
Умить йому згадалось, що Бонно
Шанує звичай, виниклий давно,
А вартий, щоб шановано і нині:
З собою завжди мати у торбині
Гвоздику, сіль та перець і мускат ⁴.
Із молитовником смиренний брат
Біжить мерщій до світлого фонтана,

Бо ж сіль, молитва та свята вода
Не залишать, напевне, і сліда
Від замка та його лихого пана.
Бурмоче віц усе, що випада
В такім-от разі Sanctam, Catholicam,
Рарам, Romam, aquam benedictam,—
І з чаші, триманої товстуном,
Окроплює свяченою кругом
Алісіного виплодка гидкого:
До Стікосового илину вогняного
Ті бризки я ладен би прирівняти.
По чаклуноvi іскри миготять —
І диму стовп, густий та пелехатий,
Повив і чародія, і палати.
Французи в темряві страшної мли
Іще свою баталію вели,—
Та зникли чари, з ними й божевілля,
Що син його диявольський наслав;
Усі прочумалися, як з похмілля,
І кожен мозок знов на мірі став.
Герої наші вмить очапували
Ті крихти глузду, що від бога мали,
В людськім-бо роді, лесе! крок один
Від тями до безтимності глибин.
Зраділо б серце в кожного з картини,
Коли шляхетні наші паладини
Ченцеві уклонялися до ніг
І всяк молився, як умів та міг.
Трімуйлю! Карле, в любощах завзятий!
Ні, не мені ваш захват змалювати!
Лунало всюди: «О королю мій!» —
«Моя Агнесо!» — «Рицарю ясний!» —
«Це ви?» — «Це ти?» — «Мое життя!» —
«Мій раю!» —
І поцілунки сиплються без краю,
Сто запитів, сто відповідей чуть,
Але думок слова не доженуть.
Щасливий з наслідків своєї праці,
За всіх молився скромний Боніфацій.
Бастард і Діва потай, у кутку,
Шептались про любов оту палку,
Що мала їхню увінчати славу.
Аж тут осел, їх дивний компаньйон,
Як зареве на всю свою октаву,

На щонайвижчий тріумфальний топ!
Земля і небо з жаху задрижали,
І Жанна, пайчистіша з-між людей,
Побачила, як у будинку впали
Сто веж stalевых, мідних сто дверей.
Було таке лиш за доби тієї,
Коли, облігши Єріхон, єреї⁵
Заграли в сурми ворогам на страх —
І місто розвалилося у прах.—
Тепер, на жаль, такого не буває.

Тож цілий замок вигляд одміняє:
Житло, де мешкав неподобний звір,
Обертається в божий монастир.
Стас каплиця з пишного салону;
А кабінет, де та потвора зла
Свої вершила капосні діла,
Господнього стає підніжжям трону.
Одного тільки всемогутній цар
Не відмінив: їdal'nya залишилась,
Щоб люди там по-людському живились,
Нова їй тільки назва: рефектар.
Хоробра Діва, серцем в Орлеані,
У Реймсі, серед подвигів гучних,
Промовила до Дюнуа: «Жадані
Надходять дні, — надіймося ж на них.
Супроти нас — я бачу це, я знаю —
Зробив останній наступ сатана;
Безсилий він, в борці дійшов він краю!» —
Ох, як же помилялася вона!

ПІСНЯ ВІСІМНАДЦЯТА

Лиха пригода Карла та його золотого почту

Не бачу я в історії землі
Героя, мужа чесного, пророка,
Християнипа, вірного глибоко,
Що доля не окривдила б жорстоко,
Заздрісники чи ошуканці злі.

Зазнав багато горя і страждання
Мій добрий Карл, відколи світ уздрів,
З колиски мав лихе він виховання,

Бургундець потім капості чинив ¹;
Позбавив батько прав його спадкових;
Парламент при Гонессі викликав
Його до зали вироків судових ²;
Британець лілії його украв;
Спізнявся на церковні він одправи,
Ба й на обід, блукавши по світах;
Коханка, дядько, мати, друг лукавий ³, —
Всі зраджували в мирі і в боях;
Англійський паж перехопив уміло
Його Агнесу; пекло вогняне
Гермафродита з ланцюга спустило,
Щоб у безумство впав король страшне;
Він жив у кривді, серед мук і страху,
Все витерпів — і бог простив бідаху.
Французи наші, вирвавшись із стін,
Де пан Бонно, Агнеса й паладини
Були всі пошаліли як один
Од витівок чортячої дитипи,
Під лісом тим свою верстали путь,
Що Орлеанським інні люди знути..

Несміло ще Тіфонова дружини
Лила проміння на поля нічні,
Аж примічають: постаті чудні,
Войки в спідничках лиш по коліна
З'явились раптом; на грудях у них
Три леопарди між лілей струпкіх ⁴.
Мерщій король свого коня спиняє
І невідомих пильно розглядає;
Бастард і Діва — уперед, на шлях;
Агнеса шепче: «Утікаймо, милюй!..»
Та Жанпа бачить: люди в ланцюгах,
По двоє сковані, заманячили.
«Ой! — скрикнула.— Це ж наших вояків
Загін англійський у полон схопив!
Повинність наша — їх урятувати!
Гей, Дюнуа! А покажім-що, брате,
Бастарда смілість, діви Жашни гнів!»
І кинулись, узявшись до зброї,
На вартових без роздуму обос.

Одвага їх така страшна була,
Такий жахливий вигляд у осла,

Що воякій, чи як там їх пазвати,
Метнулесь, мов собаки, утікати.
До визволених Жанна під'їздить,
Вітає їх: «Подяку ви зложіть
Законному своему королеві,
Що від англійців вас урятував;
Цілуйте руку; з нами підетe ви
Його спадкових боронити прав».
Що ж лицарі на ту ласкаву мову?
Похнюпились, зітхають загадково,
Ні пари з уст... А правда, читачі,
Цікаво вам, кого підніять мечі
За трон французький Жанна закликає?
То шахрай, пайгидші в цілім краї,
Засуджені, як кодекси велять,
На спилі в Амфітріти веслувать:
Ця їхня одіж певно виявляє.
Зітхнув король, поглянувши на них.
«О горе! — каже: — серце мука тисне,
Що племено британців ненависне
Господарюс у краях моїх!
В їх імені тут суд іде й розправа!
За них у церкві чинять молитви!
З їх волі на галери йдёте ви,
Мої підданці! О, яка неслава!»
Жаліючи огидних волоплюг,
Ласкаво він наблизився, як друг,
До молодця, що перший був між ними.
На світі мало з пиками такими
Мерзотників. Кошлати борода
На підборідді довгому буяє;
В очах нема ві честі, ні стида
І слова правди на устах немає;
Так і здається, що в рудих бровах
Ховається злоба, безчестя, зрада
Блюзніра, геть загрузлого в гріхах;
У піні рот, скрегочуть вічно зуби.
Тож цей шахрай, такий на вигляд любий,
Побачивши французів короля,
Зробився тихий, смирний, як теля,
Мов на молитву, склав потворні губи.
Так пес лихий, що кров горить в очах,
Що аж реве, охриплий з лютування,
Хазяїнові стелеться в ногах

І лиже руки, сповпений бажання
У нього вибрехати хліба шмат.
Так чорт, Люцифера самого брат,
З пекельних петрів рушивши в дорогу,
Хвоста свого ховає поміж ноги
І до черниць, тихіший від ягнят,
Крадеться, щоб побожністю своєю
Діскрету знадити чи Доротею.
Зчарований мерзотником брудним,
Король прихильно розмовляє з ним
І додає байдарості словами:
«Скажи мені, відкіль і хто ти саме,
Як опинився в горі отакім,
Що нині суд послав тебе суворий
На каторзі блукати через море?»
Засуджений на скромний каже тон:
«Із Нанта я, зовуть мене Фрелон⁵,
Королю добрий. Віруючи щиро,
В монастирях свою кріпив я віру
Не день, не два. Цураючись забав,
Про діток я найбільше в світі дбав.
Життя своє чесноті присвятив я.
В Парижі, на Майдані Немовлят,
Щоб каявся лихий і супостат,
Сатири і посланія творив я.
Їх купував недешево Ламбер;
Я знаний був на цілий плац Мобер,
Усі мені палежнє віддавали.
Щоправда, лихослови закидали,
Немовби й миришином, і ченцем
Не завжди був з безгрішним я лицем.
Дарма! Суддя мені — лише власна совість!..

Таку зворушливу почувши повість,
Промовив Карл: «Утішся, друже май,
Покинь свій страх, скажи мені одверто,
Чи люди ці, що з ними йдеш тепер ти,
Всі теж чесноті віддані святій?»
«О, — каже той, — усіх я добре знаю,
За кожного життям відповідаю.
Усі ми в формі вилиті одній.
Тут маєте абата ви Гюйона⁶;
Особа це, їй-богу, чарівна,—
Не схожа на порушника закону,

Шаленця, забіяку, брехуна.
Ось пан Шоме, що вірнощі безкраї⁷
Під незугарним виглядом ховає,
Ладеп за благочестя й під різки.
Ось пан Гоша,— йому святі книжки⁸
Відомі краще, ніж усім равінам.
Он адвокат, що всім би вів перед,
Якби не був небесній правді сином.
Це Сабатьє. Язык у нього — мед⁹.
А розум! А душа яка у нього!
Хоч він продав господаря своєго,
Та грошей зовсім пебагато взяв
І тим вину усяку з себе зняв.
Як я, він мав прибути від писання.
Чи це ж бо зло? У кожного свій хист.
Ми вам служити будем до сконання:
Вінчає нині тих лавровий лист,
Хто лізе у болото без вагання.
Нам заздрять, ми-бо слави досягли.
Так завжди із героями гучними,
З поетами, пророками, святыми:
Усі вони терпистий шлях пройшли.
Ах, пане мій, це ж знасте давно ви!»

Під час солодкої цієї мови
Набачив Карл іще двох диваків,
Ішо кожен з них обличчя затулив.
«Хто,— він пита,— ці люди соромливі?»
«Це,— лепетун тижневий одповів¹⁰,—
Два мужі, над усіх благочестиві,
Окраса вимушених моряків.
Ото — Фантен, вельможам проповідник¹¹,
Їм вірний раб, прихильний і до бідних;
Живих на правди путь він наставляв,
А щоб добро чинити для безрідних,—
На сповіді вмируючих окрадав.
Он там — Брізе, черницям друг ласкавий¹²;
До їх принад не був охочий він,
Та грошові владновував їм справи,
Дукат у них забравши не один
В ім'я господнє. Гроші — то дрібниця,
Та грішним попускати не годиться.
Останній серед гпаніх на Марсель —
Моя підпора, брат і друг Бомель¹³.

Серед моїх прихильців найпідліший,
Найвідданіший він і пайвірніший.
Забутливий, він іноді і вдень
Залазив стиха до чужих кишень,
Віддавши душою пану богу.
Що за перо метке та бистре в нього!
Він знає, що для простого ума
Над правду лиха більшого нема,
Що світло істини — річ небезпечна.
З таких причин оця людина гречна
Взяла брехню в писаннях за закон
І завжди чеше на фальшивий тон.
Я ж, пане мій, вам правду повідаю:
Есте герой ви, славний між усіх,—
Хай буде це відоме в край із краю.
Прийміть мене й товаришів моїх,
Окрайдженіх, окритих поговором,
Своєю ласкою зогрійте нас.
Ми будем вірним, незрадливим хором
Вам славу возводати повсякчас».
Тут він зложив казання патетичне
Проти англійців, за закон салічний,
Доводячи, що він би й без боїв
Од варварів країшу свободив.
Припало це до серця королеві,
І той пообіцяв газетяреві,
Ласково усміхаючись, як брат,
Що всіх бере під свій протекторат.

Агнеса, будучи цьому за свідка,
Розчулилась і слізку пролила:
Любові жриць розчулить можна швидко,
Вопи-бо мають, хоч і жертви зла,
Серця ніжніші, як війни слугині.
«Королю,— каже,— ви вчинили нині
Добро велике для оцих бідах.
У них розвіявся покари страх,
Ваш усміх щастя їм дає і волю.
Ох! Ті зухвалиці чинять там суди
Во ім'я пана іншого, королю!
Тупоголові, капосні діди
Мого коханця за ніщо вважають!
Я бачила, як гордо походжають

Вони у чорних мантіях своїх.
Я пам'ятаю добре: через них
Владар французький по крові й закону
Утратив і багатства, і корону.
Так само довелось бідахам цим
Прийнятий од них страждань гіркую чашу.
Сіром пригрійте,— а судцям лихим
Сплатіть як слід за спільну кривду вашу».

Цей поклик короля зачарував:
Він до добра великий нахил мав.
Ta Жанна, грізносерда войовнича,
Повісити їх радить без розмов;
«Фрелонам,— каже,— час давно прийшов
Гойдатися у лісі на осиці».
Премудрий і могутній Дюнуа
Такі на тес вимовив слова:
«Не раз серед воєнної тривоги
Потрібні нам бувають руки й ноги;
Як бачите, ці добрі молодці
І ноги мають, і по дві руці:
Нехай послужать ними, з ласки неба.
Писак та віршомазів нам не треба
На полі крові, у диму боїв,—
Візьмімо їх собі за вояків.
В розлуці з писаниною своєю
Вони згадуться богові Арею».
Карл згоджується. Разом перед ним
Всі шахраї впадають на коліна,
І плаче кожен, як мала дитина.
Кімнату для спочинку дано їм
У домі, де король з товаришами
Мав ночувати, стомлений трудами.
Сорель подбала, щоб для всіх прояв,
Недавно ще плямованих безслав'ям,
Бонно вечерю добру влаштував:
Недоїдки він королівські дав їм.

Вечері час хвилиною пробіг,
І Карл з Агнесою спочити ліг.
Прокинулись — і диво узяло їх:
Десь одіж зникла. Геть по всіх покоях
Агнеса бігає,— але дарма!
Немає сукні, перлів теж нема,

Щез і портрет високого коханця!
Бонно шатнувся до калитки вранці —
Він королівський вірний був скарбник —
Ох! Скарб монархів теж таємно зник!
Білизну, посуд,— ох, усе злодії
Забрали! — То газетярів орда
Все замела в будинку без сліда,
На волю знов добувшися надії.
Ім думалось (навчав так ще Платон),
Що розкіш зайва власникам корон.
Сховавши під кірчи махист милив,
Вони здобуте чесно розділили,
А далі й книга виникла у них
Про марні марнощі принад земних.
Доводиться там влучними словами,
Що люди всі, Адамові сини,
Добром ділитись мусять із братами,
Всуспільнивші і сукні, і штани.
Небавом цього й видано трактата.
Там велемудрих приміток багато,
Там, на пожиток дітям християн,
Є й передмова, і доказаний план.

Наш добрий Карл і рицарі та дами
Від горя мало не згубили тями,
Питалися, шукали,— та шкода!
Колись так само доброго Фінея,
Вождя фракійців, та царя Енея ¹⁴
Сплікала враз нечувана біда:
Вони собі трапезувати сіли,—
А ненажери гарпії влетіли,
Як сарана, до їх печер німих —
І без обіду залишили їх.

Агнеса стогне, плаче Доротея,—
Ані шматинки, тіло щоб покрить.
Проте Бонно появою свою
Здолав би навіть мертвих розсмішить.
«Ох! — він кричав: — адже біди такої
Ми ні в одному не стрічали бої!
Ох! Я умру! Злодюги навісні,
Забрали все, ні шеляга немас!
От що, королю, з добрості буває,
От як вам платять мудреці земні!»

Агнеса, добросерду вдачу мавши,
Великодушна та ласкова завше,
На те йому: «Бонпо мій дорогий,
Неваже через пригоду цю погану
Ви до письменства втратили пошану —
І ненависний вам поетів рій?
Письменника я знала не одного,
Що чисті руки й чисту душу мав,
Що короля свого не окрадав,
Поеми й прозу пишучи для нього,
І, славлячи чесноту у піснях,
Сам у безчесних не купавсь ділах.
Загальне благо — от ясна мета їх;
Вони несуть поліпшення в звичаях,
Навчати й тішить — їх твердий закон.
На шершня хай скидається Фрелон *,
Та ви ж, проте, не скажете ніколи,
Що зовсім зникли працьовиті бджоли».

Бонно на тее: «Що мені до бджіл,
До шершнів і до всіх тих марних діл?
Обідати час, а гаманець порожній!»
Його втішають наші подорожні,
І героїчно силоується всяк
Полагодити справи хоч сяк-так.
Усі нарешті рушили в дорогу —
До замка і затишного, й ясного,
Де знайде кожен чесний паладин
Одежку, страву й подостатком вин.
У рицарів були непишні шати,
А вже про дам то краще й не казати,—
І бачили зустрічні люди їх
Кого без суконь, інших без панчіх.

ПІСНЯ ДЕВ'ЯТИДЦЯТА

Смерть хороброго й ніжного Ля Трімуйля та чарівної Доротеї.
Суворий Тірконель іде в картезіанці

О сестро смерті, що зовуть війна,
Атропи дочко, розбишацтва право,
Якому дано геройчу славу,—

* Frelon — шершень. На цьому в оригіналі побудована гра слів.— M. P.

Ти чиниш лихо до кінця і дна!
Ти море й поле багряниш крівлею.
Коли ж іще з жорстокістю твоєю
Амур з'єдпається і та рука,
Що ніжно так і гріє, і стиска,
Меча затопить у кохані груди,
Коли, під хвилю темної облуди,
Смерть заподіє рицар тим устам,
Де ще горить солодкий слід любові,
Ладний за краплю дорогої крові
Своїм юнацьким заплатить життям,
І бачить, як згасають очі милі,
Що чарували в пристрасній несилі,—
Таке видовище для чулих серць
Іще страшніше, піж останній герць
Вояцтва, що на смерть іде завзято,
Від короля за те уявши плату.

Здобувши знов ума зрадливий дар,
Його французький ужива владар
На те, щоб із підданцями своїми
Ганять за небезпеками новими.
Прямує він із почтом золотим
До гробда, де в замку кам'япі
Велика й щедра Марсова скарбниця.
Там і мечі, і списи, і гаківниці,
І подарунок пекла, нам на страх,—
Гармати у погрозливих рядах.
Уже здаля виднілись вежі чорні.
Мандрівники хоробрі та моторні
До них завзято линули учвал.
Лиш Трімуйль, чий благородний пал
Довіку славен буде поміж нами,
З дороги збився, до своеї дами
Схиляючись і полум'ям розмов
Освідчуючи вогняну любов.

В долині, де струмок шумів студений,
Де кипарис підносився зелений,
Як піраміда,— він уже сто літ
Розвеселяв увесь окольний світ,—
Була печера; там стрункі наяди
З сильванами хovalись для відради.
Там чисте і прозоре джерело

Каскадами примхливими текло,
Стелились трави, як розкішний килим.
Стрункі жонкілі із жасмином білим
Немов шептали пастушкам: прийдіть
До нас мерцій, щоб солодко спочити
На цьому ложі, гідному Амура.
Чутлива пшатвинцева натура
До серця тії заклики взяла.
І місце, й час, і повіви тепла
Та свіжості, і любки образ мицій
Жадобу нестриманну пробудили.
З могутніх коней враз вони зійшли
І на зеленім муріжку лягли,
Зриваючи і поцілунки, й квіти,—
І німфи, заглядаючи крізь віти,
В долоні їм плескали без кінця.
Все птаство, від орла до горобця,
З їх прикладу навчалося любити.
В тім самім лісі, близько відтіля,
Була каплиця. Там напередодні
Шандосові останки, вже холодні,
Сира навіки прийняла земля.
Два панотці, одягнені у біле,
Як звичай і закон їм приділя,
Над довгим «De profundis» * там потіли.
Поль Тіркопель там і собі стояв:
Хоч церкву він не дуже полюбляв,
Та пам'ять друга цінував високо.
Вояки, загартовані в боях,
Нестриманому віддані пороку,
Вони з Шандосом мали спільний шлях,
Цураючися ніжності й любові.
Шандоса він, проте, любив як міг,—
І слово дав розлити море крові
За того, хто від галльських рук поліг.

Він бачить у віконце: пара коней
На мураві пасеться без припони;
Біжить до них... Злякалися вони —
І чвалом до тієї гущини,
Де Ля Трімуйль, обнявши Доротею,
Про все забув за пристрастю свою.

* «З безодні» — заупокійна молитва (лат.). — Ред.

Чужому щастю ворог з давніх літ,
Заскрготав зубами страшно бритт
І крикнув: «О поріддя нечестиве!
Для безсоромних любоців своїх
До того саме місця забрели ви,
Де наш герой на вічний спокій ліг!
О сміття двору, що стида не має!
Коли англієць чесний умирає
Від рук ворожих (рідко це буває), —
Вам з радості п'яніє голова,
І ви, кому британське все немиле,
Цілуєтесь край його могили!
Безчесний рицарю, що лиш бабам
Служити годен, ніжний та ледачий,
Скажи: невже твоїм далось рукам
Убити того, за ким народ наш плаче?
Чому ж ти ніби в рот води набрав,
Чому в свою коханку очі вклав?»

«Ні, не мені судилася тая слава, —
Француз йому шляхетний одкашив.
Керує в бої божа сила права,
І хоч з великим вашим вожасм
Я справді перший змірявся мечем,
Витримуючи напад, як годиться,
Та вмер він од щаслившої правиці.
Зате сьогодні вже черга моя:
Нахабу-britт покараю я».

Як вітер, що спочатку тихо віє,
Шепоче в прибережних комишах,
А потім, розгулявшися, шаліс
І на природу навіває страх, —
Так Ля Трімуйль із хмурим Тірконелем,
Одвали упиваючися хмелем,
Глузливими погрозами пекли
Один одного. Рицарі були
Без панцерів і без шоломів навіть.
Усе, що тисне, обтяжає й давить,
Французький воїн з себе поскідав,
Готуючись до любосних забав.
Тож меч, і спис, та всяка інша зброя
Лежали побіч напого героя,
Бо й справді: для любові нашо спис?

Поль Тірконель — той, думалось, і зріс
Озброєний,— а скинув у каплиці
Свій панцер, свій шолом та рукавиці,
На збросносця залишивши їх.
Був тільки меч у піхвах золотих
При боці в цього, як товариш добрий.
Його добув він. Ля Трімуйль хоробрий,
Палкий відчувиши на зухвальця гнів,
До зброї кинувся без довгих слів,
Схопив її, лютуючи без міри,
І скрикнув: «Ось я зараз покажу,
Потворний і жорстокий лицеміре,
Як сунуть поса у любов чужу».
Сказав — і герць розпочина шалений.
Так, ужахнувши весь фрігійський край,
На Гектора ударив Менелай
Перед лицем провинної Єлени¹.

Від Доротеї криків жалібних
Печера, гай, повітря задрижало.
Ніколи ще так серце не кохало,
Ніколи досі від тривог таких
Не билося. «О боже! Де пила я
Солодку втіху, де зазпала рай,—
На мене втрата милого чекає!
Трімуйлю мій! Ти, варваре, стривай,
Мене убий мечем своїм, почваро!» —
Простягши руки, кинулась вона,
Не боячися смертного удару,
Між вояків, як блискавка ясна.
Вже груди милого алебастрові,
Ті ніжні груди, той гарячий шовк
Забагрянлив широким струмнем крові
Поль Тірконель, розлючений, як вовк.
Француз, від тої рані роз'ярілий,
Смертельну зброю розмахнув щосили,—
Ta Доротея поміж них була.
О небо! О боги! О доле зла!
О, хто з земних коханців прочитає,
Сльозами не зросивши цих рядків,
Що красень, рівного кому немає,
Чиє чуття, мов океан, безкрає,
Рукою власною кохану вбив!
Смертельне лезо, лихоносна криця

Прошила серце, любоців житло,
Що лиш для нього пишно розцвіло;
Вона упала, як підбита птиця,
Трімуйля кличе... А холодний жах,
Смертельний жах прекрасну повиває,
Могильна ніч стоїть уже в очах.
В останній раз вона їх відкриває,
В останній раз безсила вже рука
Коханця пестить, гладить і стиска,—
А вже душа від неї відлітає,
І, клянучись, прощається вона
З тим, з ким ділила запальне кохання,
І тихо пробриніли, як луна,
«Люблю, люблю» — слова її останні.
Шкода! Трімуйль нічого вже не чув,
Не бачив. Смерті морок лютий
Над ним страшними крилами війнув.
Лежить вояк, безсилий і зітхнути,
Його коханка кров'ю облива,—
А він лежить, як скощена трава...
Побачивши картину цю жахливу,
Поль Тіркопель закам'янів, завмер;
Суворого англійця лиш тенер
Діткнули жалоці, йому на диво.
Так Атлас, кажуть, що жалю не знав,
Колись горою кам'яною став².

Тож милосердя, що природа-мати
В глибині людського серця посила,
Щоб пристрасті суворі пом'якшати,
Розбило кригу лютості і вла.
Бритт кинувсь рятувати Доротею,—
І два портрети на грудях у неї
Знайшов: дві мінъятюри золоті,
Що свято берегла вона в житті.
На першій був з блакитними очима
Її Трімуйль; його прекрасний вид
Цвів гордощами ясно-молодими,
Являючи й любові ніжний слід.
Зітхнув англієць: «Він любові вартий...»
Але який відчув страшний удар ти,
О Тірконелю, другий медальйон
Побачивши? Чи це не дивний сон?
Твої ж бо власні риси на портреті.

І він згадав, як милій Кармінетті,
Коли в Мілані-місті пробував,
Цілунки з уст рум'яних ізривав
(Була вона до бриттів несувора).
Згадалося — немов було це вчора,—
Як од'їздив він звідти, як вона
Із ним прощалася, вже вагітна,
А він їй дав при тій сумній годині
Свого портрета, що митець Белліні
Уміло вивів пензлем чарівним.
Так, так! Усе майнуло перед ним.
Ох! Кармінетта — Доротеї мати,
А батька, батька — Тірконелем звати!

Він гордий був, суворий, крижаний,
Та людяність утратив не до краю.
Коли натурі випаде такій
Глибока чаша муки та одчаю,—
Вона сильніше їх пережива,
Ніж той, хто скаржиться не раз, не два
З пустих причин: я мучусь, я страждаю!
Згорас легко висохлий комиш,
Та мідь і сталь палають гарячіш.
Його дочка — ця дівчина убита,
Залита кров'ю, смертью оповита!
Він дивиться на неї, гордий бритт,
І вперше плаче, відколи на світ
Родився, обліва її слозами
І стогне, аж луна іде лісами,
Клене війну й фортуни дар лихий —
І пада сам, неначе неживий.
Від зойків тих Трімуйль розплющив очі,
Побачив день, і здався день йому
Темнішим від захмареної ночі.
Свою коханку бачить він німу,
Меча свого з грудей їй вириває,
І ставить меч, де стелеться трава,
І на вістря безжалінне упадає,
І Доротею кров'ю заливає.
На крики Тірконелеві журливі
Гурт челядинців і цопів біжить;
Так само вдачею немилостиві,
Вони, проте, розчулилися вмить.
Пан Тірконель, якби не їх помога,

Так само був би полетів до бога.

Свій розпач трохи вгамувавши, він
Веліть покласти пару нещасливу —
Трімуйля й дівчину його вродливу —
На довгі ноші з ратищ, із дрючин.
У табір королівський їх відносять
Солдати і слізми дорогу росять.

Поль Тірконель, що меж не знав ні в чім,
Прокляв життя по випадку такім.
Зненавидів жіноцтво він, природу
І все, що спричинило ту пригоду,
Сів на коня і вирушив без слуг,
Темніший від погрозливої хмари,
Самій німоті та скорботі друг,
Шляхом паризьким з берегів Луари.

Прибувши до Кале, на кораблі
До батьківської він іливе землі,
Святого Бруно там приймас схиму⁴;
Там поміж пим і сиравами земними
Стає високе небо за стіну;
Поринувши у самоту сумну,
Він од людей, од себе утікає,
Суворо постить довгу низку літ,
Смиряє плоть, ні з ким не розмовляє,—
Проте безбожним так і кинув світ.

Коли король, Агнеса, горда Жанна
Побачили той похід жалібний,
Коханців двох, що залишили рано,
Такі вродливі, любий шлях земний,
Залитих кров'ю, курявою вкритих,—
Усі тоді заплакали по вбитих,
Усіх жахнув фортуни вирок злий.
Ридала менше стародавня Троя,
Як смерть скосила Гектора-героя
І мертвого прославлений Ахілл⁵
Ласкаво, ніжно волочив крізь пил
По трупах, серед стогону і страху,
За колісницею, на мотузку:
Там бог заставив жити Андromаху,
Лиш мужеві пославши смерть тяжку.
Агнеса ніжна, тремтячи всім тілом,

До Карла пригорнулася в ту мить
І каже: «Любий! Таж із світом білим
Нас також доля може розлучити!
Нехай же тільки так вона велить,
Щоб я, прекрасна тілом і душою,
Була й по смерті милою твоєю!»
На мову цю, що сіяла в серцях
Скорботу ніжну та безсилий жах,
Хоробра Жанна, взявши тон суворий,
Промовила: «Так, сталося нам горе,
Та не жіночим стогоном, плачем,
Не зойками, не криками сумнimi,—
За благородних смерть грізним мечем
З англійцями сквитуюся лихими.
Погляньте, о королю! Орлеан
Іще від крові димом оповитий:
Її найкращі з ваших громадяп
За вас не побоялися пролити,
Покірні руху вашої руки.
До зброї ж! Уперед вести полки —
Повинність королівська. Тільки нею
За Ля Трімуйля та за Доротею
Британцям можна гідно відплатити.
Агнеса ніжна, годі, не тужіть,
Коханця не розчулюйте слезами.
Обов'язок високий перед вами:
Додать йому вояцької жаги,
Щоб славен був король між королями»
На те Агнеса: «Ох, нема снаги».

ПІСНЯ ДВАДЦЯТА

Як Жанна підпала була химерній спокусі; ніжне зухвальство її
осла; доброчинний опір Діви

Ламке і тіло, і душа в людини,
На доброчинність віри не кладіть;
Прекрасна ваза, та, на жаль, із глини:
Розбити легко, а тоді зліпіть
Із сотні черепків сосуд єдиний!
Облудна мрія, нездійснений сон,
Щоб вазу ту не вкрила жодна пляма!
Візьмім до прикладу хоч би Адама,
Згадаймо: ветхий Лот, сліпий Самсон,

Святий Давид і мудрий Соломон,
І всі жінки, відомі й невідкриті
В старому та новому заповіті,
В історії та міфах, знали гріх!
За це охоче я прощаю їх,
Не серджуся за їхні примхи ніжні,
За хитрощі та за смаки розбіжні,
Проте скажу, що деяких смаків
Нізащо б я красуням не простив.
Не раз, бувас, мавпу волохату,
Товсту, бридку, потворну, карлувату,
Вони голублять, мов хорошуна.
Оде-то непрощенна вже вина!
Вартніший, може, наш осел крилатий
За фертика, що зна лиш танцювати.
Прекрасна стате, свій натхнений спів
Одній тобі лише я присвятив,—
Тож розкажу, що довелось зазнати
Хоробрій Діві, як вона була
Сп'яніла з хитрих залишень осла.
Це не мені, а мудрому Трітому
Належить оповідь на дивну тему.

У вічній тьмі проклятий Грібурдоц,
Страшний і в казані своїм кипучим,
Кляв на огидний та блюзнірський топ
Той день, як Діва палашем блискучим
З плечей у нього голову зняла:
Жадоба помсти клятого пекла.
Одно кричав він: «Батьку Вельзевуле!
Вчини, щоб Жанну, зрослу в боротьбі,
Гріхом земні спокуси огорнули.
Це справа честі, батьку, далебі!»
Аж тут у пекло, дишучи злою,
Бридкий Гермафрордит упав стрілою,
Окроплений свяченою водою:
Шукать поради жаба та гідка
В чортячого поклала ватахка.
Отож утвох взялися міркувати,
Як Діву спокусить. Ох! Слід сказати,
Що й двох для дочок Єви забагато.

Відомо їм було давно уже,
Що Жанна під спідничкою свою

Ключі від Орлеана береже
І що врятує Франції лілею
Невинністю дівочою вока.
На вигадки удався Сатана;
Тож лине він між приятелі-бритти,
Щоб на землі ту справу дослідити
І винюшити, в настрої якім
Сувора Жанна, ненависна їм.

Король, Бастард, Агнеса, Боніфацій,
Осел, Бонно і Жанна молода,
Щоб допомоги збройної діждаться,
Заїхали в фортецю. Ні сліда
Там не було від вилому страшного:
Замурували все, і тим дорогу
Британським воякам перетяли.
Та вояки британські відійшли,
І наш король, Бедфорд і городяни —
Ті там, ті там — кладуться спати рано.
Тремтіть, о музи! Дивну дивину
Розповідати зараз я почну.
А ви, читальники, кому від бога
Назнаменована чистота строга,
Бастарда і Дениса восхваліть:
Вони гріховну одвернули мить.

Я обіцяв колись вам розказати,
Хто, власне, був отої Пегас ухатий,
Що Дюнуа і Жанну д'Арк посив
Проти непогамовних ворогів,
Яких боялись королі й дівчата.
Ви знаєте: на крилах золотих
В Ломбардію літав він із героем;
Вернувшись відтіль — та ревнощів чудних
Зазнав, і розлучився з супокосем:
Хоробру Діву мавши на сіdlі,
Відчув огонь у серді він своєму,
Огонь, що сяє світочем в імлі
І що дає життя всьому живому,
Виповнюючи землю й небеса.
Це полум'я священне пригаса:
Його частину більшу для Пандори
Взяли боги; відтоді людям горе!
Зносився світоч, і кипуча кров

Недосконалу зраджує любов.
Огню того палючого тепера
Не появля Уранія Венера,
І те божисте, вічне джерело,
Що на землі струмуючи текло,—
Аркадії блаженної химера.

О селадони, що рої дівчат
Вас путами із квітів повивали!
Нехай усі: і радник, і прелат,
Полковники, артисти, кардинали,
Усі, кого безумив аромат
Солодкої, жагучої любові,
В цій справі не звіряються ослові!
Про золотого чули ми осла
І про його метаморфози дивні,
Та знаємо — людина то була,
І нашому ні трохи він не рівня.

Абат Трітем, кому педант Ларшо¹
В ученості далеко поступився,
Аж сполотнів, подумавши лине,
Яким чуттям вухань нац запалився,
І довго слів таких не міг пайти,
Щоб людям ту пригоду повісти.
Тонке перо між пальців затремтіло
І випало,— та знову благодать
Вернулася, як про нечисту силу
Узявся він спасенно міркуватъ.

Диявол, як відомо, має фахом
Тенета ставити земним комахам
І спокушати бідний рід людський.
Цей батько лиха, мудрий і страшний,
Побачив раз, як наша мати Єва
Була біля заказаного древа,
І яблуко пізнання їй підніс²,
А може, й гірше що зробив їй біс,—
І бідолашну вигнало із раю.
Від того дня жіноцтва любу зграю
Узяв під провід хитрий Сатана.
Абат Трітем нехібно це зна.
Послухайте ж його оповідання

Про Жанну, про ослове залицяння —
І добре посorumте ревуна.

Дебела Жанна, з лицями, як вишні,
Лежала на постелі пуховій
По сні живлющім,— і згадалось їй
Життя її та всі діла колишні.
Перебираючи подвиги тяжкі,
Вона забула про свого патрона:
У марнославстві люди всі такі;
Взяла тоді Дениса лютъ законна,
І дівчину на декілька хвилин
Лишив без ласки та опіки він.
Святий хотів їй навіч показати,
Яка їй без заступника ціна,
І довести їй, що повинна мати
Усяка із жінок опікуна.
І от уже стоїть диявол обіч,
Підстерігаючи жадану здобич.
Упасти в гріх — то ж тільки мить одна.

Спокусник, що нічого не минає,
Аби вершить лихі свої діла,
Вселяється в крилатого осла,
Людської мови звіра научас,
Пом'якшує його жахливий бас
І втасмничує в мистецтво дивне,
Яке Бернар оспівує у нас,
Як в давнину Овідій богорівний ³.

Забув осел, що в світі сором є,
З хліва біжить він навпростець до ложа,
Де все життя перебира своб
Цієї книжки героїня гожа.
Він солодко їй шепче, що вона
Славетна над усіх земних геройв,
А вродою — троянда чарівна.
Так змій отой, що Єву знепокоїв,
На відповідний трапивши момент,
Передовсім сказав їй комплімент.
Тут визнати годиться нам, панове,
Що лестощі — дорога до любові.
«О небо! — закричала Жанна д'Арк.—
Це дивина, святым клянусь Лукою!

Осел говорить мовою людською,
Ще й добре, хай святий посвідчить Марк!

А він, схиляючи свої коліна,
«Ти, — каже, — дивуватись не повинна.

У Ханаані, де поганський храм,
Мене зростив відомий Валаам,

Що був жерцем найстаршим того храму.

Та я — єрей і вчасними словами
Прокляття від народу одвернув,

Яке мій пан ладен наслати був.

Господь мене нагородив за тес,

Пославши до Єноха в Іудеї.

Новий хазяїн дар безсмертя мав;

Тож Паркам він негайно наказав,

Щоб ножиці суворі їх не сміли

Мій вік мені перетинати милий.

Життя моє прослалось, як весна,

Що їй кінця ані межі не знати;

Господар мій пустив мене гуляти

По вольній волі, та була одна

Тій волі необмежній перепона:

Кохатись цілковита заборона.

Ох! Для осла це страховинна річ!

Я міг собі брикати день і ніч,

Усім на світі серце веселити,

Опріч одного: я не міг любити.

Слухняніший, ніж праотець Адам,

Що яблучко ізвів, собі на лихо,

Я гору взях над буйним почуттям

І приписові підкорився тихо.

Замовкла плоть; цій справі помогло

Те, що ослиць ніде там не було,—

І жив певинними я почуттями

Поміж такими, як і сам, ослами.

Коли з Еллади Бахус-Діоніс

І тирс, і п'яні радощі заніс

У край, де Ганг священний протікає,

Служив тоді йому за сурмана я.

Індуси, мудрість маючи від нас,

І нині ще пригадують той час.

Сілен та я — прославлені герої ⁴

Тієї експедиції гучної.

Так само через мене між людей

Уславився широко Апулей ⁵.

Коли, нарешті, всім французам ворог,
Георгій у небесній вишніні,
Злюбивши над усе воєнний порох,
Став їздить на англійськім скакуні,
Коли Мартин, плащем своїм відомий⁶,
Добув коня, який не знає втоми,—
Святий Денис, суперникам на зло,
Взяв і собі тварину під сідло.
Мене обрав патрон ваш задля того
І пишні крила ці подарував;
Я з писом святого Роха другував⁷
І з підсвинком Антонія святого —
З емблемою чернецтва геть усього.
Був чищепій я згреблом золотим,
Амвропію, нектаром живився...
Та що це, Жанно, як рівняти з тим
Чуттям, яким тепер я окрилився!
Щó та свиня, Денис, Георгій, пес
Проти красуні, вартої небес!
Повірте: мавши на віку багато
Бліскучих та славетних хазяїв,
Нікому ще так вірно слугувати,
Як вам, о зоре ясна, я не хтів.
Відтоді, як сюди прибув із раю,—
Живу лиш вами, вас лише кохаю.
Та ні, я знов па небі! Діво, знай:
В очах твоїх мені сіяє рай!»
На мову цю, признатися, зухвалу
Розсердилася Жанна непомалу:
Любитъ осла! Йому віддати цвіт,
Якого не зірвав ні галл, ні бритт,
Дівочу честь, не викрали якої
Погоничі і Франції герої,
Невинність, чисту, як нагірний сніг,
Що через неї сам Шандос поліг!
Проте... Що за осел, о боже правий!
Чи ж гірший він за кіzonьку струнку,
Що калабрієць водить у вінку?
Ні! Геть, спокусо! Відсахнись, лукавий! —
Такі думки, як буря зогняна,
Ій сколихнули душу всю до дна.
Так іноді, води й небес тирани,
Вітри шалені, злившися в циклон,
Несуть кораблик через океани

На Яву, на Суматру, на Цейлон,
То в небесса суденце підкидають,
То об каміння пошідводне б'уть,
У вир безодній, ревучи, вкидають
І знову з пекла в височінь несуть.

Лукавий хлопчик, що в свою обладу
Забрав людей, царів, богів, ослів,
Натягши лука, вже сміяється радо
Отій раптовій зміні почуттів.
І справді, Жанні видалася мила
Та пристрасть, що її вона збудила
Принадами своїми ув ослі —
Тварині, пайгрубішій на землі.
Уже вона до цього простягас
Правицю — і раптово відімас,
Вся зашарівшишь, як зоря ясна.
Нарешті так промовила вона:
«Мій любий осле, марпа то надія!
Згадайте, що нерівня ви мені.
Чиню велику справу па землі я,
Мету прекрасну бачу вдалини.
Лишіть! На мене Франція чекає!»
На те осел: «Любов усіх рівняє.
Згадайте Леду: лебедя вона
Любила, а не втратила пошани⁸;
Хто Пасіфаї дорікати стане⁹,
Що бугая, як тес всяке зна,
Вона над славних рицарів воліла?
Взяв Ганімеда птах-орел на крила,
І в образі конячім бог морів
Філіру чарівну приворожив».

Веде свої він далі теревені.
Сам чорт, як автор міфів та байок,
Тих прикладів нанизус разок.
В цім до осла подібні наші вчені.
Та поки ллються ніжні ті слова,
В сусідньому покої Дюнуа
Прокинувся, прислухався... о боже!
Та хто ж це там таке співати може?
На рівні ноги скочив паладин:
Що за суперник? Хто і звідки він?
Підбіг, поглянув... О небесна сило!

Вухатий кавалер! Чи це ж бо він
Насправді бачить? Чи не обмарило?
Отак Венеру, зродженну для втіх,
Вулканова мережа упіймала,
Коли вона, перед богів усіх,
Під Марсом геть голісінька лежала.
Та Жанна ще не втратила вінка;
Святий Денис її не відступився.
Уже загибель її була близька,
Та вчасно він на теє нахопився.
Великий гнів Незайману пойняв,
Вернулася до неї самовлада.
Так воїн, що па варті задрімав,
Коли почує: «Гей! до зброй! зрада!» —
Прокинеться, вихоплює меча
І ворога рубає з-за плеча.

Деборин спис, намоклий злою кров'ю,
Стояв у дівчини при уголов'ю:
Її в біді не раз він рятував.
Вона до списка. Сатана не мав
Ніякої супроти п'ого сили.
Бастард і Жанна кипнулися сміло
На вуханя, і так він заревів,
Тікаючи, що в Нанті розбудив
Луну. Осли, що в Пуату стояли,
На голос той страшний відповідали.

Утік диявол, та знайшов нове
Для себе він, на зло французам, діло.
До президентші, славної Луве,
Він лине в Орлеан, у пишне тіло
Її вселяється і шепче їй
Лукаві речі в темряві нічній.
Була це тонко ведена робота.
Любила пані мужнього Тальбота,
Тальбот одважний божествив її.
Тож мудрий біс, хитріший від змії,
Намовив пані браму відчинити,
Щоб увійшли посеред ночі бритти
І Орлеан не бившися взяли,
А тим би і йому допомогли.

ПІСНЯ ДВАДЦЯТЬ ПЕРША

Докази Жанниної чесноти. Дияволові хитрощі. Побачення, що дала президентша Луве великому Тальботові. Послуги брата Лурді. Похвальна поведінка скромної Агнеси. Каєття осла. Подвиги Жанни. Тріумф великого короля Карла VII

Читач мій любий знає, певно, сам:
Божок, що нам являється дитям,
А справи не дитячі витіває,
Два неподібні сагайдаки має:
В одному стріли, що від них бува
Легка спочатку рана неболюча;
Вона ятриться в нас не день, не два,
Аж робиться нарешті нестерпуча.
Та інші стріли полум'ям горять,
Діткнуться — враз людину спопелять.
Усе сество пронизують ті стріли,
Обличчя аж горить розчервоніле,
Людині наче день новий зійшов
І по-новому в ній струмус кров,
Глуха вона, в очах — тяжка хвороба.
Окріп, що булькотить у казані,
Вирує і збігає на ногі,—
Ось недовершена бліда подоба
Душевної тісі метущі.

О лихомовців кодло зневісніле,
Ви всі, що Жанни честь ясну бруднили,
Наклепники, чия брехлива рать
Найкращу пам'ять може зіпсувати,—
Ви запевняєте, що дар любові
Пречиста Жанна віддала ослові,
Спокусі тій піддавшися страшній;
Ви ганьбите і честь, і славу їй!¹
Писань фальшивих автори погані,
Жіноцтву ви відмовили в пошані,—
Та знайте: Діви не торкнувся гріх.
Учені справжні вигадок таких
Не визнають, бо то бредня огидна.
Ви плутаєте дати і діла,
Господня сила вам не очевидна.
Шануйте славні подвиги осла,—
Самі ж ви не явили ні одного,
Хоч вуха довші маєте від нього.

Якщо приємно дівчині було
Побачити, яким вогнем пекло
Чуття до неї того селадона,
То це для жінки зовсім річ законна,
Це честолюбство, тільки ж не любов.

А щоб дійти до краю цих розмов,
Чесноту Жанни людям появити,
Довівши, що красуню спокусити
Не міг ні хитромудрий Сатана,
Ні сам осел, промовець знаменитий,
Скажу: кохала іншого вона.
То був бастард, як хочете ви знати,
Пан Дюнуа, на славу й хист багатий.
Втішатися з освідчення осла,
Його речей наслухувати радо,—
Хай це вина, проте вона малá
І зовсім не скидається на зраду.
Пан Дюнуа один раз на віку —
Історія де зовсім точно знає —
Був ранений стрілою, що ховає
Амур у першому сагайдаку.
Своїми володів він почуттями,
Кохав шалено, та не тратив тями
Передовсім-бо, хоч пеклá жага,
Був королівству й королю слуга.

Він зінав, о Жанно, що вінка твоєго
Зірве, коли здобуде перемогу
Над бриттами; він чесно божествив
Дениса й Діву. Так собака вірний
Не єсть куріпки, що стрілець убив,
Хоч голод і пече його незмірний.
Та як побачив рицар, що вухань
Пустив на волю рій своїх бажань,
То й сам уже був стриматись не годен:
Мудрець би тут не видержав ні бдин.

Безумна річ — нема чого й казать —
Отчизну на кохання промінять;
Але гнітила дівчину сувору
З ослом розмова, як тяжка вина,
Палка любов над нею брала гору —
І кволо опиралася вона.
От-от була б настала мить жадана,

Аж тут Денис, ласкавець наш святий,
На землю шле той промінь золотий,
Що верхи їздив ним до Орлеана,
Повитий у господню благодать,
Невинності дівочої шукатъ.
Ударив промінь просто в груди Діву,
І геть жагу розвіяв нечестиву.
«Бастарде любий! — скрикнула вона: —
Не час іще! На бога, зупиніться!
Прийдешність нам судилася ясна,—
Тепер її псувати не годиться.
Клянусь,— лиш ви зірвете мій вінок,
Але для того визначено строк:
Тоді це буде, як нахабні бритти
Покинуть Францію на вічний час.
Ідіть же, дивні подвиги явіте!
На ложі з лаврів обійму я вас».

Це Дюпua прохолодило скоро,
Він передчасний пал угамував —
І поцілунок не один дістав
У нагороду за таку покору.
Під гнів того, читачу, не бсри:
То поцілунки брату від сестри.
Свій пал вони обое вгамували
І певні пакти на майбутнє склали;
Те бачивши, утішився Денис —
І мудрий план тоді у нього зріс.

Ми знаємо: був задум у Тальбота
Добутися до Орлеана потай,
Хитруючи й лукавлячи, як тать,
Хоч бритти й мало здатні хитруватъ.

О любоці! О сило! О неславо!
Лихий Амуре, таж намислив ти
Віддать англійцям Францію лукаво.
Чого не пощастило досягти
Іх ватажкам — Тальботові й Бедфорду,
Te взяв па себе ти одважно й гордо.
Ой хлопчику! Ти розсіваєш гріх
На горе людям, а собі на сміх.

Прошивши серце Жаннине стрілою,
Пустун, не відаючи супокою,

Послав із другого сагайдака
Стрілу у президентші груди повні —
І в них чуття заграли невгамовні,
Любов, до божевільності палка.
Ви бачили шалену ту облогу,
Кров і пожежу нападу страшного,
Атаки, штурми, боротьбу і жах
Під мурами, на мурах, на валах,
Коли в повітря орлеанські брами
Жбурнув Тальбот із вірними полками.
І падали з покрівель городських
Вогонь, залиzo, пекло, смерть па них.
Уже англієць пружпою ходою
У місто входив по людських тілах,
Гукаючи: «Гей, друзі, всі за мною!
Ворожі сили, падайте у прах!»
В ту хвилю був неначе бог війни віп,
Що землю й небо потрясає, гнівен,
Кому Беллона, Фатум, сотні чвар
Послали зброю смертоносну в дар.

У мурі президентської будови
Лишався вилом, піби випадковий,—
І пані видивлялась відтіля
На мрій своїх ясного короля.
На меч його, шолом його пернатий,
Очей палання, золото й шарлати,
На постать, що позаздрив би півбог.
Тоді, солодких сповнена тривог,
Вона вся мліла в пристрасті шаленій.
Так іноді у ложі золоченій
Очима стерегла мадам Оду ²
Найменший жест безсмертного Барона,
Його одіння, погляди, ходу
І зачіску, достойну Аполлона,
Слова шептала тихо вслід за ним,
Усім еством райоючи своїм.

До президентші, як уже відомо,
Полинув чорт, щоб сколихнути дно
Душі її. Чорт і Амур — одно.
Тож гадка і наключулась лихому —
Сюзанні вигляд і подобу взять.
Сюзон-служниця вміла завиватъ,

Причісувати, красно зодягати,
Цидулки крадькома передавати
І, про хазяйки дбаючи діла,
Сама також не без гріха була.
Диявол, у її вселившись тіло,
Товстій красуні так промовив сміло:
«Мій хист і серце добре знані вам,
Тож я пораду найцирішту дам,
Бо ваших мук не можу більше знесті:
Кузен мій, пані, уночі стойть
Біля ворітець, до яких провесяти
Вас можна. Там, без риску проти честі,
Вождя Тальбота ви могли б зустріть.
Записку дайте,— мій кузен уміло
Це потасемнє виконає діло».
До серця пані план такий припав;
Листа вона палкого написала,—
Де пристрасть і жага вогнем палала,—
Недурно ж сам диявол диктував.
Герой, так само ніжний, як і спритний,
Дав слово в час прибути заповітний,
Але присягся і на слави путь
Тієї ночі сміливо стрибнути,
Утіх любовних залишивши ложе.
Він певен був, що галлів переможе.

Ченця Лурді святий послав Денис
До бриттів, як відомо вам, панове,
Щоб розлад він у їхні лави вніс.
Той правив меси, був на все готовий,
І навіть сповідав та причащав.
Герой Тальбот в думках пе покладав,
Щоб той пузань, оте брудне мурмило,
Той дурепь, вишкребок монастирів,
Кого різками парить він велів,
Міг підкопатись під вождеву силу,
Та небо гадки іншої було:
Не раз воно, людське каравши зло,
Шле перевагу дурневі тупому
Розумним на ганьбу та посорому.
Небесна іскра зайнялася як стій
У товстуновій голові тяжкій,
І мозок, що насилу ворушився,
Думками враз живими засвітився,—

І в того вельми зчудувавсь монах.
Що ж! Бог панує у людських умах!
Хіба ми знаємо, які пружини
Ясніть і тъмарянь розум у людини?
Чи нам відомо, з атомів яких
Утворюється мудрих і дурних,
Яких клітин незрозумілій силі
Завдячує Гомер або Вергелій,
З якого тіста, щоб паскудить світ,
Замішенні Зоїл, Фрерон, Терсіт?
Буває іноді — цариця Флора
Посіє квітку поруч мухомора:
Господь їй бог так, бачите, звелів.
Ніхто з високовченіх докторів
Не докопався дна цієї справи.

Передовсім зробивсь Лурді цікавий,
Згадав, що очі має в лобі він,—
І постеріг, що ввечері до міста
Везуть возами гори м'яса й тіста,
Шинок, куріпок, всяких легомин
Та заморожені пляшки пузаті,
Де грало непоборне в ароматі,
Переливаючися, як рубін,
Вино з Сіто, краса і слава вин³,
Те все тяглося тихо до ворітець.
З Лурді раптово став учений мітець *
Не до латини, а до сирав земних,
Що стільки небезпек тайтесь в них.
Відкільсь набрався пишної він мови,
Зробився добрий, гречний з усіма,
Скрізь підглядав, як кажуть, обома,
Підлесник хитрий, балакун чудовий,—
Ну, словом, із ченців чернець типовий.

Таж повсякчасно любий набрід цей
З кухонних закрадається дверей,
У мирний час і в час воєнний шкодить,
З міщенами спочатку річ заводить,
А далі проліза й до короля,

* Наголоси мітець і мітєць змагалися колись в українській мові. Лексикограф Уманець (Комаров) свого часу навіть віддавав перевагу першому.— *M. P.*

А там, гляди, його вже вся земля.
В нахабстві та в лукавстві чародії,
Вони — вовки, лиси, мавпі та змії;
Недурно ж бо мітлою вимів їх
Невіра бритт із володінь своїх.
Товстий Лурді стежинкою глухою
До ставки королівської дійшов.
Там стрів його, весь мудрість і любов,
Брат Боніфацій, повен супокою.
Він думав у спасенні тишині
Про людську долю та діла земні.
Він міркував про той ланцюг незримий,
Що і події в'яже, і людей,
Про кревність діл великих із малими.
Про інший світ, а також і про цей.
Гадає він про цілі та причини,
Все зважує, бажає все спізнати —
І мислить: може землю зруйнувати
Закоханих побачення єдине.
Він згадує, що молоденький бритт
Мав на заду французькі три лілеї,
Хвилини він ще не забув тісі,
Як був подолапий Гермафродит.
Але найбільша дивина для цього —
Це бистрий ум череваня Лурді;
Він став з ним до розмови — і тоді
В Денисову повірив перемогу.

Лурді уклінно й гречно попросив
З Агнесою таємної розмови,
Сказав їй кілька шанобливих слів,
А далі потихеньку озпаймив,
Що пан Тальбот, безумний від любові,
Яка йому жагуче серце рве,
Зустрітись має із мадам Луве
Під мурами старого Орлеана.
«Тут,— каже віп,— лукавство — річ бажана:
Діставши з рук Даліли тихий сон,
Зробивсь її невільником Самсон.
Агнесо пишна! Короля збудіте
До подвигів».

«Ох! Перш мені скажіте,
Чи тож надовго вірний він мені!» —
Йому Агнеса. «Справи це земні,—

Сказав Лурді.— Одно я тільки знаю,
Що через вас позбудеться він раю...
Проте — священна рясо, вибачай! —
Для цих очей забути легко рай».
Агнеса знов: «І гречність ви, і розум
Явили, отче, у своїх словах...»
І додала, з рум'янцем на щоках:
«Скажіть, в англійських живучи військах,
Ви з юним не стрікалися Монрозом?»
«Чому ж би й ні,— відповідає мних,—
Люб'язний він і красний над усіх».
Агнеса скромно опустила очі,
Тоді ченцеві руку подала
І з ним тихенько, під покровом ночі,
У Карлові покої увійшла.

Там вінценосець більше слухав мову
Лурді, ніж сам йому відповідав,
А далі раду скликати військову
З абатами й міністрами сказав.
Між рицарями, славою їм рівна,
Була там Жанна, горда, як царівна.
Агнеса, испомітна й мовчазна,
З шитвом сиділа, ніби й не до неї,—
Ta тільки слово вимовить вона,
Як добрий Карл пристав уже на тес.

Ухвалено зловити слушну мить
І президентшу з бриттом ухопить.
Так Марса і прекрасну Афродіту⁴
Колись піймали Сонце та Вулкан.
Ото ж воєнний розробили план
І в путь-дорогу рушили до світу.
Пан Дюнуа найтяжчий похід мав,
І славимо за те щораз його ми:
Героїв шлях, в історії відомий,
Між містом і військами пролягав,
Нарешті він при тих воротах став,
Де з президентшою Тальбот ласкавий
Утіх солодких повну чашу п'є
І сам собі обітницю дас
Від пестощів перестрибнуть до слави.
Для нападу на місто шість полків
Він потаємо вислати велів.

Та ледве-ледве вояки чвалили —
Отець Лурді їх казашю приспав,
Вони ще й досі тяжко позіхали,
А дехто й зовсім, ідучи, куняв.
О чудо! О Денисе, наш патроне!

Бастард і Жанна та вояцтва гроно
Вже надіїдили до канав отих,
Що йшли побіля мурів городських.
Арабський кінь, що іншого такого
Не мав і Карл, хоробру Діву ніс;
Неначе промішь сонця золотого,
В її руці блищає Деборин спис,
Юдітин меч дзвонив про перемогу.
У святобливім трепеті вона
Дениса так молити почина:
«О батьку! В Домремі ти надо мною
Простяг правицю, дав священну зброю,
Ти злив на мене божу благодать.
Даруй же, що насміла я вчуватъ,
Забувши, під чиїм живу покровом,
Речам непоміркованим ословим,
Згадай, патропе, що колись мене
Ти на англійців кодло навісне
Послав — черниць нещасних боронити,
Бо шкоду вражі ім чинили бритти.
Тепер настала ще славніша мить,
Та що без тебе можу я вчинить?
Пошли мені, мій отче, міць залізну,
Щоб я могла урятуватъ отчизну!
Нехай відплата ворогам живе
За честь монарха і за честь Луве!
Допоможи нам, дай потрійні сили,
Щоб справу ми велику довершили...»
Денис те чуб в вишніх небесах,
А в таборі — осел її крилатий.
Він підліта до неї, наче птах,
Склонив коліна і почав казати,
Що злочин превеликий учинив,
До неї виявивши пал нечистий,
Що демон ним під час той володів;
Благає він її на нього сісти,
Не міг-бо стерпіти, щоб інший звір
Носив зорю, найкращу серед зір.

Завзята Діва зараз же збагнула,
Що сила божка їй осла вернула,
Тому без помсти жодної та зла
По спілі раз чи двічі затяла
Вухатого, щоб далі шанувався.
Той заприсяг і з нею гордо знявся
Під саме небо, духом-бо воскрес.

Тут войовниця, ніби грім з небес,
На бриттів невгамовних упадає,
Лле кров річками, коле, рве, рубає,—
І котяться снопами серед нив
Тіла забагряпілі без голів.

Над Дівою нічне світило тьмяне
Сіяло невиразно крізь тумани,—
І ще півсонні бритти не могли
Її побачить крізь запону мли.
Священний спис — за хмарою густою! —
Вони тікати кинулись юрбою,
Та Дюнуа мечем їх зустрічав
І з радості король аж умліав:
Англійців косить Франція завзята,
Струмує кров, і по мерцеві мрець
На землю падають, мов куріп'ята,
Що з-під собаки добрий б'є стрілець.
Осячий голос виповняє жахом
Околицю; єдиним Діва махом
Кладе покоси цілі з ворогів,
Бастард січе, а добрий Карл розвагу
Найшов собі, стріляючи в ватагу
Наляканіх, сліпих утікачів.

Красунь Тальбот, від пристрасті сп'янілий,
Лежав на грудях пишної Луве —
І враз почув, як далечінь реве,
Як постріли і крики загриміли.
«Ми подолали! — він собі сказав,—
Борня скінчилася, Орлеан упав! —
І доточив з належною пихою: —
Амуре! Пада все перед тобою!»
Процальний поцілунок він кладе
На президентшині уста рум'яні,
Плигає з ліжка і до міста йде —
Свої війська вітати в Орсані.

Тальбот великий для нічних виправ
Щоразу тільки зброєносця брав.
Так і тепер. То був вояка славний,
У битвах і в речах любові справний,
Що й того й сього пильно доглядав.
«Сміліше, друзі!» — пан Тальбот гукає.
Та ба! Той поклик раптом завмирає.
Не другі — Жанна в опівнічній млі
Летить супроти цього на ослі.
Французи входять крізь малі ворітця —
І пан Тальбот не знає, де подіться.
Усюди крики: «Слава королю!
Бий, пий, гуляй! Круши їх без жалю!
Гасконці, пікардійці, не дрімайте,
Січіть, коліть, стріляйте, убивайте!»

Зборовши хвилю муки і турбот,
Поклав до краю битися Тальбот
Біля свого потайного ходу.
Так син Ахіза під лиху пригоду
Подолану отчизну захищав.
Тальбот дедалі більше лютував;
Він бритт, і зброєносець біля цього —
Удвох би стали проти світу всього!
Спереду, ззаду, ізо всіх боків
Хоробрі відбивають ворогів,—
Та виснажились їх могутні сили,
Напасника французи вщент побили.
Тальбот віддався, а проте живе
До цього шана від бастарда й Діви.
Вони вертають панові Луве
Його жону — і президент щасливий,
На всіх-бо чоловіків, як печать,
Покладено чудовий дар — не знатъ.
Він не збагнув би, живши і донині,
Чим Франція завдячує дружині.

Радів Денис в ясній височині,
Тремтів Георгій на своїм коні,
Осел пускав гучну свою октаву
На страх британцям, Франції на славу.
Король, добувши спадкових прав,
Вечерю для Агнеси влаштував,
А Жанна, виконавши все, що треба,

Послала знов осла свого на небо —
І Дюшуа в ту ніч від неї мав
Усе, чого терпляче так чекав.
Проте Лурді, що мав чого радіти,
Кричав одно: «Вона невинна, бритти!»

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА

Вольтер (Франсуа-Марі Аруе), французький буржуазний прозаїк XVIII ст., здобув собі за свого довгого життя (1694—1778) славу, якою міг би похвалитись рідко котрий із великих письменників. Досить пригадати кілька фактів: твір його «Філософські листи» спалено за вільнолюбні ідеї рукою ката; його ув'язнювано в Бастилії, його вислано раз і вдруге — вдруге на все життя — із Франції; він удостоївся переслідувань французького королівського уряду і католицької церкви, зненависті прусського короля Фрідріха II — правда, пізніше, по смерті письменника — російської цариці Катерини II; вернувшись після смерті Людовіка XV до Парижа (що йому було офіційно заборонено наявні), він мав там таку захоплену зустріч, що інакше, як тріумфом переможця, її не можна назвати. У французькому театрі на честь його було влаштовано почесну виставу — ішла його трагедія «Ірені»; на сцені бюст Вольтера, який сам сидів у ложі серед паризьких красунь, увінчано лаврами — і всі присутні встали, влаштувавши славетному старикові овациє...

Незабаром після цього тріумфу сильний ще духом, але немічний тілом Вольтер упокоївся. І хоч він ніби покаявся перед смертю в гріах своїх проти католицької церкви, але духовенство відмовилось ховати його за церковним обрядом. Останки письменника були поховані без усякої церковної пишноти в провінції Шампані. А під час Французької буржуазної революції прах його за постановою Національних зборів був уроцісто перенесений до Пантеону, місця вічного упокоєння найвизначніших державних діячів та великих людей Франції. Тепер німа й слідів тодішньої його гробниці. Гадають, що в той час, коли запапувала у Франції реакція (1814 р.), вороги Вольтера, яким не давала спокою популярність великого письменника й борця і після його смерті, знищили ту гробницю разом із тліном, що в ній містився. Чи це ж не слава?

Слава не залишала його й після того, як він вийшов у домовину: Гете, Пушкін, Міцкевич високо цінували його твори, Радищев заявив, що Вольтер належить до тих письменників, яких людство буде читати, поки житиме, Герцен сказав, що сміх Вольтера знищив більше, ніж плач Руссо, Достоєвський мріяв написати «Російського Кандіда» (Кандід — герой однайменного роману Вольтера).

Були, правда, і смішні, й огідні сторохи в тій славі: згадаймо російських «вольтер'янців», поміщиків, що, сидячи в вигідних «вольтерівських» кріслах, залиблючи читали твори знаменитого «фернейського вільнодумця», — а, відірвавшись од книжки, давали розпорядження «прочитти на конюшні» якого-небудь там Карпа чи Сидора...

Але важливо, що творчість самого Вольтера, далекого од будь-яких революційних настроїв, разом з творчістю інших французьких енциклопедистів, разом із творчістю Руссо, з яким у Вольтера була завзята полеміка,— творчість його багато чим підготувала уми до Французької буржуазної революції, що відлуння її чути у Радищева й Новикова, що на всій волелюбній, антифеодальній, антиклерикальній літературі XIX століття лежить відсвіт Вольтерового духу.

Життя й діяльність Вольтера сповнені були суперечностей. Син паризького нотаріуса, представник висхідної французької буржуазії, тягся замолоду Вольтер до аристократичних салонів; обдарований нищівним критичним розумом, Вольтер гадав, що ідеал державного ладу — абсолютна монархія з «освіченим монархом» на чолі, шукав собі ласки у короля Людовіка XV і у коханки його маркізи Помпадур,— а потім, підпавши під королівський гнів, перекинувся до Фрідріха II, «дружба» з яким закінчилася непримиреною ворожнечею; прибічник свободи людського духу, він довго листувався з Катериною II і називав її найоблесливішими іменами, порівнюючи з найбільшими монархами світової історії...

Заклятий ворог католицької церкви, яку він невтомно закликав знищити («Écrasez l'infâme!» — «Розчавіть підлу!»), бичуючи нещадним сатиричним бичем офіційні догмати й середньовічні передсуди, всіма силами свого розуму й таланту захищаючи від неправого суду її жертви (особливо відома справа Каласа, посмертної реабілітації якого він таки добився), — Вольтер, однаке, обстоював ідею існування бога (деїзм) як вищого начала, що створило світ і ним керує. Мало того: він гадав, що релігія — надійна оборона супроти «простолюду», яка допомагає держати його «в узді», отже, для «низів» її треба неодмінно зберегти. Це ж йому належить знаменитий вислів: «Якби бога не було, його треба було б вигадати». Дбаючи не без успіху про інтереси селянства, про скасування кріпацтва, він одночасно був прибічником «священного» принципу власності і сам, у своєму чималому швейцарському маєтку, досить вигідно господарював.

Шукати пояснення цих суперечностей треба не тільки й не стільки в особистому характері Вольтера, як у тому соціально-політичному тлі, на якому він зростає, у рисах тісні доби, у суперечностях всередині самого класу, який він представляє, — буржуазії.

А втім, годі про суперечності. Вольтер увійшов в історію людства як великий популяризатор передових ідей свого часу, як палкій борець проти феодалізму й клерикалізму, як людина, що закликала людей мислити та обстоювати свої думки, як оборонець гонених і кривджених — не тільки чером, а й ділом. Він протистояв старому ладові як втілення гуманності й віротерпимості.

Вольтер написав дуже багато. Повне зібрання його творів французькою мовою займає кілька великих томів. Тут і політичні памфлети, і філософські трактати, і філософські та морально-повчальні романі чи, вірніше, повіті, й історичні розвідки, і трагедії, і поеми, і ліричні поезії і т. ін.

Сам Вольтер вважав, здається, вершиною своєї творчості трагедії, писані за приписами класицизму, хоч і овіяні новими ідеями. Проте нині вони відомі тільки фаховим історикам літератури. Та й геройчу його поему «Генріада», де в образі французького короля Генріха IV він хотів змалювати свій ідеал «освіченого монарха», навряд чи з великим інтересом читали б сучасні читачі. Далеко

більше значення залишилось за його цовіттями, дія которых відбувається часто поза конкретним часом і простором і побудована на фантастичних припущеннях. Та справа там не в дії, а в ідеях, які автор висловлює за допомогою умовних образів. Найзнаменитіша з цих повітей — «Кандід», де піддало саркастичному висміюванню рожевий, прекрасподушний оптимізм, що вилився в формулу: «Все йде до найкращого в цьому найкращому із світів», — і де людину закликає автор устами одного із персонажів: «Треба обробляти наш сад», — тобто кличе до живої практичної праці на цій землі. Хоч у цьому заклику й не відчувається потягу до корінної перебудови світу, суспільного ладу, але на свій час лунав він прогресивно.

Вольтер славився своєю уїдливою дотепністю, свою іронією, що раз у раз переходила в гострий сарказм. Риси ці виявилися не тільки в його літературних творах, а й в усіх розмовах, на які він був незрівнянний майстер, і в дуже численних листах до друзів та ворогів. Це був прирождений сатирик.

І саме сатиричною поемою є його «Орлеанська діва», яку ми дасмо в українському перекладі, де в чім виправленому проти першого видання 1937 року. Сучасники добачали в ній передовсім фривольні сцени, що до смаку були «вінценосним» читачам — Фрідріхові II та Катерині II, які, проте, гадали, що для широкого суспільства поема небезпечна. Думка про те, що суть поеми зводиться власне до цих одвертих, недвозначних легковажних сцен, уперто держалася в буржуазному літературознавстві. Олексій Веселовський називає «Діву» «утомно сороміцькою» («утомительно скабрезию»). Так само вкоренилася серед буржуазних істориків літератури гадка, ніби в поемі своїй висміяв Вольтер історичну Жанну д'Арк.

Усе це не так. По-перше, щодо фривольності. Треба ж зважати на епоху! Те, що за пізніших часів вважалося непристойним, у XVIII і попередніх віках спокійно вводилося авторами в найсерйозніші твори і так само спокійно читалося «найпристойнішими» дамами. Згадаємо лише деякі дотепи і «слизькі» місця у Шекспіра, і то не тільки в комедіях, а і в трагедіях («Ромео і Джульєтта», «Отелло»), ряд новел Боккаччо, цілі сторінки, а то й розділи в «Гаргантюа» та «Пантагрюелі» Рабле, пізніше (XVIII ст.) — казки Лафонтена, «Персидські листи» Монтеск'є, «Кавалера Фоблаза» Луве де Кувре. Отже, річ тут не в тих еротичних пригодах, які описував Вольтер, а в тому, з ким ці пригоди трапляються.

Так само, звісно, ніби Вольтер осміює й висміює ту реальну Жанну д'Арк, релігійно екзальтовану й патріотично настроєну селянську дівчину з села Домремі, яка під впливом католицького духівництва повірила, ніби її місія — врятувати вітчизну, шарпану англійцями, що обложили па той час (1429 р.) Орлеан, одно з небагатьох міст, які залишилися ще під владою французького короля Карла VII.

Переконавши короля в вірності пророцтва, що «Францію врятує діва» *, католицькі попи добилися, що Жанну поставлено на

* По-французьки поема зветься: «La ruse d'Orléans». Слово la ruse означає чисту, незайману, невинну дівчину. По-російськи воно добре перекладається словом «девствениця». Ми не знайшли, якщо не рахувати таких сумнівних словотворів, як «пе-

чолі війська, де вона, за свідченням сучасників, викликала ентузіазм Жанна визволила Орлеан, здобула ряд перемог пад англійцями, коронувала Карла VII в Реймсі. Вона вилювала свою місію, але король ублагав її залишитись при війську. Та незабаром воєнне щастя зрадило хоробру дівчину. Після однієї з поразок бургундці, взявші Жанну в полон, продали її англійцям, де віддано її, як звинувачену в чаклуцтві, злосинах з дияволом і т. ін., на суд духовного трибуналу і за віроком трибуналу спалено (1431 р.). Ні Карл VII, що завдячував Жанні перемогами свого війська і своєю короною, ні представники Паризького університету, що входили до англійського трибуналу, пічого не зробили для того, щоб урятувати бідолашину.

Багато пізніше, коли остаточно вигнало з Франції англійців, справу Жанни переглянуто і її посмертно реабілітовано.

Після цього почалося творення безілузії церковної легенди про Жанну д'Арк як про «послану небесами» діву, що саме діво чинствою своєю врятувала Францію, почався культ її як національної героїні, що породив ряд поем про неї, одну з яких — поему бездарного Шаплена — презирливо згадус Вольтер у початку своєї «Діви».

Як прирожденний скептик, Вольтер не вірив у дівочу невинність Жанни. Як людина, далека від усякої релігійної містики, він пік не міг пристати на гадку, що саме дівоча невинність могла спричинитися до воєнних перемог французів і до рятунку Франції. Як непримирений ворог церкви, він обурювався всіма тими пісенітницями, якими оточило її пам'ять католицьке духовництво.

Він визнавав — це видно з його інших творів — історичних розвідок — позитивну історичну роль Жанни. Поема його скерована не проти самої постаті дівчини з Домремі, а проти несгорянно фальшивого церковного культу її. Вістря сатири в його поемі скероване не проти самої Жанни, яка змальована досить симпатичними рисами, а проти розпусніх, огидних, брохливих представників офіційної церкви, яких змальовав він в образах ченців, отих усяких Грібурдонів та Лурді, проти несусвітіх вигадок про «святих», як-от «святий патрон Франції» Денис, змальований у поемі з убивчою силою насмішки, проти всякого релігійного туману і дурману. З мепшою, правда, гостротою разить це вістря і представників феодалізму, таких, як слабовольний, майже дурнуватий король Карл, як дикий п'яніця й розбішака англієць Шандос, як королівський підлабузник і звідник Бонпо... Підкреслюючи на кожному кроці розпутність і похіtlivість духовництва, Вольтер раз у раз бере під захист природність і законність здорового статевого почуття, радощі земної непродажної любові. Поема його — виклик темряви, обскурантизму, догматизму во ім'я світла, свободи й сміливості думки.

«Утомно сороміцькою» «Дівою» захоплювався Пушкін, що назав її «золотою книжкою славною», «катехизисом остроумия», «святої библией харит». В одному з листів Пушкін визнав «La pucelle» найкращою з поэм Вольтера. Він переклав перших двадцять шість рядків поеми. Вплив «Діви» Вольтера можна бачити

займанка», «пезайманка», точного українського відповідника, тому залишилися при слові «діва».

не тільки в юнацькій поемі Пушкіна «Бова», а і в його «Гавриїліаді».

Про слідозахоплення «Дівою» в колі декабристів свідчить таке місце з відомих сатиричних куплетів Рильсьєва:

Ах, где те острова,
Где растет тринь-трава,
Братцы!
Где читают «ruselle»,
Где летят под постель
Святцы!

Адам Міцкевич замолоду любовно перекладав «безбожку» Вольтерову поему. С свідчення самого поета, що переклав він чимало, але до нас дійшла тільки після V.

Російські читачі доживотньової пори не мали, головно з цензурних причин, перекладу «Діви». Перший російський переклад, здійснений групою поетів за редакцією М. Лозіпського, вийшов аж у 1924 році. Друге, виправлене його видання випустило видавництво «Academіa» 1935 р. До перекладу додано грунтовну вступну статтю С. Мокульського.

Мені як українському перекладачеві залишається тільки висловити надію, що я хочу якоюсь мірою «доніс» до українського радянського читача легке, дотепне, гостре слово Вольтера, що читач цей знайде в поемі те здорове зерно, ту світлу думку, які становлять основу «Діви», і погодиться зо мною у визнанні величного прогресивного значення, яке мала вона для свого часу.

Максим Рильський

ПРИМІТКИ ВОЛЬТЕРА

Пісня перша

¹ У деяких видапнях стоїть:

Ви велите, щоб славив я святих.

Це читання правильне, але ми взяли інше як цікавіше. До того ж воло свідчить про велику скромність автора. Він призначається, що не годен оспіувати чисту Діву. Цим він викриває неправду видавців, що накинули йому в одному з видань його творів оду до святої Женев'єви, коли він аж ніяк не автор тієї оди.

² Усі вчені знають, що за часів кардинала Рішельє був такий собі Шаплен, автор уславленої поеми про Діву, де, за словами Буало, «він написав дванаадцять по дванаадцять сот кепських віршів». Буало не знов, що цей великий муж написав дванаадцять разів по двадцять чотири сотні, але, бувши скромним, надрукував тільки половину. Родина Лонгвілів, що походить від прекрасного бастарда Дюнуа, визначила славетному Шапленові пенсію в дванаадцять тисяч турських ліврів. Можна було б країце вжити свої гроші.

³ Лямот-Гудар, автор віршованого перекладу «Іліади», перекладу велими скороченого, а проте стрінутого дуже зле. Фонте-

цель в академічній цохвалі Лямотові каже, що в тому вине орігінал.

⁴ Агнеса Сорель, дама із Фроманто, біля Тура. Король Карл VII подарував їй замок «Краса па Марні», і її названо Дамою Краси. Вона мала двоє дітей від короля, її коханця, хоч він не дозволяв собі з нею жодної нескромності, як запевляють історіографи Карла VII, люди, що завжди говорять щиру правду за життя королів.

⁵ Особа вигадана. Деякі цікаві голови гадають, ніби скромний автор мав на оці цевного товстого лакея, що служив певному можновладцеві: але ми цієї гадки не поділяемо, і твердження наше застосується при силі, мовляв Дасье.

⁶ Хроматична гама побудована па послідовності півтопів, і з того постає музика піжна, що дуже пасує до любоців.

⁷ Парламент Паризький тричі викликав гуком сурми короля, тоді ще дофіна, до мармурового столу, згідно з висновком королівського адвоката Маріни (див. «Досліді» Паск'є).

⁸ Цей англійський принц — герцог Бедфорд, молодший брат Генріха V, короля Англії, коронованого, як Король Франції, в Парижі.

⁹ Цей добрий Денис пе є гаданий Денис Ареопагіт, а паризький єпископ. Абат Гілдуїн перший паписав, що єпископ цей після того, як йому відрубано голову, піс її в руках від Парижа до абатства, названого його ім'ям. Після того поставлено хрести на всіх тих місцях, де цей святий спинявся дорогою. Кардинал Польсьяк, переказуючи цю історію маркізі дю Деффан, додав, що Денисові тяжко було нести свою голову тільки до першої аупинки, а дама та відповіла йому: «Звісно, в таких сиравах тяжкі бувають лише перші кроки».

¹⁰ Генріх V, король англійський, найбільший муж своєї спохи, швагер Карла VII, що з його сестрою був він одруженій, умер у Буссії, визнаний за короля Франції в Парижі; його брат, герцог Бедфорд, урядував найкращою частиною Франції від імені свого пебожка Генріха VI, також визнаного в Парижі за французького короля парламентом, ратушою, судом, єпископом, цехами та Сорбонною.

¹¹ Потон де Сентрайль, Ля Гір — великі полководці; Жан де Дюнуа — нещлюбний син Жана Орлеанського і графині Ангеської; Рішмо — конетабль Франції, потім герцог Бретані; Ля Трімуль — із знатної фамілії в Пуату.

¹² Президент Лувре — радник-міністр за Карла VII.

¹³ Ореол — це вінок із проміння, що святі мають завжди круг голови. Віropодібно, що він становить наслідування лаврового вінка, листки якого, розходячись, повивали голову героя начебто промінням; от чому дехто виводить слово ореол в ід laugum, laureola; інші виводять його від aigum. Святий Бернард каже, що у дів цей вінок — золотий. Coronam quam nostri maiores aureolam vacant, credo idcirco nominatam...

¹⁴ Жезл авгурів зовсім був схожий на єпископський посох.

¹⁵ Цей Денис, патрон Франції, — типовий чернецький святий. Він ніколи не був у Галлії. Див. легенду про нього у Філософськім словнику під словом Денис; звідти видно, що спершу висвятив його на єпископа афінського св. Павло; що він пішов одвідати діву Марію і висловив їй співчуття з приводу смерті її сина; що потім він покинув єпископство афінське задля паризького; що

їого повішено і він проповідував дуже красномовно з шибениці; що йому відрубано голову, щоб не дати йому говорити; що він узяв свою голову в руки і цілував її по дорозі, йдучи засновувати абатство свого імені за льє від Парижа.

Пісня друга

¹ На всіх кордонах Лотарінгії стояли за тих часів стовпи з герцогським гербом — трьома орлятами; їх знято року 1738.

² Вона була справді родом із села Домремі, дочка Жана д'Арк та Ізабо; їй було на той час двадцять сім років, і вона служила за наймичку в корчмі, отже, батько її зовсім не був священик. Це поетичний вимисел, педозволений, може, при поважному сюжеті.

³ «Іздила верхи охляп і проявляла мужність, не властиву звичайним дівчатам», — написано в хроніці Монстреле.

⁴ Чаклуниство було тоді таке поширене, що саму Жанну спалено пізніше як чарівницю, з домагання Сорbonни.

⁵ Статуя Паллади, з якою пов'язувано долю Трої; майже у всіх народів були такі марновірства.

⁶ Ченця Жірапа, на якого виказано, що він дозволяв собі дещо з панною Кадъєр, бувши її духівником, винувачено в тому, ніби він зачарував її, на неї дишучи. (Див. примітки до пісні третьої).

⁷ Дебора — перша жінка-войовнича, відома в історії. Іайлль, теж героїня, вstromила цвяхи в голову полководцеві Сізарі. Той цвях зберігається в декількох монастирях, латинських та грецьких, разом з ослячою щелепою, що нею орудував Самсон, Давидовою пращею та мечем, яким славетна Юдіта відтяла голову Олофернові, побувавши з пим в одному ложі.

⁸ Тут іде Вольтерова примітка про французьке римування, нам не потрібна. — *M. P.*

⁹ Пригода, описана в «Енеїді».

¹⁰ Пригода в «Іліаді».

¹¹ Один із великих тогочасних полководців.

¹² Він звався не Рожер, а Робер; де — помилка невелика. То, власне, він, Робер де Бодрікур, привіз 1429 р. Жанну д'Арк до Тура і представив її королеві. Це був добрий собі шампанець, нездатний хитрувати. Його замок стояв близько Брієнна в Шампані. Я бачив його девіз на дверях убогоого того замку: виноградну лозину з написом: «Beau, dru et court». Звідси можна міркувати про характер дотепів того часу.

¹³ І справді, лікарі та поважні дами оглянули Жанну й посвідчили її дівочність.

¹⁴ Корогва, що ангел приніс до абатства Сен-Дені (св. Дениса); колись була вона в руках графів Венсенських.

Пісня третя

1

¹ У славетній битві на Дюнах, коло Дюнкірхена.

² Коло Мальплаке, біля Монса, 1709 р.

³ Теж 1709 р.

⁴ Колись називано «расм безумних», «расм дурнів» — лімб; там уміщувано душі недоумків та маленьких дітей, що померли нехрещеними. «Лімб» означає край, берег. Про нього говорить

Мільтон; у нього диявол переходить раєм дурпів — «the paradise of fools».

⁵ Це, очевидно, інатак на славетні вірші Руссо:

Je te vois, innocent Danchet,
Grands yeux ouverts, bouche béeante *.

«Рот, як у Данше» — це зробилося ніби прислів'ям. Цей Данше був середній собі поет, що написав кілька театральних п'єс тощо.

⁶ Це лімб, вигаданий, як кажуть, якимось Петром Хрізологом. Туди відсилають маленьких дітей, померлих нехрещеними, бо тоді, як умруть вони п'ятнадцять років, їх засуджують без ніяких труднощів.

⁷ Знаменита система пана Лоу, шотландця, — система, що зруйнувала багатство стільком людям у Франції за час від 1718 до 1720 р. і залишила фатальні сліди. Сліди ці давалося знати ще 1730 р., коли, на нашу думку, автор почав цю поему.

⁸ Казуїсти Ескобар та Моліна досить відомі з прегарпих «Проповідіальних листів», Моліну називано тут достатнім — це інатак на благодать достатню й непостійну, що про неї уклав він систему таку само безглузду, як і система його супротивників.

⁹ Ле Тельє — езуїт, син судового урядоця із Віра в Долішній Нормандії, духівник Людовіка XIV, автор «Булли» і винуватець усього того хвилювання, що вона викликала, вигнаний за часів регентства; пам'ять його навівас тепер огиду. Отець Дусен був перший його радник.

¹⁰ Янсеністи говорять, що Месія прийшов тільки для побагатьох.

¹¹ Тут мова йде про кольвунціоністів та чудеса, що про них свідчить багато янсеністів, чудеса, яких велику збірку видав Карре де Монжерон і презентував Людовікові XV.

¹² Добра і Паріс (в нашему тексті на ім'я не названий.—*M. P.*) був недоумкуватий диякон; проте його як одного з найзавзятіших та найвпливовіших серед простолюду янсеністів вважав цей простолюд за святого. 1724 р. вигадали ходить молитись на могилі того дивака, на цвинтарі біля одної з паризьких церков, поставленої в ім'я св. Медара, мало, зрештою, відомого. Цей св. Медар ніколи не творив чудес; але абат Паріс натворив їх безліч. Найзнаменитіше з них оспівала герцогія де Мен у такій пісні:

Un décrotteur à la royale,
Du talon gauche estropié,
Obtint pour grâce spéciale
D'être boiteux de l'autre pied **.

Св. Паріс таких-от чудес натворив щось із трися чи чотирися; коли б йому були дозволили, він воскрешав би мертвих; але втрутилася поліція; звідси відомий двовірш:

* Бачу тебе, простодушний Данше, з великими розкритими очима, з роззвяленим ротом.—*M. P.*

** Загальний зміст «чуда»: людина, крива на одну ногу, з особливої ласки божої окривила на другу.—*M. P.*

De par le roi, défense, à Dieu
D'opérer miracle en ce lieu *.

¹³ Галілей, основоположник філософії в Італії, був засуджений інквізиційним судом, посаджений у тюрму і зазнав дуже сурового ув'язнення не тільки як еретик, а й як невіглас за те, що він довів рух Землі.

¹⁴ Юрбен Грандье, луденський священик, засуджений соборною комісією на спалення за те, що вселив диявола в кількох черниць. Якийсь Ля Менарде був остильки дурний, що видав 1749 р. книгу, де намагається довести, що ті черниці справді-таки були одержими.

¹⁵ Елеонора Галігаї, вельми видатна дівчина, довірена особа королеви Марії Медічі та її двірська дама, дружина Кончіно Кончіні, Флорентійця, маркіза д'Анкр, маршала Франції, не тільки була обезголовлена на Греському майдані 1617 р., як стойть у «Скороченій хронологічній історії Франції», а й спалена як відьма, а майно її віддано її ворогам. Знайшлося тільки п'ять радників, обурених цим страшним безглуздям, що відмовились бути на суді.

¹⁶ За Людовіка XIII парламент під страхом засуду на галеру заборонив викладати будь-яку іншу систему, крім Арістотелевої, а далі заборонив блювотні ліки, не загрожуючи, проте, галерами ні лікарям, ні хворим.

Людовік XIV у Кале вилікувався блювотними ліками, і постанова парламенту втратила свою силу.

¹⁷ Історія езуїта Жірапа та панни Ля Кадьєр достатньою мірою відома; езуїта засудила на спалення як чарівника одна половина еськского парламенту і виправдала друга.

¹⁸ Фонтевро, «Fons-Ebraldi», містечко в Анжу, за три миці від Сомюра, відоме прославленням жіночим абатством, главою ордену, збудованим Робертом д'Арбріслем, що народився 1047 р. і помер 1117 р. Заснувавши свої скити в лісі Фонтевро, він обійшов босий ціле королівство, щоб схилити до каїття блудниць і закликати їх у свій монастир; він навернув тим способом на праву путь багатьох, між іншим, у городі Руані. Він перекопав славнозвісну королеву Берtrandу надіти рясу в Фонтевро і поширив свій орден по всій Франції. Папа Пасchalій II узяв його під опіку пайсвятішого престолу р. 1106. Недалеко до своєї смерті Роберт дав титул генерала ордену жінці, на ім'я Петронілла дю Шеміль, і висловив бажання, щоб на посаді генерала ордену завжди жінка заступала жінку, однаково керуючи як черницями, так і ченцями. Тридцять чотири чи тридцять п'ять жінок змінило до цього часу Петроніллу; серед них налічують чотирнадцять принцес, між ними п'ятьох із фамілії Бурbonів. Див. про це у Сент-Марта в четвертому томі «Gallia Christiana» та «Clypeus ordinis Fontebaldensis» панотця де ля Менферма.

¹⁹ Дуже можливо, що автор має тут на оці геройнь Аріосто й Тассо. Вони, певне, були не надто охайні; та рицарі не дуже-то додивлялися.

²⁰ Англійці божаться: *by god! God damn me! blood!* тощо; німці: *Sacrament*; французи — словом, що відноситься до прися-

* З королевого наказу богові забороняється творити чудеса на цьому місці.— *M. P.*

ганиння італійців, як дія до знаряддя; іспанці: *voto a Dios*. Один гідний шаноби францісканець написав книгу про божіння у всіх народів, що буде, певно, дуже точна і дуже повчальна; вона оце друкується.

²¹ Haubert, aubergeon — панцер, кольчуга; складалась вона звичайно із залізних кілець, покритих іноді шовком чи білою шерстю, у пісі були широкі рукави та нагрудник.

²² Braguette, від braye, brassa. Ношено довгі гульфіки, що спускалися від штанів; не раз була в них захована помаранча, що її презентували дамам. Рабле згадув про чудесну книгу під назвою: «Про гідність брагет». Це був відзапачний привілей благородної статі. От чому Сорбонна клопоталась про спалення Діви, бо ж вона носила штани з брагетами. Шість французьких епископів, з участю єпископа Вінчестерського, засудили її па спалення, і це було цілком справедливо; жаль, що це бував не досить часто; але ніколи не слід удаватися в розпач.

Пісня четверта

¹ Як відомо, Вавілонську башту поставлено за сто двадцять років після світового потопу. Іосиф Флавій гадає, що її збудував Немрод, чи то Немврод; сумлінний о. Кальме подав розріз цієї башти, доведеної до одинадцяті поверхів, і прикрасив свій «Словник» відповідними гравюрами, згідно з пам'ятниками; у кнізі вченого єрея Jaleus сказано, що Вавілонська башта була двадцять сім тисяч кроків заввишки; це дуже вірогідно. Декілька мавдрівців бачили уламки тієї башти.

Святий патріарх Олександр Євпхій запевняє в своїм Літописі, що будували ту башту сімдесят два чоловіки. То, як відомо, був час, коли поміщались мови: уславлений Бекан знаменито доводить, що від єврейської мови найбільше слідів залишилось у фландрійській

² У цій битві (при Малінлаке.—*M. P.*) двадцять вісім тисяч сімсот чоловік лягло пе па полі, як каже один історик, а в крові й болоті. Іх порахував маркіз де Кревкер, ад'ютант маршала де Віллара, якому доручено поховати мертвих. Див.: «Доба Людодвіка XIV», рік 1709.

Зауважте, що в битві при Замі, між Публієм Сціпіоном та Ганнібалом, були французи, що служили в карфагенському війську, за Полібієм. Цей Полібій, сучасник і друг Сціпіона, каже, що кількість людей з обох боків була рівна; кавалер де Фолар з цим не згоден; він гадає, що Сціпіон наступав колонами. Але це, видима річ, не так, бо Полібій каже, що загони билися все рукопаш; віддаємо це па суд ученим.

Nota bene, що при Фарсалі в Помпея було п'ятдесят п'ять тисяч воїнів, а в Цезаря двадцять дві тисячі. Різниця була велика, двадцять дві тисячі цезарівців по впертому бої перемогли п'ятдесят п'ять тисяч помпейців. Ця битва вирішила долю республіки і підбила під владу Пікомедового улюблена Грецію, Малу Азію, Італію, Галлію, Іспанію тощо. Ця битва мала більше наслідків, ніж невелика Жанінина сутичка; але все ж таки це наша Жаніна, наша Діва; будьмо вдячні нашому дорогому землякові, що порівняв подвиги цієї милой дівчини з подвигами Цезаря, не такого чеснотливого, як вона. Хіба шановні отці-езуїти не рівняли святого Ігнатія з Цезарем, а святого Франціска-Ксаверія з Олек-

сандром? Ті були схожі на тамтих якраз так само, як двадцять чотири Паскалеві старці на двадцять чотирьох старців з Апокаліпсиса. Щоразу порівнюють будь-якого короля з Цезарем; про бачмо ж високолетству співцеві нашої геройні порівняння дрібнечкої сутички з битвами при Замі та Фарсалі.

³ Видимо, наш глибокодумний автор називав персами вояків Сеннахеріба, насправді ассирійців, з тій причини, що перси довгий час панували в Ассирії; але ми знаємо з певністю, що ангел господній сам один побив сто вісімдесят п'ять тисяч вояків Сеннахеріба, коли той насмілився наступати на Єрусалим; Сеннахеріб, побачивши всі ті мертві тіла, повернув назад. Сталося це, кажуть, р. 3293 від створення світу; проте деякі вчені думають, що ця дуже проста подія сталася 3295 р.; ми відповімо її до 3296 року, що далі й доведемо.

⁴ Це місце, очевидно, в наслідуванням Гомера. У Мільтона людську долю важать під знаком Терезів.

⁵ Натяк на погляди, викладені в книзі Кенеля, священика Ораторії.

⁶ Аврора Кенігсмарк — коханка польського короля Августа I і мати відомого графа Саксонського.

⁷ Роберт д'Арбріссель, засновник прекрасного ордену в Фонтевро: року 1100 він навернув на праву путь, немовби закинувши нівід, одною проповіддю всіх гулящих дівчат у місті Руані. Він вигадав для себе новий спосіб мученіцтва, а саме — снати щопочі між двома молодими черницями, щоб ошукати диявола, який, очевидно, добре відплатив їому. Він не любив салічного закону, бо настаповив жілку за головного абата ченців і черниць того ордену.

⁸ За Платоном, людина створена була двостатевою. Таким з'явився Адам побожній Бурнійон та її паставникові Аббаді.

⁹ Цариця Савська одвідала Соломона і мала від нього сина. від якого, папевне, пішов рід царів єфіопських, як віто й доведено. Невідомо, що сталося з пашадками Олександра та Фалестри.

¹⁰ В оригіналі — Птоломесва сестра, тому у Вольтера й примітка мітка: Клеопатра.— M. P.

¹¹ В оригіналі — син основоположника Трої, тому й примітка Ганімед.— M. P.

¹² Дурсисвіти мають жезл Іакова; у магів є книга Соломона під титулами «Обручка» й «Ключ». Царські радники, чарівники при фараоновім дворі, що явили ті самі чудеса, як і Мойсей, звались Яннес і Мамбрес. Ми не знаємо ім'я піфоної Ендорської що викликала Самуїлову тінь, але кожному відомо, що таке тіні. а також і те, що жінка та мала дух Піфона, чи піфонічний.

¹³ Зороастр — власне ім'я його Зердуст — був великий чарівник, як і Альберт Великий, Рожер Бекон та шановний отець Грібурдон.

¹⁴ Набукаунетцар, Навуходоносор, син Набо-Полассара, халдейський цар, обложив Єрусалим, взяв його і закував у ланцюги Йоахіма, царя іудейського, відіславши його бранцем до Вавілона, року від створення світу 3429-го. Набукаунетцарові приснився сон, що його він забув; маги, астрологи й мудреці не могли того сну відгадати; тому Ариох, начальник охоронців царевої особи, дістав наказ позбавити їх життя; юний Даниїл розгадув сон і тлумачить його; сон той — то була прекрасна статуя й т. ін. Чез через деякий час по тому Набукаунетцар звелів поставити ідола

з чистого золота, заввишки на шістдесят ліктів і завширшки на шість; зібрали весь свій народ, він примусив його вклонитись тому ідолові під звуки рогу, сурми, арфи, цівниці та гуслів; а коли Сідрах, Micah та Авденаго, молоді євреї, товариші Даниїлові, зреклися тес зробити, цар повелів укинути їх у піч, натоплену того разу всемеро більше, як звичайно; і вони вийшли звідти живі й здорові. Набукаднєцарові приснився ще сон: він бачив велике й могутнє дерево, верховіття його дотикалось неба, і птахи жили в гіллі. Один святий зійшов і крикнув: «Зрубайте дерево й пообрубуйте гілля!..» — і далі таке. Даниїл знову витлумачив сон: він прорік цареві, що той буде відлучений від людей; що протягом семи років житиме він разом із тваринами, їстиме траву, як бики, поки волосся в нього не стане як пір'я в орла, а пазури — як пташині; так воно й сталося. Тертулліан та св. Августин кажуть, що Навуходоносор уявив себе биком, захворівши на так звану «лікарнтропію». Через сім років до державця того вернувся розум, і він знову посів престол; він прожив тільки рік після свого одужання, але використав він його так добре, що св. Августин, св. Бронім, св. Епіфаній, Теодорій та інші, згадані у Перерія, сподіваються на його спасіння.

¹⁵ Не треба плутати Георгія, опікуна Англії та ордену Підв'язки, із св. Георгієм-чепцем, убитим за народне повстання проти імператора Зенона. Наш св. Георгій — каппадокієць, полковник на службі у Діоклетіана, замучений, кажуть, у Персії, в місті Діосполі. Але ж у персів не було такого міста, отже, пізніше муученицьку смерть його приточено до Мітілена, у Вірменії. У Вірменії плема Мітілени так само, як нема Діоспола в Персії. Та в кожнім разі безперечно, що Георгій був кавалерійським полковником, бо кінь його при ньому в раю.

Пісня п'ята

¹ Раніше говорили: *sainte n'y touche** і говорили правильно. Ясно було, що це жінка, яка ніби ні до чого не торкається; а то вже спотворене слово — *sainte Mitouche***. Мова дедалі вироджується. Я хотів би, щоб автор мав сміливість сказати *«sainte n'y touche»*, як говорили батьки наші.

² Сатана — слово халдейське, означає приближно те, що Ариман — у персів, Тіфон — у єгиптян, Плутон — у греків, а в нас диявол. Тільки в нас його мають з рогами. Див. сьомий том *«De forma diaboli»* превелебного отця Тамбуріні.

³ «Frappart» (я досить вільно переклав: гультяй.—*M. P.*) — дружній титул, яким звали один одного францісканці в XV столітті. Учені по-різному тлумачать етимологію цього слова; очевидно, воно означає сильного бійця, здорового забіяку, заводіяку.

⁴ Цей засуд Хlodвіга та багатьох інших треба розглядати лише як поетичну вигадку. А втім, у моральнім розумінні можна сказати, що Хlodвіг міг бути покараний за вбивство кількох сусідніх державців і декого із своїх родичів, це ж бо не зовсім по-християнському.

* Свята до того не торкається (*n'y touche*, Nitouche, Нітуш).—*M. P.*

** Свята Мітуш, ім'я без значення.—*M. P.*

⁵ Константин одібрав життя своєму тестеві, зятеві, небожеві, жінці й синові і був наймарнолюбніша і найлюбострасніша на землі людина, зрештою добрий католик; але вмер він аріанином, хрестив його аріанський єпископ.

⁶ Франціканці завжди ворогували з домініканцями.

⁷ Як видно, автор тут лише жартує. А втім, Гусман, винахідник інквізиції, що ми звемо його Домініком, був справді гонитель. Добре відомо, що жителі Лангедока, так звані альбігойці, були народ, вірний своєму державцеві, і що з ними проваджено щонайжорстокішу війну єдино через їхні вірування. Нема нічого страшнішого, як нищити заливом і вогнем володаря та його підданців з того приводу, що вони думають не так, як ми.

⁸ Condigne (співдостойний), від латинського *condignus*; це слово стрічасмо у письменників XVI ст.

⁹ Про цю війну сказано тільки в апокрифічній книзі Єноха*, у жодній іншій з єврейських книг про неї немає ні слова. Вождем небесного воїнства був справді Михаїл, як каже наш автор; але вождем лихих ангелів був не Сатана, а Семехіах; таку помилку можна пробачити в довгій поемі.

(Дальша примітка стосується тільки французького тексту.—*M. P.*).

Пісня шоста

¹ Див. у пісні сімнадцятій.

² Це той самий паж, на чиєму озадку Жанна нарисувала три лілії.

³ Адоніс, чи то Адоші,—син Кініра і Мірри, фінікійський бог, коханий Венери-Астарти. Фінікійці щороку оплакували його смерть, а потім раділи з його воскресіння.

⁴ Гадають, що Ганнібал пройшов Савойєю; отже, храм Чутки (або Слави.—*M. P.*) міститься у савойців.

⁵ Цей набрід справді оглядний. Ці люди, як відомо, лили потоки наклепів на автора, що не заподіяв їм ніякого лиха. Вони писали, що він плагіатор; що він не вірує в бога; що доброочинець роду Корнелевого — Корнелів ворог; що він мужицький син. Вони накидали йому неможливі пригоди. Воши двадцять разів казали й переказували, що він продавав свої праці. Цілком справедливо, що він, з кінцем, виганяє всю цю наволоч із храму Слави, куди вона думала пролізти, як ті злодії, що крадуться вночі до церкви, щоб потясти там чаши.

⁶ Херувим — небесний дух, чи ангел другого ступеня першої ієрархії. Це слово походить від єврейського «херуб», у множній — «херубім». Херувими мали чотири крила, чотири обличчя і бичачі ноги.

⁷ Алльгасил: *guazil* означає по-арабськи воротар, отже *alguazil* — іспанський лучник.

(Дві дальші Вольтерові примітки стосуються лише французького тексту.—*M. P.*).

* Незначні примітки, що стосуються лише французького тексту, пропущено.—*M. P.*

Пісня сьома

¹ Риса, в оригіналі *étole* — стола, спітрахіль; до цього слова примітка у нас зазива.— *M. P.*

² Бузіріс був єгипетський цар, відомий як тиран.

³ Кропило — знаряддя, що з усіх боків має щетину, вправлену в дротяні нитки, а нитки ті входять у дерев'яне чи металеве держальце. Його вживали, щоб кропити свяченю водою тощо. Цим знаряддям широко користувалися за давнини; ним орудували, скроплюючи очиспю водою втаємничених.

⁴ Sternum, грецький терміп, як мало пе всі анатомічні терміни. Це передня частина грудної клітини, до якої прикріплені ребра. Вона складається з семи костей, так добре складених, що вони здаються одною. Це — панцир, що дала природа серцю й легеням.

⁵ Humerus — кістка руки від плеча по лікоть.— *M. P.*

⁶ Pubis — лобкова кість, що сполучається зо стегновими, os pubis, os pectinis.

⁷ Coccis — хвістцева кість, що міститься безпосередньо під os sacrum. Ганьба — бути в неї порапешим.

Пісня восьма

¹ Абат Трітем був зовсім не з Пікардії, а із Тревської спархії. Він умер року 1516. Ми пе будемо запевняти, що рід його не походив з Пікардії; у цьому ми звіряємося на вченого автора, що безперечно бачив рукопис «Діви» в якомусь із бенедиктинських абатств.

² Дім Марії ліва, принесений ангелами з Назарета, містився в Анконській провілції. Спершу, протягом трьох літ і семи місяців, вони переховували його в Далмасії, а потім перенесли до Реканаті. Статуя її заввишки чотири фути; обличчя чорне; на пій така сама тіара, як у папи; відомі її чудеса та скарби.

³ Вони не спинились зразу у Лоретто; що неточність нашого автора: «Non ego paucis offendar maculis». Зрештою, в оборону йому можна сказати, що ангели під кінець зупинилися в Лоретто разом із домом, випробувавши спершу декілька інших країн, які не сподобалися святій Діві. Сталося це за понтифікату Бопіфація VIII, що про нього кажуть: посадою свою заволодів віл як лис, поводився на пій як вовк, а помер як собака. Історики, що говорили так про Бопіфація, не діставали пепсії від римської курії.

⁴ Брістоль і Кембрідж — два міста, славетні — перше — своєю торгівлею, друге — університетом, що мав великих людей.

Пісня дев'ята

¹ Нема читача, який не знав би про прекрасну Юдіту. Дебора, достохвальна дружина Лапідофова, перемогла царя Іавіна, що мав дев'ятсот колісниць, озброєних косами, в гірській країні, де тепер живуть самі осли. Славна жінка Іайлль, дружина Хевсрова, прийняла до себе Сізару, Іавінового полководця; вона сп'янила його молоком і прибила його голову до землі, прошивши її від виска до виска цвяхом; то був знаменитий цвях, а вона — знаменита жінка. Аод, ліворук, був посланий господом до царя Еглона і встромив тому в живіт величезного ножа лівицею, і

Еглюп зараз же сходив до вітру. Щодо Сімопа, сина Іониного, то він відтяв тільки вухо Малхові, та й то йому наказано вкласти меча в піхви; це доводить, що церква не повинна проливати кров.

² Відомо, що дож венеціанський віпчається з морем.

³ Санназар, посередній поет, похованій поруч Вергелія, але в пишнішій гробниці.

⁴ Колись це місце вважали за дуже небезпечний вир.

⁵ Етна лише зрідка вибухає тепер оглем.

⁶ Впізашо, що підземний протік від річки Алфею до джерела Аретузи — вигадка.

⁷ Святий Августин був єпископом гіппонським.

⁸ В орітіналі — *vieu peuple ionique*, давнє іонійське плем'я, і Вольтер дає примітку: фокейці.— *M. P.*

⁹ Склля святого Максиміна зовсім поруч; це дорога на гору Святих Пахолів.

Пісня десята

¹ Карл VI справді збожеволів; але невідомо ні чому, ні як саме. Цій хворобі підлягають і королі. Божевілля цього нещасного державця спричинилося до страшного лихоліття, що мучило Францію протягом тридцяти років.

² Таке ворожиння дуже було поширене; ми навіть бачимо, що король Філіп III посилив єпископа та абата до певної begînki в Нівелі близько Брюсселя, великої прозорливиці, щоб дізнатись, чи вірна їому його жінка, Марія Брабантська.

³ Завжди тільки вночі з'являлися лемури, лярви, добре та лихі духи; так було воно і з нашими домовиками; при досвітніх півнях вони всі щезали.

Пісня одинадцята

¹ За давніх часів бога таємниці не знали; це, без сумніву, вигадка нашого автора, алегорія. У древніх було кілька різного роду таємниць, як те свідчать Павзаній, Порфирій, Лактанцій, Авл Геллій, Апулей та інші. Але тут це про це мова.

² Всім відомо, що св. Георгія виображають завжди верхи на чудовому коні; звідси прислів'я: «Іздити верхи, як святий Георгій».

³ Натяк (див. за кілька рядків угору.— *M. P.*) на Декартові вихори та на його тонку матерію,— смішні химери, що так довго були в пошаві. Чомусь автор прикладає епітет mrійника і до Ньютона, що довів порожнечу; очевидно, це тому, що Ньютон гадає, ніби дуже еластична субстанція — причина тяжіння; а втім, не треба чіплятись до всякого жарту.

⁴ Увесь цей уривок — очевидне наслідування Гомера. Мінерва говорить Марсові те, що розсудливий Денис каже тут гордовитому Георгієві: «О Марсе, о Марсе, кривавий боже, кому до смаку тільки битви» і т. д.

⁵ Зпову наслідування Гомера — у нього поранено самого Марса.

⁶ Мільтон у п'ятій пісні свого «Втраченого раю» запевняє, що частина ангелів зробила порох та гармати і повергла в небесах додолу легіони ангелів; що ці останні взяли в небесах сотні гір, завдали їх собі на спини разом з гірськими лісами та ріками, які з тих гір текли, і кинули ріки, гори й ліси на ворожку артилерію. Це один із найправдоподібніших уривків у всій поемі.

Пісня дванадцята

¹ Треба визнати, що пістолети вигадано в Пістойї аж багато пізніше Ми не смімо запевняти, щоб ото можна дозволить так перехоплювати час; але чого не пробачиш в епічній поемі! Епохе має великі права.

² Справедливо буде відзначити на цім місці дивовижну по-вчальність оцієї посми. Порок у ній завжди зазнає кари: споку-ситель-духівник умирає без покаяння, Грібурдона засуджено, Шандоса переможено і т. ін. Це саме й радить мудрий Горацій Флакк іn Arte poetica.

³ Карл забуває про сімсот жіноч, а разом це виносить ти-сячу. Але тут ми можемо тільки віграти естиманість і розсудли-вість автора.

⁴ «Надир» по-арабськи значить найнижчий, а «зеніт» — пайви-штій. Віз (фр. «La Grande Ourse», рос. «Большая Медведица». — M. P.) — це «Арктос» греків, що дав свою назву арктичному по-люсові.

⁵ За тої доби королів титулувано «високість».

⁶ Отців-капуцинів ще не було; це помилка щодо побуту.

⁷ Неуки в попередніх, геть спотворених віданнях падрукували Лікомед замість Нікомед; це був Віфінський цар.

«Caesar in Bithiniam missus,— каже Светоній,— desedit apud Nicomedem, non sine rumore prostratae regi pudicitiae» *.

⁸ «Alexander paedicator Hephaestionis, Adrianus Antinoi» **. Імператор Адріан не тільки поставив статую Антіноя в Пантеоні, але й спорудив йому храм; і Тертулліан визнає, що Антіної тво-рив чудеса.

Пісня тринадцята

¹ Автор яспо визначає час — кінець червня. Пам'ять святого Івана Хрестителя святкують 24 червня.

² Те, що говорить тут автор,— натяк на тридцять четверту пісню «Orlando Furioso»:

Quando scoprendo il nome suo gli disse
Esser colui che l'Evangelio scrisse ***.

Дивіться в нашій передмові і особливо згадайте, що Аріосто приміщує святого Івана па місяці разом з трьома Парками.

³ Приклади кидання жеребка раз у раз бачимо в Гомера. За допомогою жеребка ворожили у євреїв. Сказано, що Юдине місце заступлене було по жеребку; і тепер деякі посади у Венеції, Ге-нуй та інших державах обіймають люди по жеребку.

⁴ Однадцять тисяч дів та мучениць, похованіх у Кельні.

* Цезар, посланий до Віфіпії, зупинився у Нікомеда, й це обійшлося без припущень, що цнотливість Цезаря постраждала (лат.). — Ред.

** Олександр — коханець Гефестіона, Адріан — Антіноя (лат.). — Ред.

*** Свое ім'я відкрив, повідавши смиренно,
Що це ж Євангеліє він створив богонатхненно
(італ.). — Переклад О. Пахльовської.

⁵ Щит, що впав у Римі з неба; його пільно берегли як запоруку безпеки міста.

⁶ Наш автор, видимо, має на бці хитрощі Якова, до яких вів удався, щоб на нього подумали, що то Ісав. (У фр[ан]пузькому тексті до Якова приточено епітет *patte pelu*, буквально — «воловата лапа», переносне значення — хитрун, лукавець; до цього автор додає примітку: «*patte-pelu* — ватяк на рукавиці з шкіри та вовни, що іх він надів тоді собі на руки»). — *M. P.*).

⁷ Анна де Пісселе, герцогиня Етамиська.

⁸ Діана де Пуатьє, герцогиня Валанська.

⁹ Генріх III і його улюблениці.

¹⁰ Папа Олександр VI мав троє дітей від Ваноцці. Його дочка Лукреція була, казали люди, його коханкою і коханкою свого брата: «*Alexandri filia, sponsa, nurus*» *.

¹¹ Славнозвісна Габріель д'Естре, герцогиня Бофорська.

¹² Та, що була потім за конетаблем Колоппа

¹³ Колись носили штапи на зав'язці; і про чоловіка, що не викопав свого обов'язку, говорили, що в нього зав'язана зав'язка. Завжди чаклунам накидувано владу інершкоджати шлюбові; це звалось «зав'язати зав'язку». Мода на зав'язки минула за Людовіка XIV, коли стали прикріпляти до гульфіків гудзики.

Пісня чотирнадцята

¹ Цей вступ, як видно, наслідування першої пісні чудової поеми Лукреція:

*Aeneadum genitrix, hominum divumque voluptas,
Alma Venus, coeli subterlabentia signa, etc., etc. ***

² Комос — бог бенкетування.

³ Rostbeef, вимовляйте — «ростбіф»; це улюблена страва англійців; це те, що ми звемо «aloau» — хребтова частина яловичини. Пудинги — це тісто; бувають плум пудинги, бред пудинги і кілька інших гатунків пудингів. «*Notandi sunt tibi mores*» ***.

⁴ Bin i був ним справді.

⁵ Алкід, Діопіс (Вакх у Вольтера). — *M. P.*), Персей — сини Юпітера, Ромул — Марса і т. ін.

⁶ Вільгельм Завойовник, пепілюбний син нормандського герцога, син повії, як те сумлінно свідчить автор, за лордом Ч...дом.

⁷ Тут масмо знову наслідування Гомера, але ті, хто вдає, що читав його по-грецьки, скажуть, що по-французьки завжди виходить воно гірше.

Пісня п'ятнадцята

¹ Ми вже казали, що абат Трітем піколи нічого не говорив про Діву та про вродливу Агнесу; автор поеми тільки задля скромності пакидас іншому всі гарні прикмети цієї повчальної повісті.

* Олександрова дочка, дружина, невістка (лат.). — Ред.

** Римляні славетних прамати, розрада людей і богів, О благовісна Венера, по небу світіл швидкоплиніших і т. д. (лат.).

*** Хай будуть звичаї тобі відомі (лат.). — Ред.

² Архієпископ Турпі, якому накидають «Життєпис Карла Великого і Роланда», був реймським архієпископом у кінці VIII сторіччя; книга ця належить ченцеві на ім'яня Турпі, що жив у VIII ст. З цього роману Аріосто й узяв деякі з своїх оповідань. Розсудливий автор удає тут, пібі позичив свою поему в абата Трітема.

³ Одпоспів (у Вольтера *faux-bourdon* — одноголосний, унісонний церковний спів.—*M. P.*) — розмірений церковний спів. Парофіяльний серпент (інструмент музичний.—*M. P.*) дає тон, а всі партії достроюються до нього як уміють. Це чудесна музика для тих, у кого немає ушей.

⁴ Стентор був вістуном у Гомера. Цей прехороший хист зробив його безсмертним і цілком заслужено.

Пісня шістнадцята

¹ Призначаюсь, у Трітема я її не читав; але можливо, що я не прочитав усіх писань цього великого мужа.

² «Верни меча свого па його місце; усі-бо, хто взяв меч, від меча загинуть». Св. Петро тут, побожно хитруючи, радить англійцям не воювати.

³ Лямотт-Гудар, поет трохи сухий, що писав, проте, неподільні речі, складав, па лихо, в 1730 році оди в прозі; новий доказ, що ця божественна поема написана була саме за цього часу.

⁴ Фортунат, епископ Пуатьє, поет. Накидувана Фортунатові поема «*Pange lingua*» належить не йому.

⁵ Святий Проспер, автор дуже сухої поеми про благодать, V ст.

⁶ Григорій Турський, перший, хто писав історію Франції, де повно чудес.

⁷ Св. Бернард, бургундець, родився 1091 р., був ченцем у Сіто, потім абатом у Клерво; він втручався у всі тогочасні громадські справи і стільки само діяв, як і писав. Не можна сказати, щоб він написав багато віршів. Щодо антitezи, за яку вихваляє його автор, то він справді був великий аматор цього засобу. Він каже про Абеляра: «*Leonem invasimus, incidimus in draconem*». («Ми хотіли напасті на лева, а натрапили на дракона (лат.).—Ред.). Коли його мати ходила ним важка, і її ніби приснілось, що вона вродила білого собаку, і її провістили, що син її стане ченцем і гавкатиме на мирян.

⁸ Св. Августин, чи то Августин, чернець, уважаний за фундатора епископства Кентерберійського, чи то Кентерберійського.

⁹ Як відомо, євреї позичили у єгиптян сосуди і втекли.

¹⁰ Левіти, що зарізали двадцять тисяч своїх братів.

¹¹ Фінеес, який звелів зпищти двадцять чотири тисячі своїх братів за те, що один із них розділив ложе з мадіанітянкою.

¹² Аод, чи Ауд, убив царя Еглона, але лівою рукою.

¹³ Самуїл розтяг на шматки царя Агага, що з цього Саул узяв викуп.

¹⁴ Відома всім Юдіта.

¹⁵ Вааса, цар Ізраїля, убив Надада, чи Надава, і став після цього царем.

¹⁶ Ахав узяв великий викуп з Венадада, царя сірійського, як Саул з Агага, і був убитий за те, що простив.

¹⁷ Йоас, що його вбив Егозавад.

¹⁸ Натяк на епіграму Расіна:

Je pleure, hélas! pour ce pauvre Holopherne,
Si méchamment mis à mort par Judith *.

¹⁹ Василіск — дуже відома гварніна, якої, проте, ніколи не було на світі.

²⁰ Левіафан — теж велими знана тварина. Одні кажуть, що це кит, інші — що крокодил.

²¹ Фосфор — світлопосець, що з'являвся перед ранньою зорею, а та йшла перед колісницею Сонця. Все жило, все виблискувало в древній міфології. В посезії не можна перестати жаліти, що минулися ті патинені часи, повні прекрасних вимислів, носціль алегоричних. Які, в порівнянні з цим, ми бідні,— ми, «нащадки варварів»!

²² Древні дали Сонцю колісницю. Це була зовсім звичайна річ: Зороастр па колісниці переносився в повітрі; Іллю запесено па ісбо в блискотливій колісниці. Четверо коней Сонця були білі. Їм імена, за Овідієм, були: Піроей, Еой, Етон, Флегон,— тобто полуменістий, східний, річний, горючий. Але, па думку інших учених дослідників античності, воїни звались: Ерістрей, Актеон, Ламп і Філогей, тобто червоний, осяйний, блискотливий, земний. Я гадаю, що вчені ці помилились і взяли назви чотирьох частин дня за імена коней. Це груба помилка, яку я відзначаю в найближчому помері «Меркурія», поки вийдуте дві дисертації *in folio*, що я написав з цього приводу.

Пісня сімнадцята

¹ Скюдері — автор «Аларіха», епічної поеми; Лемуан — езуїт, автор «Святого Людовіка», чи «Луїзіади», епічної поеми; Демаре Сеп-Сорлен — автор «Хлодвіга», епічної поеми; ці три твори — жахливі епічні поеми.

² Імена, що давано богословам.

³ «Історія Марії Алакок» — твір, яких мало,— стільки там усяких нісенітици; написав його Лангс, тодішній епископ Суассонський. Це місце показує, що видатну поему, коментовану нами, написано близько 1730 р., коли багато говорилося про Марію Алакок.

⁴ Це те, що колись називали «Кишеньковою кухнею» і що мається на оці у віршах комедії:

Porte cuisine en poche, et poivre concassé **.

⁵ Як вам відомо, Брихон упав під звуки сурм; це зовсім звичайна подія.

Пісня вісімнадцята

¹ Герцог Бургундський, що вбив герцога Орлеанського. Але добрий Карл відплатив йому як слід при мості Монтеро.

² Карла VII викликав до мармурового стола генеральний адвокат Демаре.

Гонесса, село під Парижем, відоме своїми пекарями та кількома битвами.

³ Його власна мати, Ізабелла Баварська, переслідувала його більше ніж хто. Вона добилася, щоб було складено угоду в Труа;

* Ох, плачу я над бідним Олоферном, якого так жорстоко вбила Юдіта.— *M. P.*

** Кухня в кишенні та товчений перець.— *M. P.*

за тією угодою зять її, англійський король Генріх V, дістав корону Франції.

⁴ Це англійський герб.

⁵ За тогочасними хроніками, був бідолаха, що мав таке ім'я; він писав листки під аркадами Святих Немовлят. За деякі витівки він кілька разів сидів у Шатле, в Бісетрі та в Фор-Левеку. Якийсь час був він ченцем, але його вигнали з монастиря; у новому ремеслі дуже йому повелося. Багато славних письменників віддали йому палаже. Родом він був із Нанта і жив у Парижі з професії газетного сатирика. Не було піколи людини так заневажаної та ненавидженої, як він,— говориться в «Хроніці» Фруасара.

⁶ Койон, чи Гюйон, автор часів Карла VII. Він написав «Римську історію», пасправді потворну, але годячу як па ту добу. Склав він також «Оракул філософів». Це химерна плетениця обмов. Монстреле кажо, що па схилі свого віку він покаявся.

⁷ Інший тогочасний обмовник.

⁸ Теж обмовник.

⁹ Абат Сабольє, чи Сабатьє, родом із Кастра, автор двох пібито словників, де він висловлюється за і против; нахабний брехун — і все за гроші. Він продав свого пана, графа де Л-ка, і за те його досить неделікатно вигнали; це він довго пам'ятав.

¹⁰ Фрелон видавав тоді щотижня листок, де іподі зважувався на дрібну брехню, дрібну обмову, дрібні образи, за що його, як ми вже казали, і покарано, згідно з судовим вироком.

¹¹ Бачимо в цій пісні абата Трітема пемовби пророцтво: справді, ми знали такого собі Фантепа, доктора й священика у Версалі, спійманого па кражі сувертка — н'ятдссят луї — у хворого, що він сповідав. Його прогнано, але не повіщено.

¹² Знову пророцтво. Весь Париж бачив, як Грізель, відомий духівник велиможного жіноцтва, тратив на потасмну розпусту гроші, що витягав він од своїх доньок духовних пібито на бідних. Подібно, що хтось, обізаний із нашими звичаями, вставив частину цієї тиради в нове видання божественної поеми абата Трітема. Він повинен був би сказати кілька слів і про абата ля Коста, зародженого па таврування рознечесним залізом і на довічну каторгу року божого 1759 за фальшивання документів. Цей аббат ля Кост працював разом із Фрелоном у «Літературному річнику».

¹³ Ля Бомель, родом із села під Кастром, деякий час пропонувався відник у Женеві, вчитель у п. де Буасі, пізіше втік до Копенгагена. Вигнаний відтіля, він рушив до Готи, де викрадено в однієї дами одіж та мережива; він утік з покоївкою, що вкрала ті речі, як то відомо цілому готському дворові. Двічі саджено його до в'язниці в Парижі; потім його вигнали відтіль; зрештою той бідолаха найшов собі протекцію. Це він — автор поганенького невеликого твору під заголовком «Мої думки», де він закидає щонайпідлішими образами майже всіх людей, що посідають якесь у суспільнстві становище. Це він підробив «Листи пані Ментепон» і надрукував іх з примітками, щопайскандальнішими та пайбрехливішими. У Франкфурті він видав у чотирьох маленьких томах «Добу Людовіка XIV», річ фальсифіковану і з примітками, не тільки огідними через цілковите пеуцтво, але й злочинними через жахливу обмову на королівську родину та найславніші в королівстві фамілії.

Всі, про кого тут мова, написали томи всяких мерзот проти

того, хто з ласки своєї згадує тут про них. Є люди, що з приємністю дивляться, як пегідники обкідають брехнею та образами людей, прославлених у мистецтві. Вони кажуть ім: «Не зважайте на те; хай кричат оті нещасні, щоб нам порозкошувати в видовища, як набрід обліплює вас болотом». Ми гадаємо інакше: я нам здається, що мерзотників треба карати, коли вони нечесні та пахабні, а пайпаче тоді, коли вони докучають. Ці падто правдиві анекдоти стрічаються в двадцятьох місяцях і повинні бути там, як вироки злочинцям, вивішенні на перехрестях усіх улиць: «*Oportet cognosci malos*»*.

¹⁴ Гарпії Келспо, Окіпета і Аелла — дочки Нептуна і Землі — жерли всії страви, подавалі до столу фракійського царя Фінея, і оскверняли весь дім. Зет і Калайс, сини Борея, прогали цих гарпій аж до Строфадеських островів близько Греції. Вони вчинили з Епесем, як з Фінеєм; але Вергілій робить із них пророчиць; смішно подумати, що такі створіння могли мати натхнення від бога!

*Virginei voluccum vultus, foodissima ventris
Proluvies, uncaequa manus, et pallida semper
Ora fame **.*

Вони скаржаться Єпесеві, що той хоче багати з ними за кілька тих шматків м'яса, і пророкують йому, що він за кару муситиме колись з'їсти в Італії свої тарілки. Аматори античності кажуть, що це прегарна вигадка.

Пісня дев'ятнадцята

¹ Ви знаєте, любий мій читачу, що Гектор і Менелай змагались у двобої, а Слепа спокійно на те дивилася. Доротя багато достойніша, і взагалі наш народ далеко достойніший за греків. Наші жінки легковажні, але, по суті, вони куди піжкіші, я це й доводжу в своюму «Християнському філософові», том XII. стор. 169.

² На мою думку, кажучи про Атласа, що він «жалю не знат», автор мас на оці пемилосердя, виявлене Атласом, коли він одмовив у гостинності Персеєві. Він залишив його спати падворі, а Юпітер покарав його за це, як відомо всім, обернувшись його в гору.

³ Белліні справді жив за тих часів; це він змалював пізніше Магомета II.

⁴ Ви знаєте — Бруно заклав початок картезіанству після того, як побачив магдебурзького капоніка, що говорив по смерті.

⁵ Я догадуюсь, що ми маємо тут у автора деяку іронію.

Пісня двадцята

¹ Педант Ларше, смішний мазаріпіашець, книгориз, що за-певніє, за Геродотом, у критичній праці, ніби у Вавілоні всі дами проституювали в храмах задля благочестя і ніби всі галли були содоміти.

* Треба, щоб злочинці були відомі (*лат.*). — Ред.

** Птахи в обличчями дів, вивергаючи з черева нечистиль, Все запаскудили враз — пайжачечі хижими кігтями, Лапи й дзьоби гачкуваті, потворні (*лат.*). —

Переклад О. Пахльовської.

² Ось як слід говорити про диявола та про всіх дияволів, що застушили фурій, і про всі пісептніці, які прийшли на зміну нісенітніцам древніх. Добре відомо, що Сатани, Вельзевула, Астарота племас, так само як і Тізіфопи, Алекто і Мегери. Похмурий і фанатичний Мільтон із секти індепенденсів, пікчемний латиський секретар парламенту, називаного «хвістям», і жалюгідний апологет убивства Карла I, може собі скільки хоче прославляти пекло, малювати диявола в образі баклана та жаби і збирати всіх дияволів у вигляді карликів у великій залі. Ці бридкі, жахливі, недобізні вигадки могли подобатись таким, як він, фанатикам. Ми кажемо, що нам огидні усі ці потворні химери. Ми хочемо тільки розважатись.

³ Бернар, автор опери «Кастор і Полукс» та кількох дрібних п'єс, написав, як і Овідій, «Мистецтво кохання», але цей твір іще не надрукований.

⁴ Це Сіленів осел, добре знаний; гадають, що він служив за сурмача.

⁵ Апулеїв осел зовсім не говорив; він тільки й умів вимовляти «о» і «ні»; але в нього була любовна пригода з однією дамою, як це видно з Апулея в двох томах in 4° «cum notis, ad usum Delphini»*. Втім, за всіх часів тварилам цакидали ті самі почуття, що й у людей. В «Іліаді» та «Одіссеї» коні плачуть, звірі говорять у Бідпая, Локмана, Езопа тощо.

⁶ Сретики мають знати, що коли диявол попросив милостині у св. Мартина, той дав йому половину свого плаща.

⁷ Святого Роха, що зцілює від чуми, малюють завжди з собакою, а святого Антонія — із свинею.

⁸ Леда, що явила прихильність до лебедя, знесла двоє яєць.

⁹ Пасіфая, закохана в бика, мала від п'ятого Міпотавра. Філіпра мала від коня кентавра Хірона, Ахіллового вчителя; кінську подобу взяв собі не Нептун, а Сатурн; тут паш автор помиляється. Але не перечу, що дохто з учених і досі одпої з ним думки.

Пісня двадцять перша

¹ Автор «Заповіту кардинала Альбероні» і ще декількох книг того ж сорту наважився видати «Діву» з віршами на свій смак, наведеними в пашій передмові. Цей бідолаха був розстрікнений капуцином, що втік до Лозапни та до Голландії, де був коректором у друкарії.

² Тут ясно відчувається, що ім'я пані Оду стоїть замість імені значної двірської дами, справді надто прихильної до комедіанта Барона.

³ В Сіто і в Клерво є велика бочка, як та, що в Гейдельберзі; це найкраща монастирська реліквія.

⁴ Афродіта — грецьке ім'я Венери; воно означає просто — шумовиця. Але як же прекрасно бриняти грецькі імена! Яка прегарна аллегорія — це шумовиння! Загляньте до Гесіода. Ви переконастесь, що не раз давні казки — емблеми істини.

* З приміткою: «Для користування дофіна» (лат.). — Ред.

ПРИМІТКИ М. РИЛЬСЬКОГО

До передмови

А п у л е й Р і з о р і ї. — Називаючи вигаданого автора переломо-ви Апuleiem Rіzorісem, Вольтер підкреслює народійно-іронічний ха-рактер його висловлювань. Апuleй — ім'я римського письменника II століття нашої ери, автора «Метаморфоз», або «Золотого осла», фантастичного роману про пригоди Лудця з Егіни, перетвореного магічними силами на осла; в романі багато сцен еротичного харак-теру. Rіzorій — від латинського risor, глузливий.

Ф і л о с о ф і з С а н - С у с і — так прозвали Фрідріха II (1712—1786), прусського короля від 1740 р. (Сан-Сусі — назва коро-лівського палацу, збудованого Фрідріхом II недалеко від Потсда-ма). «Твори філософа із Сан-Сусі» (*Oeuvres du philosophe de Sans-Souci*), написані французькою мовою, вперше були надруковані в 1750 р. в трьох томах. Туди входили оди, послання, дії поеми і листи віршами та прозою. Згадуваний Вольтером лист датований 22 лютого 1747 р. В ньому Фрідріх пише: «Ви дали вашу «Діву» герцогині Бюртемберзькій. Тож знайте, що вона примусила пере-писувати її на протязі цілої ночі. Ось люди, яким Ви довіряєте: а ті, хто заслуговує на Ваше довір'я, або, краще сказати, па кого Ви можете цілком покластися, цього довір'я позбавлені».

В першому виданні поема складалася з 15 пісень, в лондо-нському виданні 1756 р.— з 28 пісень, у женевському виданні 1757 р.— з 24 пісень. Сам Вольтер випускав у 1762 р. «Діву» в 20 піснях, а в 1764 р. в збірнику «Оповідання Гільома Ваде» надруковував нову пісню, яка в дальших виданнях займала місце XVIII пісні (див. примітки до цієї пісні).

К у ч е р В е р т а м о п а — Етьєн (пом. 1724 р.), популярний пародійний співак, про якого в одному документі сказано, що «він створив усі пісні, які співали на ярмарках».

P e r e g i l i u m V e n e r i s («Нічне дбання на честь Вене-ри») — поема, що складається з 93 віршів анонімного автора III або IV століття н. е., присвячена вихваленню весни.

П е т р о н і ї (*Petrionius Arbiter*, пом. 66 р. н. е.) — римський аристократ, політик і письменник; автор «Сатирикону», твору, в якому фривольні жанрові сцени поєднуються з гострою сатирою на високочінів і самого імператора Нерона.

V e r u m e n i m u e g o — насправді.

L o r e n z o M e d i c i — **P r e p i s h i l l** (*Lorenzo Medici il Mag-nifico*, 1448—1492) — правитель Флоренції, поет-дилетант, що зби-рав при своєму дворі представників науки і мистецтва.

Переклад віршів: «Спочатку було слово, і слово було від бога, і бог був словом. На мою думку, це був початок».

S a l v e , r e g i n a — здрастуй, царице.

К а л ь в і н (*Calvin Jean*, 1509—1564) — вождь протестантизму у Франції і Швейцарії.

М о б е р (*Maubert de Gouvest Jean Henri*, 1721—1767) — ко-лишній монах, що перепробував багато професій; був солдатом, директором театру, літератором. У 1754 р. випускав «Сучасну полі-тичну історію».

Переклад віршів: «Чи вірить він у Христа або Магомета? Тоді відповій Маргутте: «Сказати тобі коротко,— я не вірю пі в чорне, ні в блакитне, а вірю в каплуна вареного або, якщо хочеш, в

смаженого... Але над усе я вірю в добре вино, і вірю, що той, хто в цього вірить, буде врятований. Отже, три основні чесноти, як я тобі сказав,— обжерливість, непотребство, гра».

Крещимбені (Crescimbeni G.-A., 1663—1728) — італійський письменник, заснував у 1690 р. академію «Аркалія». Видрукував збірник віршів, написав ряд статей про літературу, «Історію народної поезії» та «Історію «Аркалії».

Роланд, Рено, Оліве, Дюдон — герої Боярдо і Аріосто.

Con licenza de'superiогi — з дозволу влади.

Переклад віршів: «Люблю письменників. Це мій обов'язок,— адже у вашому світі я теж був письменником... Було дуже вигідно прославленому мною Христові вишагородити мене за таку велику долю».

Соціанство — протестантське вчення, назване ім'ям Соціана (Sozzini Lelio, 1525—1563), який відкидав божественність Христа.

Епископ Гюе (Huet Paul-Damel, 1630—1721) — автор трактату про походження романів (Traité sur l'origine des romans, 1670).

Абат Лангле (Lenglet—Dufresnoy, 1647—1755) — написав під псевдонімом Гордон де Персель «Дослідження про романі» (De l'usage des romans, 1734).

«Ланселот з озера» — лицарський роман XIII століття, що розповідає про пригоди одного з лицарів короля Артура, який подався шукати святу чащу Граала.

Quid dicam — що й казати.

Дивовижна історія Гаргантюа — в сатиричному романі Рабле (Rabelais François, 1495 (?) — 1553), спрямованому проти середньовічної схоластики, церкви і феодалів; Вольтер має на увазі розділ «Як Грангузье дізнався про дивовижний розум Гаргантюа, коли той винайшов підтирку» (розд. XIII, кн. 1).

«Тогс-сілс» — підтирка.

Четверта книга цього роману присвячена кардиналові Оде, а не кардиналові де Турнону, як пише Вольтер.

Лафонтеен (La Fontaine Jean, 1621—1695) — французький поет-класик. Вольтер має на увазі його фривольні віршовані повії («Contes», 1667).

До пісні першої

Наш добрій Карл.— Карл VII (1403—1461); після смерті свого батька Карл VI, спираючись на партію Армансьяків, пропібічників герцога Орлеанського, оголосив себе королем за правом спадкоємства, не визнавши договору в Труа, складеного його матір'ю, королевою Ізабеллою, з англійським королем Генріхом V, що одружився з дочкою Карла VI; за цим договором французький престол переходитим до англійської династії. У боротьбі з англійцями та їх спільниками бургундцями Карл VII зазнав поразки за поразкою. Короткочасне поліпшення сталося в 1426 р. після перемоги над англійцями при Монтаржі, але потім стан знову погіршив. Різкий злам стався в 1429 р., коли з'явилася Жанна д'Арк; англійців було розбито під Орлеаном і здобуто Реймс. У 1435 р. на бік Карла перейшов герцог Бургундський, і почався рішучий наступ на англійців. З перервою війна тривала до 1453 р.,

коли був складений мирний договір, згідно з яким на французькій території за англійцями залишалося тільки місто Кале.

У Тури.— Тур — місто на річці Луарі, резиденція Карла VII під час окупації Парижа англійським військом.

Самих богів спокусниця — Кіпріда — одне з імен Афродіти-Венери.

Чари Арахнєї.— Арахна, Арахнєя (грецьке — павук) — в античній міфології надзвичайно майстерна ткаля; викликавши на змагання Афіну-Палладу, виткала малюнок, що відбивав любовні пригоди богів; розгнівана Афіна розірвала тканину, а Арахніу обернула в павука.

Алеїна вірші.— Алеї Шартсь (Chartier Alain, 1386—1458) — двірський поет Карла VI і Карла VII, «батько французького красномовства», написав «Бревіарій благородних», «Книгу чотирьох дам» та ін.

Рід Валуа.— Валуа — королівський рід у Франції; першим королем з дому Валуа був Філіп VI (1328—1350), а останнім — Генріх III (1574—1589).

Непасний Орлеан.— Орлеан — велике торговельне місто-фортеця на річці Луарі, важливий стратегічний пункт. Падіння Орлеана позбавило Б Карла VII підпори в центрі Франції.

Тальбот, англійський ватажок.— Тальбот (Talbot John, 1373—1453) — англійський полководець, особистою хоробрістю заслужив прізвисько «britанського Ахілла», керував облогою Орлеана і був узятий в полон у бою з військом, що прийшло на допомогу обложеній фортеці. В полоні перебував до 1433 р.; у 1449 р. був призначений на головного командувача англійського війська, що оперувало на французькій території; загинув у бою при Кастільйоні.

До приміток Вольтера

Я не вродився славити святих — пародія на традиційний зачин героїчної епопеї. У Шаплена:

Je chante la pucelle, et la sainte vaillance,
Qui dans le point fatal où périssait la France
Ranimant de son roi la mourante vertu,
Releva son Etat, sous l'Anglais abbatu.

(«Співаю діву та її святу мужність, яка у фатальну годину, коли гинула Франція, оживила заснулу доблесь її короля і піднесла державу, потоптану англійцями»).

Ода святій Женев'єві (повний заголовок): «Наслідування латинської оди преподобного отця Леже про святу Женев'єву» (Imitation de l'ode latine du r. p. Lejay sur sainte Geneviève) — належить Вольтерові. Була написана ним у 1710 або 1711 році. Леже (Lejay Gabriel-François, 1657—1734) — вихователь Вольтера, викладав риторику в езуїтському коледжі Людовіка Великого.

Рішельє (Richelieu Armand-Jean du Plessis, 1585—1642) — кардинал, перший міністр Людовіка XIII; провадив політику централізації та зміцнення абсолютизму.

Буало (Boileau-Despréaux Nicolas, 1636—1711) — поет і теоретик французького класицизму; у своєму «Поетичному мистецтві», виходячи з засад декартівського раціоналізму і визнання переваги античного мистецтва, формулював основи класичної

поетики і зібрав канонічні правила літературних жанрів, крім того, написав геройко-комічну поему «Аналой», кілька сатир, послань тощо. У 4-й сатирі він каже про Шаплена, що його вірші «грубі» (*durs*), «позбавлені і сили, і грації» (*et sans force et sans grâce*), «слова безглазді і суперечать одне одному» (*termes sans raisou, l'un de l'autre écartés*), «холодні метафори однотипні» (*froids ornements a la ligne plantés*).

Лямотт-Гудар (Lamotte-Houdard Antoine, 1672—1731) — поет і критик, член Французької академії, нападав на античних письменників, доводив їх недосконалість у порівнянні з класиками XVII століття; поставив собі на меті «віправити» Гомера, видав скорочений переклад «Іліади» в 12 піснях.

Фонтенель (Fontenelle le Bovier, 1657—1757) — поет і вченій, член Французької академії, учасник суперечки «про старих і нових письменників»; доводив перевагу «нових». В слові-відповіді епископові Люсонському, Мішелю де Бюссі-Робютен, що зайняв академічне крісло померлого Лямотт-Гудара, Фонтенель сказав, що «осповта і, мабуть, єдина хиба перекладу, яка перешкодила його успіхові, полягала в тому, що це була «Іліада». В «Храмі Смаку» (*Le temple du goût*, 1732) Вольтер злісно висміює Лямотт-Гудара, але водночас дуже похвально висловлюється про Фонтенеля. Можливо, що це висловлювання було не зовсім щире: саме тоді Вольтер домагався обрання в Академію, де Фонтенель, як один з найстаріших членів і пеодмінний секретар, мав великий вплив.

Сорель Агнеса (Sorel Agnès, 1409—1450) була статс-дамою королеви; від Карла VII мала трьох дочок (а не двох, як каже Вольтер), яким дано титул «дочок Франції» (*filles de France*).

Є вказівки, що прототипом Бонно слід вважати маркіза Данжо (Dangeau Philippe de Courcillon, 1638—1720) — фаворита Людовіка XIV, що викопував обов'язки особистого ад'ютанта короля.

Дасье (Dacier André, 1654—1722) — видавець, перекладач і коментатор античних авторів, видав твори Горація латинською і французькою мовами з критичними і історичними примітками (1681), «Поетику» Арістотеля (1692) та ін.

Герцог Бедфордський (Bedford John Plantagenet, пом. 1435 р.) — третій син англійського короля Генріха IV; під час війни його брата Генріха V з Францією залишився правителем Англії; після смерті Генріха V проголосив французьким королем, на підставі договору в Труа, малолітнього Генріха VI, а себе оголосив регентом і став на чолі війська, що білося у Франції з Карлом VII. У 1423 році зав'язав спілку з герцогом Бургундським.

В історії святої Діонісії, першого єпископа паризького (III ст.), є ряд протиріч, які відзначав Вольтер у «Філософському словнику», в статті про «Діонісія Ареопагіта». Крім цілком явних ніссенітців, відзначених Вольтером у цій примітці та в примітці 15-й, в легенді про св. Діонісія, очевидно, перепутані дві особи: Діонісій Ареопагіт і Діонісій Галльський, що у свій час відзначив Еразм Роттердамський.

Абат Гілдуїн (Hilduin, IX ст.) — автор легенд про Діонісія Галльського, де повно зовсім неймовірних фактів.

Маркіза ** — очевидно, маркіза Дю Дефант (Du Deffant Marie, 1697—1780) — впливова аристократка, опікувалася літераторами; збереглося її широке листування з Вольтером, д'Аламбером та ін.

Кардинал Поліньєк (Polignac Melchior, 1661—1742) — письменник і політичний діяч, член Французької академії; великий успіх мала його латинська посма «Антилукрецій, або Про бога і природу» (*Anti-Lucretius sive de deo et de natura*), віддана після смерті автора; про неї Вольтер висловлювався з великою похвалою.

Генріх V (1387—1422) — англійський король від 1413 року; при цьому в 1415 році відновилася війна з Францією, після складеного в 1396 році перемпр'я.

Генріх VI (1421—1471) — англійський король від 1422 року; після смерті Карла VI був проголошений також і французьким королем на підставі договору в Труа.

Потон де Сентрайль (Poton de Sainttrailles, пом. 1461 р.) — дворянин з Гасконії, прибічник партії Арманьяків, супротивників англофільської бургундської партії, провадив боротьбу з англійцями, організувавши партізацький загін. Після страти Жанни д'Арк відшукав якогось Гільома, настуха-візіонера, і памагався використати його, щоб піднести патріотичне почуття серед французького війська. Проте ця справа успіху не мала.

Жан де Дюнуа (Jean de Dunois, 1403—1468) — під його командуванням англійці були розбиті при Монтаржі (1427); обороняв Орлеан до приходу Жанни д'Арк, стояв на чолі війська, яке взяло Париж у 1436 році. У поетичних обробках сюжету про Жанну д'Арк Дюнуа змальовується як її вірний паладіп.

Ля Гір (La Hire, близько 1390—1443) — французький полководець. У 1429 році командував військом, що розбило англійців під Орлеаном.

Рішмонд (Richemont, 1393—1457) — констабль Франції (вища військова посада), прибічник партії Арманьяків, у 1435 році від імені Франції склав з Англією перемпр'я, так званий Араський мир; у 1448 р. стояв на чолі війська, що боролось із англійцями за Нормандію.

Ля Трімуайль (La Trimouille, близько 1385—1446) — спочатку був прибічником бургундської партії, потім перейшов до Арманьяків. У 1419 р. взяв участь у вбивстві герцога Іоанна Бургундського.

Президент Луве (Louvel Jean, 1370—1440) — користався великим довір'ям Карла VII, керував фінансовою і податковою політикою короля.

Laurum — лавр, laureola — лаврова гілка, aigum — золото. «Coronam quam nostri majores...» — «Вінець, який наші предки іменують ореолом, названий так тому...»

Авгурі — жерці в Римі; ворожили за польотом та співом птахів.

До пісні другої

Гладкий чернець, на імення Грібурдон. — Грібурдон (Grisbourdon) — у перекладі: сірий джмелі; цим прізвищем-характеристикою наділяє Вольтер представника франціканського чернечого ордену.

Він зінав чаклунське таємниче діло. — Кабала — містичне вчення в єврействі, що мало свої писані пам'ятники. Прибічники цього вчення провіщали майбутнє, використовуючи біблію як текст, що вимагає спеціального розшифрування через заміну літер цифрами і т. ін.

О сел ревучий став на мураві.— Вольтер попереджає читача: «Та як же слави без коня зажить?» — і тут же замінює коня ослом; дальшими рядками про Пегаса і Гіппогріфа (див. нижче) Вольтер знижує героїчний образ, хоча зберігає всі його властивості: розсудливість, крилатість, вірну службу героїні поеми. Ще різкіше підкреслена пародійність перетворенням погонича муловів на мула силовою монаха Грібурдона.

Як той фракійський кінь золотогривий.— Вольтер порівнює осла з конем із Фракії або Аглії (*«Comme un cour-sier de Thrace ou d'Angleterre»*).

Отак Пегас, ясному вірний Фебу.— Пегас — міфічний крилатий кінь, що зробив ряд послуг грецьким героям. Він спинив ударом копита гору Гелікон, яка захиталася від співу дев'яти муз; за пізнішими переказами, він переносив поетів на священні гори натхнення (Парнас, Гелікон). Пор. сатиру Вольтера *«Розмова Пегаса з стариком»* (*Dialogue de Pégas et du Vieillard*, 1773), в якій згадані герої поеми — «Жапна, ніжна Агнеса і обжерливий Бонно».

Так Гіппогріф па місяць голубий носив Астольфа в Жанів край святий.— Гіппогріф — казковий крилатий кінь середньовіччя. Він служив героям в іхніх фантастичних мандрівках. Італійські поети Боярдо і Аріосто використали образ Гіппогріфа у своїх поемах. Астольф — хоробрий рицар, герой поеми Аріосто *«Шалений Роланд»*; оберпений чарами па мирт, він був звільнилий феєю Меліоссю, дістав ріг, звуку якого не міг витримати жоден смертний. З допомогою цього рога Астольф учинив ряд подвигів.

Саулові натрапивши на слід.— Саул — перший єврейський цар, був помазаний на царство суддею Самуїлом. Саул не віправдав надій, і тому Самуїл ще за життя Саула помазав Давида, як наступника Саулові, що спричинилося до ряду замахів з його боку на життя Давида. Напередодні бою при Гельвії Саул, з допомогою слависткої чародійки з міста Ендор, викликав тінь померлого Самуїла, що провівав йому поразку. Після цього бою Саул заколов себе мечем.

Побачивши у хлопця в місці певнім три лілії...— Лілія — геральдичний знак французьких королів.

І тій услід без роздуму ідіте, що ваш вінець прийшла оборонити.— В оригіналі: *«Suivez du moins cette auguste amasone. C'est votre appui, c'est le soutien du trône»* — рядки, які значною мірою повторюють сказане Вольтером у VII пісні *«Генріади»*: *«Et vous brave amasone, la houte des Anglais et le soutien du trône»*.— «Ви, смілива амазонка, ганьба англійців, підпора трону». Порівняти у Шекспіра: Карл, каже Іоанні: *«Стій, стій! Ти амазонка і б'ешся святим мечем Дебори»* (*Генріх VI*, дія I, сцена II).

З писанням Гіппократом в руках.— Гіппократ (460—356 до н. е.) — грецький лікар, якого вважають основоположником медицини. Гіппократ застосовував ряд методів лікування, що збереглися і досі. Автор спеціальних досліджень з медицини.

Що ти у Реймсі досягнеш вінця.— Реймс (*Reims*) — місто за 160 км. на північний захід від Парижа. У Реймському соборі, починаючи від XII ст. до революції 1830 р., відбувалися, за рідким винятком, коронації французьких королів. Реймс, що

перебував під владою англійців, був визволений французами в 1429 р.

Президентша — дружина президента Луве.

До приміток Вольтера

Герцогство Лотарінгське було передано польському королеві Станіславу Лещинському, тестеві Людовіка XV. Після смерті Станіслава в 1766 році Лотарінгія була приєднана до Франції.

Монстремел (Monstrelet En. de, 1390—1453) — суддя в Камбрі і Валенсурі, автор хроніки, що охоплює події у Франції з 1400 до 1453 р.

Сорбонна (Sorbonne) — спочатку богословська школа в Парижі; була заснована в 1252 р. ученим Сорбоном (Robert de Sorbon, 1201—1274) як «товариство священнослужителів» (*écclesiastiques seculiers*). Від часу Французької буржуазної революції кінця XVIII ст. Сорбонна — Паризький університет.

Жірап (Girard, 1680—1733) — сзуїт, процесові якого з дівчиною Катериною Кадьєр присвячено два томи «Procés du p. Girard», 1733 р.

Самсон — за біблійним оповіданням, суддя і воєвода, що не раз перемагав філістимлян; серед його подвигів — побиття філістимлянської раті осяючою щелепою.

Юдіта (Юдіф) — юдеяйка, скористувалася пристрастю до неї вавілонського полководця Олоферпа і під час облоги міста Ветілуї відрубала йому, коли він спав, голову його ж власним мечем.

В «Енеїді» (IX, 176—449) розповідається, як друзі Ніс та Евріал взялися пробитися через військо рутулів і повідомити Енея про становище. Вони були оточені кіннатою і загинули геройською смертю.

В «Іліаді» (Х, 483—496) описано, як фракійський цар Рес, спільник троянців, був убитий грецьким героєм Діомедом, Тідевим сином. Під час нападу Діомеда на ворожий табір Одіссею вдалося відвести коїсій, приготовлених троянцями для бою.

Шандос (Chandos John) — власнє, Чандос Джон — історична особа, англійський полководець XIV століття, учасник Столітньої війни (убитий коло Пуатьє в 1369 р.). Незважаючи на хронологічну невідповідність, Вольтер зробив Шандоса одним з головних героїв поеми.

Роберт Бодрікур — суддя і наступник Вокулера.— Beau, dru et court — в перекладі означає — «прекрасно, швидко і коротко».

Граф Венсенський під час війни брали з собою оріфламу (червоно-золотий прапор). Після приєднання в XI столітті Венсенського графства до Франції оріфлама стала державним прапором і брала участь у бою в останній раз при Азенкурі в 1415 році.

До пісні третьої

Чи гірші за германців іберійці? — Іберійці від грекік. *iberes* (лат. *iberi*) — назва племен, що населяли в греко-латинську епоху сучасні Іспанію і Португалію; в даному разі іспанці.

Перед Тюренном сам Конде не вставає.— Конде (Condé Louis II, prince de, 1621—1686), названий великим, і Тюренн (Turenne Henri de la Tour, 1611—1675) — видатні французькі генерали. Під час Фронди Конде спочатку був на боці двору, а потім очолив партію феодальної аристократії, що боролася проти абсолютистської політики кардинала Мазаріні, підпорукою якого було схильне дворянство та верхівка буржуазії. Тюренн, що належав деякий час до «фрондерів», у 1651 році перейшов на бік Мазаріні і в наступному році завдав поразки війську припала Коцде. Після розгрому аристократичної партії Конде смігрував до Іспанії, вступив в іспанську армію і взяв участь у війні з Францією. Бій на дюнах, коло приморського міста у Фландрії — Дюнкірхена (1658), закінчився перемогою французького війська, на чолі якого стояв Тюренн. Після складення миру між Францією та Іспанією Конде повернувся на батьківщину і не раз брав участь у дальших воєнних кампаніях (відновлена війна з Іспанією, війна з Голландією). Тюренн у 1774 р. окупував одну з піменських держав на Рейні Палатінат.

Віллара, не останнього з героїв.— Віллар (Villars Louis Hector, 1653—1734) — французький генерал, один з найталановитіших полководців останніх років царювання Людовіка XIV; під Мальпласе був розбитий військом коаліції під командою генерала Мальбрука.

Юпітер, Марс, Поллукс і всі боги.— Поллукс — син Юпітера і Леди, разом з своїм братом Кастором брав участь у поході аргонавтів, що подалися на кораблі Арго в Колхіду (так греки називали країну, що лежить в південно-західній частині Кавказу) шукати золоте руно. В цьому міфі постизувалася колонізаторська діяльність грецьких мореплавців.

І Олександер, цар серед царів.— Олександр Великий (356—323 до н. с.) — македонський цар, один з найбільших полководців в історії; при пічому завойовницька політика Грекії досягла пайвищого щабля, він підкорив Персію та Єгипет.

Лурді (Lourdi) — туцій. Вольтер, згідно з традицією комічних жанрів класичної літератури, часто надав своїм героям імена-характеристики.

Юрба там розенкрайцерів дурніх.— Розенкрайцери — члени таємного реакційного містичного товариства, що виникло в 1622 р.

Какодемон, що будував той храм.— Какодемон — у перекладі з грецької — злий дух.

Хоча у «Віснику» — «Вісник» («Mercure de France») — журнал, заснований в 1672 р., спочатку мав назву «Mercure galant».

Нові белеофонти-вояки.— Белерофонт — легендарний грецький герой; дістав від Афіни-Паллади коня Пегаса, з допомогою якого переміг Химеру (потвора з лев'ячою головою і тулувом дракона) та амазонок.

Сілав і «Жабино-мишачу війну».— «Війна мишій та жаб» (Batrachomiomachia) — героїкомічна поема, приписувана Гомерові.

Ігнатій радий, а Кенель — рида.— Кенель (Quesnel, 1634—1719) — католицький богослов, прибічник янсекізму. В 1684 р., відмовившись підписати антиінсістську формулу, зумішений був тікати з Франції. В Брюсселі видав «Réflexions morales sur le Nouveau Testament», засуджений папською буллою 1713 р.

Лойола (Loyola Ignacio, 1491—1556) — засновник «Ордену Ісуса» (езуїти), що ставив перед собою завдання — боротися з сресями та зміцнювати папську владу.

Ти більше, ніж Кібела ясно сила.— Кібела (грецька міф.) — богиня землі, дружина Кроноса, мати Зевса, Герц, Посейдона та деяких інших богів.

До приміток Вольтера

Мільтон (Milton John, 1608—1674) — англійський поет і публіцист, виразник ідеології революційної англійської буржуазії в епоху громадянської війни 40—50-х років XVII ст., у поемах «Утрачений рай» та «Повернений рай», написаних на біблійні сюжети, виступив проповідником суворого пуританізму, пройпяного духом релігійної нетерпимості. Видав кілька політичних памфлетів проти монархістів.

Руссо Жан-Батіст (Rousseau Jean-Baptiste, 1671—1741) — поет-класик; великої слави зажили його оди, епіграми, послання. Деякий час був у блізьких стосунках з Вольтером, але потім вони стали запсклими ворогами.

Данш (Danchet Antoine, 1671—1748) — французький поет, автор опер і трагедій. Вважали, що його обранню академіком більше сприяла його добродійницька діяльність, після літературні заслуги. З цього приводу Вольтер писав: «On peut gagner l'Académie comme on gagne le paradis». («Можна заслужити Академію тими ж способами, якими заслужують рай»).

Петро Хрізолог (пом. 450 р.) — ранній християнський письменник. Його твори, присвячені тлумаченню священного писания, були надруковані в 1541 р.

Лау (Law John, 1670—1729) — фінансист, у 1720 р. французьким урядом був призначений па генерального контролера фінансів. Щоб покрити дефіцит у державному бюджеті, випустив акції, не забезпечені реальною цінністю. Крах системи Лау потяг за собою розорення багатьох держателів акцій.

Ескобар (Escobar-y-Mendoza Antonio, 1589—1669) — іспанський богослов, езуїт, написав «Моральне богослов'я» (1643), в якому вдавався до казуїстичних способів тлумачення моралі.

Моліна (Molina Luis, 1535—1601) — іспанський богослов, езуїт, у своїх творах вдавався до чисто сколастичних доводів, оздоблених казуїстичними тонкощами.

Паскаль у «Проповідальних листах» піддав пищівній критиці казуїстичні докази Моліна та Ескобара.

Ле Тельє (Le Tellier, 1643—1719) — непримирений ворог яисеністів.

«Булла». — Вольтер має на увазі папську буллу 1713 року, якою яисенізм остаточно заборонявся.

Яисенізм — релігійне вчення, що виникло в середині XVII ст.; названо ім'ям єпископа Яисенія, який виклав своє вчення про те, що нацеред визначено до спасіння тільки обраних, у трактаті «Блаженний Августин». Перед початком XVIII ст. яисенізм був популярний серед французької буржуазії інтелігенції, яка бачила в ньому протест проти папізму та казуїстичної моралі езуїтів. Супротивник богословських сварок та релігійного фанатизму, Вольтер засуджував яисеністів за їх прихильність до догматичних питань.

Паріс (Paris François de, 1690—1727; дата смерті, зазначена Вольтером, помилкова) — фанатичний янсепіст; відмовившись від церковної кар'єри, організував громаду янсепністів.

Герцогиня де Мен (Maine Marie-Anne-Louise, duchesse de, 1676—1753) — онука Конде, дружина позашлюбного сина Людовіка XIV від маркіза де Монгеспан. В часи Регентства намагалася закласти змову проти герцога Орлеанського; змогу викрили, і її разом з чоловіком посадили до тюрми. Після звільнення відмовилась від політичних інтриг і захопилася літературою та релігійними суперечками. В її замку Вольтер написав «Задіга».

Галілей (Galileo Galilei, 1564—1642) — італійський вченій; слідом за Коперником розвивав теорію про обертання Землі навколо Сонця. В 1633 р. суд інквізиції, засудивши Галілея на довічне ув'язнення, вимагав від нього також зречення від аристичної теорії. Галілео приписують слова, нібито сказани під час церемоніалу зречення: «А все-таки вона обертається».

Гранд'є Юрбен (Grandier Urbain, 1590—1634) — справжньою причиною його засудження було обвинувачення у складанні памфлетів проти Рішельє.

Медічі Марія (Medici Maria, 1573—1642) — дочка великого герцога Тосканського Франціска I. Королева Франції, дружина Генріха IV. Після смерті чоловіка, через малоліття Людовіка XIII, була регентшею. В 1631 р. змушенна була, через сутічки з Рішельє, покинути Францію.

Кончині Кончіпо (Concini Concino, пом. 1617) — флоренцієць, син нотаріуса, фаворит Марії Медічі; після смерті Генріха IV став першим міністром, дістав титул маркіза і звання маршала Франції. Був убитий з наказу молодого Людовіка XIII, який його ненавидів.

Постанова парламенту, що забороняла піддавати критиці вчення Арістотеля, була ухвалена 4 вересня 1724 р. В ній говорилося: «Забороняється під страхом смерті підтримувати і викладати будь-яке вчення, спрямоване проти стародавніх письменників, що дістали схвалення».

«*Gallia christiana*» — історія монастирів та епархій у Франції; почали її брати Сент-Март. Перші 4 томи вийшли в 1656 р., потім її відновив і продовжив у XVIII ст. їх троюрідний племінник Дені де Сент-Март (перші 3 томи вийшли 1715—1725 рр.); після смерті Дені де Сент-Март орден бенедиктинців узяв видання до своїх рук.

Менферм (Mainferme Jean de la, 1643—1693) — монах бенедиктинець, у 1684 р. надрукував «*Clypeus ordinis Fontebraldensis*» («Щит Фонтебральдинського ордену») — богословський твір, в якому захищав орден та його засновника, доводячи, що Роберт Дарбріссель не відступив від церковних правил, поставивши на чолі ордену жінку, а також запевняв, що в ордені папус виняткова чистота моралі.

Вольтер має па оці безстрашну войовницю Клорінду, героїню рицарської поеми Торквато Тассо (1544—1595) «Визволений Ерусалим», та прекрасну Анжеліку, коханку Роланда (Аріосто, 1474—1533, «Шалепій Роланд»).

By god — ій-богу. God damn me! — буквально: бог засудить мене; blood — кров. Sacramente! — чорт побери! Voto a Dios — ій-богу (точний переклад: даю обіцянку богові).

У розд. VIII першої книги роману «Гаргантюа» Рабле міркує про брагети і каже, що він написав спеціальну книгу на тему: «Цінність брагет». Цим же міркуванням присвячений розділ VIII з книги «Пантагрюеля», названий — «Чому брагети — найважливіша частина зброй вояка».

До пісні четвертої

Це лише тепер розумних час настав.— Натяк на перебування Вольтера в Англії від 1726 до 1729 р., коли він познайомився з багатьма видатними людьми.

Так в давні дні над голубим Євфратом.— Євфрат — річка в Малій Азії, згадувана в найдавніших літературних пам'ятниках.

Тож Дюнуа, усіх бастардів цвіт.— Бастард (*bastard*) — незаконна дитина, зокрема позаплюблена дитина владущих осіб, що визнана ними і має у випадковості бастард, як у своєрідному титулі, вказівку на златність походження. Дюнуа називав себе в офіційних документах «*Bastard d'Orléans*», бо був позаплюбленим сином Людовіка, герцога Орлеанського.

Чаклуни не кромант.— Некромант (*necromant*) — той, що викликає духів, чарівник.

Іпкуб юому.— Іпкуб — за народним повір'ям, демон, що одвідує деяких жінок.

Коли Назона вірити словам.— Назон Публій Овідій (*Publius Ovidius Naso*, 43 р. до н. е.— 17 р. н. е.) — римський поет. Йому належить, між іншим, опрацювання стародавніх міфів у «Метаморфозах».

З Европою, з Данабю уздох.— Європа — дочка фінікійського царя. За легендами, була вкрадена Зевсом і мала від нього дітей. Даная — дочка аргосського царя, кохана Зеса.

Іх подають Аглая, Ефро зіна і Талія.— Аглая, Ефро зіна і Талія — за старогрецькою міфологією, дочки Вакха і Венери, що уособлюють собою радість життя.

Нектар кипить у Гебиних руках.— Геба (грецька міф.) — богиня юності; була випочерпієм у богів.

До Дюнува вона щось прошептала — і наш герой уперше затримтів.— До оповідання Гільома Ваде включено віршований епізод «Що подобається дамам» (*Ce qui plaît aux dames*); його герой Роберт мав стати чоловіком феї. Розгортається подій нагадує пригоду Дюнуа в замку Гермафродита.

До приміток Вольтера

Флавій Іосиф (37—97) — єврейський історик, його перу належить «Історія війни євреїв проти римлян» та «Історія євреїв»; в останній Флавій охоплює період від легендарного створення світу до повстання євреїв проти римлян у I ст. н. е. при Нероні.

Отець Кальме (*dom Augustin Calmet*, 1672—1754) — бенедиктинський монах, що тлумачив священне писання і залишив ряд праць, з яких найважливіші: «Біблія латинською і французькою мовами з літературними і критичними коментарями» та «Історичний і критичний словник біблії».

Олександр-Євтихій — в 933 р. був обраний патріархом Александриї. Вольтер дав йому друге ім'я Олександр, очевидно, через співзвучність з цим іменем назви міста Александриї.

Бекан (Johannes Goropius Becanus, 1518—1572) — бельгійський вченій і лікар. Облишивши медпіцу, вивчав античний світ, мови й мистецтво. На конференції в Льєжі Бекан намагався довести, що Адам розмовляв фландрською або тевтонською мовою (*Indoscythica «Origines Antverpianae»*, Anvers, 1569).

Ганнібал (247—182 до н. е.) — полководець Карфагена, що провадив на протязі 39 років війни з римлянами і завдавав їм не раз поразки, поки нарешті в бою під Замом (202 р. до н. е.) був сам розбитий пінк; проте і після цього продовжував боротьбу, входячи в спілку з різними державами.

Сципіон (P. Cornelius Scipio, 235—184 до н. е.) — називаний Африканським — римський полководець, провадив боротьбу з карфагенянами, переміг Ганнібала під Замом.

Полібій (коло 205—123 до н. е.) — історик, грек з походження, сприяв охороні грецьких міст від пограбування; водночас був прибічником і уславлювачем Рима.

Фолар (Chevalier de Folard, 1669—1752) — видатний французький учений у питаннях тактики і стратегії. Учасник вояжів царювання Людовіка XIV. Йому належать праці з військової справи та коментарі до історії Полібія.

Помпей (Gneus Pompeius Magnus, 106—47 до н. е.) — римський полководець і державний діяч.

Франциск Ксаверій (François-Xavier, 1506—1552) — друг Іgnatія Лойоли, проповідник християнства в Індії, дістав прізвисько «апостола Індії».

Паскаль (Pascal Blaise, 1623—1662) — відомий філософ, письменник і геометр. Автор «Думок» (*Pensées*), «Листів до провінціала» (*Lettres provinciales*) і ряду математичних праць. У своїх філософських висловлюваннях відмінновід рационалізму Декарта, стверджуючи пріоритет віри над розумом.

Апокаліпсис — остання книга «Нового завіту», яка прорює про долю світу до його кінця.

Сенна-Херіб — цар Ассирії з 712 до 707 р. до н. е. Порівняний у Гомера:

Зевс терези золоті простягнув, промислитель; на них він
Кинув два жереби смерті, що сном огортає одвічним,
Й жереб троян конеборних і мідяпоздбройних данаїв
Вгору підняв, посередині взявши... («Іліада», XII розд.)

Порівняй у Мільтона:

Всевладний пе звів терезів злотих в пебі,
Що межи Астрею та Скорпіоном.
Насамперед зважив на них сотворитель
Все досі пим створене: землю й повітря,

Повітря, що держить її в рівновазі.
А ниші звіряє на цих терезах він
Боїв кроволитих і царств усіх долю,
Він в шалі терез них два жереби кинув.

(«Утрачений рай», IV розд.)

Кенігсмарк Марія-Аврора (Königsmark M.-A., 1668—1728) — коханка польського короля Августа II (1670—1733); мала

від його сина Моріца Саксонського (1696—1750). З доручення Августа клопоталася перед Карлом XII про повернення конфіскованих Швецією маєтків і про мир, але без успіху У примітках Вольтера помилково зазначений Август I, що царював у Польщі в середині XVI ст. і більше відомий під іменем Сігізмунда II Августа. В «Історії Карла XII» Вольтер висловлювався про Кенігсмарк з великою похвалою.

Салічний закон, що каже: «Земля ж в ніякому разі не переходить до жінки, а повинна йти до чоловічих рук», — один з основних у пам'ятнику права «Салічне право» (Lex Salica).

Буріньйон Аントанетта (Bourignon Antoinette, 1616—1680) — автор ряду містичних книжок, не раз зазнавала переслідування за свої релігійні погляди, мала велике коло послідовників, що носили назву «буріньйоністів».

Аббаді (Abbadie Jacques, 1658—1727) — автор богословських книжок, що користалися пошаною протестантів і були внесені католицькою церквою до списку заборонених.

Клеопатра (60—30 до н. е.) — єгипетська цариця. Дочка єгипетського царя Птоломея Авгleta. Була відома своєю красою, якою принадила до себе Цезаря, а після його смерті — Антонія.

Ганімед — син троянського царя Троса, був украдений на небо Зевсом, який набув вигляду орла; став улюбленцем Зевса і його виночкерпієм.

Іаків — біблійний патріарх, за легендами, домігся хитроціями визнання первородності, став родоначальником єврейського народу. Після таємничої боротьби з богом дістав ім'я Ізраїля (борець з богом), звідки і назва «ізраїльтяни».

Зороастр — легендарний східний мудрець і чарівник. Його вчення, згодом викладене у священих книгах, що частково збереглися («Зендавеста»), стало релігією мідян і персів. Відповідно до цього вчення, всі явища пройняті боротьбою двох начал: бога добра та світла — Ормузда, і бога зла та тьми — Аримана.

Альберт Великий, граф фон Больштедт (Albertus Magnus 1193(?)—1280) — учений і богослов, відомий своїми знаннями, особливо з природничих наук, що давало привід сучасникам підозрювати його в чаклунстві.

Рожер Бекон (Roger Bacon, 1214—1294) — англійський мислитель, природознавець, філолог, займався також алхімією, залишав інеласки і переслідувань за свої погляди, що розбігалися з церковною схоластикою.

Тертуліан (T. Septimus Flaccus Tertullianus, 160—245) — «отець церкви», релігійний філософ, що залишив багато праць, захисник пріоритету віри над розумом, дійшов до твердження «Вірю, бо це безглуздо».

Св. Августин (354—430) — «отець церкви», знавець античної філософії та літератури, автор капитальних праць з богослов'я. прибічник боротьби з «єресями», послідовний оборонець вигідного для церкви вчення про призначення. Проповідь янсенизму почалася з тлумачення Августинового вчення.

Зенон — візантійський імператор (474—491).

Діоклетіан — римський імператор (284—305).

До пісні «ятої

І вісниця Атропи, лихоманка, гидка, кульгава Стіксова дочка.— Атропа, одна з трьох Парк, богинь долі, уривала нитку життя Стікс — у старогрецькій міфології річка, якою душі померлих переправлялися «на той світ».

Марк Аврелій (Marcus Aurelius, 121—180 н. е.) — римський імператор з 161 р.; філософ-стоїк, автор морально-філософського трактату «До самого себе», написаного у формі щоденника.

І два Катопи, вороги пороку.— Катоп старший (Cato Marcus Porcius, II ст. до н. е.) на посту цензора боровся за чистоту римської моралі. Катон Утіцький — внук попереднього, відзначався доблестю і мужністю; зазнавши поразки у боротьбі з Цезарем, він укоротив собі віку.

І добрий Тіт.— Тіт (Titus Flavius Vespasianus, 40—81 н. е.) — римський імператор з 79 р., ще за життя батька брав діяльну участь у керуванні державою; римські історики вихвалаючи його справедливість і піклування про підданців; після відомого вибуху Везувія, що зруйнував Помпію, зробив розпорядження про допомогу жителям, які врятувалися; йому приписують фразу: «Я втратив дель», — яку він після казав, якщо па протязі дия не зробив доброго діла.

...І Ціцерон.— Ціцерон (Cicero Marcus Tullius, 106—43 до н. е.) — видатний римський промовець і політичний діяч, боровся проти зловживань римських адміністраторів, обстоював трипець аристократичної республіки.

Там павіт' доброочесний Арістід, Солоп правдивий.— Солоп (VII—VI ст. до н. е.) — афінський законодавець, з його іменем пов'язане встановлення законів («Закони Солопа»), що означали перемогу демократії над аристократією. Арістід (VI—V ст. до н. е.) — афінський полководець і політичний діяч, учасник греко-перської війни; був воєдем партії, що обстоювала інтереси землевласників і боролася з партією торговельного капіталу. За словами грецьких істориків, був зразком доблесті і патріотизму. Вольтер, садовлячи античних філософів і найбільш шанованих ним політичних діячів у пекло, пародіює християнську градицію, особливо яскраво виявлену у Данті в «Божественній комедії»; згідно з цією традицією, всі ці діячі, незважаючи на свої властивості, повинні горіти у пеклі, як «погани».

І по сміху всьо лукаво син Франціска.— Франциск Ассізький — засновник черпечого ордену францісканців, що проповідував зれчнія власності.

Довгоухий звір... озвався до Валаама польодському.— За біблійними переказами, ослиця пророка Валаама заговорила з ним, коли він не помітив ангела, що перевів йому шлях.

Колись Медуза, кажуть, обертала...— Медуза (грец. міф.) — одна з трьох Гorgон, змієволоса діва. Кохен, хто подивився на неї, обертається в камінь; герой Персей одрубаній голову.

До проміток Вольтера

Frère grarpatt — розпутний чернець.

Хлодвіг (465—511) — засновник франкської монархії, був зачленений до християнства святым Ремі. З наказу Хлодвіга убито ряд його васалів-родичів.

Константин (274—337) — римський імператор з 306 р. прийняв християнство.

Аріани — прибічники вчення Арія, що відкидав божественість Хреста; християнська секта, яка виникла на початку IV ст.; незважаючи на засудження Нікейським собором у 325 р., аріанство було дуже поширене аж до VII століття.

Домініканці — чернечий орден, заснований в 1215 р. Гусманом Домініком у Тулузі для проповіді католицької ортодоксії та переслідування сретників. Домініканці стояли на чолі інквізиції — церковного суду над сретниками, що вчиняється з винятковою жорстокістю і фанатизмом.

Альбігойці — релігійна секта, що виникла в XII ст. на півдні Франції в умовах розвитку товаро-гронових стосунків; дісталася пазу від міста Альбі. Альбігойці павчали про боротьбу у світі двох начал — добра і зла. Після засудження альбігойської ересі Латранським собором проти альбігойців були спрямовані два хрестові походи. Хрестоносці з винятковою жорстокістю розправлялися з сретниками. З соціально-економічного погляду це була об'єднана боротьба дворянства, торговельного класу, ремісників і селянства проти адміністративно-політичної влади духовництва та церковного землевласництва.

Soudignus — богословський термін, означає «содостойний».

Єпox — біблійний пророк; за твердженням легенди, прожив 365 років і за благочестиве життя був узятий живим на небо.

До пісні шостої

Де з Люцифером Грібурдон горить. — Люцифер, або Фосфор, — за стародавньою міфологією, світлоносець; у біблійних і пізніше християнських переказах диявол мав ім'я Люцифера.

I кволих сильним завжди продас (*Vend le plus faible aux crimes du plus fort*) — та сама думка і майже в тих самих словах повторюється в трагедії Вольтера «Меропа» (*Meurope*), дія I, картина 2.

Аркадії щасливої синкові. — Аркадія — одна з областей Пелопоннесу в Елладі. В міфологічній поезії — країна мирного щастя, простоти і безтурботного спокою.

Як любу для Анхіза. — Анхіз, за грецькою міфологією, коханий Афродіти, від якої мав сина — героя Троянської війни Енея. За розголошення цієї таємниці Анхіз був ослюпаний Зевсом. Згодом, під час розгрому і спалення Трої, Еней виніс Анхіза на руках і одвіз його на кораблі.

Шепталі «Ave». — «Ave» — перше слово католицької молитви, зверненої до діви Марії: «Ave, Maria, grazia plena» — «Радій, благодатна Маріє».

До приміток Вольтера

Адоніс — за грецьк. міфологією — третину року повишею був жити в Афродіти, другу третину — в богині підземного царства Персефони, останню третину він мав волю впірати.

Савойя (Savoie) — графство, пізніше — герцогство, тепер — провінція південного сходу Франції.

Чутка — алегоричне божество давніх, яке малювали у вигляді повтори з стома ротами, з стома вухами та довгими крилами, що мали очі.

Корнель (Corneille Pierre, 1606—1684) — один з найбільших драматургів Франції, творець придворної класичної трагедії, мав великий вплив на дальшу долю європейського театру. Родичка Корнеля Марія деякий час перед своїм одруженням користалася гостинністю й піклуванням Вольтера.

До пісні сьомої

До приміток Вольтера

Бузіріс — міфічний єгипетський цар, син Посейдона, іноді ототожнюваний з Озірісом, що приносив у жертву іноземців. Геракл відплатив Бузірісові за негостинність, умертвивши його та двох його синів.

Sala de — столом, кавалерійська каска.

До пісні восьмої

«Розум і серце» — ходячий вплів середини XVIII ст., який вживали навіть у серйозних наукових творах (педагоги ставили перед собою завдання виховувати розум і серце); викликав неодноразове глумування Вольтера.

Історія, присвячена Йоанні, де тільки правда в словах живих. — В оригіналі: «Le vrai me plaît, le vrai seul est durable». Пор. до послання Буало: «Rien n'est beau que le vrai, le vrai seul est aimable».

Ломбардія — північна частина Італії з головним містом Міланом.

Алкід — ім'я, яким часто називали Геркулеса, сина Зевса і Алкмені, дружини царя Амфітріона, сина Алкея. За стародавньою міфологією, дружина фессалійського царя Адмета — Альцеста — добровільно пожертвувала своє життя заради врятування хворого чоловіка. В подяку за гостинність Адмета Геркулес спустився в пекло; незважаючи на опір бога Плутона, він переміг триголового пса Цербера, що стеріг вход до пекла, трьох фурій (Евменід) — богинь зла — Тізіфону, Алекто і Мегеру — і повернув Альцесту її чоловікові. Алкід мав казкову силу і вчинив ряд подвигів, що їх описали багато поетів.

Заглянули у Парму і в Модену, в Урбіно далі, далі у Чезену — герцогства північної Італії. Чезена — місто папської області.

Святі отці, намісники господні — тобто римські папи.

Цей розбішака, Мартінгер. — Мартінгер у перекла ді — войовничий горобець.

До приміток Вольтера

Трітем (Tritème, або Tritheim Jean, 1462—1516) — абат монастиря св. Якова у Біорпбурзі; працював над історією і був палким збирачем книжок та рукописів. У «Діві» Вольтера виконує функцію вигаданого джерела відомостей про події поеми. Жарт Вольтера мав підставу, бо дійсно на одному рукописі «Діви» була помітка, що свідчила про її належність до бібліотеки августинського монастиря.

Боніфацій VIII (1294—1303) — римський папа; намагаючись повернути папському престолові колишню самостійність, брав широку участь у європейських суперечках свого часу. Данте дає сувору оцінку Боніфацію і садовить його в пекло разом з папами Миколаєм III і Кліментом V.

До пісні дев'ятої

Між Гаеттою і Римом.— Гаетта — місто на узбережжі Середземного моря на південь від Рима.

Одніділь довелось і Сіракузи, де комишисте лоно АРЕтузи.— Джерело АРЕтузи — на острівці проти Сіракуз (приморське місто в Сіцілії); за легендою, бог ріки Алфей (Греція) запалав пристрастю до німфи, яка купалася в його водах. Рятуючись, німфа звернулась по допомогу до Діани, яка перетворила її на джерело. Алфей, пробравшись під морським дном, змішив свої води з джерелом АРЕтузи.

До приміток Вольтера

Дож — у Венеціанській республіці голова держави. Вінчання дожа з Адріатикою було символом панування венеціанців над морем.

Санназаро (Sannazaro G., 1458—1530) — італійський поет, названий християнським Верглієм; написав латинську поему «Про народження Богоматері», пастуший роман «Аркадія» італійською мовою і ряд дрібних віршів.

Верглій (Vergilius Publius Maro, 70—19 до н. е.) — римський поет епохи Августа, автор «Буколік» — описових віршів, що ідеалізують життя пастухів, «Георгік» — дидактичної поеми про рільництво та «Енеїди» — епічної поеми про походження Рима, яку Верглій написав, наслідуючи «Іліаду» та «Одіссею». Французькі письменники епохи класицизму вважали «Енеїду» досконалішим зразком національно-героїчного епосу, ніж твори Гомера.

Харібда — уславлений вир коло берега Сіцілії в Мессінській протоці, де є багато підводного каміння; за давніх часів його вважали дуже небезпечним місцем для мореплавців. Таке саме небезпечне місце було коло Сцилли — скелі на італійському березі Мессінської затоки. Звідси приказка: «Між Сциллою і Харібдою». За античними легендами, Сцилла і Харібда — жінки, перетворені волею богів на потвор, жили вони — одна в скелі, друга — в морському вирі.

Фокейці — жителі Фокії (торговельне місто в Малій Азії), завзяті колонізатори; вони в VI ст. до н. е. заснували на півдні Франції місто Массілію (Марсель).

Сент-Бон — гора на півдні Франції; вона має гrot, в якому, за легендою, Марія Магдалина перебула останні 30 років свого життя.

До пісні десятої

І в богі рештки батьківського краю, що досі
ще в руках своїх зберіг.— Перед взяттям Орлеана (1428)
Карлові VII належала тільки північна частина Франції, решта її
території була захоплена англійцями.

Сврєв... сорбопців.— Сорбопці — доктори Сорбонської школи.

Ультрамонтицими називали французьких католиків, які визнавали владу папського престолу пайвищою і єдиною і захищали принцип непоганішості папи. Дитя Кальвіна.— Кальвіністи, прибічники протестантського напрямку, що відрізнялися непримиреною ворожістю до церковної католицької обрядності і до ряду засад католицької церкви.

Що осені ті золоті дари, з яких сам Ной дав ньюї пори.— Золоті дари — виноград. За біблійними легендами, Ной уникнув загибелі під час «всесвітнього потопу», склавши у ковчезі («велика скриня»). Після потопу Пой взявся до виноробства.

Помона й Флора.— Помона — за стародавньою міфологією, богиня деревних плодів. Про неї розповідає Овідій у своїх «Метаморфозах». Флора — богиня квітів і садів, кохана бога вітру Зефіра, якого за його прудкість вважали вісником богів.

Самі, під наглядом сестри Безопнь (besogne) у перекладі означає справу, роботу, ірацію. Цим прізвиськом-характеристикою Вольтер памагається відтінити гостроту змісту Х пісні.

Отак Ахілл в одежині дівочій колись у Лікомеда гостював і пестив Деїдамію щоночі.— Ахілл — один з головних героїв Троянської війни. За легендою, його мати, морська богиня Фетіда, спочатку хотіла уникнути його участі у війні і склава його під виглядом дівчини у царя Скіросу — Лікомеда. Від однієї з царських дочек — Деїдамії — в Ахілла був син.

До приміток Вольтера

Карл VI Божевільний (Charles VI le Fou, 1380—1422).— Хвороба Карла VI була причиною постійних сварок між його родичами, що боролися за владу. Стан усередині країни ускладнився через багатолітню війну з Англією.

Філіпп (Philippe le Hardi) — король Франції (1270—1285); на виказ царедворця Лабросса, підозрював свою дружину Марію Брабантську в убивстві його сина від першого шлюбу; переконавшись у її безвинності, стратив Лабросса.

Бегінки — жіноче товариство світського характеру, що стало перед собою філантропічну мету. Ці спілки були поширені в Нідерландах, Франції й Німеччині.

До пісні одинадцятої

Сіон — один з горбів єрусалимських, на якому стояв храм

До приміток Вольтера

Павсапій — грецький письменник II ст. н. е., жив у Римі. Зберігся його історико-етнографічний опис Греції.

Порфирій (233—304 н. е.) — грецький філософ. У «Листі до Апебона» подав опис античної міфології.

Лактатій (Lactantius, 250—325 н. е.) — римський письменник, названий «християнським Ціцероном»; у «Божественних настановах» намагався розвіднати античну філософію та релігію і звеличити християнство.

Авл Геллій (II ст. н. е.) — римський письменник; збереглися (не цілком) його «Аттічні ночі», твір, що містить лінгвістичні та літературно-критичні міркування з багатьма цитатами античних авторів.

Декарт Рене (Descartes René, 1596—1650) — славетний філософ, засновник раціоналістичної філософії; слова Вольтера про «вихори Декарта» мають на оці декартівську астрофізичну теорію вихорів, за якою сонце і зорі вважали центром вихорового руху пайдірбінших часток матерії. Сила цих вихорів примушує обертатися планети; Декарт відкидав поняття порожнього простору як таке, що не має за собою підкої реальності. Перед відкриттям Ньютона закону всесвітнього тяжіння теорія вихорів користувалася широким визнанням.

Ньютона (Newton Isaac, 1642—1727) — славетний фізик, відкрив закон всесвітнього тяжіння; справив великий вплив на світогляд Вольтера, який ознайомився з працями Ньютона під час перебування в Англії (1726—1729). В 1739 р. Вольтер видав «Відповідь на заперечення французів проти філософії Ньютона» (*Réponse à toutes les objections principales qu'on a faites en France contre la philosophie de Newton*). Не без впливу Вольтера подруга його, маркіза дю Шатле, перекладала па французьку мову «Математичні принципи натуралістичної філософії» Ньютона. Пере клад вийшов у 1759 р.

Вольтер мас на увазі вірші 28—35 пісні V «Іліади»:

Духом збентежились всі, і тоді Паллада-Афіна,
Взявшись за руку, гукнула до буйшого бога Арса:
«Буйний Арсю, народів вигубник і мурів руїнник,
Кров'ю залитий, чи пам не лишить і троян, і ахеян
Битись самих, і Кронід-промислитель їм славу присудить.

Чи з бойовищ не піти нам, і гіву Зевеса уникнуть?»
І тоді на Арся панав Діомед нестрашливий
З мідним списом; і, зміцнивши його, скерувала Паллада
В черево ипжене, де бог оперезував пов'язь мідянину;
Вразив туди Діомед. І, бессмертну ілоть розідравши,
Вирвав пазад він списа, й заволав Арсій міднозбройний.
(«Іліада», V пісня)

Посиланням на Гомера Вольтер підкреслює народійність своєї поеми.

До пісні дванадцятої

До речі б тут історія була з дитинства нам відомого осла.— Вольтер має на увазі історію про Буріданового осла. Далі 10 рядків можна зіставити з уривком з «Раю» Данте (IV).

«Як між двох страв поставлений, тоді як обидві владно вавлять,— він скоріш умре з голоду, піж скуштувати посміє; як серед поля ягня застигло б між двох вовків, до обох відчуваючи жах; як пес стояв би смироно між двох сарп,— так я мовчав; себе в тім не виную,— збентежений двома сумішами, до цього був змушенний,— але не похвалю я».

Аврама-патріарха м'яко візьмім: таж віл колись, не бувши молодим, злюбив принади гоюї Агарі і з нею мав солодку втіху в парі, хоч тим навія в гнів чималий Сарп.— Авраам — старозавітний патріарх, якого вважали родопачальником єврейського народу; не мавши дітей від дружини Сарп, він зробив своєю наложницею служницю Агар, яка породила їйому сина Ізмаїла. Згодом Агар і Ізмаїл через ревності Сарп були вигнані з дому Авраама.

До Якова вечірньої пори ввійшли в памет, як жони, дві сестри.— Іаків був одруженій з сестрами Лією і Ревеккою, що дали життя 12 синам — родоначальникам «дванадцяти колін» Ізраїлевих.

Старий Вооз на ложе престаре стареньку Руфопіє слія жив на березі.— Вооз, за біблійними легендами,— заможний віфліемлянин, одружився з бідною вдовою Руф'ю. Проте слова Вольтера про «bonne et vieille Ruth», «добру та стару Руф», розбігаються з характеристикою старозавітного оповідания, весь зміст якого полягає в тому, що Руф була молода і гарна, але чеснотливо з'єднала свою долю з благочестивим старцем Воозом.

То мало, що Вірсавію прекрасну любив Давид па спаді літ своїх.— За легендами, Вірсавія — дружина одного з воспачальників царя Давида, який запалає до неї пристрасню і послав її чоловіка на передові позиції, де той і був убитий, а Вірсавія стала Давидові коханкою, а згодом і дружиною, що народила їйому Соломона.

О небо, хто це? Чи з Зефіром Флора? Чи це Псіхея та пустун Ерот? — Псіхея, за грецькою міфологією, — уособлення людської душі. Кохання Псіхеї та Ерота (Амур) стало для Апулея сюжетом для казки, включеної в його роман «Золотий осел». В російській літературі ця казка була перероблена І. Богдановичем на поему «Душенька».

До приміток Вольтера

Гораций Флакк (Q. Horatius Flaccus, 65—8 до н. е.) — славетний римський поет, автор од, сатир і послань, що викликали численні наслідування у світовій літературі. Одне з його послань «Про поетичне мистецтво» (*De arte poetica*) використав Буало у творі «L'art poétique», встановивши правила поетики, чим відіграв виняткову роль у класичній літературі Франції. Вольтер, очевидно, має на увазі стор. 196—201 «De arte poetica».

Високість (Altesse) — згодом, починаючи з Людовіка XI (1421—1483), французькі королі титулувалися «величністю» (Majesté).

Капуцини (Capucini ordinis fratrum minorum) — ченці ордену, заснованого в 1525 р., що вимагав від послушників перебування в убоцтві; вони носили власяницю з капюшоном (чим можна пояснити називу).

Нікомед III — цар Віфанії, царював з 90 до 75 р. до н. е., спільник Риму. Після його смерті Віфанія була приєднана до Риму.

Светоній (Svetonius Tranquillus) — римський письменник (блізько 75—160). Головний його твір «Опис життя дванадцяти цезарів».

Гефестіон — соратник і улюблений Олександра Македонського, який після смерті Гефестіона препіддав його до півбогів.

Адріан (Публій-Елій, 76—138) — римський імператор, який протегував мистецтву, поезії і філософії.

Антіної — прекрасний юнак, улюблепець і близька до Адріана особа.

Пантеон — у стародавні часи — храм, присвячений усім богам. Адріан реставрував римський Пантеон; пізніше, в XVII ст., будівлю перетворили на церкву; в основному вона збереглася до наших днів.

В латинських цитатах 7 та 8 прим. Вольтер каже про статеві збочення Цезаря, Олександра і Адріана.

До пісні тринадцятій

Сеньйорство у Феррарі звеселяв.— Йдеться про Людовіко Аріосто (1474—1533), який був двірським поетом Феррарського герцога Альфонса д'Есте. Славетна його поема «Шалений Роланд» починається терцинами на честь герцогського роду.

Привидівся йому король Франциск.— Франциск I (1494—1547) — французький король з 1515 р., у бою при Павії (1525) зазнав поразки і був узятий в полон іспанським військом. Французька традиція зробила Франціска королем-рицарем і вклала в його уста слова, пібто сказані ним під час полонення: «Все втрачено, крім честі».

І Карл устав перед очима П'ятий.— Карл V (1500—1558), з 1516 р. король Іспанії, а з 1519 р. — пімецький імператор. У 1556 р. відмовився від імператорської корони на користь брата, а від іспанської корони на користь сина.

І Генріхові Другому дає... — Генріх II — французький король з 1547 до 1559 р.

Дев'ятий Карл. — Карл IX (1550—1574) — французький король з 1564 р.

Ти, Павле Третій, ти, Десятий Леве. — Лев X — римський папа з 1513 до 1521 р. Павло III — римський папа з 1543 до 1549 р.

Лиш беарнець, рицар мій сталевий. — Генріх IV (1553—1610) — перший французький король з роду Бурбонів; його предки були можновладними сеньйорами Беарна (на півдні Франції); за Генріха III очолював протестантську партію в її боротьбі за католицькою лігою. Після смерті Генріха III був оголошений за

короля Франції, але Париж, що перебував у руках ліги, відмовився його визнати. Боротьба припинилася тільки після того, як Генріх прийняв католицизм у 1593 р. Вольтер присвятів Генріхові IV свою епічну поему, перше видання якої вийшло в 1723 р. під назвою «Ліга, або Генріх Великий». В наступних виданнях поема дісталася назву «Генріада». В цій поемі Вольтер в образі Генріха IV втілив свій ідеал освіченого монарха — мудрого політика, що турбується про своїх підданців і терпимо ставиться до інакодумачих.

Людовіка великого пора.— Людовік XIV (1638—1715), позваний «великим», — французький король з 1643 р.; при ньому політика абсолютизму досягла апогею. Розкіш двору «Короля-Сонця», як іменували його придворні кола, була політичною демонстрацією величі і іспохитності королівської влади. Вольтер написав похвальну історію царювання Людовіка XIV (*«Siècle de Louis XIV»*, 1751 р.).

Монтеспан, погордливу на вдачу.— Монтеспан (Montespan, marquise de, 1641—1707).

Регентства йде доба благословенна.— Регентство — епоха урядування герцога Орлеанського (1715—1723) під час малоліття Людовіка XV, позначена випятковою розбещеністю аристократії.

Прекрасна Дафно — патяк па дочку герцога Орлеанського, герцогиню де Беррі (Berry Marie-Louise-Elisabeth duchesse de, 1695—1719), яку підоєрювали в любовному зв'язку з батьком.

До приміток Вольтера

Одинадцять тисяч дів, убитих у Кельні разом зі св. Урсулою під час навали гуннів. Їх мощі в середні віки притягали багато прочан.

Іаків обдурив Ісава, старшого свого брата, відавши себе за нього перед сліпим батьком Ісааком і діставши благословення на першенство.

Анна де Пісселе (Pissele Anne de, 1508—1576) — коханка Франціска I; мала величезний вплив на короля. Йї приписували розголос державної таємниці, що потяг за собою воєнні та дипломатичні невдачі Франції.

Діана де Пуатьє (Diane de Poitiers, 1499—1566) — коханка французького короля Генріха II, підкорила своєму впливові недолугого монарха.

Папа Олександр VI Борджя (1431—1503). — Скандална хроніка його родинного життя дісталася широкий розголос, зокрема зв'язок з дочкою-красунею Лукрецією. Наведена Вольтером латинська цитата становить останній рядок відомої в свій час епіграми на Лукрецію Борджа:

Sic jacet in tumulo Lucretia nomine, sed re
Thais, Alexandri filia, sponsa, nurus.

(«Тут у могилі лежить та, що називалася Лукрецією, але жила як Таїс, Олександрова дочка, дружина, ісвістка»).

Лукреція — римлянка, що славилася чеснотливістю.

Габріель д'Естре (D'Estrées Gabrielle, 1565—1599) — коханка Генріха IV.

Марія Манчині (Mancini Maria, 1639—1714) — коханка Людовіка XIV перед його одруженням з Марією-Терезією. Була видана заміж за конетабля Неаполя, принца Колонна. Розлучившись з чоловіком, робила марні спроби домогтися відновлення своїх стосунків з королем.

До пісні чотирнадцятої

Був згоден мудрий Епікур благати.— Епікур — грецький філософ (341—270 до н. е.), який павчав, що людська поведінка зумовлена прагненням до насолоди.

...Які колись Діана явила Актеонові в гаю.— Актеон — за стародавньою міфологією, мисливець, син бога Арістей, підгледів одного разу, як купалась богиня місяця і полювання Діана (Артеміда), за що вона покарала його, перетворивши на оленя, який був розтерзаний власними собаками, що не відзначали господаря.

До приміток Вольтера

Лукрецій — відомий римський поет I ст. н. е., написав філософську поему в 6 книгах «Про природу речей» (De rerum natuра), де він у віршах викладає матеріалістичне вчення філософа Епікура.

Вакх — бог вина і веселощів, син Зевса і Семелі. Його змальовували у вигляді юнака з вінком і пов'язкою на голові та з тірсом (жезлом) у руці.

Персей — герой грецької міфології, син Зевса і Данай. Зевс пройшов до Данай у вигляді золотого дощу, незважаючи на ряд заходів, ужитих батьком Данай.

Ромул — за стародавніми переказами, був одним з близнят — синів Марса і дочки царя Альби — Рей Сільвії; разом з своїм братом Ремом заснував Рим і був його першим царем.

Вільгельм Завойовник (1027—1087) — позашлюбний син нормандського герцога Роберта II Диявола. Після смерті англійського короля Едуарда заявив свої претензії на престол і став королем Англії (1066), користуючись допомогою папи Олександра II та численного війська, що зібралося під його прапори.

Лорд Ч...д — Честерфілд (Philip Dormer Stanhope of Chesterfield, 1694—1773) — англійський державний діяч, що листувався з Вольтером і Монтеск'є. Відомі його «Листи до сина».

Маються на увазі рядки 422—456 пісні IV, рядки 1—327 пісні XXI «Іліади».

До пісні п'ятнадцятої

Погляньте на героїв з Альбіона і на бійців нащадка Клодіона! — Клодіон — французький король V століття.

Де бігла Аталанта.— Аталанта (грецька міф.) — казкова дівчина, що швидко бігала; для того, щоб наздогнати її, Гіппомен удався до хитроців, розкидавши на лузі, де вона мала бігти, золоті яблука.

Так в опері поета-кардинала. — Оперний театр, що містився у палаці Пале-Рояль, збудованому кардиналом Рішельє. Поет-кардинал Рішельє написав кілька посередніх п'ес.

Дід короля, що люблять, бо жаліють. — Людовік XV (1710—1774), французький король з 1715 р., правнук Людовіка XIV. Вольтер натякає, з одного боку, на прізвисько «улюблений» (*bienaimé*), яке дав двір Людовікові після його тяжкої хвороби в 1744 р. і, з другого боку, на жагу чистоти, яку викликала, особливо в другій половині царювання, його реакційна політика, що робила зовсім непокарною сваволю чиновництва і віддавала урядування фаворитам та фавориткам. Ця ненависть у 1757 р., через два роки після виходу першого видання «Діви», виявилася, між іншим, у замаху Дем'єна на життя короля. Фраза про любов і ненависть до володаря характерна і для загального світогляду Вольтера. Пор.: «Брут», дія I, сцена 2:

Loïc des cris de ce peuple indocile et barbare... Aveugle dans sa haine, aveugle en son amour, qui menace et qui craint, régne et sert en un jour.

(«Далі від криків цього дикого і неслухняного народу... Сліпого в ненависті і сліпого в любові, який загрожує і боїться, царює і служить»).

До приміток Вольтера

Pierre Ponce.— Ponce — пемза.

Архієпископ Турпін (пом. близько 800). — Архієпископ міста Реймса, опоетизований старофранцузьким епосом («Пісня про Ролана») і лицарськими романами як учасник подвигів французького короля та імператора Західної імперії — Карла Великого.

Стентор — віступ богів:

I до аргівців прийшла й заволала так Гера велика
В образі Стентора, сильного, мідноголосого мука,
Що голосив так, іспачебто інших півсотні сукупно.
(«Іліада», V пісня).

До пісні шістнадцятої

Хай скомпопують оду піндариччу. — Піндар — грецький лірник (бл. 522 — бл. 442 до н. е.), автор численних віршів. Збереглися його урочисті оди, гімпи, написані грецькими діалектами. Його метрика відзначалася великою вишуканістю.

Dвoх agnus'iv. — Agnus — дощечка з тіста або воску з образом ягнятка (лат. agnus), символа Христа.

До приміток Вольтера

Літературний засіб — посилення на автора, що жив за довгий час перед написанням твору, — його часто застосовував Вольтер, щоб уникнути можливих переслідувань.

Св. Фортунат (Venantius Henorius Clementianus Fortunatus) жив у VI ст.; написав церковні гімни, релігійні та світські вірші. Справжнім автором «Pange lingua» є Мамерт (Mamert Claudio, пом. близько 1474).

Проспер Аквітанський (400—463) — написав поему «Про позбавлених благодаті» (*De ingratis*).

Св. Григорій Турський (540—594). — Назва його твору — «*Historia francorum*» («Історія франків»).

Св. Бернард Клервоський (Bernhard de Clairvaux, 1091—1153) — був настоятелем монастиря в Клерво, мав винятковий вплив як серед духівництва, навіть у Римі, так і серед представників світської влади; його проповіді сприяли так званому хрестовому походові 1146 р.

Абеляр (Abélard, 1079—1142) — один з богословів і діалектиків Паризького Університету. Релігійне вчення Абеляра про підлягання вірю вільному мисленню створило йому багато супротивників; очолені Бернардом, вони домоглися його засудження.

А в густині Кентерберійській — пом. близько 610 р Еглон — цар моавітян, Ааг — цар амалікітян (Біблія).

Ахав — ізраїльський цар, зазнавав нападів від пророків за введення іноплемінного культу Баала.

Цариця Аталія (Гоффолія) — дочка Ахава, дружина царя юдейського Йорама; після смерті чоловіка і сина домоглась престолу, знищивши всіх нащадків — чоловіків Давидового роду, крім свого внука Йоаса; Йоас за допомогою первосвященика Йоада зійшов на престол, убивши Аталію; під впливом Йоада Йоас знищив культ Баала, але після смерті первосвященика відродив поклоніння Баалові знову; після 40 років царювання був убитий своїми при дворними (пор. трагедію Расіна «Аталія» — «Athalie»); у французькому тексті (*Si méchamment mise à mort par Joad*) майже дослівно повторюються останні вірші епіграми Расіна «Sur la «Judith de Boyer», що кажуть: «Я плачу за бідним Олоферном якого так злісно стратила Юдіта». Буайє (Boyer Claude, 1618—1698) — абат і поет, падзвичайно плодючий і бездарний. Його ім'я збереглося завдяки епіграмам Буало та Расіна.

Левіафап — міфічна тварина, яка часто була символічним образом єгипетського, аксирійського і вавилонського царств.

До пісні сімнадцятої

Очам Дідони додала тепла. — Дідона — дійова особа з «Енеїди» Вергілія, карфагенська цариця, в якої Еней знайшов притулок і якій він розповів про загибель Трої.

До приміток Вольтера

Скудері (Scudéri George de, 1601—1667) — поет, паписав багато трагедій, трагікомедій в піднесеному, пишномовному стилі, що відповідав вимогам папівної на той час в аристократичних салонах преціозної літератури. В епічній поемі «Аларіх» описано завоювання Риму вестготами.

Лемуан (Lemoynе, 1602—1671) — богослов і посередній поет, у 1653 р. надрукував епічну поему у 18 піснях «Святий Людовік» (Saint Louis), пройняту духом католицького благочестя.

До пісні вісімнадцятої

Позбавив батько прав його спадкових.—Договір у Труа був складений у 1420 р. ще за життя Карла VI Божевільного.

Несміло ще Тіфона від дружини.—Тіфон був одружений з Авророю, яка домоглася у Зевса для цього безсмертя, забувши попросити про збереження молодості. Коли Тіфон постарів, Аврора перетворила його на лебедя.

Та Жапна бачить...—Епізод зустрічі з розбійниками єюжним розробленням можна зіставити з розділом ХХІІ першої частини «Дон-Кіхота» Сервантеса — «Про те, як Дон-Кіхот визволив багатьох нещасних, яких силоміць вели туди, куди їм зовсім не хотілося йти».

На спині в Амфітріти вслухувати.—Амфітріта — цариця океану. Вольтер дав поетичну підміну визначення кари — каторжні роботи, галери.

До приміток Вольтера

Ця пісня була видана вперше разом з оповіданням Гійома Ваде (Guillaume Vadé) під назвою «Уривок з епічної поеми твору Жерома Карса, згаданий в його паперах після смерті названого Жерома». Автор умістив її в нових виданнях «Діви» з деякими змінами. Гійом Ваде — псевдонім Вольтера.

Іоанн Бургундський Безстрашний (1371—1419) — син Філіппа Бургундського Сміливого, регента Франції при душевнохворому Карлові VI; продовживав ворожину свого батька з братом короля, Людовіком Орлеанським, вбивши його в Парижі в 1407 р. Це викликало війну, що закінчилася миром 1419 р. Під час побачення з дофіном (Карлом VII) Іоанн був убитий на мосту Монтеро придворним дофіна. Син Іоанна, Філіпп Добрий, приєднався до англійців і разом з пими вступив до Парижа.

Демаре (Desmaret Jean, 1383) — генеральний адвокат пірського парламенту. Вольтер, очевидно, помилувся, називаючи Демаре генеральним адвокатом епохи Карла VII.

Ізабелла Баварська (Isabeau) — 1371—1435.

Фрелон — насправді Фрерон (Freron Elie—Catherine, 1719—1776) — вихованець езуїтів, запеклій супротивник філософії XVIII ст.; був співробітником і видавцем журналів: «Листи про деякі сучасні твори» (Lettres sur quelques écrits) та «Літературний щорічник» (L'année Littéraire). Коjkне новаторство зустрічало з його боку різку відсіч, що спричинило, з другого боку, виступ проти цього Вольтера і його прибічників. Цілком очевидно, що Вольтер, наводячи відомості про життя і діяльність Фрелона, ніби запозичені з хроніки Фруассара, насправді говорить про Фрерона (Фрелон — frelon, у перекладі «шершень», «трутень» — літературний злодій). У комедії «Шотландка» (L'écosaise) Фрерона змальовано під ім'ям журналіста Френартона. В сатирі «Бідний диявол» (Le pauvre diable) Вольтер ще раз змальовує Фрерона, кажучи про цього так: «Я наблизився до людини з тупим обличчям, що його перо скуховарило йому добробут. Великий пірат геліконських калюж, вигнаний Лойолою за витівки; земляний черв'як, пароджений із задниці де Фонтена, безперечно гідний свого походження; ляклівий Зоїл, колись огидний розпус-

пик — ця тварина має ім'я Жана Фрерона». Характерна строфа приспівувана Вольтерові:

L'autre jour au fond d'un vallon
Un serpent mordit Jean Fréron.
Que pensez vous qu'il arriva?
Ce fut le serpent qui creva.

(«Не так давно в одній долині змія ужалила Фреропа, і то ж, ви думаете, трапилось? — Здохла змія»).

Фруаскар (Froissart Jean, 1330—1410) — живучи при дворі Франції, Англії, Шотландії та Фландрії, написав хроніку двірського життя цих держав у період з 1326 до 1410 р. («Chronique de France, d'Angleterre, d'Ecosse et d'Espagne»).

Гайон (Guyon Claude-Marie, 1699—1771) — історик; спочатку був езуїтом, згодом співробітничав з Дефоютепом; відомий своїми памфлетами проти філософів і, зокрема, проти Вольтера.

Шоме (Chameaux Abraham Joseph, близько 1730—1790) — критик, що нападав на прибічників філософії XVIII ст. У відповідь йому вийшов ряд памфлетів. Шоме був показаний в сатирі «Бідпій диявол», попереду якої йде лист від імені Катерини Ваде, родички номерного Гільома Ваде. Цей лист закінчується іронічним побажанням: «Творіть і далі славу вашого часу так, як і всі персонажі у книзі, яку вам посплашуть». Вольтер змалював Шоме донощником, шпигуном, скандалістом, вважаючи, що «maitre Abraham» та його підлі друзі — пайогидніша порода людей.

Сабат'є (Sabatier Antoine, 1742–1817) — французький письменник, що належав до літературних ворогів Вольтера, написав памфлет «Філософський образ розуму п. Вольтера» (Le tableau philosophique de l'esprit de m. de Voltaire).

Брізé, цебтó Грізель (Grisel Joseph, 1703—1787) — богословський письменник, ревнитель католицтва.

Ля Бомель (*La Beaumelle Laurent Angliviel de*, 1726–1773) — французький письменник і професор французької літератури в Копенгагені. Його спроби зблізитися з Вольтером не увінчалися успіхом, і особиста сварка перетворилася на літературну ворожинчу. Вже у своїх коментарях до «Століття Людовіка XIV» Вольтера Ля Бомель виявив себе небезстороннім пасквілянтом, але певависть його до Вольтера досягла апогею в комента́ріях до «Генріади».

Латипська фраза в перекладі: «Треба, щоб лиходії були відомі»

Еней — за грецькою міфологією, один з учасників Троянської війни. Після поразки Трої на протязі семи років мандріував морем поки не висадився в Італії. Його пригоди стали Вергілію сюжетом для епічної поеми «Енеїда».

Борей — північний вітер. За легендами, був сином Астрея і Еос (зоряного неба і світанку).

До пісні дев'ятнадцятої

До ариміток Вольтера

У III пісні «Іліади» з Менеласм б'ється Паріс, що вкрав Елецу, а не Гектор, брат Париса.

Белліні (Bellini Gentile, 1421–1501) — венеціанський живописець.

Джордано Бруно (Bruno Giordano, 1550—1600) — італійський філософ, пантеїст; скритикував учепня Арістотеля, був прибічником геліоцентричної теорії Коперніка, спалений інквізицією як єретик.

Вольтер підкреслює пародійний характер кінцівки романічної історії Доротеї і Ля Тріумуля.

До пісні дводцятоЯ

Візьмім до прикладу хоч би Адама, згадаймо:
вєтхий Лот, сліпий Самсон, святий Давид і мудрий Соломон...— За біблійними легендами, Адам — прабатько людства — був вигнаний з раю за те, що, за порадою своєї дружини Єви, яку спокусив диявол в образі змія, ів плоди забороненого дерева пізнання добра і зла. Лот ледве уник небесної карі, а його дружина була перетворена на соляний стовп. Самсон був осліплений філістимлянами.

Його частину більшу для Пандори.— Пандора, за грецькими легендами,— перша жінка, створена Гефестом (Вулканом) на кару людям за вкрадений Прометеєм вогонь; їй Зевс дав скриню з усіма нещастями; цікавлячись, Пандора підняла віко, випустивши всі нещастя і лишивши в скрині тільки надію.

До приміток Вольтера

Ларшер (Larcher P. H., 1726—1812) — учений, який працював над питаннями грецької літератури, уславився перекладами та науковими коментарями до Геродота. Він написав «Додаток до філософії історії» (*Supplément à la philosophie de l'histoire*), де виправив помилки, припущені Вольтером в його «Філософії історії» (*Philosophie de l'histoire*), що спричинилося до неагоди між ними.

Геродот (блізько 485—425 до н. е.) — грецький історик; залишив двотомну працю, в якій торкався не тільки історії, але й дав ряд географічних, природничо-історичних та етнографічних відомостей про Персію, Єгипет, Ассирію, Вавілонію, Скіфію та ін. Половину його праці становив опис греко-перських воєн.

Астарот (Астарта) — богиня неба і зір у фінікіян, ассиріян та інших семітських племен; згодом її ім'я стало загальним іменем усіх язичеських богинь.

О х в і с т я (Rump-parliament) — так називався англійський парламент після вигання на вимогу індепендентів у 1648 р. прибічників конституційної монархії та єдності церкви — пресвітеріанців.

Карл I Стюарт (1600—1649) — король англійський, прибічник абсолютизму та єдності церкви, викликав своїми утисками реформістського духовництва, незаконними податками і здирством обурення народу і парламенту. Після дев'ятирічної війни з парламентом його судили і стратили.

Бернар (Bernard Pierre-Joseph, 1710—1775) — його «Мистецтво кохання» було надруковане в 1775 р. Вольтер, характеризуючи його творчість, називав його «Бернар люб'язний» (*Gentil Bernard*), присвятивши йому два вірші: «Три Бернари» (*Les trois Bernards*) та «Запрошення Бернара» (*Invitation au même*).

Сілен (грецька міф.) — фракійський цар, який виховав Вакха і навчив його робити вино; був захисником джерел і генієм плодючості; мав дар пророкування, тому серед його атрибутів був атрибут осла — символ пророцького дару.

Бідпай — ім'я автора збірника старовинних індуських оповідань і байок, що частково збереглися в арабських і сірійських текстах.

Локман — міфічний арабський мудрець, якому приписують багато афоризмів, байок, віршів та приказок.

Езоп — легендарний грекький байкар. Приписувані Езопові байки не раз використовувалися пізнішими постами.

Св. Рож — святий католицької церкви, жив у XIV ст., присвятив себе доглядові за хворими на чуму. Його вважають захисником тварин.

Св. Апостол Філіпп (251—356) — пішовши в пустиню, притяг до себе багато учнів, які селилися навколо нього і яким він проповідував молитву і працю. Це вважали початком чернецтва.

Леда (грекька міф.) — кохана Зевса, що набув образу лебедя. Мала від нього двоє дітей — Поллукса та Елену, що вилупилися з яєць; за іншими варіантами, мала від Зевса дітей — Поллукса і Елену, а від свого чоловіка — Кастора і Клітемnestру.

Мінос — цар острова Криту; бог моря Посейдон-Нептун надіслав Міносові для ствердження його прав на царський престол бика, щоб він приніс йому в жертву, але Мінос приніс у жертву іншу тварину. На кару йому Посейдон навіяв дружині Міноса Пасіфаї пристрасть до цього бика. Вольтер відходить від міфу, говорячи про Пасіфай як про дочку Міноса.

Філіра — дочка Океана; була перетворена богами на липу після прикорсті, пов'язаної з народженням потвори Хіона (Філіра у перекладі означає — «липа»).

До пісні двадцять першої

Беллонна — богиня війни, за деякими міфами — дружина Марса, за іншими — сестра.

Замішенні Зоїл, Фрерон, Терсіт — Терсіт, за «Іліадою», — один з учасників Троянської війни, змальований як потвора і боягуз... Зоїл — грекький письменник IV ст. до н. е., який уславився своєю несправедливою причіпллюю критикою Гомера; його ім'я стало загальним.

Так Марса і прекрасну Афродіту колись піймали Сонце та Вулкан. — Вулкан — бог огню, був кривий і потворний. Його дружина — красуня Афродіта. Щоб помститися за те, що вона часто зраджувала, Вулкан вакрив сіткою Афродіту разом з її коханцем Марсом, і в такому вигляді вони з'явились перед богами.

До приміток Вольтера

Заповіт кардинала Альбероні — написаний не Мобером, а Дюре де Морсан. Мобер зробив у п'ому тільки деякі по правки і видав.

Альбероні (Alberoni Giulio, 1664—1752) — дипломат і політичний діяч, зробив зачарочливу кар'єру: син винороба, він став першим міністром іспанського короля Філіппа V.

Папі Оду — очевидно, папі де ля Форс (De la Charlotte-Rose, 1650—1724) — відома аристократка, онука маршала Франції герцога де ля Форс, яка уславилася своїми любовними приголомами.

Барон (Baron Michel, 1653—1729) — видатний актор з дуже широким сценічним діапазоном, який виконував з однаковим успіхом як комічні, так і трагічні ролі. Був другом Мольєра і грав у його трупі. Зв'язок Барона з паші де ля Форс свого часу наробив багато галасу.

У Сіто і Клерво були монастирі ордену бенедиктинців. Ченці цього ордену робили вино.

Одною з визначних пам'яток Гейдельберга є льох, в якому була бочка, що вміщувала 140 тисяч літрів.

ПРИМІТКИ

До дев'ятого тому Зібрання творів М. Т. Рильського у двадцяти томах увійшли поетичні переклади французьких класицистів XVII—XVIII ст., зокрема трагедія Корпеля «Сід», комедія Мольєра «Мізантроп», трагедія Расіна «Федра», посми Буало «Мистецтво поетичне» і Вольтера «Орлеанська діва», які подаються за останнім (іноді єдиним) прижиттевим виданням.

ПЕРЕКЛАДИ З ФРАНЦУЗЬКОЇ ПОЕЗІЇ І ДРАМАТУРГІЇ XVII—XVIII ст.

Корнель

СІД
LE SID

Трагедія французького драматурга П'єра Корнеля (1606—1684) написана 1636 р. Це по суті переробка, а місцями переклад іспанської комедії Гільена де Кастро «Молодість Сіда» (початок XVII ст.), що в свою чергу була драматизацією так званих народних романів про боротьбу іспанського національного героя з маврами. Сід як особа історична і Сід як герой пародійних романів дуже відрізняється від сценічного його образу в п'есі Корнеля. Тут він виступає як втілення почуття морального обов'язку, як постать, паділена глибоким психологізмом.

Український переклад М. Рильського подається за виданням: Французькі класики XVII століття. Буало. Корпель. Мольєр. Расін. Х.—К., 1931.

Мольєр

МІЗАНТРОП
LE MISANTHROPE

Віршована п'еса французького комедіографа Мольєра — Жан-Батіста Поклена (1622—1673), написана в 1666 р., палежить до групи так званої комедії характерів. Твір стосується сучасної письменників дійсності: у ньому в сатиричному плані показано аморальщість, дріб'язковість та улесливість столичного дворянства,

продажність суду, а також штучний пафос багатьох літературних творів того часу.

Як художній твір п'еса позбавлена жвавості дії і суто комічного елемента, властивого іншим творам Мольєра, і більше розріхнована на читання, ніж на сценічне втілення.

Образ Мізантропа — нечесніка продажного суспільства, ви-кривача неправди, має і певні літературні джерела. Зокрема сувора критика Альсеста з приводу Оронтового сонета пагадує поему французького класициста Буало «Мистецтво поетичне», в якій він говорить про щиру й серйозну критику. Це дає підставу гадати, що прототипом для образу Альсеста був до певної міри сам Буало.

Крім того, п'еса «Мізантроп» проїнита лірізмом і філософічністю, а в образі головного героя — Альсеста відбилася життєва трагедія самого автора.

Перша публікація «Мізантропа» в українському перекладі була здійснена М. Рильським у книзі: Французькі класики XVII століття. Буало. Корнель. Мольєр. Расін. Х.—К., 1931.

Подастися за виданням: Мольєр. Комедії. К., 1958.

Між виданням 1931 і 1958 рр. існують різночитання лексичного і стилістичного характеру. Подаємо найістотніші з них:

Скрізь слово *акт* замінено словом *дія*, *сцена* — словом *ява*.

С. 81. Слово *одноважець* замінено на *суперник*.

С. 83. Слово *залатвити* замінено на *улаштувати*.

С. 88. Рядок: *A я — по-своєму гадати маю право...* замінено.

A я скажу, проте: сонет мій хоч куди.

С. 89. *Вам у сонетові...* замінено: *У віршуванні вам...*

С. 91. Слово *адораторів* замінено на *поклонників*; слово *коронка* замінено словом *мереживо*; слово *бинда* — словом *стъожка*.

С. 111. Рядок: *Про цноти сказано було чимало там...* замінено: *Чеснотам віддана була увага там...*

С. 113. Слово *злюблених* замінено словом *закоханих*.

С. 119. Рядок: *Доріг найкраще нам собі обрати шлях...* замінено: *Найкраще простий нам собі обрати шлях...*

С. 129. Слови: *Та що лучилося...* замінено *Та що ж бо сталося...* ...Що в «Школі для мужів» памалював Мольєр... — Йдеться про одноіменну комедію Мольєра.

Текст цитованого Оронтом сонета насправді належить французькому письменнику Ісааку Бансераду (1612—1691).

Rasīn

ФЕДРА LE PHÉDRE

Трагедія «Федра» французького драматурга Жана Расіна (1639—1699) написана 1677 р. і належить до найкращих в художньому відношенні і найбільш популярних і досі у французькому театрі п'сс. Вона є переробкою трагедії видатного давньогрецького драматурга Евріпіда (бл. 480—406 до н. е.) «Іполіт». Античний сюжет — це лише привід, алегоричні шати для розкриття трагедії чисто людських почуттів; перед нами не стільки давні Афіни, скільки Версаль з його придворним життям, галантпою мовою, риторичною піднесеністю і куртуазними умовностями.

Український переклад М. Рильського подається за виданням: Французькі класики XVII століття. Буало. Корнель. Расін. Х.—К., 1931.

...в Еліді побував, не поминув Тенару....— Називаються крайні географічні межі Стародавньої Греції.

...Оділав море те, де смерть прийшла Ікару....— За античними легендами, Ікар разом зі своїм батьком Дедалом злетів у повітря на штучних крилах і пролетів деяку відстань. Та при наближенні до сонця, віск, що тримав крила, розтанув, і Ікар упав у море поблизу берегів Малої Азії.

Я, амазонки син....— Мати Іполита, перша Тесеєва дружина, була амазонкою, родом із Скіфії (тепер цівдена Україна).

Геракл — за античною міфологією, найсильніший з грецьких героїв, син Зевса і смертної жінки, який поборов багато потворів і розбійників. В даному разі йдеться не про Гераклові героїчні вчинки, а про Тесеєві, що їх Іполит дорівнює лише Геракловим. Тесей убив в Елівіні Керкіона, убив Прокруста, який клав своїх гостей на ліжко: кому воно було задовгє, тим одрубував поги, а кому коротке — витягав. Тесей убив також велетня в Епідаврі, а на острові Кріт — потвору Мінатавра (напівлодину-напівбика, що, за легендою, був сином Пасіфаї, дружини крітського царя Міноса, і бика). Мінатавра тримали у лабіринті — великий будівлі з безліччю кімнат і коридорів, звідки піхто не знаходив виходу. Йому цар Мінос віддавав юнаків і дівчат, котрих Афіни посидали як данину. Убивши Мінатавра, Тесей вийшов з лабіринта за допомогою нитки — юному дала її дочка Міноса Аріадна, що закохалася в Тесея. Це була одна з численних жертв Тесся — цього античного доижуана. Звівши її, Тесей потім здобув собі Перібею і покинув теж, викрав Гелену Спартанську — майбутню героїю троянської війни, але її відбили брати, далі викрав амазонку Антіону — Іполитову матір, хитрощами заманив Федру — Аріадну сестру і т. д.

Гіменей — за античною міфологією, син Аполлона, бог шлюбу; «світлий лампаду Гіменею» — одружуватись.

...сім'ї неща спої... — натяк на любов Федріної матері Пасіфаї до бика, на нещасну долю Аріадни і злоочинне кохання самої Федри.

Живи, щоб скитянки суворий син не міг....— Іполитова мати була родом із Скіфії.

О, як карає нас Венерина рука! О, доля матері ганебна і гірка! — натяк на любов Пасіфаї до бика.

Дочку Паллантову.... — рід Палланта ворогував з родом Тесея. Останній убив усіх Паллантових синів, що претендували на Афінське царство. Іполит як син «чужинки» (не греки) не мав права на афінський престол.

Греції — невелике місто у південній Греції, Тесеєва спадщина, що мала лишилася Іполиту.

Пірітой — Тесеїв приятель, з яким вони разом викрали Гелену Спартанську. Коли за жеребкуванням вона дісталася Тесеєві, було вирішено здобути жінку і для Пірітоя. За одними легендами, це була дочка чи дружина якогось епірського царя, за іншими — Персефона, дочка Зевса, володарка «царства мертвих», «царства тіней», відкіля піхто із смертних не повертається.

Ерехтей — легендарний афінський цар.

Парки — міфологічні істоти Згідно античній уяві, одна з них

перерізує нитку людського життя і зображується з пожницями в руці.

Егей — батько Тесея.

Аттика — область стародавньої Греції із столицею в Афінах.

...Не по душі мені Нептунова наука... — Йдеться про звичай давніх греків віддавати в жертву богові моря Посейдону коней. Це викликало протест у Іполита, який захоплювався різними спортивними вправами з кіньми.

...Високу нині властив Палладиому краї... —
Паллада — Афіна.

Хоч кров Зевесова... — За античними легендами, Федрін батько Мінос, цар острова Кріт, був сином Зевса і Европи.

Пітей — дід Тесея.

Гераклові стовпи — гори обабіч Гібралтарської протоки, в уявленні давніх греків — межа відомого їм світу.

...Хто мати Федріна, яка тече в ній кров? —
Федріна мати, за античною легендою, була дочкою сонця.

В самому Тартарі, глибоко під землею, мій батько з урною фатальною своєю нехибний творить суд і всі земні діла сурово зважую... — За античними легендами, цар Мінос, Федрін батько, став після смерті суддею над душами померлих у підземному царстві (Тартарі).

Буало

МИСТЕЦТВО ПОЕТИЧНЕ L'ART POÉTIQUE

Поема французького теоретика класицизму Ніколя Буало-Депрео (1636—1711) написана 1674 р. Це віршований трактат, що належить до видатних пам'яток світової естетичної думки. Він багато в чому випередив свою епоху, а висловлені в ньому гострі спостереження і поетичні афоризми становлять інтерес і для нашого сучасника.

Український переклад М. Рильського витримав кілька видань

Подається за виданням: Французькі класики XVII століття. Буало. Корнель. Мольєр. Расін. Х.—К., 1931.

Малерб Франсуа (1555—1628) — французький поет, попередник Буало в намаганні регламентувати класичну поезію, автор од, стансів та релігійних віршів.

Ракан Оноре (1589—1670) — французький поет, відомий своїми пасторальними поезіями.

Так той, хто віршами всі стіни в кабаре колись убруднював, зійшовши з Фаре... — Йдеться, очевидно, про Сент-Амана (1594—1671), автора бурлескних творів та його приятеля поста Фаре (1596—1646).

Чимало є таких шаленців поміж нами, що в творах ясності цураються і тям... — Випад проти так званих маріштів, поетів витончено-претенціозного напряму.

...Оце фестони вам, а це ось — астрагали. — Цитата з поеми Жоржа Скюдері (1601—1667) «Аларіх».

Барбен — відомий на той час видавець і книгар.

Табарен — італійський актор, викопавець грубих фарсів.

До дев'ятого тому Зібрання творів М. Т. Рильського у двадцяти томах увійшли поетичні переклади французьких класицистів XVII—XVIII ст., зокрема трагедія Корнеля «Сід», комедія Мольєра «Мізантроп», трагедія Расіна «Федра», поеми Буало «Мистецтво поетичне» і Вольтера «Орлеанська діва», які подаються за останнім (іноді єдиним) прижиттєвим виданням.

ПЕРЕКЛАДИ З ФРАНЦУЗЬКОЇ ПОЕЗІЇ І ДРАМАТУРГІЇ XVII—XVIII ст.

Корнель

СІД
LE SID

Трагедія французького драматурга П'єра Корнеля (1606—1684) написана 1636 р. Це по суті переробка, а місцями переклад іспанської комедії Гільена де Кастро «Молодість Сіда» (початок XVII ст.), що в свою чергу була драматизацією так званих народних романів про боротьбу іспанського національного героя з маврами. Сід як особа історична і Сід як герой народних романів дуже відрізняється від сценічного його образу в п'есі Корнеля. Тут він виступає як втілення почуття морального обов'язку, як постать, наділена глибоким психологізмом.

Український переклад М. Рильського подається за виданням: Французькі класики XVII століття. Буало. Корнель. Мольєр. Расін. Х.—К., 1931.

Мольєр

МІЗАНТРОП
LE MISANTROPE

Віршована п'еса французького комедіографа Мольєра — Жана-Батіста Поклена (1622—1673), написана в 1666 р., належить до групи так званої комедії характерів. Твір стосується сучасної цисьменниківі дійсності: у ньому в сатиричному плані показано аморальність, дріб'язковість та улесливість столичного дворянства,

продажність суду, а також штучний пафос багатьох літературних творів того часу.

Як художній твір п'єса позбавлена жвавості дії і сuto комічного елемента, властивого іншим творам Мольєра, і більше розріхована на читання, цік на спснічне втілення.

Образ Мізантропа — венависника продажного суспільства, ви-кривача неправди, має і невні літературні джерела. Зокрема сувора критика Альсеста з приводу Оронтового сонета нагадує поему французького класициста Буало «Мистецтво поетичне», в якій він говорить про щиру й серйозну критику. Це дає підставу гадати, що прототипом для образу Альсеста був до існої міри сам Буало.

Крім того, п'єса «Мізантроп» проініята ліризмом і філософічністю, а в образі головного героя — Альсеста відбилася життєва трагедія самого автора.

Перша публікація «Мізантропа» в українському перекладі була здійснена М. Рильським у книзі: Французькі класики XVII століття. Буало. Корнель. Мольєр. Расін. Х.—К., 1931.

Подається за виданням: Мольєр. Комедії. К., 1958.

Між виданням 1931 і 1958 рр. існують різночitання лексичного і стилістичного характеру. Подаємо найістотніші з них:

Скрізь слово *акт* замінено словом *дія*, *сцена* — словом *ява*

С. 81. Слово *одноважець* замінено на *суперник*.

С. 83. Слово *залатвати* замінено на *улаштувати*.

С. 88. Рядок: *A я — по-своєму гадати маю право...* замінено.

А я скажу, проте: сонет мій хоч куди.

С. 89. *Вам у сонетові...* замінено: *У віршуванні вам...*

С. 91. Слово *адораторів* замінено на *поклонників*; слово *коронка* замінено словом *мереживо*; слово *бінда* — словом *стъожка*.

С. 111. Рядок: *Про цноти сказано було чимало там...* замінено.

Чеснотам віддана була увага там...

С. 113. Слово *залиублених* замінено словом *закоханих*.

С. 119. Рядок: *Доріг найкраще нам собі обрати шлях...* замінено: *Найкраще простий нам собі обрати шлях...*

С. 129. Слови: *Та що лучилося...* замінено *Та що ж бо сталося...*

...Що в «Школі для мужів» памалював Мольєр... — Йдеться про однійменну комедію Мольєра.

Текст цитованого Оронтом сонета насправді належить французькому письменнику Ісааку Бансераду (1612—1691).

Rasín

ФЕДРА LE PHÉDRE

Трагедія «Федра» французького драматурга Жана Расіна (1639—1699) написана 1677 р. і належить до найкращих в художньому відношенні і найбільш популярних і досі у французькому театрі п'єс. Вона є переробкою трагедії видатного давньогрецького драматурга Евріпіда (бл. 480—406 до н. е.) «Іполіт». Античний сюжет — це лише привід, алегоричні шати для розкриття трагедії чисто людських почуттів; перед нами не стільки давні Афіни, скільки Версаль з його придворним життям, галантною мовою, риторичною піднесеністю і куртуазними умовностями.

Український переклад М. Рильського подається за виданням: Французькі класики XVII століття. Буало. Корнель. Мольєр. Расін. Х.—К., 1931.

...в Еліді побував, не поминув Тенару....— Називаються крайні географічні межі Стародавньої Греції.

...Одідав море те, де смортъ прийшла Іка...— За античними легендами, Ікар разом зі своїм батьком Дедалом злетів у повітря на штучних крилах і пролетів деяку відстань. Та при наближенні до сонця, віск, що тримав крила, розтанув, і Ікар упав у море поблизу берегів Малої Азії.

Я, амазонки син...— Мати Іполита, перша Тесеєва дружина, була амазонкою, родом із Скіфії (тепер південна Україна).

Геракл — за античною міфологією, найсильніший з грецьких героїв, син Зевса і смертної жінки, який поборов багато потворів і розбійників. В даному разі йдеться не про Гераклові героїчні вчинки, а про Тесеєві, що їх Іполіт дорівнює лише Геракловим. Тесей убив в Елівіні Керкіона, убив Прокруста, якпій клав своїх гостей на ліжко: кому воно було задовгє, тим одрубував ноги, а кому коротке — витягав. Тесей убив також велетня в Епідаврі, а на острові Кріт — потвору Мінатавра (напівлодину-напівбика, що, за легендою, був сином Пасіфаї, дружини крітського царя Міноса, і бика). Мінатавра тримали у лабіринті — великій будівлі з безліччю кімнат і коридорів, звідки піхто не зпаходив виходу. Йому цар Мінос віддавав юнаків і дівчат, котрих Афіни посидали як данину. Убивши Мінатавра, Тесей вийшов з лабіринта за допомогою нитки — юному дала її дочка Міноса Аriadна, що закохалася в Тесея. Це була одна з численних жертв Тесея — цього античного доижуана. Звівши її, Тесей потім здобув собі Перібею і покинув теж, викрав Гелену Спартанську — майбутню геройню троянської війни, але її відбили брати, далі викрав амазонку Автіону — Іполитову матір, хитрощами заманив Федру — Аriadну сестру і т. д.

Гіменей — за античною міфологією, син Аполлона, бог шлюбу; «світили лампаду Гіменею» — одружуватись.

...сім'ї неща си ої...— натяк на любов Федриної матері Пасіфаї до бика, на пещасну долю Аriadни і злочинне кохання самої Федри.

Живи, щоб скитянки суворий син не міг!— Іполитова мати була родом із Скіфії.

О, як карає нас Венерина рука! О, доля матері ганебна і гірка! — натяк на любов Пасіфаї до бика.

Дочку Паллантову...— рід Палланта ворогував з родом Тесея. Останній убив усіх Паллантових синів, що претендували на Афінське царство. Іполіт як син «чужинки» (не греки) не мав права на афінський престол.

Греєні — невелике місто у південній Греції, Тесеєва спадщина, що мала лишилася Іполиту.

Пірітой — Тесеїв приятель, з яким вони разом викрали Гелену Спартанську. Коли за жеребкуванням вона дісталася Тесеєві, було вирішено здобути жінку і для Пірітоя. За одними легендами, це була дочка чи дружина якогось епірського царя, за іншими — Персефона, дочка Зевса, володарка «царства мертвих», «царства тіней», відкіля ніхто із смертних не повертається.

Ерехтей — легендарний афінський цар.

Парки — міфологічні істоти Згідно античній уяві, одна з них

перерізус питку людського життя і зображується з пожницями в руці.

Егей — батько Тесея.

Аттика — область стародавньої Греції із столицею в Афінах. ...Не по душі мені Нептунова наука... — Йдеться про звичай давніх греків віддавати в жертву богові моря Посейдону коней. Це викликало протест у Іполита, який захоплювався різними спортивними вправами з кіньми.

...Високу нині власті в Палладиному краї... — Паллада — Афіна.

Хоч кров Зевесова... — За античними легендами, Федрін батько Мінос, цар острова Кріт, був сином Зевса і Европи.

Пітей — дід Тесея.

Гераклові стовпи — гори обабіч Гібралтарської протоки, в уявленні давніх греків — межа відомого їм світу.

...Хто маги Федрина, яка тече в ній кров? — Федрина мати, за античною легендою, була дочкою сонця.

В самому Тартарі, глибоко під землею, мій батько з урною фатальною своєю нехибний творить суд і всі земні діла сурово зважує... — За античними легендами, цар Мінос, Федрін батько, став після смерті суддею над душами померлих у підземному царстві (Тартарі).

Буало

МИСТЕЦТВО ПОЕТИЧНЕ L'ART POÉTIQUE

Поема французького теоретика класицизму Ніколя Буало-Депрео (1636—1711) написана 1674 р. Це віршований трактат, що належить до видатних пам'яток світової естетичної думки. Він багато в чому випередив свою епоху, а висловлені в ньому гострі спостереження і поетичні афоризми становлять інтерес і для нашого сучасника.

Український переклад М. Рильського витримав кілька видань

Подається за виданням: Французькі класики XVII століття. Буало. Корнель. Мольєр. Расін. Х.—К., 1931.

Мальерб Франсуа (1555—1628) — французький поет, попередник Буало в намаганні регламентувати класичну поезію, автор од, стансів та релігійних віршів.

Ракан Оноре (1589—1670) — французький поет, відомий своїми пасторальними поезіями.

Так той, хто віршами всі стіни в кабаре колись убруднював, зійшовши з Фаре... — Йдеться, очевидно, про Сент-Амана (1594—1671), автора бурлескних творів та його приятеля поста Фаре (1596—1646).

Чимало є таких шаленців поміж нами, що в творах ясності цураються і тямі... — Випад проти так званих мариністів, поетів витончено-претенціозного напряму.

...Оце фестони вам, а пе ось — астра гали. — Цитата з поеми Жоржа Скюдері (1601—1667) «Аларіх».

Барбен — відомий на той час видавець і книгар.

Табарен — італійський актор, викопавець грубих фарсів.

Д'Асусі Шарль (1604—1679) — французький письменник, автор бурлеских поезій і трактатів.

...І лише провінції ще до смаку Тіфона.— Йдеться про поему Поля Скаррона (1610—1660) «Тіфон, або Гігантоманія», написану в 1644 р.

Маро Клеман (1496—1544) — французький поет доби Відродження.

Pont Neuf (Новий міст, *франц.*) — місце продажу в тогочасному Парижі різних аптечних товарів; для їх рекламиування часто запрошувалися актори фарсу.

Бребеф Жорж (1618—1661) — маловідомий французький поет.

...«В мирущі з мертвими лежали там горою».— Цитата з поеми римського поета Марка Аннєя Лукана (39—65) «Фарсалія» в перекладі Бребефа.

Війон Франсуа (1431—1489) — один з відомих французьких поетів пізнього середньовіччя.

Ронсар П'єр (1524—1585) — видатний поет французького Відродження; в своїй творчості звертався до джерел античного мистецтва.

Депорт Філіп (1546—1606) — французький поет, учень Ронсара.

Берто Жан (1552—1611) — французький поет, учень Ронсара.

Солецізм — синтаксична помилка.

Емфаза — пишномовний зворот.

Лісідаса в П'єро, а Філіс в Туанон — тобто заміна традиційних грецьких імен на французькі народні.

Теокріт (Феокріт) — грецький поет III ст. до н. е., який уславився своїми ідyllіями.

Вергілій Марон Публій (70—19 до н. е.) — римський поет, який наслідував Теокріта в жанрі ідилії.

Флора — за античною міфологією, богиня квітів і садів.

Помона — за античною міфологією, богиня овочів.

...Декілом став Нарцис і Дафна лавром стала... — Міфологічні образи з твору відомого римського поета Публія Овідія Назона (43 до н. е.— 17 н. е.) «Метаморфози».

Тібулл Проперцій (54—19 до н. е.) — автор елегій в античній літературі.

Ахілл — герой античної міфології і багатьох художніх творів у світовій літературі.

...І Шельду під яromo Людовіку дає.— Натяк на перемоги Людовіка XIV на річці Шельді під час війни Франції з Іспанією 1667—1668 рр.

Ірида — ім'я коханої жінки, що є символом покори і відданості.

...«Що ухиляються од смілого цілуника, щоб випити, проте, того п'яногого трунку».— Цитата з твору видатного римського поета Квінта Горация Флакка (65—8 до н. е.) — Ода II, стих 12.

Ліль, Куртре, Доль — бельгійські міста, відібрани військами Людовіка XIV 1667 и 1668 рр. в Іспанії, якій належала теперішня Бельгія.

Мезере (1610—1683) — французький історик.

Гомбо, Мальвіль, Менар — французькі поети першої половини XVIII ст.

Пельтьє Жан (1517—1582) — французький поет.

Серсі — паризький книгар.

Ли в скоки — в оригіналі *turlupins*, тобто в стилі Тюрлюпса, одного з відомих фарсових акторів, який виступав з реклами мою аптечних товарів.

Люцілій (149—103 до н. е.) — відомий римський поет.

Гораций (64—8 до н. е.) — відомий римський поет.

Персій (34—62) — відомий римський поет.

Іовепал (42—125) — відомий римський поет.

Капрея (Каїр) — острів в Неаполітанській затоці, де жив римський імператор Тіберій (14—37), що звелів задушити свого міністра Сеяна.

Мессаліна (I ст. н. е.) — дружина римського імператора Тіберія (14—37), відома своєю розбензієстю.

Реньє Матюрен (1573—1613) — французький поет-сатирик.

Водевілі — за часів Буало сатиричні пісеньки. Пізніше вони вставляються в комедії і дають називу цьому жанру.

...І дні свої скіпчиши на Гревському майдані.— Майдан в Парижі, де страчували злочинців, запідозрених у «гресі».

Ліньєр (1628—1704) — французький поет-сатирик.

Нантей (1630—1678) — відомий гравер.

Едіп, Орест — герой грецьких міфів, що стали основою грецьких трагедій.

Агамемнон — міфологічна постать, герой «Іліади» Гомера і багатьох античних трагедій.

За Піренеями такий собі пійт втискає в день один десятки довгих літ.— Випад проти уславленого іспанського драматурга Лопе де Вега (1562—1635), який не дотримувався класицистичних вимог єдності місця і часу.

Діоніс — грецький бог вина й веселощів. Під час свят на його честь виникли різні форми античної трагедії, стислу історію яких від Теспіса (IV ст. до н. е.) до Софокла (бл. 495—406 до н. е.) далі ї подає Буало.

Тірсіс — традиційний персонаж іділій. «Артамен, або Великий Кір» — відомий у XVII ст. роман Мадлен де Скюдері (1607—1701), де історичний цар Кір під прибранням ім'ям Артамена виступає не стільки як персонаж героїчний, скільки як ідеал куртуазного закоханого.

«Кле лія» — куртуазний роман Мадлен де Скюдері.

Брут (85—42 до н. е.) — політичний діяч, борець за республіку в Римі.

Катон (85—47 до н. е.) — римський політичний діяч, республіканець.

Юба — герой куртуазного роману ля Кальпренеда (1614—1663) «Клеопатра».

Гекуба — дружина троянського царя Пріама, на очах у якої переможці Трої вбили майже всіх її дітей.

Понт Евксінський — грецька назва Чорного моря.

Сім гілок Танаїс вливав на чужині — слова з трагедії римського філософа і письменника Сенеки Луція Аннея (14 до н. е.—65). Танаїс — грецька назва ріки Дону.

Тассо Торквато (1544—1595) — видатний італійський письменник, автор поеми «Звільнений Єрусалим».

Пан — за грецькою міфологією, бог лісів; зображується з флейтою.

Харон — за античною міфологією, перевізник померлих через підземну річку Стікс.

Теміда (Феміда) — за античною міфологією, богиня справедливості; зображується з терезами в руках і зав'язаними очима.

Марс — бог війни, що зображується з луком.

...Ореста, Гектора, Паріса, Одіссея, Гелени красної та мудрого Енея.— Герої античної міфології і античних творів.

Гільдебранд — герой поеми «Карл Мартель, або Вигнання з Франції сарацинів» Кареля де Сент-Гарда (? — бл. 1684 р.).

...Поліпік з його лукавим братом.... — Полівік і Етеокл — сини фівапського царя Едіпа, що загинули у війні, в якій виступали один проти одного.

Хай той безумець вам не буде на зразок... — Мається на увазі французький поет Сент-Аман. Далі йде цитата з його драми «Мойсей врятований».

Мілішій нам пост, нема чою й казати, що пагармонію та на красу багатий... — Йдеться про видатного римського поета Вергілія; далі подаються перші рядки з його поеми «Епідіа».

...І тіпі царствені в Плутонових полях. — У шостій пісні «Енеїда» Вергілія розповідається про подорож Епея до підземного царства, де панує Плутон.

Аріосто Лудовіко (1474—1533) — італійський поет, автор поеми «Несамовитий Роланд».

...З пяв пояса колись тонкого з Афродіти. — Йдеться про спізод з «Іліади» Гомера, де розповідається, як па прохання Гери Афродіта віддав їй свій пояс, що збуджує кохання до того, хто той пояс посити.

Там той пост хвали добився в глядачів... — Славетний давньогрецький комедіограф Арістофан (V ст. до н. е.) висміяв філософа Сократа у своїй комедії «Хмарі».

Мена́др (342—292 до н. е.) — давньогрецький комедіограф.

В мішку, де зважився Скапена він сковати, вже «Мізантропа» нам творця не упізнати. — Йдеться про комедію Мольєра «Вітівки Скапена», де є багато чисто фарсовых моментів, і про злачно більш глибокого та філософічного «Мізантропа».

Мансар (1656—1708) — головний архітектор Людовіка XIV. Його нововведенням в архітектурі була мансарда.

Галіен — мається на увазі Гален (131—201), славетний грецький лікар.

Пеншен, Буайє, Рампаль, Мена́рдье, Суе, Корбен, ля Морльє, Бержера, Моте, Гомбо — французькі поети, сучасники Буало.

...А переплутус Вергілія з Луканом. — Натяк на поверхову критику, яка на одній щабель ставить і Луканову «Фарсалію», і високохудожню Вергіліеву «Енеїду».

...За гріших беручи Родріго та Хімену. — Йдеться про героїв трагедії видатного французького драматурга П'єра Корнеля «Сід».

Дідопа — царина Карфагена, героїня з поеми Вергілія «Енсіда».

Орфей — за грецькою міфологією, музикант, гра якого рухала скелі і приборкувала диких тварин.

Амфіон — за грецькою міфологією, фіванський цар, який звуками своєї ліри примушував каміння самому складатися в мур. Ієсіод — грецький поет VIII—VII ст. до н. е., який патхнено оспівував сільську працю.

Пермес — назва струмка, що брав початок на горі Гелікон.

Кольте — маловідомий французький поет, сучасник Буало.

Бансерад Ісаак (1612—1694) — французький поет, автор популярних свого часу рондо й сонетів.

Сегре Жан Ренйо (1624—1701) — французький поет, автор еклог.

Алкід — Геракл.

Батавія — давня назва столиці Індонезії Джакарти.

Мастріхт — місто в Голландії, яке під час війни 1676 р. між Францією і Іспанією було захоплене військами Людовіка XIV.

Салев, Доль, Безапсон — міста в провінції Франши-Конте, які Людовік XIV приєднав до Франції.

Вольтер

ОРЛЕАНСЬКА ДІВА LA PUCELLE D'ORLÉANS

Поема Вольтера «Орлеанська діва» (1755) в перекладі М. Рильського публікувалася тричі: 1937 р. (Державне літературне видавництво), 1956 р. (Державне видавництво художньої літератури) та 1962 р. як окремий (8-й) том у виданні творів М. Рильського в десяти томах (Державне видавництво художньої літератури). У короткому слові «Від перекладача», яким супроводжувалося перше видання поеми, ідеться про те, що переклад здійснено з 13-го тому повного зібрання творів Вольтера («Oeuvres complètes de M. de Voltaire. Tome treizième. À Basle, chez J. J. Thourncisen, Imprimeur-Libraire, 1791»). «За його текстом,— пише М. Рильський,— я і юшов скрізь, лише в одному місці перенісши варіант в основний текст, як це зробили й перекладачі російського видання 1924 р.» Мова тут іде, мабуть, про перенесення в основний текст другої пісні варіанта з видання «Орлеанської діви» 1756 р. від рядка «Так гарна дівчина, яку природа...» до рядка «А думи — королівські ваги». Кінчається нотатка словами: «Варіантів я не перекладав, бо хоч в між ними й дуже інтересні, а проте сучасному читачеві навряд загалом чи варто в них копатися»*. Звірка французького тексту «Орлеанської діви» з перекладом, зроблена Л. А. Сремесевим, виявила, що ці слова М. Рильського потребують деякого уточнення. Зокрема переклад кінця 15-ої пісні, починаючи від рядка «Подобатись — це дуже певний спосіб», здійснено за французьким виданням «Орлеанської діви» 1756 р., а не 1791 р. Подібну заміну бачимо і в першому повному російському виданні поеми 1924 р.

У виданні 1956 р. нотатка «Від перекладача» переросла вже у вступну статтю, у якій подається стисла характеристика життя

* Рильський М. Орлеанська діва. К., 1937, с. V.

і творчості Вольтера та його поеми «Орлеанська діва». У виданні 1962 р. ця стаття іде як післямова. До речі, видання 1937 р. мало ще передмову С. Мокульського «Вольтер і «Орлеанська діва».

У слові «Від перекладача» М. Рильський відзначав, що поема Вольтера дається «в українському перекладі, де в чім виправлена проти першого видання 1937 року».

Якого ж характеру ці виправлення? Насамперед, слід відзначити, що видання 1962 р. повторювало видання 1956 р. майже без змін. За всіма ознаками виправлення робилися М. Рильським у процесі безпосередньої підготовки поеми до друку, а може, й під час читання верстка. Іх у поемі мало, і якогось принципового значення вони не мають. Значно більше виправлень у виданні 1956 р. Але й тут вони носять характер здебільшого як стилістичне удосконалення тексту. Зокрема М. Рильський знімав архаїзми, домагався більшої благозвучності тексту, уніфікував написання слів згідно нових правописних норм. Крім того, в останніх двох виданнях знято — «Кінець пісні...», що мало місце у виданні 1937 р. В окремих місцях змінена строфічна будова твору, але загальна кількість рядків не змінилась.

Щоб уявити, як працював М. Рильський над підготовкою другого видання «Орлеанської діви», наведемо кілька типових, на нашу думку, прикладів:

Пісня перша.

Видання 1937 р., с. 7.

Умів еси із скрипки витягати...

Видання 1956 р., с. 15; 1962 р., с. 13

Із скрипки вмів своєї витягати...

Видання 1937 р., с. 9.

Мав замок пишний, що хоч би й кому.

Агнеса опинилася в п'юому.

Видання 1956 р., с. 17.

Мав пишний замок, пайрозкішнішу з осель.

У замок той приїхала Сорель.

Видання 1962 р., с. 14.

Мав замок, пайрозкішнішу з осель.

У замок той приїхала Сорель.

Пісня чотирнадцята.

Видання 1937 р., с. 180.

«Так, я байстрюк», — рече йому францууз...

Видання 1956 р., с. 172; 1962 р., с. 202.

«Так, я байстрюк», — на те йому францууз...

Видання 1937 р., с. 181.

Таку подобу можемо ми взяти,

Щоб тес одноборство змалювати.

Видання 1956 р., с. 173; 1962 р., с. 203.

Це порісняння можемо ми взяти,

щоб мужнє одноборство змалювати.

Пісня двадцять перша.

Видання 1937 р., с. 251.

Іх вожаям — Тальботові й Бедфорду...

Видання 1956 р., с. 237; 1962 р., с. 231

Іх ватажкам — Тальботові й Бедфорду...

Видання 1937 р., с. 253.

До серця наші *цей світ* припав...

Видання 1956 р., с. 239; 1962 р., с. 283.

До серця наші *план* *такий* припав...

Все це дає підставу вважати видання «Орлеанської діви» 1962 р. таким, що впражкає останню волю автора перекладу. За ним і подається це впадіння.

В коментарях М. Рильського до тексту поеми та до приміток Вольтера внесено лише позначні уточнення.

З автографів перекладу поеми відомо лише два уривки. Це текст одипадцятої пісні поеми без двох останніх рядків. Мовні особливості автографа в порівнянні з виданням 1937 р. свідчать, що він належить до періоду роботи М. Рильського над першою публікацією перекладу. Автограф зберігається в Київському літературно-меморіальному музеї Максима Рильського. Другий автограф — це вісім коротеп'язих уривків (від одного до п'яти рядків), нових варіантів перекладу окремих місць з різних пісень поеми. Зроблені вони, па нашу думку, під час підготовки до друку видання 1956 р. Автограф цей зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. № 137, № 869).

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Максим Рильський. 1947. Фронтиспіс.	
2. Максим Рильський під час перебування у Франції. 1957	96— 97
3. Максим Рильський з перекладачем Діодором Бобирєм. 1949	96— 97
4. Максим Рильський під час відпочинку. 1938	112—113
5. Обкладинка видання «Французькі класики»	112—113
6. Титульна сторінка видання «Орлеанська діва»	112—113

ЗМІСТ

ПЕРЕКЛАДИ З ФРАНЦУЗЬКОЇ ПОЕЗІЇ І ДРАМАТУРГІЇ XVII—XVIII ст.

Корнель

Сід. <i>Трагедія</i>	7	484

Мольєр

Мізантроп. <i>Комедія</i>	72	484

Расін

Федра. <i>Трагедія на 5 актів</i>	144	485

Буало

Мистецтво поетичне	198	487

Вольтер

Орлеанська діва	224	491

Примітки Вольтера	435	

Коментарі М. Рильського	453	

Примітки	483	

Список ілюстрацій	494	

Академия наук Украинской ССР
Институт литературы им. Т. Г. Шевченко

*

МАКСИМ РЫЛЬСКИЙ

Собрание сочинений в двадцати томах

Художественные произведения

Тома 1—11

ТОМ ДЕВЯТЫЙ
ПОЭТИЧЕСКИЕ ПЕРЕВОДЫ

*

Составители и авторы примечаний
ЮЛИЯ ЛЕОНІДОВНА БУЛАХОВСКАЯ

Леонід Николаевич Коваленко

(На украинском языке)

Киев, издательство «Наукова думка»

*Затверджено до друку вченого радою
Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР*

Редактор О. Я. Безпальчук

Художній редактор Р. К. Пахолюк

Оформлення художника Б. Й. Бродського

Технічний редактор Б. М. Кричевська

Коректори Л. П. Стеценко,

В. М. Божок, С. О. Шулевська

Інформ. бланк № 5673

Здано до набору 03.10.84. Підписано до друку 16.01.85
Формат 84×108/32. Папір друк № 1.

Звич нова гарн. Фіз. друк. арк. 15.5+3 вкл.
Ум. друк. арк. 26,36. Ум. фарб.-відб. 26,36. Обл.-вид. арк. 27,9.
Тираж 14 960 пр. Зам. 4—2882.
Ціна 3 крб. 20 к.

Видавництво «Наукова думка»
252601 Київ 4, вул. Рєпіна, 3.

Віддруковано з матриць Головного підприємства

республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига».

252057, Київ 57, вул. Довженка, 3

в Київській книжковій друкарні наукової книги.

252004 Київ 4, вул. Рєпіна, 4 Зам. 5-244.

SAFETY

SAFETY

1